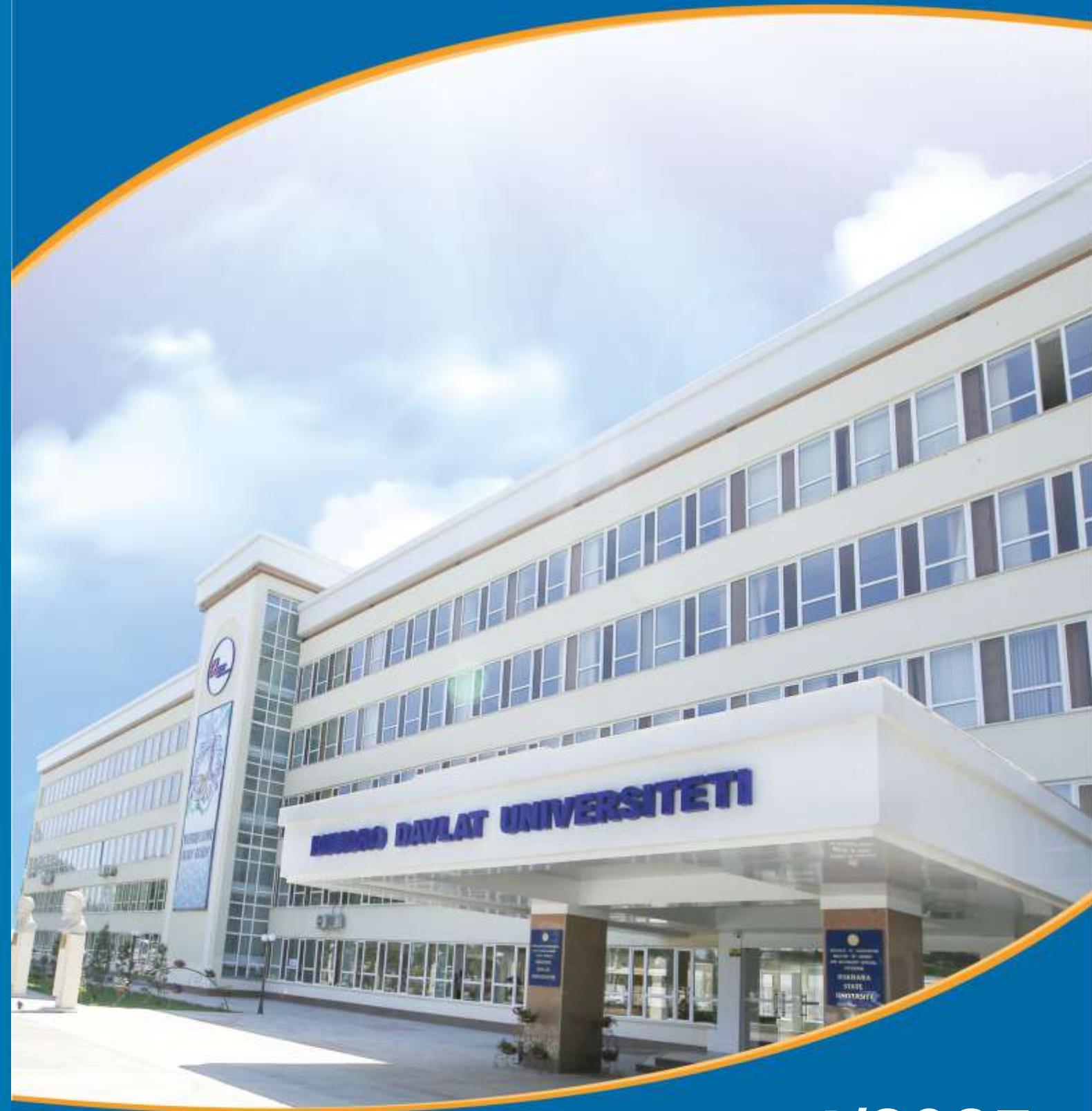

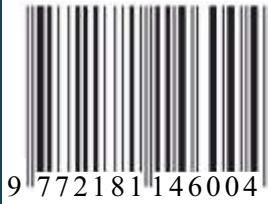
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

4/2025

E-ISSN 2181-1466

9 772181 146004

ISSN 2181-6875

9 772181 687004

@buxdu_uz

@buxdu1

@buxdu1

www.buxdu.uz

4/2025

<https://buxdu.uz>

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI
SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК БУХАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Ilmiy-nazariy jurnal

2025, № 4, aprel

Jurnal 2003-yildan boshlab **filologiya** fanlari bo'yicha, 2015-yildan boshlab **fizika-matematika** fanlari bo'yicha, 2018-yildan boshlab **siyosiy** fanlar bo'yicha, **tarix** fanlari bo'yicha 2023-yil 29-avgustdan boshlab O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar Vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan zaruriy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2000-yilda tashkil etilgan.

Jurnal 1 yilda 12 marta chiqadi.

Jurnal O'zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2020-yil 24-avgust № 1103-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti

Tahririyat manzili: 200117, O'zbekiston Respublikasi, Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy.

Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY'ATI:

Bosh muharrir: Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Bosh muharrir o'rinbosari: Samiyev Kamoliddin A'zamovich, texnika fanlari doktori (DSc), dotsent

Mas'ul kotib: Shirinova Mexrigiyo Shokirovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Kuzmichev Nikolay Dmitriyevich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor (N.P. Ogaryov nomidagi Mordova milliy tadqiqot davlat universiteti, Rossiya)

Danova M., filologiya fanlari doktori, professor (Bolgariya)

Margianti S.E., iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Indoneziya)

Minin V.V., kimyo fanlari doktori (Rossiya)

Tashqarayev R.A., texnika fanlari doktori (Qozog'iston)

Mo'minov M.E., fizika-matematika fanlari nomzodi (Malayziya)

Mengliyev Baxtiyor Rajabovich, filologiya fanlari doktori, professor

Adizov Baxtiyor Rahmonovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Rasulov To'liqin Husenovich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor

Abuzalova Mexriniso Kadirovna, filologiya fanlari doktori, professor

Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor

Barotov Sharif Ramazonovich, psixologiya fanlari doktori, professor, xalqaro psixologiya fanlari akademiyasining haqiqiy a'zosi (akademigi)

Baqoyeva Muhabbat Qayumovna, filologiya fanlari doktori, professor

Bo'riyev Sulaymon Bo'riyevich, biologiya fanlari doktori, professor

Jumayev Rustam G'aniyevich, siyosiy fanlar nomzodi, dotsent

Djurayev Davron Raxmonovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Umarov Baqo Bafoyevich, kimyo fanlari doktori, professor

Murodov G'ayrat Nekovich, filologiya fanlari doktori, professor

O'rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor

Navro'z-zoda Baxtiyor Nigmatovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Hayitov Shodmon Ahmadovich, tarix fanlari doktori, professor

To'rayev Halim Hojiyevich, tarix fanlari doktori, professor

Rasulov Baxtiyor Mamajonovich, tarix fanlari doktori, professor

Eshtayev Alisher Abdug'aniyevich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Quvvatova Dilrabo Habibovna, filologiya fanlari doktori, professor

Axmedova Shoir Nematovna, filologiya fanlari doktori, professor

Bekova Nazora Jo'rayevna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Amonova Zilola Qodirovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Hamroyeva Shahlo Mirjonovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Nigmatova Lola Xamidovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Boboyev Feruz Sayfullayevich, tarix fanlari doktori

Jo'rayev Narzulla Qosimovich, siyosiy fanlar doktori, professor

Xolliyev Askar Ergashovich, biologiya fanlari doktori, professor

Artikova Hafiza To'ymurodovna, biologiya fanlari doktori, professor

Norboyeva Umida Toshtemirovna, biologiya fanlari doktori, professor

Hayitov Shavkat Ahmadovich, filologiya fanlari doktori, professor

Qurbonova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Ixtiyarova Gulnora Akmalovna, kimyo fanlari doktori, professor

Rasulov Zubaydullo Izomovich, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Mirzayev Shavkat Mustaqimovich, texnika fanlari doktori, professor

Esanov Husniddin Qurbonovich, biologiya fanlari doktori, dotsent

Raupov Soyib Saidovich, tarix fanlari nomzodi, professor

Zaripov Gulmurot Toxirovich, texnika fanlari nomzodi, professor

Jumayev Jura, fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent

Ochilov Alisher To'lis o'g'li, tarix fanlari doktori, dotsent

Klichev Qybek Abdurasulovich, tarix fanlari doktori, dotsent

G'aybulayeva Nafisa Izattullayevna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor

MUNDARIJA *** СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS		
ADABIYOTSHUNOSLIK *** LITERARY CRITICISM *** ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ		
Hayitov Sh.A., Davronova M.S.	“Arba’in”navislikning shakllanish omillari haqida	4
Safarova Z.T., Ergasheva G.O.	X.To‘xtaboyevning “Besh bolali yigitcha” asarida bosh qahramon vahimasini ifodalashda yozuvchi uslubi	9
Choriyev J.A.	Ingliz va o‘zbek asarlaridagi zoomorfik metaforalar xususida (Ingliz adabiyotidan Vilyam Shekspir asarlari asosida)	13
Ismatova M.T.	Jadid she’riyatida ramziylik: an’ana va ijodiylik	19
Akhmedova M.B., Nizomova A.U.	The dynamics of childhood representation in 20th and early 21st-century English drama	25
Бўриева Р.О., Шофиев О.Б.	Л.Н.Толстой асарларида болалик образи талқини (“Болалик. Ёшлик. Ўспиринлик” қиссаси мисолида)	30
Хакимова Х.Р.	Классификация глосс религиозной тематики в исторических романах М.И.Шевердина	35
Maxsumov M.M.	Alisher Navoiyning “G‘aroyib us sig‘ar” devonida nafsning obraz sifatidagi badiiy tasviri	39
Abdullayeva N.B.	A. Tolstoy va E. Zamyatin asarlaridagi fantastik obrazlar	44
Elmanova M.T.	The problem of social inequality in the novel «The sacrifice»	50
Qurbonova N.R., Ikromova N.I.	Ted Xyuz she’rlarining o‘ziga xos poetik xususiyatlari	54
Jumayeva N.G‘., Iskandarova M.A.	Allan Edgar Po hikoyalarida gotik mavzularning aks etishi	60
Muhammadiyev A.M.	Muhyi va unga zamondosh shoirlar ijodida adabiy ta’sir masalasi	64
Safarova Z.T., Niyazova D.J.	“Da Vinchi siri” asarida detektiv janri xususiyatlari ifodasi	70
Ochilova M.Sh.	Alisher Navoiy she’riyatida sabrning badiiy tahlili	74
Jalilova L.J., Oromova M.S.	Stages of the development of children's literature: the formation of a fantastic discourse	78

Qurbonova N.R., Sharipova K.U.	The distinctive features of Mary Poppins by Pamela Lyndon Travers	86
Sohibova Z.N.	Usmon Azim she'riyatida tabiat tasvirining o'ziga xosligi	92
Uralova N.E.	Characteristics of O. Henry's use of metaphors in his short stories as an example of the story "The gift of the Magi"	97
Хакимова Д.М.	Анализ развития персонажа в повести Менглибоя Мурадова «Моя недетская душа»	101
Акифьева О.О.	Зелёный цвет в лирических текстах (на основе сопоставления русских и узбекских лирических произведений)	107
Mirzayev X.T.	XVIII-XIX asrlar fors-tojik aruzshunosligining ayrim masalalari tadqiqi	111
Ruziyeva N.H.	Abdurauf Fitratning "Oila" asari va uning zamonaviy jamiyatdagi dolzarbligi	115
Олимов М.Х.	Алишер Навоий ва Бобур - бир асрнинг икки даҳоси	120
NAVOIY GULSHANI		
Bekova N.J., G'ulomova Sh.H.	"Farhod va Shirin" dostonida jurmi gunoh talqini	125
TARIX *** HISTORY *** ИСТОРИЯ		
Hayitov Sh.A.	Ikkinchi jahon urushi yillarida sovet-german frontida asirga olinganlar va ularning fojiali taqdirlari	128
Савриев Ж.Ф.	Зарафшон воҳаси архитектура ёдгорликларини таъмирлашда жамоатчиликнинг иштироки	132
Ризаев Б.Н.	Советча коллективлаштириш лойиҳаси	139
Йўлдашев А.А.	Туркистон ўлкаси хайрия ва маърифий жамиятлари молиявий таъминоти (XX аср бошлари)	147
Sodiqova N.N.	Ahmad Zaki Validiy va Buxorodagi sovet hokimiyatiga qarshi istiqloлчаilik harakati	152
Qudratov Sh.Y., Sayfiddinov D.R.	Tarixchi olimа Donо Ziyayevaning O'zbekiston tarixi faniga qo'shgan hissasi	156

Salimov S.S.	2009-yil Parlament saylovlarining o'ziga xos xususiyatlari	160
Nosirov Sh.O'.	Buxoro amirligidagi 1917-yil aprel voqealarining Turkiston matbuotida yoritilishi	165
Murodov H.S.	O'zbekistonda xalqaro turizmning yo'lga qo'yilishi (1993-1997-yillar misolida)	169
Kenjayev S.N.	Amir Temurning tashqi siyosati: Tibet xalqlari va buddaviylik	174
Jamolova D.K.	Buxoroda gidlik va turizm: shaharning tarixiy merosiga nazar (Somoniyar maqbarasi misolida)	178
Boltayev B.B.	Yurtimizdagi ilk muzeylarning shakllanishi va bosib o'tgan taraqqiyot yo'li	182
Baxtiyorov B.B.	Afshona qishlog'i tarixiga bir nazar	188
Orunbayev A.	Ittihad va Taraqqiy harakati davridagi ijtimoiy-iqtisodiy siyosatlarning tahlili	192
Xurramov A.R.	Poykent arxeologik yodgorligini muzeylashtirishning tarixiy asoslari	198
Murodova D.Sh., Rajabova M.U.	Buxorodagi so'nggi arxeologik tadqiqotlar	202
Савриев Ж.Ф.	Навоий вилоятининг тарихий объектларини асраб қолишда замонавий шаҳарсозлик муаммолари	206
FALSAFA VA HUQUQ, SIYOSATSHUNOSLIK *** PHILOSOPHY, LAW AND POLITICAL SCIENCES *** ФИЛОСОФИЯ, ПРАВО И ПОЛИТОЛОГИЯ		
To'ychiyeva R.A.	"Strategik avtonomiya" zamonaviy Hindiston tashqi siyosatining bosh tamoyili sifatida	210
Nadjimov F.K.	O'zbekistonda siyosiy yangilanishlar davrida tashqi hamkorlik masalalari	214
Uzoqov I.Sh.	Siyosiy madaniyat: tushuncha, mazmun-mohiyat	218
Surobova R.Z.	Tarix falsafasining asosiy tamoyillari va ularning axloqiy tarbiyaga ta'siri	222
TIBBIYOT *** MEDICINE *** МЕДИЦИНА		
Zaidov M.H.	Modern approaches to correction of facial defects: from microsurgery to 3D reconstruction	225

“ARBA'IN” NAVISLIKNING SHAKLLANISH OMILLARI HAQIDA

Hayitov Shavkat Ahmadovich,

Buxoro davlat universiteti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrası professori,

filologiya fanlari doktori

s.a.xayitov@buxdu.uz

shavkat61hayitov@gmail.com

ORCID 0000-0002-4290-6017

Davronova Mexrangiz Sanjar qizi,

Buxoro davlat universiteti Matnshunoslik va adabiy

manbashunoslik yo'nalishi II bosqich magistranti

Annotatsiya. Maqolada Qur'oni Karim oyatlari, hadislar, Nizomiy Ganjaviy, Sayyid Hasan Ardasher, Alisher Navoiy, So'fi Olloyor hayot yo'li va adabiy merosiga tayangan holda badiiy adabiyotda Arba'innavislikning shakllanish omillari haqida mulohaza yuritilgan.

Kalit so'zlar: oyat, hadis, qirq, arb'ain, Nizomiy Ganjaviy, Sayyid Hasan Ardasher, Alisher Navoiy, So'fi Olloyor.

О ФАКТОРАХ ФОРМИРОВАНИЯ «АРБАИНСКОЙ» ПИСЬМЕННОСТИ

Аннотация. В статье рассматриваются факторы формирования Арбаиннависи в художественной литературе на основе аятов Священного Корана, хадисов, а также жизненного пути и литературного наследия Низами Гянджеви, Саййида Хасана Ардашера, Алишера Навои и Суфи Аллаяра.

Ключевые слова: аят, хадис, сорок, арбаин, Низами Гянджеви, Саййид Хасан Ардашер, Алишер Навои, Суфи Аллойр.

ON THE FORMING FACTORS OF THE «ARBA'IN» LITERATURE

Abstract. The article examines the factors contributing to the development of Arba'in writing in literature, drawing upon verses from the Holy Quran, hadiths, and the life paths and literary legacies of Nizami Ganjavi, Sayyid Hasan Ardasher, Alisher Navoi, and Sufi Allayar.

Keywords: verse, hadith, forty, arbain, Nizami Ganjavi, Sayyid Hasan Ardasher, Alisher Navoi, Sufi Alloyor.

Kirish. Islom ulamolarining tadqiqotlaridan nazarga tashlanishicha, hadis-حديث(hadisun) - omonim, shaklan bir xil, ammo ikki ma'noni ifoda etadigan arabcha so'zdir. So'zning birinchi ma'nosi yangi, so'nggi yaqinda bo'lgan bo'lib, uning ko'plik shakli حداسن-hadosun tarzida keladi. Hadis so'zining ikkinchi ma'nosi esa suhbat, gap, hikoya, rivoyat bo'lib, ko'pligi احادسن-ahodisun shaklida ifodalanadi. Ana shu ikkinchi ma'no Muhammad payg'ambar hayoti va ko'rsatmalariga oid hikoyat va rivoyatlarni bildiradi. Hadislarda turli masalalarga oid ko'rsatmalar bilan birga axloq, pand-nasihat bilan bog'liq bo'lgan masalalar ham keng o'rin olgan. Arba'innavislarni qiziqtirgan qismi ham xuddi ana shunday g'oyaviy yo'nalishdagi hadislar bo'lgan. Axloq va o'dobga bag'ishlangan hadislar soni g'oyatda ko'p, ammo arba'innavis ijodkorlar ulardan eng muhim deb sanalgan qirqtasini – arba'inni tanlab olganlar. Nega shunday? Yigirmata, o'ttizta, ellikta yoki oltmishta emas, qirqta. Fikrimizcha, eng avvalo, ana shu savolga javob berish kerak bo'ladi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Bizningcha asrlar davomida yuksak axloqiy-ta'limiy, ilohiy-tasavvufiy, ma'naviy-ma'rifiy manba sifatida o'quvchilar qalbini zabt etib kelgan badiiyat namunalari qirq hadisning tanlanishida islom madaniyatida barcha qarashlar mujassamasi bo'lgan Qur'oni Karimdagi oyati karimalar asos sifatida xizmat qilgan. Qur'oni Karimning quyidagi oyati karimalarida **qirq raqami** zikr qilingan:

1. Baqara surasining 51-oyati karimasida: Muso bilan **qirq kecha** va'dalashganimiz, undan (huzurimizga ketganidan) keyin, sizlar (o'zlaringizga) zulm qilgan holingizda buzoqqa sig'inganingizni eslangiz (11,58).

Muso alayhissalom Alloh taoloning amriga muvofiq. Bani Isroilni Misrdan qutqarib olib chiqdilar. So'ngra Alloh o'z payg'ambari ila roz aytishga va'dalashdi. Muso alayhissalom va'daga binoan kelishilgan joyga ketishlari bilan Bani Isroil buzoqni xudo deb tan oldilar, uni iloh tutdilar. Bu qissa "Toha" surasida batafsil kelgan. Bu yerda esa ularga bir eslatma tarzida shundan keyin ham rahm qilib, ularni afv etgani ulug' bir ne'mat ekanini yodga solish maqsadida qisqacha zikr etiladi. Ayni chog'da ularga Fir'avnni azobidan qutqazgan Allohga va uning Payg'ambari Musoga itoat etmay, buzoqni xudo qilib olishlari o'zlariga zulm ekani ham eslatilmoqda. Oyati karima mag'zida Muso alayhissalomning Haq subhanahu va taolo bilan **qirq kecha** va'dalashgani, va'daga muvofiq Parvardigorning Bani Isroilni Fir'avn zulmidan qutqargani, ammo bu qavmning Alloh va uning payg'ambari ko'rsatmasiga amal qilmay, o'ziga zulm qilgani, o'z va'dasiga xilof ish qilgani, Alloh ko'rsatgan ulug' marhamatga munosib javob bera olmagan ta'kidlanadi. Arba'in uchun asos qilib olingan hadislardan biri "Al-va'datu daynun", ya'ni "Va'dani bajarmoq shartdir", hikmatidir. Mazkur hadis ulug' fors-tojik shoiri Nuriddin Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy "Arba'in"ida 12-o'rinda sharhlangan. Ashurali Zorihiy toshbosma nusxasida esa mazkur hadis sharhi 30-o'rinda berilgan.

Hadisning toshbosmada berilgan matni bilan uning joriy inlomizdagi nashrlari (Suyima G'aniyeva, Karimbek va Saidbek Hasan, Qobil Ahad va Olloberdi Mahmud choplari) matni orasida hech qanday farq yo'q. Hadisi Sharifning Mavloni Abdurahmon Jomiy tarjima sharhidan o'qiymiz:

Mardro har chi bigzarad ba zabon,
Ayb boshad baroyi on kardan.
Va'da bar zammi karam qarz ast,
Farz boshad adoyi on kardan (1,14).
Alisher Navoiyning tarjima sharhi:
Kimki har kinga va'daye qildi
Shart erur va'daga vafo qilmoq.
Va'dakim qilding o'yladurkim dayn,
Farzdir qarzni ado qilmoq (10,10).

Ikki so'zdan iborat hadisning ikki tildagi, ya'ni forsiy va turkiy tildagi mufassal sharhi va xususiyatlari o'z-o'zidan yorqin nazarga tashlanadi. Ulug' Navoiyning xuddi shunday yo'nalishdagi tarjima sharhlari 1485-yilda Sulton Husayn Boyqaroga bag'ishlab yozilgan 266 taronayi ruboiydan tarkib topgan "Nazmul-javohir" asarida yuksak g'oyaviy-badiiy saviyada davom ettirilgan (6,123).

2. "Moida surasining 26-oyati karimasida Alloh dedi: "Albatta, u (Baytul- Maqdis) endi ular uchun **qirq yilgacha** kirish ta'qiqlangandir. Yer yuzi bo'ylab sarson-sargardonlikda yuradilar. Sen (bu kabi) fosiqlar qavmi uchun qayg'urma" (11,112).

Yuqorida "Baqara" surasining 51-oyati karimasida **qirq kecha** ifodasiga e'tibor tortilgan edi. "Moida" surasining 26-oyati karimasida "**qirq yilgacha**" yetakchi muddao ifodasi uchun xizmat qiladi. Oyati karima mazmunidan ayon bo'ladiki, ahdiga vafo qilmaganligi uchun Haq subhanahu va taolo Bani Isroilga (Muso alayhissalom qavmiga) **qirq yilgacha** Muqaddas yerga kirishni ta'qiqlab qo'yadi.

Muhokama. Mufasssirlarning yozishlaricha, yahudiylar qirq yil Sino yarimorolidagi cho'li biyobonda 270 farsahlik joydan tashqariga chiqa olmay, adashib, hayron bo'lib bir borgan joyga qayta-qayta borib, ovora bo'lib, sarson-sargardon bo'lib yuraverganlar. Sarson-sargardonlik **qirq yil** davom etadi. Bu davr ichida ahdini buzgan, gunoh sodir etgan avlod muqaddas yerga kira olmay o'lib ketadilar. Yangi avlod paydo bo'ladi. Mazkur oyati karima har bir inson ibrat olib, hayotda foydalanishi uchun nozil qilingan. Qur'oni Karim va Rasuli Akram (SAV) hadislarini asosida yaratilgan "Arba'in"lar ham kishilarni hidoyat qilish ishiga ulkan hissa qo'shadi.

3. A'rof surasining 142-oyati karimasidan o'riymiz: "Muso bilan o'ttiz kecha va'dalashdik. So'ngra uni yana o'n kecha bilan to'ldirdik. Shunday qilib, Robbining **qirq kecha** degan vaqti kamoliga yetdi. Muso (keta turib) o'z birodari Horunga: Qavmimda (sen qolib) mening o'rinbosarim bo'lg'in, (xatolarini) isloh et va buzg'unchilar yo'lga ergashmag'in" – dedi (11,167).

Oyati Karimada ta'kidlagani kabi **qirq hadis** ham odamlarning tabiatidagi qusurlarni isloh etadi. Yomonliklarning yo'lini berkitadi.

Muso alayhissalomning Parvardigor bilan gaplashgan vaqti "**qirq kecha**" da kamolga yetganidek, hadislarining ham **qirqtasi** olib sharh bitilsa, murod hosil bo'ladi. Payg'ambar (SAV) ma'naviy merosidan olib sharhlangan qirq hadis-chihil hadis mukammal bir kitob, odamlar bu foni dunyoda nimani qilishi lozim-u nimalardan saqlanishi haqida yo'llanma beruvchi yetuk dastur bo'lishi zarur. Bunga "A'rof" surasining 142-oyati karimasida aniq ishora qilingan. Qur'oni majid tafsirlarida yozilishicha, Muso alayhissalom Misrda yashagan vaqtlarida o'z qavmlari uchun (Bani Isroil) Yaratuvchi bu qavmning dushmanlarini halok qilgach, Allohdan bir kitob berishni so'raganlar va bu kitobda nimani qilish lozim-u,

nimalarni qilmaslik kerakligi haqida bayonot zikr qilingan bo'lishini aytgan edilar. Qur'oni Karimning Oltinixon To'ra, shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf tafsirlarida yozilishicha, Parvardigor O'zidan kitob so'ragan, ilohiy dastur so'ragan Payg'ambariga o'ttiz kun ro'za tutishni buyuradi. Bu voqea zulqad'a oyida ro'y beradi. Buyurilgan o'ttiz kun o'tib, Muso alayhissalom daraxtdan olgan misvok bilan tishlarini tozalab, uchrashuv belgilangan vaqtga tayyorgalik ko'rganlarida, Haq subhanahu va taolo zulhijja oyidan ham o'n kun ro'za tutishni amr qiladi. Shunday qilib, jami **qirq kun** ro'za tutadilar. Muso alayhissalom oldlarida o'z qavmlarini to'g'ri yo'lga boshlashdek ulkan vazifa turar edi. Buning uchun esa tavrotni qabul qilib olishga hozirlik ko'rish zarur edi. Mufasssirlarning yozishlaricha, Tavrotni qabul qilib, odamlarni Alloh dasturi asosida yashashga boshlash har qanday tashqi dushman bilan bo'ladigan katta kurashdan ham og'ir edi. Shuning uchun ham Muso payg'ambar **chillada**, yolg'iz qolib, **qirq kun** ibodat qilishga, qalblarini mustahkamlab, sayqallashga Parvardigor tomonidan amr qilingan edilar.

4. Ahkof surasining 15-oyati karimasida: "Insonni ota-onasiga yaxshilik qilishga buyurdik. Onasi unga qiynalib homilador bo'ldi va uni qiynalib tug'di. Va uning homilasi va ko'krakdan ajratishi o'ttiz oydir. Toki u kamolga yetib, **qirq yoshga** kirganida: "Robbim, O'zing menga va ota-onamga bergan ne'atlaringga shukr qilishga va Sen rozi bo'lgan solih ishni qilishimga ilhom bergin. Va mening zurriyotlarimni ham solihlardan qilgin. Albatta, men tovba qildim va albatta, men musulmonlardanman", - dedi (11,504). Shayx Abdulaziz Mansur izohiga ko'ra, "Ahkof" surasining 15-16-oyati karimalari ulkan sahobiy Abu Bakr (r.a.), otasi Abu Kahofa, onasi Ummulxayr va farzandlari xususida nozil bo'lgan. Abu Bakr Siddiq 38 yoshida iymon keltirib **qirq** yoshda ota-onasini duo qilgan. Payg'ambar (SAV) sahobalari ichida ahli bayti bilan hammalari iymon keltirgan oila faqat Abubakr (r.a.) xonadoni bo'lgan. "Ahkof" surasining 15-oyati karimasidan ayon bo'ladiki, inson **qirq yoshga** yetganda har tomonlama mukammal holga keladi. Hamma narsani chuqur mulohaza qiladigan bo'ladi. **Qirq yoshga** to'lib kamolga yetgan insonda shukrona qilib yashashga, solih amallarni ko'proq qilishga, Allohning roziligini istashga istak kuchayadi. Shuning uchun ham oyati karimada "Sen rozi bo'lgan ishni qilishga ilhom bergin", - deya ta'kidlangan. Haqiqiy solih inson o'zining ezgu amallari bilan kifoyalanib qolmaydi, balki zurriyotlari ham solih bo'lishini istaydi. Shukr qilish, xolis ibodat qilish, solih amallarni ko'paytirish hayotining mazmuniga aylanadi. Inson shunday maqomga **qirq yoshga** kirganida yetadi.

Payg'ambar (SAV) hadislarida ham turli masalalar talqini munosabati bilan **qirq raqami** ko'p zikr qilingan. „Baqara“ surasi 51-oyat, „Moida“ surasi (26-oyat), „A'rof“ (142-oyat), „Ahkof“ (15-oyat), suralarining oyati karimalari asosiga qurilgan Rasuli Akram (SAV) hadislarida hamisha **qirq raqamiga** teran ma'no yuklatilgani kuzatiladi. Manbai "Ahkof" surasining 15-oyati karimasi bo'lgan Muhammad (SAV) ning homila haqidagi quyidagi hadisida ketma-ket uch marta **qirq raqami** takrorlangan. "Rasululloh (SAV) aytadilar: „Qaysingizning bo'lmasin (nutfa holiday) jussangiz (otangiz pushti kamaridan chiqib) onangiz qorniga tushgach, ul yerda **qirq kun** davomida (o'zaro birikib) yetilgay, keyin esa, **shuncha muhlatda** laxta qonga aylangay, so'ng yana **shuncha muddatda** bir parcha et shakliga kelgay (Imom Buxoriy rivoyati).

Qur'oni karim va hadislardagi yuqoridagi ishoralar, ta'kidlar ta'sirida mumtoz adabiyotimizning Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqir'oni, Alisher Navoiy, So'fi Olloyor kabi yirik namoyondalari asarlarida **qirq raqami** bilan bog'liq o'rinlar anchagina uchraydi. Xususan, Alisher Navoiyning "Nasoyimul-muhabbat min shamoyimul-futuvvat", "Tarixi anbiyo va hukamo", "Holoti Sayyid Hasan Ardasher" asarlarida **qirq raqami** bilan bog'liq haqiqatlar ko'p keltirilgan. Ulug' mutafakkir so'fiy shayxlar haqidagi tazkirasining 722-maqolasi birinchi xamsanavis Shayx Nizomiy Ganjaviyga bag'ishlangan. "Nasoyimul-muhabbat"ning 722-fiqrasidan o'qiymiz: "Mashhur mundoqdurki, alar suluk ayyomida **qirq arba'iyn** chiqaribdurlar va to'rt arba'inni bir daraxt ustida chiqaribdurlar. Har oyina bu nav' mufrit riyozatlar tortmag'uncha, bu nav' besh ganjki, alarg'a nasib bo'libdurki, ko'p abyoti alfoz jazolatidin va ma'no-yu tarkib salosatidin desa bo'lurki, e'zoz sarhadig'a yetibdur, kishining ilkiga kirmak imkon emas..." (8:4,71)

Jahon adabiyotida yaratilgan ilk "Xamsa" muallifi Nizomiy Ganjaviy **40 marta, 40 kundan** Alisher Navoiy ifodalari bilan aytganda: "**arba'in" chiqargan**". Shu arba'inlardan to'rttasi – bir yuz oltmish kun daraxt ustida turib amalga oshirilgan. Hazrat Alisher Navoiy Nizomiy "Xamsa"sining yaratilishini ana o'sha arba'inlar, riyozatlar natijasi deb biladi.

Alisher Navoiyning do'sti va ustoz darvesh Sayyid Hasan Ardasher o'z zamonasining yirik tariqat piri Mavlono Muhammad Shamsiddin Tabodgoniy xonaqosiga borib, shayx suhbatida takmilga mashg'ul bo'ladi hamda ana shu pir rahbarligida bir necha marta **chilla o'tirib** ruhiy-ma'naviy kamolot kasb etadi. Ulug' mutafakkirning "Holoti Sayyid Hasan Ardasher" manoqibidan o'qiymiz: "Alarning avvalgi'i **arba'ini** bu faqir hazrati Mavlono Muhammad Tabodgoniy mulozamatlarig'a borib erdim, alarning holidin so'rdum, dedilar: "bu kun bir maqomdadurlarki, solik avvalgi'i arba'inda bu maqomga yetsa, darde oning olig'a kelurkim, agar buqoi mufrit yuzlansa, ishning guftoriga dalolat qilur, alarg'a bu hol yuzlanibdur va bag'oyat

umidvorlig'laredur'' (6,71). Murshidi komil Mavlono Muhammad Shamsiddin Tabodgoniy mulozamatiga yetgan adib undan ustozi Sayyid Hasanning ahvolini so'raydi. Mavlono Muhammad Tabodgoniy dastlabki **arba'indayoq** Sayyid Hasan Ardasherining yuksak ruhiy-ma'naviy maqomga erishganligini so'fiyona istilohlar, dalil-u alomatlar bilan izohlab beradilar. Solikning xilvat eshigiga borib, haqiqiy ahvolni navoiyona savqi tabiiy kuchi bilan his qilgan ulug' mutafakkir mutaassir bo'lib, murshid sharhi va solik holatini uyg'unlashtirib, quyidagi baytda aks ettirgan:

O'yla oshiqki, hijrondin ko'rib dard malol,
Shodlig'din yig'lag'ay, topqonda davroni visol (6,71).

Ba'zi "Arba'iyin"larning "Muqaddima" qismida so'fiylarning maxsus chillasi (yuqorida Nizomiy Ganjaviy va Darvesh Sayyid Hasan hayotida kuzatilgani kabi) va arba'innavislik an'anasi yonma-yon talqin qilinadi. Alisher Navoiy "Arba'in"ining "Sababi ta'lifi manzuma" qismidan o'qiyamiz:

Nasr ila nazmin murakkab etib,
Forsiy lafz ila murattab etib.
Arba'ine chiqardikim jonlar,
Balki qirq arba'in chiqorg'onlar.
Topdilar anda nash'ayi maqsud,
Arba'indin nechukkim ahli shuhud (7,261).

Tahlil va natijalar. Alisher Navoiy – ulkan so'z san'atkori. Ulkan so'z san'atkorlariga xos ijodkorlik salohiyati buyuk mutafakkirning "Xamsa", "Xazoyin-ul maoniy" kabi yirik asarlarning gina emas, "Arba'in", "Sirojul muslimin", "Munojot" kabi diniy-ma'rifiy asarlarida, "Tarixi anbiyo va hukamo", "Tarixi muluki ajam" kabi nasriy-tarixiy asarlarida ham yorqin nazarga tashlanib turadi. G'oyat uzoq tarixga ega bo'lgan Sharq mumtoz adabiyotida badiiyat masalasi hamma vaqt ijod ahlining diqqat markazida bo'lib kelgan. She'r ahlining badiiy san'atkorlik salohiyati haqida mulohaza yuritilganda nimani tasvirlaganiga emas, qanday tasvirlaganiga e'tibor berilgan. She'riy san'atlardan foydalanish badiiy san'atning muhim qirralaridan hisoblangan. Badiiy asar mohiyatida turgan g'oyaning hayotiy, ta'sirchan ifodalanishiga, misra, bayt va bandlarning lafziy nazokati, musiqiyliigi, jozibadorligini ta'minlashda badiiy tasvir vositalari muhim vazifani bajaradi.

Alisher Navoiy badiiy tafakkur dahosining ko'lami, yuksak ijtimoiy, axloqiy g'oyani jilolantirish salohiyati, "Chihil hadis"ning „Sababi ta'lifi manzuma" qismidan ko'chirilgan iqtibosda yorqin namoyon bo'lgan. Ulug' mutafakkir matni keltirilgan satrlarda ma'no jihatdan har xil, ammo yozilishi, shakli, aytilishi bir xil so'zlarni qo'llash bilan tajnis san'atini yuzaga keltirgan. Badiiy matndagi birinchi "arba'in"dan murod – qirq hadis va Nuriddin Abdurahmon Jomiyning "Chihil hadis"i, ikkinchi va uchinchi "arba'in"laridan maqsad – so'fiylarning maxsus chillasi. Buyuk mutafakkir "ahli shuhud" deganda Yusuf Hamadoniy, Abduxoliq G'ijduvoni, Hazrat Bahouddin Naqshband, Najmiddin Kubro, Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg'oni, So'fi Olloyor, Boborahim Mashrab, Mavlono Jomiy, Xoja Ahror Valiy, Nizomiy Ganjaviy, Sayyid Hasan Ardasher kabi Haq mushohadasi maqomiga erishgan avliyoullohlarni nazarda tutgan. Alisher Navoiy talqinicha, Mavlono Jomiy "Arba'in" nomi bilan qirq hadisdan iborat shunday asar yaratdiki, bundan joni bor kishilar, ya'ni insoniyliigi, odamiyligi hayvoniyligidan ustun shaxslar, bulargina emas, hatto qirq bor chilla chiqargan so'fiylar shuhud maqomiga yetganlarning tilakka erishishganligi ma'lum bo'ldi. Arabcha "qaytish" ma'nosini bildirib, she'riyatda shoirning oldingi misra yoki baytda ifodalagan fikridan qaytgandek bo'lib, keyingi misra yoki baytda unga qaraganda kuchliroq ifoda yaratishi, fikrni aniqlashtirishi, to'ldirishi ruju' san'ati deyiladi. Munozara yuritilayotgan iqtibosning 3-4-satrlarida ruju' san'ati ham mahurat bilan qo'llangan.

Qur'oni karimning 10-surasida zikr qilinishicha, Yunus (a.s.) Iroqning Musil viloyati hududidagi Naynovo shahri kishilariga payg'ambar qilib yuborilgan edilar. Ularni haq dinga da'vat qiladilar, lekin odamlar but-sanamlarga sig'inishda davom etadilar. Payg'ambar ulardan ozorlanib shahardan chiqib ketadi. Ketishdan oldin erta tongdan boshlab azob kelishi to'g'risida qavmni ogohlantiradi. Ertasiga qop-qora tutun yog'ib hamma, yoqni qoraga bo'yab yuboradi. Bundan qo'rqib ketgan qavm tavba qilib, islom dinniga o'tishni boshlaydi. Keyin hamma bir tepalikka to'planib duo qilishga o'tadi. Alloh Yunus alayhissalom qavmining gunohidan kechadi. Oyati karimadan o'qiyamiz: ...Iymon keltirishgach, ulardan dunyo hayotidagi xorlik azobini ketkazdik va ularni (ma'lum) vaqtgacha (hayot lazzatidan) bahramand qildik" (11,226).

Yunus (a.s.) kelib, o'z qavmlariga ko'rinishdan or qilib, dillari tang bo'lgan holda o'zlarini suvga tashlaydilar. **Qirq kun** o'tgach, azob ko'tariladi. Mazkur ilohiy haqiqat islom dini qonun-qoidalarini, tasavvuf ta'limoti mohiyatini, go'zal insoniy axloq mezonlarini yorituvchi "Maslakul-muttaqiyn", „Sirojul-ujizin", „Sabotul-ujizin", "Murodul-orifin", "Maxzanul-mutein", "Najotul-tolibin" kabi asarlar yozgan mutasavvuf adib So'fi Olloyor tomonidan quyidagicha badiiy inkishof etilgan:

Baliq qornida bir sohib karomat,
Chilla o'lturdi-yu chiqdi salomat.

Xulosa shuki, badiiy ijod ahli uchun sahih hadislardan **qirqtasini** tanlab, “Arba’in” yaratishda dastlabki ishora Qur’oni karimdan bo’lgan. Qirq sahih hadis tanlab olinib, ularga she’riy sharh yozish uchun badiiy ijod ahliga Qur’oni karimning yuqorida naardan o’tkazilgan oyati karimalari hamda shu oyati karimlar zaminida yaratilgan hadislardagi ishoralar, ko’rsatmalar asos vazifasini, ma’naviy zamin vazifasini bajargan. “Arba’in” janridagi asarlar qisqa, o’nda va sarmazmunliligi bois hamisha o’qishli bo’lib kelgan. Bunday asarlarni mutolaa qilish orqali mo’min-musulmonlarning payg’ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi vasallamga hamda u zotning hadisi shariflariga muhabbati yanada ziyoda bo’ladi. Qirq hadis sharhida bitilgan she’riyat durdonalarining har bir satri, har bir so’zi, insonlarni ogohlikka, imon-e’tiqodga, halollik-poklikka va odob-axloqqa chorlaydi. “Arba’in” namunalarini o’qigan, eshitgan kishining qalbi yumshaydi, o’zligini anglaydi.

ADABIYOTLAR:

1. Jomiy, Abdurahmon Chihil hadis. Tipolitografiya br. Kamenskix v Tashkente, 1893. – 30 str.
2. Muhammadsodiq Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol, 3-juz, - Toshkent: Hilol-nashr, 2022. – 656 b.
3. علي شير النوائي. محبوب القلوب. Buxoro san’at muzeyi xazinasidagi 27780-raqamli qo’lyozma. – 121 v.
4. علي شير النوائي. محبوب القلوب.
- Сводный текст. – М. – Л. Изд. АН СССР. 1948. – 174 стр.
5. Navoiy A. Mukammal asarlar to’plami. 20 jildlik, 14-jild. –Toshkent: Fan, 1998. – 304 b.
6. Navoiy A. Mukammal asarlar to’plami. 20 jildlik, 15-jild. –Toshkent: Fan, 1999. – 236 b.
7. Navoiy A. Mukammal asarlar to’plami. 20 jildlik, 16-jild. –Toshkent: Fan, 2000. – 336 b.
8. Navoiy A. Mukammal asarlar to’plami. 20 jildlik, 17-jild. –Toshkent: Fan, 2001. – 520 b.
9. Navoiy A. Arba’iyn. Ashur Ali Zohiriy nusxasi. Qo’qon: Damir parovoy matbaasi, 1907. – 180 b.
10. Navoiy A. Arba’iyn. – Toshkent: Meros, 1991. – 30 b.
11. Quroni Karim ma’nolarining tarixi va tavsifi. [Matn] tarjima va tavsir muammolari: Shayx Abdulaziz Mansur Toshkent: Sano Standart. 2021. – B- 624

X.TO'XTABOYEVNING "BESH BOLALI YIGITCHA" ASARIDA BOSH QAHRAMON VAHIMASINI IFODALASHDA YOZUVCHI USLUBI

*Safarova Zilola Tolibovna,
Buxoro davlat universiteti dotsenti (PhD)
Ergasheva Gulshoda Ortiqjon qizi,
Buxoro davlat universiteti
Xorijiy tillar fakulteti magistranti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xudoyberdi To'xtaboyevning "Besh bolali yigitcha" romanidagi bosh qahramonning vahimasini ifodalashdagi o'ziga xos yozuvchi uslubi o'rganiladi. Tadqiqotda qahramon ichki hissiy kechinmalarini yetkazishda muallifning tasvir tili, ichki monologlar, simbolizm kabi turli adabiy uslublardan qanday foydalanishi o'rganiladi. Jonli tasvir va hikoya orqali X.To'xtaboyev kitobxonni personajning qo'rquvini his qilishga mahorat bilan jalb qiladi. Tahlil shuningdek, muallif hikoyachiligining o'ziga xos xususiyatini yoritishga e'tibor qaratadi.

Kalit so'zlar: yozuvchi uslubi, qahramon, roman, o'zbek adabiyoti, ichki monolog, jonli tasvir, stilistik elementlar.

СТИЛЬ ПИСАТЕЛЯ В ВЫРАЖЕНИИ ПАНИКИ ГЛАВНОГО ГЕРОЯ В РОМАНЕ Х. ТУХТАБОЕВА "ЮНОША С ПЯТЬЮ ДЕТЬМИ"

Аннотация. В данной статье рассматривается уникальный стиль автора, используемый для выражения тревоги главного героя в романе Худойберди Тухтабоева "Молодой человек с пятью детьми". В исследовании рассматривается, как автор использует различные литературные приёмы, такие как описательный язык, внутренние монологи и символику, чтобы передать эмоциональные переживания персонажа. С помощью ярких образов и повествования Х. Тухтабоев умело вовлекает читателя в чувство страха персонажа. Анализ также фокусируется на выделении отличительных черт повествовательного стиля автора.

Ключевые слова: стиль писателя, главный герой, роман, узбекская литература, внутренний монолог, яркие образы, стилистические элементы.

THE WRITER'S STYLE IN EXPRESSING THE PROTAGONIST'S PANIC IN KH.TUKHTABOYEV'S NOVEL "A YOUNG MAN WITH FIVE CHILDREN"

Abstract. This article examines the unique writing style used to express the protagonist's anxiety in Khudoyberdi Tukhtaboyev's novel "A young man with five children". The study explores how the author employs various literary techniques, such as descriptive language, internal monologues and symbolism, to convey the character's emotional experiences. Through vivid imagery and storytelling, Kh.Tukhtaboyev skillfully engages the reader in feeling the character's fear. The analysis also focuses on highlighting the distinctive features of the author's narrative style.

Keywords: writer's style, protagonist, novel, Uzbek literature, internal monologue, vivid imagery, stylistic elements.

Kirish. Vahima qahramonni mantiqsiz harakat qilishga, dahshatdan qotib qolishga yoki umidsiz tarzda qochishga majbur qiladigan kuchli va bosim beruvchi hissiyotdir. Yozuvchilar qahramonning vahimasini jonlantirish uchun turli adabiy usullardan foydalanadilar, shu bilan o'quvchini ham xuddi shu qo'rquv va bezovtalikni his qilishga majbur etadilar. Eng samarali usullar qatoriga aniq tasvirlar, hissiy tafsilotlar, jumalarning tuzilishi, ichki monolog, ritm, dialog va ramziy ifodalash kiradi. Qahramonning vahimasini ifodalashning eng kuchli usullaridan biri uning jismoniy va hissiy holatini batafsil tasvirlashdir. Vahima tana va ongda namoyon bo'ladi va yozuvchilar ko'pincha quyidagi belgilarni ta'kidlaydilar:

- yurakning tez urishi;
- qisqa, notekis nafas olish;
- kaftlarning terlashi yoki qo'llarning titrashi;
- ko'rishning sustlashishi yoki bosh aylanishi.

Hissiy tafsilotlar ham qahramonning qo'rquvini kuchaytiradi. Yozuvchilar o'quvchini shu lahzaga olib kirish uchun ko'rish, eshitish, hid bilish va hatto ta'm his qilishni tasvirlaydilar.

Vahima betartiblikni keltirib chiqaradi va jumlarlar uslubi ham buni aks ettirishi kerak. Yozuvchilar jumla tuzilishini o'zgartirib, ritm va intensivlikni boshqaradilar:

- qisqa va bo'lak-bo'lak jumlarlar shoshilinchlik hissini yaratadi;
- uzun, tartibsiz jumlarlar vahima ichidagi nafas ololmayotgan ongni aks ettiradi;
- to'liq bo'lmagan jumlarlar chalkash tafakkurni ifodalaydi.

Vahima ko'pincha tartibsiz va mantiqsiz fikrlashga olib keladi. Xotirjam, mantiqiy tafakkur o'rniga, qahramonning vahimaga tushgan ongidan bir qo'rquvdan ikkinchisiga sakrash kuzatiladi. Bunday holat ichki monolog orqali ham yetkaziladi. Qahramonning vahima paytidagi nutqi ham uning ruhiy holatini tasvirlab beradi. Titroq, takroriy so'zlar yoki gap tuzishda qiynalish uning qo'rquvini ko'rsatadi. Ba'zan qahramon shunchalik qo'rqib ketadiki, butunlay sukut saqlaydi, faqat nafasini rostlay olmaydi yoki so'zsiz qoladi. Qahramonning vahimasini samarali ifodalash uchun hissiy tafsilotlar, ritm, ichki monolog, dialog va ramziy ifodalardan foydalanish lozim. Bu texnikalar yordamida yozuvchilar sarosimani real va ta'sirchan qilib, o'quvchini qahramonning dahshati orqali asar ta'siriga tortadilar. Gotik adabiyotining o'ziga xos xususiyatlaridan biri uning zo'ravonlik va bezovtalik muhitini yaratish qobiliyatidir. Vahima bu ta'sirni kuchaytirib, personajlarni haddan tashqari psixologik iztirobga soladi. Ular tushuntirib bo'lmaydigan dahshatga duch kelganmi, ularning vahima yuqumli bo'lib, o'quvchilarni xuddi shunday qo'rquvni his qiladi. Gotika adabiyotida vahima shunchaki hissiy reaksiya emas - u ko'pincha hikoyani oldinga siljitadi. Qahramonlar qo'rquv holatida bo'lganda, ular shoshilinch qarorlar qabul qiladilar yoki yashirin haqiqatlarni ochishga harakat qilishadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Vahima gotik adabiyotida hal qiluvchi rol o'ynaydi va shubha, qo'rquv va psixologik holatlarni yaratishda asosiy element bo'lib xizmat qiladi. O'zining qorong'u, dahshatli atmosferasi va inson qo'rquvini o'rganishi bilan mashhur gotika fantastika o'quvchilarni bosh qahramonning hissiy notinchligiga cho'mdirish uchun vahima elementlarini qo'llab, ularni dahshatni bevosita boshdan kechirishga majbur qiladi. Bu kuchaygan qo'rquv holati nafaqat syujetni oldinga suradi, balki g'ayritabiyy va noma'lum mavzularni ham tasvirlashda qo'l keladi. Gotika adabiyotida vahima shu qadar muhim bo'lishining asosiy sababi uning o'quvchini visseral darajada jalb qilish qobiliyatidir. Yorqin ta'riflar, hissiy tafsilotlar va parcha-parcha fikrlar orqali mualliflar o'quvchilarni qahramonning dahshatiga singdirib, ularda dahshatni o'zlari boshdan kechirayotgandek his qilishadi.

Eng yaxshi gotika asarlarida vahima nafaqat tuyg'u, balki o'quvchining umidlari va his-tuyg'ularini boshqaradigan hikoya qilish vositasi sifatida ham qo'llaniladi. Ushbu uslub gotika fantastikasini chuqur bezovta qiluvchi bo'lib qolishini ta'minlaydi va oxirgi sahifani aylantirgandan keyin uzoq vaqt davomida doimiy taassurot qoldiradi. Vahima gotik adabiyotining asosiy tarkibiy qismi bo'lib, shubhalarni kuchaytiradi, psixologik mavzularni kuchaytiradi va o'quvchilarni bu hikoyalar yaratadigan dahshatli dunyoga cho'mdiradi. G'ayritabiyy uchrashuvlar, jinnilikka tushish yoki qo'rqib ketgan qahramonlarning umidsiz harakatlari orqali vahima gotika fantastikasining hissiy va tematik chuqurligini oshiradi. Busiz, janr tomoshabinlarni o'ziga jalb qilish uchun ko'p kuchini yo'qotadi.

Xudoyberdi To'xtaboyev o'zbek adabiyotidagi eng mashhur adiblardan biri bo'lib, jozibali va mazmunli hikoyalar yaratish qobiliyati bilan tanilgan. Uning asarlari, ayniqsa, yosh kitobxonlar uchun yozilgan asarlarida sarguzasht, hazil va chuqur hissiy tushuncha mujassamlashgan. To'xtaboyev o'z romanlari orqali do'stlik, jasorat, shaxsiy o'sish kabi muhim mavzularni o'rganadi. Uning yozish uslubi o'ziga xos, chunki u realistik his-tuyg'ularni hazil va mubolag'a bilan uyg'unlashtirib, hikoyalarini ham zavqqa to'ldiradi, ham mushohada qilishga chorlaydi.

Adibning mashhur romanlaridan biri "Besh bolali yigitcha" romanchilik an'anasining kuchli namunasidir. Romanda yoshligida turli qiyinchiliklar va mas'uliyatlarga duch kelgan yosh bola, ya'ni yetim hayoti haqida hikoya qilinadi. Ushbu asarda yetimlarning hayoti aks etganligi tufayli uni duyoning mashhur asarlari bilan ham qiyoslash mumkin. Tadqiqotchi Z.T. Safarova "Ingliz va o'zbek tarbiya romanlarining spetsifik belgilari" nomli dissertatsiyasida asarning quyidagicha ta'rifini keltiradi:

"Xudoyberdi To'xtaboyevning yetim bolalar hayoti haqidagi navbatdagi asari "Besh bolali yigitcha" urushning og'ir ko'lankasi bolaligi, o'smirliigi, yoshligiga soya solgan Orif ismli yigitcha va uning ukalari qismati haqida hikoya qiladi. Adibning bu asari hayotiy voqealarning yanada boyiganligi va kuchayganligi bilan ajralib turadi"[5, 75].

Ushbu ta'rifdan ko'rinib turibdiki, hayot qahramon uchun oson kechmaydi. Yosh murg'ak bolaning qalbi achchiq zarbalardan aziyat chekadi, iztirobda qoladi. Bundan tashqari, ushbu qahramon ya'ni Orifjon, yetim bo'lganligi tufayli uning boshiga ko'p qiyinchiliklar tushadi, uka-singillarini boqish mas'uliyatini yosh

holida o'z bo'yniga olishga majbur bo'ladi. Asardan keltirilgan quyidagi parchada yozuvchi bolaning ahvolini yorqin tasvirlarda yaqqol ifodalaydi:

"Belim sal bukikroq, buni o'zim ham tan olaman, ukalarimni ko'taraverib, shunaqangi bo'lib qolganman. Bo'yim ham tengqurlarimga qaraganda sal pastroq, buni ham inkor qilmayman. Men yuqoriga qarab o'saman deganimda, ukalarim yelkamga minib olib, pastga qarab bosishavergan. Shuning uchun pakanaroq bo'lib qolganman. Besh bolali deyishlariga ham, rostini aytsam, uncha jahlim chiqmaydi. Nega desangiz, chindan ham roppa-rosa beshta ukam bor. Beshovini ham o'zim katta qilganman. Oyijonim traktorchilik qiladi, urush boshlanganidan buyon kechasi-yu kunduzi dalada"[7, 6].

Hikoyaning asosiy elementi - bosh qahramonning vahimasi bo'lib, To'xtaboyev buni alohida qobiliyat bilan tasvirlaydi. Qahramonning qo'rquv va tashvishlarini ifodalash uchun yorqin tasvirlar, ichki monologlar va ramziy tasvirlardan foydalanadi. Shu bilan birga, u ehtiyotkorlik bilan qo'llagan hazil-mutoyiba romanning haddan tashqari jiddiy bo'lib ketishining oldini oladi, uni yosh kitobxonlar uchun zavqli qiladi.

Uning tildan ustalik bilan foydalanishi, hikoya qilish texnikasi va hissiy kechinma tasvirlarini tahlil qilish orqali, biz uning o'ziga xos yozish uslubini yaxshiroq tushunishimiz mumkin. Shuningdek, X.To'xtaboyevning hikoya qilishga o'ziga xos yondashuvi kitobxonga qahramonning his-tuyg'ularini aniqroq yetkazib berishga yordam beradi.

Muhokama. Xudoyberdi To'xtaboyev "Besh bolali yigitcha" asarida o'zining jozibali hikoya tili, tasviriy vositalarning boyligi, ichki monologlar, ramziy ifoda, hazil-mutoyibani qo'llagan holda bosh qahramonning vahimasini mahorat bilan tasvirlaydi. Ushbu uslublar hikoyani o'quvchilar uchun yanada qiziqarli va hissiy jihatdan ta'sirli qiladi. Ushbu asarning bosh qahramoni Orifjon ham ukalariga qaraydi, ham uy ishlarini bajaradi. Dadasini urushga olib ketishganda, uning mas'uliyati yanada ortadi. Dadasi unga onasini xafa qilmaslikni, ukalariga g'amxo'rlik qilishni, uy ishlarini bajarishni va aslo o'qishni tashlamaslikni tayinlab ketadi. Chunki uning orzusi bolalarini o'qimishli qilish edi [5,76]. Orifjon yosh bo'lishiga qaramay, ukalari Zulayho, Sulton, Usmon, Omon va Robiyalar taqdiri, ularning qornini to'yg'azish, tarbiyalash, o'qitish kabi mas'uliyatli yukni o'z bo'yniga oladi. Ota-onasiz qolgan bolalarni yetimxonaga topshirmoqchi bo'lishganda, "ukalarimni o'zim boqaman, kolxozga ishga kiranman, opajonim uyimizning chirog'i o'chmasin degan", deya rosa qarshilik ko'rsatishi orqali uning qisqa fursat ichida ulg'ayib qolganligi namoyon bo'ladi.

Asar voqealari rivoji davomida Orifjon ikkita buyuk maqsadni amalga oshirish uchun jon-jahti bilan tirishadi: onasining vasiyatini bajarish, ya'ni oilasining tarqalib ketishiga yo'l qo'ymaslik, hamda otasi orzu qilgandek ukalarini o'qitish. Uning qanchalik matonatli va chidamli ekanligi voqealar rivojida kitobxon ko'z oldida namoyon bo'lib boradi. Hayot bu bolalarga juda ko'p sinovlarni tayyorlab qo'ygan edi [5, 77].

Muallif qahramonning his-tuyg'ularini yoritib berish uchun jonli tasvirlardan foydalanadi. Bosh qahramon qiyin vaziyatga duch kelganida, muallif nafaqat o'z fikrlarini, balki qo'llarning qaltirashi, yurakning tez urishi, terlash kabi jismoniy holatlarni ham real tasvirlaydi. Ushbu hissiy tafsilotlar o'quvchiga qahramon tashvishini yaqindan his qildiradi:

"Uchinchi tartib, Ko'rshermat boshliq qaroqchilarniki ekan, kimda kim bular o'rnatgan tartibni buzsa, terisi shilinib olinar ekan yoki mana shu suvi qurib qolgan anhorga tiriklayin ko'milar ekan. «Keyingisi og'irroq ekan» deb o'yladim vahima ichida" [7, 98].

Ayon bo'lyaptiki, aslida bunday yovuzliklarga qodir bo'lmagan bezori bolalarning o'zicha yaratib olgan qoidalari tasviri bosh qahramonning qalbiga g'ulg'ula solish, unda vahima tuyg'usini uyg'otish maqsadida keltiriladi. Biroq Orifjon qanchalik qo'rquv iskanjasiga tushmasin, buni bildirmay mardlarcha javob berishga harakat qiladi.

Bundan tashqari, bir sahnada bosh qahramon o'zidan kichik birodarlari oldidagi mas'uliyatini anglaganida chuqur qo'rquvni his qiladi. X.To'xtaboyev uning bezovta o'ylari hamda tashvishini shunday tasvirlaydi:

"Ukalarim non ham yeyishmadi, suv ham ichishmadi, ko'zlarida shunaqangi bir qo'rquv, ta'riflab bo'lmaydigan g'amginlik borki, qaragani botina olmayman. Orqamni kuzning iliq oftobiga berib, tizzamni quchoqlab anchagacha o'y surib o'tirdim..."[7, 208].

Tahlil va natijalar. To'xtaboyev qo'llaydigan yana bir kuchli usul bu ichki monolog. O'quvchiga qahramonning fikrlarini eshitish imkonini berib, muallif uning qo'rquvi va tashvishlari haqida tushuncha beradi. Ushbu ichki monologlar roman davomida qahramonning ichki kurashi va hissiy o'sishini ko'rsatadi:

"Hammasiga Shermat bilan Islom sababchi bo'ldi, o'shalar ukalaring har yoqqa tarqab ketadi, keyin ming yilda ham topisha olmaysizlar deb qo'rgitishmaganda bunaga qilmagan bo'larmidim... Zulayho bilan Robiya-chi? Nega ularni bezovta qildim ekan-a? Men ahmoq singillarimni sog'ingan ekanman, ko'rishib orqamga qaytib ketavermaymanmi!"[7,209].

U o'ziga savol beradi: *"To'g'ri, o'shanda singillarim yetim emasdi, mehribon odamlar qurshovida edi!..Mana endi yetim bo'ldi ular! Men yetim qilib qo'ydim ularni, ariq ichida chalajon bo'lib yotishibdi endi! Endi nima qildim? Hoy, hayqirib o'tayotgan poyezdlar, menga maslahat ering!"* [7, 209].

Bu takroriy savollar va vahimalar erta ulg'aygan yosh qahramonning haqiqiy hayotdagi tashvishlarni aks ettiradi va o'quvchilarga uning his-tuyg'ulari bilan bog'lanish imkonini beradi.

To'xtaboyev ichki monologlar orqali o'z qahramonlarining psixologik holatini ochib, ularni yanada realistik va yorqinroq his qildiradi: *"Havo ham sovigandan-sovib boryapti, ayoz yuzlarimizni chimdib-chimdib olyapti... Bir-birimizga gap qo'shmaymiz, nimani ham gaplashardik. Ko'ngilda vahimadan boshga hech narsa yo'q... Qish yaqinlashib qolganga o'xshaydi, ust-boshimiz yupun, to'r ko'ylag-u astarsiz kostyum... To'satdan muzlab qolsag-a, unda nima bo'ladi? Biz mana shundan qo'rqib, mana shundan vahimaga tushib boryapmiz"* [7, 226].

To'xtaboyev ijodining o'ziga xos xususiyati jiddiy mavzularni hazil bilan uyg'unlashtira olishidadir. U bosh qahramonning tashvishini real tasvirlash bilan birga, hikoyaning haddan tashqari og'irlashib ketishining oldini olish uchun yengil lahzalar va mubolag'alardan ham foydalanadi. Bu orqali To'xtaboyev hazildan foydalangan holda, ayniqsa, yosh kitobxonlar uchun qiyin his-tuyg'ularni qayta ishlashni osonlashtiradi. Bu bosh qahramonga va tomoshabinlarga qo'rquvni jasorat va ijobiy munosabat bilan yengish mumkinligini ko'rishga yordam beradi. U o'quvchini qiziqtiradigan tarzda yozadi va qahramonlarning hissiy tuyg'ularini rivojlantiradi. Uning keskin lahzalarda qisqa jummalarni ishlatishi shoshilinchlik va asabiylashish hissini oshiradi.

Asar so'ngida Orifjon katta qiyinchiliklar bilan bo'lsa-da, ukalarini topib, ularni uylariga sog'-salomat olib kelishga muvaffaq bo'ladi. Ammo, Toshkentdan Qo'qonga yayov yetib bora olamiz deb yo'lga chiqqan olti soddadil bolaning boshidan juda og'ir sinovlar kechadi. Yozuvchi yetim bolalarning ichki kechinmalarini yoritishda arzimadek tuyuladigan kichik-kichik detallardan juda o'rinli foydalanganki, kitobxon murgak qahramonlarning azob-uqubatlarini o'z ko'zi bilan ko'rgandek his qiladi o'zini [5, 77].

Xulosa. Xudoyberdi To'xtaboyevning "Besh bolali yigitcha" asaridagi yozuv uslubi tasviriy til, ichki monologlar, ramziylik, hazil va jozibali hikoyaning kuchli uyg'unligidir. Ushbu usullardan foydalangan holda, u qahramonning tashvishini samarali tasvirlaydi va uni haqiqiy va o'ziga xos his qiladi. Uning chuqur his-tuyg'ularni hazil bilan muvozanatlash qobiliyati romanni o'quvchilar uchun ham mazmunli, ham zavqli qiladi. X.To'xtaboyevning o'ziga xos hikoyasi nafaqat bolalik davridagi mas'uliyat muammolarini qamrab oladi, balki muhim saboq ham beradi. Ushbu asarni o'qiganda qo'rquvga qaramay, jasorat va matonat o'sish va muvaffaqiyatga olib kelishi mumkin deb xulosa qilish ham mumkin. Bu uning ijodini o'zbek adabiyotining muhim qismiga aylantirib, yosh kitobxonlarni ham, katta yoshli kitobxonlarni ham ilhomlantiradi.

ADABIYOTLAR:

1. Mirsanova, M. *"Xudoyberdi To'xtaboyevning bolalar adabiyotidagi o'rni va "Mungli ko'zlar" asari haqida mulohazalar."* // Tadqiqotlar 29.1 (2024): 116-118.
2. Tolibovna, Safarova Zilola. *"Expression of orphans' life through the theme of "hunger" in bildungsromans."* // European Journal of Humanities and Educational Advancements 4.8 (2023): 57-60.
3. Mojidova, Rayhona. *"Xudoyberdi To'xtaboyevning so'z qo'llash mahorati."* *Новоему образования: исследование в XXI веке* 1.5 (2022): 806-809.
4. Qarshibayevna, Rahimova Gulbahor. *"Xudoyberdi To'xtaboyev asarlarida bolalar xarakterining ifodalanishi."* E Conference Zone. 2022.
5. Safarova Z.T. *Ingliz va o'zbek tarbiya romanlarining spetsifik belgilari.* - Buxoro, 2023. - 151b.
6. Shaxrizoda, Oblaqulova. *"Zamonaviy bolalar adabiyotida Xudoyberdi To'xtaboyev asarlarining bugungi yosh avlod tarbiya va adabiyotga qiziqishni oshirishda tutgan o'rni."* // Scientific Impulse 2.20 (2024): 852-855.
7. To'xtaboyev X. *Besh bolali yigitcha.* -T.: Yangi asr avlodi. 2009. -228 b.

INGLIZ VA O'ZBEK ASARLARIDAGI ZOOMORFIK METAFORALAR XUSUSIDA (Ingliz adabiyotidan Vilyam Shekspir asarlari asosida)

Choriyev Jaloliddin Almirzayevich,
Qarshi davlat universiteti magistranti
choriyevjololiddin405@gmail.com

Qarshi davlat universiteti dotsenti, f.f.f.d (PhD) Nargiza Suyarova taqrizi asosida

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz va o'zbek adabiyotidagi zoomorfik metaforalarning tilshunoslik va adabiy tahlilini o'rganishga bag'ishlangan. Maqolada, zoomorfik metaforalar orqali yozuvchilar o'z g'oyalarini qanday ifodalashlari, bu metaforalarning jamiyatda va tilda qanday o'rin tutishi tahlil qilinadi. Shekspir va o'zbek adabiyotining turli vakillaridan keltirilgan misollar yordamida zoomorfik obrazlarning qo'llanilishi, ular orqali inson xarakteri, ruhiy holati va xususiyatlari qanday tasvirlanishi ko'rsatilgan. Maqolada zoomorfik metaforalarni kognitiv va madaniy nuqtayi nazardan o'rganish, ularning tilshunoslikdagi ahamiyatini anglash va badiiy asarlarda ularning roli haqida batafsil ma'lumot beriladi. Metaforalarning tuzilishi, ma'nosi va tasviriy kuchi yoritilgan bo'lib, ushbu tadqiqot adabiyotshunoslikda yangi yondashuvlarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: metafora, zoomorfik metafora, adabiyot, Vilyam Shekspir, o'zbek adabiyoti, tasvir, tilshunoslik, kognitiv yondashuv.

О ЗООМОРФНЫХ МЕТАФОРАХ В АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ (На основе произведений Уильяма Шекспира из английской литературы)

Аннотация. Настоящая статья посвящена изучению лингвистического и литературного анализа зооморфных метафор в английской и узбекской литературе. В статье анализируется, каким образом писатели выражают свои идеи посредством зооморфных метафор, а также роль, которую эти метафоры занимают в обществе и языке. На основе примеров, приведённых представителями как шекспировской, так и узбекской литературы, показано использование зооморфных образов и то, как с их помощью изображается человеческий характер, психическое состояние и особенности. Статья подробно рассматривает зооморфные метафоры с когнитивной и культурной точек зрения, разъясняя их значение в лингвистике и роль в художественных произведениях. Освещены структура, значение и выразительная сила метафор, и данное исследование служит развитию новых подходов в литературоведении.

Ключевые слова: метафора, зооморфная метафора, литература, Уильям Шекспир, узбекская литература, образность, лингвистика, когнитивный подход.

ZOOMORPHIC METAPHORS IN ENGLISH AND UZBEK LITERARY WORKS (Based on William Shakespeare's works from English literature)

Abstract. This article is dedicated to the study of the linguistic and literary analysis of zoomorphic metaphors in English and Uzbek literature. In the article, how writers express their ideas through zoomorphic metaphors and the role these metaphors play in society and language are analyzed. Using examples provided by various representatives of Shakespearean and Uzbek literature, the application of zoomorphic imagery is demonstrated, along with how human character, psychological state, and attributes are depicted through them. The article offers a detailed examination of zoomorphic metaphors from cognitive and cultural perspectives, elucidating their significance in linguistics and their role in literary works. The structure, meaning, and expressive power of the metaphors are illuminated, and this research contributes to the development of new approaches in literary studies.

Keywords: metaphor, zoomorphic metaphor, literature, William Shakespeare, Uzbek literature, imagery, linguistics, cognitive approach.

Kirish. Metaforaning tarixi uzoq asrlarga borib taqaladi va u tilshunoslik, falsafa, adabiyotshunoslik hamda kognitiv fanlar doirasida turli nuqtayi nazarlarda o'rganilgan. Dastlab metafora haqidagi tushunchalar Aristotelninng asarlarida uchraydi. U metaforaga "Bir narsa o'rnida boshqasini qo'llash", deb ta'rif bergan [1]. Uyg'onish davri adabiyotida metafora asosan, diniy va falsafiy matnlarda ishlatilgan. XX asrga kelib,

Ferdinand de Sossyur metaforani paradigmatic munosabatlar doirasida o'rganishni taklif qiladi[2]. XX asr oxiri va XXI asr boshlarida George Lakoff va Mark Johnson kabi olimlar "Metaphors We Live By" (1980) kitobida metaforaning inson tafakkurida asosiy rol o'ynashini ta'kidlaydi. Kognitiv yondashuvga ko'ra, metaforalar nafaqat adabiyotda, balki kundalik fikrlash va nutq jarayonida ham muhim ahamiyatga ega, deb baholanadi[3]. "People and animals"da odamlar hayvonlarga taqqoslangan. Yana bir olim Zoltan Kovesses metaforalarni kultural jihatdan tahlil qilgan. U zoomorfik metaforalarni turli tillarda ifodalanishini o'rgangan. Elena Semino "Metaphor in Discourse" (2008) asarida zoomorfik metaforalarning har xil sohalarida qanday ishlatilishini tahlil qiladi. Deignan zoomorfik metaforalarning lug'atlarda qanday aks etishini va korpus lingvistikasi orqali ularning haqiqiy nutqda qanday ishlatilishini o'rganib chiqqan.

Zoomorfik metaforalar bo'yicha George Lakoff va Mark Johnson, Vladimir Kryukov, Irina Sklovskaya, Antonio Barcelona kabi olimlar ish olib borgan. Zoomorfik metaforalar o'zbek tilshunosligida kam o'rganilgan soha hisoblanadi. Chunki bu mavzuga oid bir nechta maqolalar va ilmiy ishlar bor, ammo bu yetarlicha mavzuni ochib bera olmaydi. Ushbu maqola esa ingliz va o'zbek badiiy adabiyotidagi yozuvchilar ijodini qiyoslash, o'xshash va farqli jihatlarini topishga xizmat qiladi.

Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, o'zbek adabiyotida, xususan, davr nuqtayi nazaridan mumtoz adabiyotda zoomorfik metaforalarning o'ziga xos shakl va o'xshatmalarini ko'rishimiz mumkin. Vaqt o'tgani sayin metaforalardagi o'xshatilayotgan jism va o'xshayotgan jism o'zgaradi. Natijada yangi zoomorfik metaforalar hosil bo'ladi.

Til – insonlar o'rtasidagi aloqa vositasi hisoblanadi. Tilning boyligi undagi o'xshatishlar, kinoyalar, tasviriy ifodalar, frazeologizmlar va hokazolar bilan belgilanadi. Amerikalik tilshunoslardan George Lakoff va Mark Johnson metaforalarni inson tafakkuri va tilining ajralmas qismi deya ifodalaydi. Bundan kelib chiqib, zoomorfik metaforalarni o'rganishdan maqsad tilning imkoniyatlarini aniqlash desak, maqsadga muvofiq bo'ladi.

Zoomorfik metaforalar insonga xos xususiyatlarni hayvonlar orqali ifodalash usuli hisoblanadi. Bu usul natijasida tilsunoslikda ko'plab ma'nolar hosil qilishimiz mumkin. Kundalik turmushda insonlar ruhiy holati, xarakter xususiyatlari va sharoitdan kelib chiqib zoomorfik metaforalar tanlaydi. Natijada bir-biriga o'xshamagan metaforalar birikma holatida tilimizga o'rnashadi. Bundan tashqari, metaforalarni nutqda qo'llash ma'noni bus-butun yetkazib berish va yetarlicha taassurot qoldirishga ham xizmat qiladi.

Tadqiqot metodikasi. Ingliz va o'zbek tillaridagi adabiyotlarda va albatta, kundalik tarzdagi muloqotda ham juda ko'plab zoomorfik metaforalarni uchratishimiz mumkin. Misol uchun: bu zoomorfik metaforalarni ishlatilishidan asosiy ko'zlangan maqsad bu berilayotgan jumlaning bo'yoqdorligi, ta'sirchanligini oshirish va tinglovchiga tezda tushuniladigan bo'lishini taminlab berish hisoblanadi. Ingliz adabiyotida ishlatilgan zoomorfik metaforalarga misollarni juda ko'plab topish mumkin. Quyida Vilyam Shekspir asarlarida va o'zbek adabiyotidagi asarlarida ishlatilgan namunalaridan bir nechtasini ko'rib chiqamiz.

1. "This man, lady, hath robbed many beasts of their particular additions. He is as valiant as the lion, churlish as the bear, slow as the elephant, a man into whom nature hath so crowded humors that his valor is crushed into folly, his folly sauced with discretion"[4]. ("Troilus and Cressida" ACT 1. SC. 2) Shekspirning "Troilus and Cressida" (1-akt, 2-sahna) qismida Aleksandr Kressidaga Ajaks haqida gapirayotganda, uni turli hayvonlarning xususiyatlari bilan taqqoslaydi: Sher – jasorat va mardlik ramzi sifatida, Ayiq – qo'pollik va dag'allik timsoli sifatida, Fil – og'irharakatlik va sustkashlik ma'nosida ishlatilgan. Bu yerda sher obrazi Ajaksning jasur, mard va qo'rqmas inson ekanligini ko'rsatish uchun ishlatilgan. Biroq, keyingi jumlada bu fazilatlarining o'zaro aralashib, uni ba'zan ahmoqlik darajasida jasur qilib qo'yishi ham nazarda tutilgan. Shekspir bu metafora orqali sherni kuch, mardlik va jasorat timsoli sifatida ishlatgan. Bu timsol o'sha davr adabiyotida ham, umuman, tarixiy kontekstda ham keng tarqalgan.

2. "Arslon — mard, adolatli lashkarboshi; it — pastkash va nokas kishi"[5]. Ushbu ta'rif Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asaridan olingan bo'lib, bu yerda arslon metaforasi Shekspir asarlarida berilgan ma'no bilan bir xil, ammo Yusuf Xos Hojib arslon metaforasining zimmasiga adolat so'zini ham yuklaydi. Arslon obrazi qatnashgan bu ikki misolda xulq-atvor jihatidan inson arslonga o'xshatilgan.

3. Letting "I dare not" wait upon "I would,"

Like the poor cat i' th' adage? - Macbeth": [6]. ("Macbeth" Act 1, Scene 7). "Macbeth" tragediyasida Ledi Makbet o'z erini jasoratga undash uchun "the poor cat i' th' adage" (maqoldagi bechora mushuk) jumlasini ishlatadi. Bu yerda Ledi Makbet Macbethning ikkilanayotganidan norozi bo'ladi, unga tanbeh beradi va u o'z niyatini amalga oshirish uchun shijoatli bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi. "The poor cat i' th' adage" – bu eski maqolga ishora bo'lib, "Mushuk baliq yeyishni xohlaydi, lekin suvga tushishni istamaydi" degan ma'noni bildiradi. Mushuk bu yerda qo'rqoqlik yoki ikkiyuzlamachilik ramzi sifatida ishlatilgan. Macbethni bu mushukka o'xshatish orqali Ledi Makbet uning jasorati yetishmayotganini

aytmoqda: u qirol bo'lishni xohlaydi, lekin bu yo'lda qadam tashlashdan qo'rqadi. Bizga ma'lumki mushuk tabiatan ov qilishni yaxshi ko'radigan hayvon hisoblanadi ammo suvdan qo'rqadi. Xuddi shunday, Macbeth ham qirollikni istaydi, lekin jinoyat qilishdan qo'rqmoqda.

4. *"Qarasam Qora ammaning mushugi! Juda yuvosh mushuk-da o'ziyam! Dadamga o'xshaydi! Dadamni mo'ylovidan tortsam indamaydi, mushukni dumidan tortsam ham jim turadi"*[7]. O'tkir Hoshimov Qalamiga mansub "Umr savdosi" asarida mushuk obrazi beozor, tinch, xotirjam, yuvvosh ma'nolarini ifodalab kelgan. Shekspir o'z asarida mushukni ikkiyuzlamachi, qo'rqq semalari o'rnida qo'llasa, O'tkir Hoshimov yuvvosh, xotirjam semalari o'rnida qo'llaydi. Ammo har kimning o'z qarichi bo'lganidek, o'zbek adabiyotidagi boshqa adiblar misolida mushuk yolg'onchilik, qo'rqqlik ma'nolarida ham keladi. Masalan: *"Bilaman, qizim, bilaman. Mushuk arslondan paydo bo'lgan."*

— Unda nimaga arslonmas, mushuk bo'lib qolgan?

— E, buning tarixi juda uzun, qizim. Ilgari mushuk ham arslon bo'lgan ekan. Hammalari bitta

o'rmonda inoq— ahil yasharkan. Kunlardan bir kuni o'rmonda arsloncha tug'ilib, unga "Mushuk"

deb

nom berishibdi. Mushuk ulg'aygan sayin o'rmonda buyumlar yo'qolaveribdi. Keyin, bilishsa, o'sha

Mushuk degan arsloncha o'g'irlarkan. Mushukni insofga chaqirishmoqchi bo'lishganda, u shunaqangi

lo'ililik qilibdiki, asti qo'yaverasan. Arslonlar qarashsaki, bu Mushuk insofga yurmaydigan. O'g'ri desa

o'g'ri, qo'rqq desa qo'rqq, nomard desa nomard. Xullas, hech bir tuki arslonga o'xshamaydigan.

Shundan keyin qari arslonlar kengashib: "Buning turqi bo'lakcha, ikki dunyoda chin arslon bo'lmaydi.

Pushtimizni bulg'aydi", degan qarorga kelib: "Shu turishganda unib— o'sma", deb qarg'abdilar.

Qarg'ish tegib, mushuk o'smay qolgach, uni o'rmondan haydab yuboribdilar. Shundan beri arslonlar ichida nomardlar, o'g'rilar paydo bo'lsa, "Mushuk bo'l", degan qarg'ishga uchrab, mushukka aylanib

qolaverar ekan"[8]. Tohir Malikning "Devona" qissasidan olingan ushbu parcha Shekspir asarlaridagi mushuk obraziga biroz bo'lsa-da yaqin ma'noni ifodalaydi, ya'ni bu yerda ham qo'rqqlik, ayyorlik, o'g'rilik ikkiyuzlamachilik kabi insonga xos bo'lgan illatlar mushuk orqali ifodalanadi. Demak, aytish mumkinki, har bir yozuvchi zoomorfik metaforalardan foydalanayotganda hayvonlarni istaganidek salbiy yoki ijobiy o'rinlarda ishlata oladi.

5. *As deep as to the lungs? Who does me this?*

Ha! 'Swounds, I should take it! For it cannot be

But I am pigeon-livered and lack gall

To make oppression bitter, or ere this- "Hamlet": [9]. ("Hamlet" Act 2, Scene 2). Hamlet o'zini "pigeon-livered" -kaptar jigarlik, ya'ni qo'rqq deb atab, o'zining harakatga kelolmayotganini tanqid qiladi. U otasining o'limi uchun qasos olishni xohlasa ham, hali ham amaliy qadam tashlamagan va u bu qo'rqqligini o'zida "gall"-o't, ya'ni g'azab yoki shijoat yo'qligi bilan tushuntiradi. Bilamizki kabutar bu yumshoqlik, qo'rqqlik va beziyonlik timsoli hisoblanadi. Jigar (liver) esa qadimgi tibbiyotda jasorat va shijoat markazi sifatida ko'rilgan. Shundan kelib chiqadiki Hamletning o'zini kabutarning jigari bor deb ta'riflashi unda jasorat va g'azab yo'qligini anglatadi.

6. O'zbek adabiyotida qo'rqqlikni ifodalash uchun qo'y yoki tovuq metaforalaridan foydalanadi. Masalan, *"Tovuqmijoz odam hech qachon botir bo'lmaydi", "Bo'rining oldida qo'y bo'lma"*[10].

7. *The demi-Atlas of this Earth, the arm*

And burgonet of men. He's speaking now,

Or murmuring "Where's my serpent of old Nile?"

For so he calls me. Now I feed myself

With most delicious poison. [11]. ("Antony and Cleopatra" Act 1, Scene 5). Bu jumla "Antony and Cleopatra" tragediyasida Kleopatra tomonidan aytilgan bo'lib u Mark Antony vafotidan keyin uni eslab, o'z his tuyg'ularini ifoda etmoqda va Kleopatra Mark Antony uni "my serpent of old Nile" deb ataganini eslamogda. Qadimiy davrlardan buyon "Serpent" (ilon) bu- ayyorlik, sirli kuch va joziba ramzi sifatida ishlatilib kelingan. Bu metafora orqali Kleopatra – kuchli, xavfli, lekin o'z jozibasi va aqlidan ustalik bilan foydalanadigan shaxs sifatida tasvirlanadi va u oddiy ayol emas, balki ta'sirchan, hiylakor va o'z taqdirini boshqara oladigan shaxs sifatida ko'rsatiladi.

8. Asqad Muxtorning "So'nggi nafas" asaridan:

Uning nigohi ilonning sovuq qarashidek edi[12]. Ushbu jumla niyati yaxshi bo'lmagan insonlarning nigohini ifodalash uchun ishlatilgan. Bu yerda ilonning ko'zi metafora yaratishga sabab bo'lgan. Shekspir

ilondan ayyorlik, hiylakorlik semalari o'rinda foydalangan bo'lsa, Asqad Muxtor niyati yaxshi bo'lmagan insonning qarashini ifodalash uchun foydalanadi.

9. *Affrights thee with a hell of ugly devils.*

Thou elvish-marked, abortive, rooting hog,

Thou that wast sealed in thy nativity

The slave of nature and the son of hell [13]. ("Richard III": Act 1, Scene 3). "Richard III" tragediyasida qirolicha Margaret Richardni "abortive, rooting hog" (mudhish, yer kovlaydigan cho'chqa) deb ta'riflaydi. Nima uchun Richard aynan cho'chqa metaforasi bilan ta'riflanayapti? Bizga ma'lumki badiiy adabiyotda cho'chqa bu ifloslik, shafqatsizlik va pastkashlik ma'nolarini ifodalab kelishi bilan birga o'ta jirkanch va ochko'z jonzot hisoblanadi. Shundan ma'lum bo'ladiki ushbu metafora orqali Richardning o'ta jirkanch xatti-harakatlari, ochko'zligi va insoniy qadr-qimmatlardan yiroqligi takidlab o'tiladi. Shuningdek aynan „rooting hog“ jumlasini bilan berilishi bu xuddi cho'chqa yer kovlab har narsani tanlash odati singari Richard ham o'z manfaati uchun hamma narsani yo'q qilishi bilan bog'lanadi.

10. O'zbek adabiyotida cho'chqa salbiy qahramon sifatida keltiriladi, sababi musulmon ahli uchun cho'chqa halol hayvonlar sirasiga kirmaydi. Asarlarda nisbatan kamroq qo'llaniladi, asosan, salbiy qahramon sifatida beriladi. Quyida o'zbek xalq maqollarida cho'chqa semasi keltirilgan:

"Cho'chqaga oltin taqinchoq taqsang ham, cho'chqa cho'chqaligicha qoladi". Nopok yoki yomon xulqli odamga qanday bezak bersangiz ham, uning tabiati o'zgarmaydi, degan ma'noni hosil qilishimiz mumkin.

O'zbek adabiyotida tulki obrazi bilan bog'liq metaforalar ko'p uchraydi. Quyida ba'zi asarlardagi **tulki** metaforasini tahlil qilamiz.

I. Tulki so'zi qatnashgan metaforalar.

1. O'zbek adabiyotining zabardast vakillaridan biri Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanidan: *"Bizning xalqni yer yutsin. Azizbekning tulkiligi uchdida, uning kechagi zulmlarini unutdi, yetmish kunlab bir zamon jon berib, jon olib nihoyat xizmat haqqi uchun o'ttuz ikki tanga mukofot, eng keyingi burda noningni ham ber!"* [14].

Bilamizki tulki bu ayyorlik, hiylakorlik ramzi hisoblanadi va adabiyotda tulkiga qiyoslangan odam hiylakor bir obraz sifatida namoyon bo'ladi. Yusufbek hoji o'sha davrda Toshkent hokimi bo'lgan Azizbekni xalqqa qilgan nayranglari, jabr- zulmlarini o'ttiz ikki tanga mukofot berish evaziga esdan chiqarmoqchi bo'lgan harakatlari tufayli tulki deya ta'rif beradi.

2. Yozuvchi Tohir Malikning "Halol va Harom" asaridan:

Bu dunyoda xuddi shu tulki kabi ayyor kimsalar bordirki, ular shirin so'z va madhlari bilan kishini aldab, qo'lidagini olib qo'yishga urinadilar [15].

Asarning mazmunidan anglash mumkinki, hayotda halollik bilan yashash, haromdan tiyilish ba'zi qo'shtirnoq ichidagi odamlarga qiyindek tuyuladi. Shu boisdan ular "tulkilik qilish" yo'liga o'tadi.

II. Qaldirg'och so'zi qatnashgan metaforalar.

1. Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" asaridan:

Qaldirg'ochning qayg'usi yo'q, suyganining oldig'a tezroq yetish uchun shoshadig'andir: sayrog'i ham suyganining ko'rish shodlig'i uchundir... Baxtlik qaldirg'och: olg'an sovg'asi ham qo'rqunch emasdir, ota-onasining ham orzu-havaslari yo'qdir. Ularning turmush qonunlari juda yengil, ikav-ikav, suygan-suyganni oladirlar-da tog'larda, yerlarda, ko'klarda uchib yuruyberadirlar. Men ham shu qaldirg'ochdek uning sari otilib, vijir-vijir sayrab uchar edim [14].

Muhokama. Asardagi tugun, voqealar rivoji aynan qaldirg'och obrazi orqali namoyon bo'ladi. Yuqoridagi jumlada Otabekning ahvoli, inson bo'la turib bir qushga havasi kelishi, qushdek erkin bo'lishni xohlashi, lekin ota-onasining orzu-havasi sabab "qanoti qayrul'g'on qush" ga o'zini o'xshatishi berilgan. Albatta, asar tahlili jarayonida qaldirg'ochning erkin qush ekanligi asosiy detallar sifatida olingani aniq. Shu sababdan ham qaldirg'ochdagi bu erkinlik zamonasining eng kelishgan, ziyoli, ishbilarmon yigitga yetishmayotganligini bilish qiyin emas.

2. Iqbol Mirzoning "Tilla uzuk" nomli she'ridan:

Ey qaldirg'och qoshligim,

Kel, ahdimiz bir bo'lsin.

Uchta odam bilgan gap

Qanday qilib sir bo'lsin? [16].

Ushbu misrada qaldirg'och bilan bog'liq an'anaviy o'xshatish bor, ya'ni shoir qaldirg'ochning qanotini qizning egma qoshlariga o'xshatmoqda. Bu bilan qoshning shakli o'quvchining xayolida qaldirg'ochning qop-qora qanotlari kabi gavdalanadi.

III. Ilon so'zi qatnashgan metaforalar.

1. Tohir Malikning “Shaytanat” asaridan:

Uning so‘zlari zaharli ilonning chaqishidek ta’sir qildi [17].

Tahlil va natijalar. Xalqimizda so‘zga ta’rif berganda: “Zahardan achchiq, asaldan shirin” deb ta’rif beriladi. Asardagi ushbu jumlada ham aynan yomon so‘zning ta’siri zaharli ilonning chaqishi kabi tezda ta’sir qilishi, insonning so‘z zahri bilan hayvonning zahri o‘rtasidagi o‘xshashlik aksini topgan.

2. Abdulla Qodiriyning “Mehrobdan chayon” romanidan:

Uning hiylalari ilonning o‘ramidek murakkab edi [18].

Hiyla va nayranglarning izini topish qanchalik murakkab bo‘lsa, ilonning o‘ramini ham yechish shunchalik murakkabdir. Negaki, ilon o‘zi xohlasagina o‘ramini yechadi. Ushbu jumlada yozuvchi ilonning shakli, o‘ralishini qiyin vaziyatga o‘xshatadi. Yuqoridagi jumla “Uning hiylalarini aniqlash mushkul edi”, deb berilganda ham balki o‘quvchi tushungan bo‘lar edi, ammo xayolda gavdalandirish uchun ilonning o‘ralgan tasviridan foydalanish Qodiriygagina xos bo‘lgan yondashuv desak adashmagan bo‘lamiz.

3. Iqbol Mirzoning “Ko‘ngil” she’ridan:

Ko‘nglimda ilon kabi o‘ralgan shubhalar bor [19].

Oldingi misolda Qodiriy ilonning o‘ralishini hiyla, nayranglarning chigalligiga o‘xshatgan bo‘lsa, ushbu misolda Iqbol Mirzo ilonning o‘ralishini ko‘ngildagi shubhalarga o‘xshatadi, Shubhalarni ham yechish, ularga javob topish mushkul bir ishdir. Ikki ijodkorda ham shakliy o‘xshatish bor. Aynan ilon sovuq ranglarda yaralganligi uchun ham u qatnashgan zoomorfik metaforalar salbiy bo‘yoqlarni ifodalashga xizmat qiladi.

4. O‘tkir Hoshimovning “Ikki eshik orasi” asaridan:

Yo‘q gap panelda emas “Kobra”da. “Kobra” deganimiz boshqarmamizning boshlig‘i Shavkat Qudratovich [20].

Ushbu misolda ilonning bir turi bo‘lgan, xalq tilida “ilonlar shohi” deya ta’riflanadigan kobra iloni zoomorfik metafora qilib olingan. Bundan tashqari, kobra semasi insonlarga nisbatan kuch-qudrat belgisi sifatida ham keladi.

5. Tohir Malikning “Halol va harom” asaridan:

Kim insonlar orasida o‘z do‘stiga qarshi gap tarqatsa, bilingki uning ichida ilonlar va chayonlar yashaydi [15].

Ilon va chayonlar odatda, qarovsiz chakalakzorlarda, tikanlar ichida yashaydi. Yozuvchi yomon niyatli insonning ichki olamini ifodalashda birgina ilon bilan cheklanmasdan, chayon so‘zini ham qo‘shib o‘tadi. O‘z do‘stiga qarshi gap aytgan insonning ichi qarovsiz chakalakzorga o‘xshatilmoqda.

IV. Chumoli so‘zi qatnashgan metaforalar.

1. Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asaridan:

“Chumolidek mehnat qilgan kishi oxiri murodiga yetgay” [21].

Bu yerda chumoli mehnatkash, tirishqoq insonlarni bildirib kelgan.

2. O‘tkir Hoshimovning “Daftar hoshiyasidagi bitiklar” asaridan:

Yozuvchilik- ikki foiz iste’dod, to‘qson sakkiz foiz mehnatdir, degan gap to‘g‘ri bo‘lsa, dunyodagi hamma chumolilar yozuvchi bo‘lard! [22].

Bu yerda chumoli metaforasi yozuvchi bo‘lish faqat mehnat orqali emas, balki iste’dodning ham o‘rni muhim ekanligini ifodalash uchun ishlatilgan.

Xulosa. Ushbu tadqiqot natijasi shuni ko‘rsatadiki, zoomorfik metaforalar tilni boyitibgina qolmasdan, insoniyat tafakkurining badiiy aksi ham hisoblanadi. Ingliz va o‘zbek tillarida zoomorfik metaforalar semantik va funksional jihatdan o‘xshash bo‘lsa-da, Ingliz tilida zoomorfik metaforalar hayvonlar vositasida o‘ziga xos birliklar hosil qilsa, o‘zbek tilida esa ingliz tilidan farqli ravishda madaniyat, mentalitet, turmush tarzini hisobga olgan holda zoomorfik metaforalar hosil qilinadi. Albatta, til qaysi xalqqa tegishli bo‘lsa, o‘sha xalq bilan birga rivojlanadi.

Shunday qilib, zoomorfik metaforalar til va madaniyatning o‘zaro aloqasini chuqur o‘rganish imkoniyatini beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Aristotle. *Poetics, Chapter 21. (Miloddan avvalgi IV asr).*
2. Saussure, F. de. (1916). *Cours de linguistique générale.* Payot.
3. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By.* University of Chicago Press.
4. W.Shakespeare. *Troilus and Cressida ACT 1. SC. 2.* <https://shakespeare.folger.edu/>. 2021. – P. 133.
5. Y.Xos Hojib. *Qutadg‘u bilig.*

6. W.Shakespeare. *Macbeth* Act 1, Scene 7. <https://shakespeare.folger.edu/>. – P. 97.
7. Ў.Ҳошимов. “Умр савдоси”. – Тошкент: “Шарқ нашириёти матбаа концерни бош тахририяти”, 1998. –23 б.
8. T.Malik Devona qissa [www.ziyo.uz.kutubxona](http://www.ziyo.uz/kutubxona) – 3 b.
9. W.Shakespeare. *Hamlet* Act 2, Scene 2. <http://www.folgerdigital.texts.org>. – P. 144.
10. O‘zbek xalq maqollari.
11. W.Shakespeare. *Antony and Cleopatra* Act 1, Scene 5. <https://shakespeare.folger.edu/>. – P. 140.
12. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/asqad-muxtor-sizga-aytar-sozim-kitobidan-sherlar.html>
13. W.Shakespeare. *Richard III* Act 1, Scene 3. <http://www.folgerdigital.texts.org>. – P. 152.
14. A.Qodiriy. O‘tkan kunlar. Navro‘z nashriyoti. – T. 2019. 60-74-b.
15. T.Malik. Halol va harom. Yangi asr avlodi nashriyoti. – T. 2020. 260 b.
16. <https://tafakkur.net/tilla-uzuk/iqbol-mirzo.uz>
17. [https://n.ziyouz.com/books/uzbek_nasri/Tohir%20Malik.%20Shaytanat%20\(birinchi%20kitob\)](https://n.ziyouz.com/books/uzbek_nasri/Tohir%20Malik.%20Shaytanat%20(birinchi%20kitob)).
18. A. Qodiriy. Mehrobdan chayon. Navro‘z nashriyoti. – T. 2019. 288 b.
19. https://n.ziyouz.com/books/uzbek_zamonaviy_sheriyati/Iqbol%20Mirzo.%20Ko'ngil.pdf
20. O‘.Hoshimov. Ikki eshik orasi. Sharq nashriyoti. – T. 2012. 5-6 - b.
21. A.Navoiy. Mahbub ul-qulub. Yoshlar nashriyoti. – T. 2018. 172 b.
22. O‘.Hoshimov. Daftar hoshiyasidagi bitiklar. Yangi asr avlodi. – T. 2018. 152-b.

JADID SHE'RIYATIDA RAMZIYLIK: AN'ANA VA IJODIYLIK

Ismatova Mohigul To'yevna,

Buxoro davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
ismatovamoxigul@gmail.com

Annotatsiya. O'zbek adabiyotida qo'llangan ramziy obrazlar mifologiya, folklor va yozma adabiyotda o'ziga xos badiiy talqin qilingan. Jadid she'riyatida mazkur obrazga yuklangan ma'no yanada kengayganligini ko'rishimiz mumkin. Cho'lpon, Fitrat, Avloniy, Siddiqiy Ajziy, So'fizoda o'zbek she'riyatida simvolist shoir sifatida alohida mavqega ega ijodkorlar. Ularning she'rlarida ijtimoiy-siyosiy tushunchalarning ramziylashtirilishi yaqqol ko'zga tashlanadi. Mazkur maqolada jadid she'riyatida ramziy obrazlar orqali badiiy talqin qilingan ijtimoiy-siyosiy muammolarning ifodasi hamda shoir mahoratiga baho berilgan.

Kalit so'zlar: ramz, folklor, mifologiya, mumtoz, Navoiy, farishta gul, istiqlol, mustamlaka, tong.

СИМВОЛИЗМ В ПОЭЗИИ ДЖАДИДОВ: ТРАДИЦИИ И ТВОРЧЕСТВО

Аннотация. Символические образы, используемые в узбекской литературе, получили своеобразную художественную интерпретацию в мифологии, фольклоре и письменной литературе. В джадидской поэзии мы можем наблюдать, что значение, вкладываемое в эти образы, ещё больше расширилось. Чулпан, Фитрат, Авлони, Сиддики Аджзи, Суфизода занимают особое место в узбекской поэзии как поэты-символисты. В их стихах ярко прослеживается символизация общественно-политических понятий. В данной статье даётся оценка выражению социально-политических проблем, художественно интерпретируемых через символические образы в поэзии джадидов, а также мастерству поэтов.

Ключевые слова: символ, фольклор, мифология, классика, Навои, цветок-ангел, независимость, колония, рассвет.

SYMBOLISM IN JADID POETRY: TRADITION AND CREATIVITY

Abstract. Symbolic images used in Uzbek literature have their own artistic interpretation in mythology, folklore and written literature. In Jadid poetry, we can see that the meaning imposed on this image has expanded even further. Chulpan, Fitrat, Avloniy, Siddiqiy Ajziy, creators with a special position as a symbolist poet in Uzbek poetry in Sufizo. In their poems, the symbolism of socio-political concepts is clearly visible. This article assessed the expression of socio-political problems as well as the skill of the poet, which are artistically interpreted through symbolic images in the poetry of jadid.

Keywords: symbol, folklore, mythology, classical, angel flower, independence, colony, dawn.

Kirish. Ramzlar – she'riyatda fikrni badiiy va obrazli talqin etish vositasi. Shoirning eng muhim qurilmasi esa so'zdir. She'r – ijodkorning so'zdan mohirlik bilan foydalanish san'ati, shoir – mohirona bezak ustasi, so'z zargari. Shuning uchun she'riyatda ramzlar birgina tushunchani aks ettirmaydi, ular vaqt o'tishi bilan yangi ma'nolarga ega bo'la boradi. Ijodkor misralarga turli tuyg'ularni yuzaga keltiruvchi ma'nolar berib, she'rda so'zlarni ramz-timsolga aylantiradi. Ramz –so'zning yashirin ma'nosidir. "Badiiy adabiyotda obraz yaratuvchi asosiy va yagona vosita so'zdir. Lekin badiiy adabiyotdagi so'z oddiy so'z emas, balki insondagi muayyan his-tuyg'uni, holat va harakatni, o'y va kechinmani o'zgalar qalbiga, shuuriga ta'sir etadigan darajada ifodalaydigan so'zdir".

So'zlarni ta'sirchan ifodalash, yashirin shaklda berish bu iste'dod natijasi. Fikrni "yalang'och" shaklda berilishi tilni faqat murojaat, axborot vositasiga aylantirib qo'yadi. She'rning eng muhim xususiyatlaridan biri so'zlar ko'pincha asosiy ma'nosidan uzoqlashadi. Shu sababli bu kabi asarlarda, xususan she'rlarda tilning konnotativ va metaforik ma'nolari yuzaga keladi.

Mumtoz adabiyot namoyondalari so'zlarni faqat to'g'ridan to'g'ri ma'nosi bilan ishlatibgina qolmay, so'z va ma'noga asoslangan badiiy san'atlar – ramzlardan unumli foydalanib, so'zlarning barcha uchun ma'lum ma'nolaridan tashqari yangi ma'nolarda ham qo'llaganlar. Shu orqali o'ziga xos estetik ta'sir etuvchi yangi tasvir yaratganlar. Ayniqsa, kundalik hayot hodisalari hamda diniy, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy tushunchalarlar borki, ijodkorlar bunday tushunchalarni o'ziga xos ramzlar bilan ta'riflab

, g'ayrioddiy assotsiatsiyalar yaratish orqali tilning estetik qadriyatga ega bo'lishini ta'minlaganlar. Bu esa so'zlarning ma'no chegaralarini kengaytirish orqali she'r tilini boyitishga xizmat qilgan.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. E'tibor bersak, har bir davr she'riyatining o'sha zamon aksi yanglig' o'ziga xos ramzlari vujudga kelgan. Shu nuqtayi nazardan bunday tasvirlash orqali badiiy so'z san'atida ularning qo'llanishi ham bevosita davrning ijtimoiy-siyosiy, diniy – axloqiy qarashlari bilan bog'liqligini ko'rish mumkin. Masalan, xalq og'zaki ijodi namunalarida ramziylik haqida gap ketganda, birinchi navbatda gul – ma'shuqa, bulbul – oshiq, raqib – tikan ramzlarida berilishi xotiramizga keladi. Bu timsollarda vaqt o'tishi bilan ma'noning kengayib borishi esa ular orqali boshqa ma'noni tashishiga olib keladi. Jumladan, folklorda “gul” ma'shuqa ramzi sifatida talqin etilgan bo'lsa, “gul” orqali ifodalangan mazkur ma'no mumtoz she'riyatda saqlanibgina qolmay, u boshqa ma'nolarda ham qo'llanganligi kuzatish mumkin. Masalan, o'zbek mumtoz she'riyatida “gul-varid” (atirgul) payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v)ning timsoli bo'lib kelganligi fikrimizning yorqin misolidir.

"She'r - bu til ichida boshqa tilni yaratishdir" - deydi simvolist shoirlar. Albatta, kundalik hayotda aytmoqchi bo'lgan fikrlarni oddiy jumalarda ifodalash mumkin, lekin ta'riflamoqchi bo'lgan “voqeligimiz” boshqa odamda biz foydalangan va ifodalagan ta'rif, tavsif so'z yoki timsolimizga qarab o'zgaradi.

Insonning his-tuyg'ularini tasvirlash uchun so'z va yo jumla o'xshatishlar yetarli emas. Shuning uchun biz so'zlarni so'zlardan foydalanib ta'riflaymiz, betakror qo'llashga intilamiz, bezatamiz yoki ramzlar orqali ularga yangi ma'nolar yuklaymiz. Shoirlar ana shu kabi o'z tasavvurlari orqali so'zlarga turli ma'nolar yuklaydilar.

Shoir she'rni obraz va ramzlar orqali suratlar chizib, so'zlari bilan uni sehlashga muvaffaq bo'ladi. Obraz va ramz she'r ma'nosini chuqurlashib, hissiyot shiddati ortishiga omil bo'ladi. Bu she'rning turlicha talqin qilinishi, ma'noning boyitilishiga ko'mak bo'ladi. Shoir va ijodkorlar yaratgan obraz va ramzlar aslida ularning tafakkur va tasavvur dunyosiga ochilgan “eshikdir”. Ular o'zlari yaratgan tasvir va ramzlar orqali o'z g'oyalarini tushuntirishga harakat qiladilar.

Adabiyot tarixiga nazar tashlasak, har bir davr o'zining ramzlarini yaratadi. Demakki, badiiy adabiyotda yaratilgan barcha ramzlar o'z zamonasining falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, diniy, ma'naviy – axloqiy va shu kabi turli muamolari bilan bog'liq.

Eng qadimgi yodgorliklarda ham majoziy tasvir, ramz-u o'xshatishlar orqali ijtimoiy-siyosiy masalalar talqin qilingan. Buni quyida “Kul tegin” yodgorligidan keltirilgan parcha misolida ham ko'rishimiz mumkin.

Qoning suvdek yugurdi,
So'ngaking tog'dek yotdi.
Qattiq o'g'il bolang qul bo'ldi,
Sulu qiz bolang cho'ri bo'ldi.
Bilmaganing uchun, tubanliging uchun
Tog'am qog'on ucha ketdi,
Boshiga qirg'iz qog'oning balbalin tikdim.

Parchadagi “suvdek yugurdi”, “tog'dek yotdi”, “qul bo'ldi”, “cho'ri bo'ldi”, “ucha ketdi” “balbalin tikdim” kabi birikmalarda tarixiy voqelikning badiiy talqini sifatida o'z davrning ijtimoiy – siyosiy hayotini jonlantirgan.

Ijtimoiy – siyosiy muammolar hamma zamonlarda asosiy masala bo'lgan. Biroq davr o'tishi bilan faqat bu muammolar o'zgaribgina qolmay, balki ularni ifodalash tarzi ham o'zgarib borgan. Jahon adabiyotida XIX asrning oxirlari XX asr boshlarida shakllangan simvolizm adabiyot sahniga o'ziga xos ifoda tarziga ega bo'lgan oqim sifatida kirib keldi.

Simvolizmning asosiy xususiyati so'z va belgilar yordamida his-tuyg'ularning nozik qirralarini she'r qatiga singdirishdan iboratdir. Shuning uchun simvolistlar she'riyatni “sokin qo'shiq” deb ta'riflaydilar.

Simvolistlar aniq bir obraz o'rnida uning sifati yoki ramziga urg'u berishni o'z ijodiy uslublarining muhim elementlaridan biri sifatida qabul qilganlar. Bunday yondashuv esa ularning asarlarida his-tuyg'ularni ta'sirchan ifodalash uchun samarali vosita bo'lib xizmat qilgan.

O'zbek she'riyatida simvolizm XX asrning boshlarida rus va Yevropa simvolizmi ta'sirida kirib kelgan. Bu harakatlar o'zbek adabiyotida yangi uslub va obrazlarni shakllanishiga sabab bo'ldi.

Muhokama. XX asrning boshlarida shakllangan “jadid adabiyoti” o'zbek adabiyotining tarkibiy qismi sifatida shakllandi. Jadid adabiyoti o'zbek adabiyoti tarixida yangi davrni boshlab berganligi ko'pgina tadqiqotlarda asoslab berilgan. Jadid adabiyotida she'riyatda, birinchi navbatda, simvolizmga e'tibor kuchaydi. Albatta, bu bir necha muhim omillarga bog'liq:

Birinchidan, jadid shoirlari o'zbek xalqining o'tmishi, madaniyati va qadriyatlarini qayta tiklashga intildilar. Simvolizm milliy ruhni ifodalashda yangicha usullarni olib keldi.

Ikkinchidan, simvolizmning an'anaviy she'riyatdan farqi yangi shakllar va obrazlarni izlash imkonini beradi.

Uchinchidan, tabiat unsurlari simvolik ma'noda ishlatilganligi, bu esa ijodkorlarga o'z his-tuyg'ularini tasvirlash va ifoda etishda yordam berdi.

Demak, XX asrning boshlaridagi siyosiy va ijtimoiy o'zgarishlar jadid mualliflarini yangicha fikrlash usullarini izlashga majbur qildi. Simvolizm esa ularga o'z ijodiy fikrlarini ramzlar orqali ifodalash imkonini berdi.

Jadid she'riyati o'zbek mumtoz adabiyoti hamda jahon adabiyotining asrlar davomida shakllangan an'alaridan unumli foydalandi. Biroq bu davr she'riyati o'ziga xos xususiyatlari, ko'lami va obrazlar tizimi bilan yangi davr she'riyatining xususiyatlarini o'zida aks ettirdi. Shu bois, jadid she'riyati o'zining ramziylik xususiyatlari bilan an'anaviy she'riyatdan farqlanadi. Ramziylik jadid shoirlarining ijodida muhim rol o'ynagan bo'lib, ular an'anaviy obrazlar va simvollarni yangi kontekstda qayta ishladilar.

Ta'kidlash kerakki, an'ana keng ma'noda davomiylik va yaxlitlikni o'z ichiga olgan tushunchadir. Davomiylik va yaxlitlik adabiyot nuqtayi nazaridan o'tmishda yaratilgan adabiyotning tarixiyligini anglash demakdir. Bu, shubhasiz, shaklning tarixiyli. Chunki an'ana adabiyot ichida faqat shakldagi davomiylik va yaxlitlikni ko'rsatsa, mazmun ijtimoiy sharoitga qarab o'zgarib boradi. Adabiyot milliy til orqali hosil qilingan ikki darajali tuzilmadir: to'g'ridan-to'g'ri ma'no (denotatsiya) va konnotatsiya darajasi.

Xalq og'zaki ijodi va o'zbek mumtoz she'riyatining o'lmas an'alaridan oziqlangan jadid she'riyati davrning ijtimoiy-siyosiy masalalarini badiiy talqin qilishda mazkur manbalardan unumli foydalandi. "Jadid adabiyoti – an'ana va yangilik kesishgan chorrahada maydonga kelgan adabiyotdir... eskilik va yangilik aynan jadid adiblari ijodida – she'riyatda ro'baro' keldi".

Jadid adabiyotining mumtoz sarchashmalardan oziqlanishi bilan bog'liq qator ishlar adabiyotshunosligimizda amalga oshirilgan. Jumladan, M. Tojiboevaning "Jadid adiblari ijodida mumtoz adabiyot an'alari" nomli yirik tadqiqotida o'zbek mumtoz adabiyotida faol qo'llanilgan janr, uslub, timsol, vazn va qofiya xususiyatlarining yangi o'zbek adabiyotidagi ifodasi masalasi o'rganilgan. Albatta, biz adabiyotshunosligimizda amalga oshirilgan mazkur tadqiqotlarga tayangan holda jadid she'riyatida ijtimoiy-siyosiy muammolarning badiiy talqinida ramziylikning ifodasida folklor va mumtoz adabiyotning o'zni masalasini e'tibor qaratmoqchimiz.

Xalq og'zaki ijodi va mumtoz adabiyotimizda mifologik obrazlardan pari, dev, gul, farishta, shayton, malak faol qo'llangan. Bunday obrazlar orqali ko'pincha majoziy ishq, didaktik mavzular badiiy talqin qilingan. "Pari juda go'zal qiz suvratidagi mifik obraz bo'lib, folklordagi kabi goh ijobiy, goh salbiy talqin qilinadi".

Ulug' shoir Alisher Navoiyning quyidagi baytida pari, malak, dev kabi mifologik obrazlar qo'llangan.

Ul pariy paykar malakvash men junundin devsor,

Tutmasa yo'q ayb bu rasvoi olam birla uns.

Baytda muallif pari obrazini va uning ta'rifi, go'zalligi bilan bog'liq tasvirlarni oshiqning ruhiy holati bilan bog'liq holda badiiy talqin qiladi. Ma'shuqa – malaksifat. Oshiq –devsor. Ya'ni, u ma'shuqaning ishq (junun)da devsor (dev shaklli, devga o'xshash) bo'lib qolgan. Shu bois, parivash devsor (telba, rasvoi olam bo'lgan oshiq) bilan uns (yaqinlik) istamaydi.

Umuman, mumtoz g'azaliyotimizda, xususan, Alisher Navoiy lirikasida pari go'zallik, poklik timsolida talqin qilinsa, shayton mifonimi orqali kibr, riyokorlik, yozuvlik, adovat kabi illatlar tanqid qilinadi. Jumladan,

Qo'yg'il o'zluqni gar odam esang, inak shayton,

Kibr ila nayladi ko'r, oncha ibodat aylab.

Baytda insondagi kibr-u havo, manmanlik (o'zluq) tanqid qilingan. Shoir o'z fikrining isboti uchun tamsil sifatida shayton ahvolini dalil keltiradi. Ya'ni shayton kibriga berilgani bois jannatdan la'natlangan holda qutilgan. Demak, baytda didaktik g'oya mifologik obraz orqali yuzaga chiqarilgan.

Jadid she'riyatida ham xalq og'zaki ijodi va mumtoz adabiyotda qo'llangan pari, shayton, jin, dev, ajina, alvasti kabi qator mifologik obrazlar qo'llangan. Mazkur ramziy obrazlar davrning ijtimoiy illatlarini, xarobaga aylangan yurt qiyofasini badiiy chizgilarda berish uchun vosita sifatida qo'llanganligini ko'rishimiz mumkin. Ushbu fikrimizni Abdulla Avloniy qalamiga mansub "Maorifparvar g'aniylar qulog'ina" nomli she'rida qo'llangan an'anaviy mifologik obrazlarning o'ziga xos talqinida ham uchratish mumkin.

Bashorat, ey g'aniylar, judingiz manzuri olamdur,

Ochilmish maktabingiz jahd amrozina malhamdur,

Muqaddasdur, muborakdur, buyukdur, eng muazzamdur,

Ko'rub shayton maorif uyini ma'yus purtamdur.

Bu kunda sizlarga insu malaklar ehtirom aylar,

Parilar, hurlar, rizvonu jannatlar salom aylar.

Ma'lumki, jadidlar o'z faoliyatini turli yo'nalishlarda olib bordilar. Shulardan eng muhimi, millatni ma'rifatli, ilmi, o'z haq-huquqini taniydigan qilish edi. Avloniyning xalqona ohanglar hamda mumtoz she'riyat nafasi ufurib turgan yuqorida keltirganimiz she'rida "jahd amrozina (yara) malham" bo'lgan "muqaddas, muborak, buyuk, eng muazzam" maktab va uni tashkil qiluvchi maorifparvarlari sharaflangan. Avloniy she'rdagi xurofot va ilmsizlikni istovchi va millatni jaholat va tubanlikda saqlovchi kishilarni "shayton" obrazi orqali ramziylashtiradi.

Adabiyot tarixi va tadqiqotlarda malaklar, parilar, hurlar, farishtalar ruhlar olamining vakili sifatida tasavvur qilinganligining ta'kidlanganini ko'rish mumkin. "Bunday qarashlar turkiy xalqlarda islom dinining kirib kelishiga qadar shakllangan. Farishtalarning olov atrofida parvona bo'lishi va raqs tushishi kabi tasavvurlari xalqning e'tiqodiy ishonchlari bilan bog'liq. Albatta, bunday qarashlar zardushtiylilik ta'limotining mahsulidir". Mumtoz she'riyatda bu obrazlar, asosan, ma'shuqaning go'zalligi va husn-u tarovatini vasf qilish uchun qo'llangan. Jumladan, hazrat Alisher Navoiy ijodiga mansub quyidagi misralarda pari, malak bilan bog'liq xalqona qarashlarga tayanilgan.

Gar o'lsam ul malaksiymo pariy hajrinda, aylang'ay

Pariy birla malak parvonadek sham'i mazoring'a.

Agar malaksiymo pariy hajrida o'lsam, pariy va malaklar mazorimdagi sham atrofida parovonadek aylanadi.

Avloniy qalamiga mansub misralarda ham parilar, hurlar haqidagi mifologik qarashlar bilan birga, diniy sarchashmalardan oziqlanish ham kuzatiladi.

Mumtoz she'riyatimizda shayton mifonimi nafs, kibr timsoli sifatida tasvirlangan bo'lsa, jadid she'riyatida mazkur obraz zamonning tarixiy-mafkuraviy sharoiti va zamon talabiga ko'ra yangilanganligini ko'rish mumkin. Bu bilan, bir tomondan, mumtoz she'riyatdagi diniy-mifologik ramziy obrazlar mafkuraviy targ'ibot uchun xizmat qilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, yangi tashkil etilgan "sovet jamiyati"ning voqeliklarini tasvirlashda yangi mifologik tiplarning paydo bo'lishiga olib keldi.

Ma'lumki, mumtoz adabiyotning oziqlangan muhim sarchashmalardan biri diniy-irfoniy manbalar edi. Jadid she'riyati ilohiy manbalarni chetlab o'tmadi. Yuqoridagi parchada ham buni kuzatish mumkin. Ya'ni, she'rdagi fikr tasdig'i uchun diniy manbalarga murojaat qilingan. Oxirgi ikki misrada Muhammad (s.a.v)ning "Kim ilm talab qilish yo'liga yursa, Alloh unga jannat yo'lini oson qilib qo'yadi. Albatta, farishtalar tolibi ilmni rozi qilish uchun qanotlarini qo'yadi. Albatta, olimga osmondagi zotlar, yerdagi zotlar, hatto suvdagi baliqlar ham istig'for aytadi", –degan muborak hadislarining mazmuni singdirilgan. Fikrning diniy manbalar orqali tasdiqlanishi esa jamiyat a'zolarining hushyorlikka chorlaydi.

Cho'lpon "ajinaning qo'shig'i", "alvasti tovushi", "dev botir o'yni", "bo'rilar to'yi" kabi ifodalar orqali zo'ravonlik – mustamlakachilik iskanjasida qolgan Turkistonning ayanchli ahvolini badiiy va obrazli bo'yoqlar bilan ifodalaydi. Cho'lpon "chiroqlardan so'ngi nur ketgan" "qop-qorong'u kechaning" tasvirini berish uchun foydalangan obrazli ifodalarga yuklangan ramziylik shoir o'zi guvoh bo'lgan ijtimoiy-siyosiy tanazzulning badiiy talqinida juda o'rinli qo'llagan. Ko'rinib turibdiki, Cho'lpon ochiq-oshkora bayon etish mumkin bo'lmagan fikrlarni folklor elementlari orqali badiiy va simbolik tarzda ta'riflaydi, zulm va zo'ravonlikka asoslangan tuzumga nisbatdan isyon qiladi, Vatan va millat qiyofasini badiiy tarzda ifodalaydi.

Jadid she'riyatida ko'p qo'llangan ramziy obrazlardan biri "yo'l"dir. Xalq ertaklarida yo'l ramzi, odatda, insonning hayotidagi tanlovi va maqsadlarini ifodalaydi va shu bilan birga yo'l kutilgan va kutilmagan oqibatlarga olib keladi. Yo'l ramzi, shunchaki, yo'l emas, balki hayotdagi maqsadlarga erishish uchun kurashishni ifodalaydi. Yo'l to'siqlar, muammolar va ularni yengish jarayoniga ishora ma'nosida ham qo'llaniladi.

Mumtoz o'zbek adabiyotida, xususan, ulug' shoir Alisher Navoiy she'riyatida ham "yo'l" ramziy obrazi ko'p qo'llangan. Albatta, bu obraz orqali hosil qilingan ramziy ma'nolar ko'pincha tasavvuf ta'limotiga aloqador. Jumladan, mayxona yo'li, fano yo'li, faqr yo'li, adam yo'li kabi qator birikmalar ramziy-timsoliy ma'noda qo'llanganligini ko'rishimiz mumkin. Adabiyotshunosligimizda "Xamsa" tarkibidagi dostonlarda ham "yo'l xronotopi" maxsus tadqiqot ob'ekti sifatida o'rganilgan.

Erur maqsad yiroq, vodiy uzun, tun tiyra, yo'l bo'rtoq

Bu yo'lda salb etib o'z luk yugin, o'zni sabukbor et.

Solik maqsadga erishishni istaydi. Va buning uchun mashaqqatli yo'lni bosib o'tishi kerak. Solik bu yo'lni "sabukbor" bosib o'tishi uchun esa "o'zlik yuki"dan qutulmog'i lozim. Yo'l – insoning ma'naviy sayri, Ilohni anglash yo'li, Haqiqat sirlaridan voqif bo'lishi yo'lidir. Shuning uchun ham shoir uning mashaqqatlaridan solikni ogohlantiradi.

Cho'loning "Ulug' yo'lda" she'rida ham lirik qahramon ulug' maqsad sari yo'lga otlangan. Uning maqsadi "Sharqning eski chigalini yechish"dan iborat. Buning uchun "beliga kamarlar mahkam qilib bog'langan" yo'lovchining maqsadi aniq, parvozi baland. Shuning uchun u "qushlar yanglig' qanot qoqishni" istaydi:

Yo'limizda cho'llar, suvlar, dengizlar,
Bosuvchisin tanib bo'lmaslik izlar.
Shul izlarni bosib, dengizlar kechib,
Buyuk amal bilan boramiz bizlar.

Tahlil va natijalar. Cho'loning she'riyatida yo'l va yo'lovchi obrazlari erk va mustaqillik g'oyalari bilan chambarchas bog'liqdir. Ushbu obrazlar xalqning kurashi, kelajakka bo'lgan umidlarini ifodalaydi. Shoir o'z ijodi orqali, millatning mustaqillikka bo'lgan intilishini chuqur va ta'sirli tarzda aks ettiradi. Buni "Yurt yo'li" nomli she'rida ham kuzatishimiz mumkin. Shoir she'rda "Uzoq yo'lning yo'lchisimen, boramen// Istagimni bu yo'llardan olamen! tarzidagi iqrorlarida ham uning ulug' niyatlarga, ya'ni yurt mustaqilligiga erishishning "og'ir yo'llar"i haqidagi fikrlari badiiy talqin qilingan.

Uzoq... og'ir yo'lga chiqqan yo'lchimen,
Bu yo'llarda qilg'uzim yulduzdir.
Men yurtimning pok istakli kuchimen,
U yulduzning tugalishi kunduzdir.
Tomirlarim olov kabi qaynagan,
Qonlarini kechmishlardan olmishdir.
Bilagimda irg'ib, chopib o'ynagan,
Unutmakim, oyoqlaring tolmishdir.
Uzoq yo'lning yo'lchisimen, boramen,
Istagimni bu yo'llardan olamen!..

Cho'lonshu millat farzandi sifatida o'z xalqi orzulari va umidlarini bir yo'lchi sifatida kuylagan. Yo'lchi – o'z xalqining erkinligi, mustaqilligi uchun kurashish maqsadi bilan qo'rqmay yo'lga chiqqan. Chunki u o'z "yurtining pok istakli kuchi"ga ishonadi.

Jadidchilik harakati va adabiyotining yetakchi vakili bo'lgan Abdurauf Fitrat she'rlarida ham "yo'l" tushunchasi ijtimoiy-siyosiy voqelikning ramziy-timsoliy qiyofasini chizishni maqsad qilgan. Jumladan, "O'qituvchilar yurtig'a" nomli she'rida "to'g'ri yo'l", "haq yo'li" kabi birikmalar ham ramziy ma'no tashigan.

Biz erurmiz elning insonlik qonin qaynatg'uchi,
Turk arslonin o'rinsiz uyqudan uyg'otg'uchi.
Ma'rifat bayrog'i ostig'a yig'ildik barchamiz,
Kim, bizi otganlara haq yo'llarin ko'rsatkuchi...

Shoir she'rning har bir misrasida o'ziga xos ta'riflar va ifodalardan foydalanib, "to'g'ri yo'l", "haq yo'li"ni topishning yagona vositasi ilm –ma'rifat deya ta'kidlaydi. "Turk arslonini uyqudan uyg'otish" xalqni o'zligini tanitish va anglatish, milliy qadriyatlarni asrab-avaylashi uchun kerak bo'lgan harakatga ishoradir. "Haq yo'l" – adolat va haqiqat yo'li bo'lib, bu yo'ldan borish, xalqning taraqqiyoti uchun muhim ekanini ko'rsatadi.

Ta'kidlash kerakki, mumtoz she'riyatimizda asrlar davomida qo'llanib kelingan gul, bulbul, yor, ag'yor kabi obrazlar o'zining estetik ma'nosini saqlab qolgan. Jadid she'riyatida yangi ma'no va yangi kontekstda o'zgacha ohang kasb eta boshladi. Masalaning bu jihatiga professor B. Qosimov Abdulla Avloniy she'riyati misolida qisman munosabat bildirib o'tgan edi. Mazkur obrazlar davrning ijtimoiy-siyosiy qiyofasini yangi yo'nalishlarida ifodalash uchun xizmat qila boshladi.

An'anaviy ishq mavzusini Vatan va millat taqdiri bilan bog'lab badiiy talqin qilish Avloniy g'azaliyotida ham kuzatiladi. Buni shoirning "Maxotabim qalam" sarlavhali g'azalida ham kuzatishimiz mumkin. Shu o'rinda bir jihatni ta'kidlash lozim, Avloniy qalamiga mansub barcha g'azallar sarlavhalangan. Albatta, bu bilan shoir ma'lum bir maqsadni ko'zlagani aniq. Sarlavha, birinchidan, asosiy mavzuni yetkazuvchi vosita, ikkinchidan, g'azalning muhim qismi bo'lib, u mazmun va shoirning individual uslubini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

G'azalda da'vatkor ruh ustivor. Shoir har bir baytda zamondoshlari – "sohibi urfon" ahliga xitob qilib, "Vatan bog'inda faryod et", "nuri ilma irshod et", "jahl changolidin ozod et", "millatni dilin shod et"... kabi chaqiriqlar orqali millat, Vatan ishq bilan yashashga chorlaydi. Bu g'azalning maqtasida yanada yorqinroq ko'rinadi:

Vatan mehri agar bo'lsa, dilingda ishq savdosi,
Otil nuri maorifga, o'zingni misli Farhod et!

Mumtoz she'riyatda Farhod obrazi ko'p tilga olingan. Abdurauf Fitrat ta'biri bilan aytganda, Farhod "Majnunona – Aflotun ishq sohibi", "Asarning bosh qahramoni bo'lgan Farhodni Navoiy komil bir inson tipida oladi". Demak, Avloniy Vatanga bo'lgan ishqni Farhod timsolida berishi ham bejiz emas. Shoir zamondoshlarini "nuri maorif"ga Farhoddek otilishini istaydi.

Sening isming bu dunyoda muqaddasdur,
Har kim sening qadring bilmas - aqli pastdur.
Sening tuyg'ung yuraklarga savdo solur,
Sening darding boshqa dardni tortib olur.

Abdulla Avloniy "Vatan" nomli she'rida Vatan ishq muqaddasligini, bu ishq barcha dardlarga da'vo ekanligini ta'kidlaydi. She'r 32 misradan iborat bo'lib, barmoq vaznida yozilgan. Ammo she'rning qofiyalanishi masnaviy shaklida yozilgan. Katta hajmli she'rlarda monorifma – yakka qofiyachilikni saqlab qolish ancha murakkab. Muallif bunda masnaviy shaklining xususiyatlarini inobatga olgan. Chunki masnaviy shakli yirik hajmli mavzularni keng va to'liq ifodalash, shuningdek, fikrni rivojlantirish imkonini beradi.

Avloniy Vatan tuprog'ining muqaddasligi undagi noz-u ne'matlar bilan bog'lab tasvirlaydi. Vatanni onaga qiyoslaydi.

Onamizsan! Bizning mushfiq onamizsan!
Javlon urub yashaydurg'on xonamizsan!

She'rda Vatan ishq, muqaddas va ulug' bir hissiyot sifatida ta'riflanadi. Lirik qahramon ona kabi muqaddas maskanni asray olmaganliklaridan iztirobga tushadi va "uni sotib pul qilgan"larni boyqushga o'xshatadi. Shoir Vatanning ayanchli ahvolga tushib qolishining sababini tarbiyasizlik va ilmsizlikda deb biladi.

Xulosa. Umuman olganda, jadidlar adabiyotga faqatgina san'at emas, balki ijtimoiy o'zgarishlarning vositasi, jamiyatdagi muammolarni "ko'tarish" va ularni hal qilishga ko'mak beruvchi omil sifatida qaradilar. Bu davrda adabiyoti realizm prinsiplariga asoslangan namunalar bilan birga, hayotning asl holatini va insonlarning haqiqiy his-tuyg'ularini real aks ettirishga intildi. Jadid she'riyati ta'sirida o'zbek adabiyotida an'anaviy obrazlar yangi ma'nolar bilan boyitildi, ularning mazmuni zamon talablariga moslashtirildi, shu bilan birga yangi obrazlar va ramzlarning paydo bo'lishi jadid adabiyotining rang-barangligi va hayotiylikni ta'minladi.

Jadid adabiyoti Ramzlar paydo bo'lishi, tarqalishi va umumiylik kasb etishi orqali jamiyatning madaniy va ma'naviy hayotida muhim o'rin tutadigan asarlar yaratib berdi.

Jadid she'riyatida ramziylik an'ana va ijodiylikning murakkab sintezi sifatida namoyon bo'lganligini ko'rish mumkin. Bu davrda ramziylik xalq og'zaki ijodi hamda diniy-irfoniy manbalar asosida shakllandi. Mumtoz she'riyatning timsollar tizimi jadid adabiyotida ham mafkuraviy, ijtimoiy-siyosiy nuqtayi nazaridan yangi ma'no kasb eta boshladi. Ramziy timsollar real hayotning, ijtimoiy tuzum voqealari bilan bog'lanadi. Bu esa jadid she'riyatining o'ziga xos jihati sanaladi.

ADABIYOTLAR:

1. Mingboyeva D. Timsollar tilsimi. –T.: Yangi asr avlodi. 2007.
2. Cho'lpon. Yana oldim sozimni. -Toshkent: Adabiyot va san'at, 1991.
3. Qur'onov D. Cho'lpon hayoti va ijodiy merosi. T.: O'qituvchi, 1997.
4. Qur'onov D. Cho'lpon nasri poetikasi. "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. T.: – 2004.
5. Eshonqulov H. Samovot – ishq mahzari. Istiqlol davri navoiyshunosligi. XXX jildlik. XXIII jild –T.: "Tamaddun", 2021.
6. Qosimov B., Yusupov Sh., Dolimov U., Rizayev Sh, Ahmedov S. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. Oliy o'quv yurtlarining filologiya fakultetlari uchun darslik. – Toshkent: Ma'naviyat, 2004.

THE DYNAMICS OF CHILDHOOD REPRESENTATION IN 20TH AND EARLY 21ST-CENTURY ENGLISH DRAMA

Akhmedova Mekhrinigor Bakhadirovna,

Department of English Literature and Translation Studies,
(DSc), Associate Professor

Nizomova Azizabonu Umedovna,

1st year master's student of Bukhara State University
azizanizomova@gmail.com

Abstract. This article explores the evolving dynamics of childhood representation in 20th and early 21st-century English drama, highlighting how societal perceptions of childhood have influenced theatrical narratives and character portrayals. Beginning with the early works of playwrights such as J.M. Barrie and Enid Bagnold, the study examines the romanticized and often idealized depictions of childhood prevalent in the early 1900s. As societal norms shifted through the mid-century, influenced by events such as World War II and changing family structures, playwrights like Harold Pinter and Caryl Churchill began to challenge these notions, presenting more complex and often darker representations of childhood. The article further investigates contemporary works that reflect current socio-political issues, such as identity, trauma, and resilience, showcasing how modern playwrights like Simon Stephens and Lucy Kirkwood depict childhood as a site of both vulnerability and strength. By analyzing key texts and performances, this study aims to illuminate the intricate relationship between childhood representation and broader cultural narratives, revealing how English drama serves as a mirror to society's evolving understanding of childhood across the decades.

Keywords: childhood, depiction, English drama, 20th century, early 21st century, social norms, dramatic literature, personality, dramaturgy, social commentary, historical context, characterization.

ДИНАМИКА ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ДЕТСТВА В АНГЛИЙСКОЙ ДРАМЕ XX И НАЧАЛА XXI ВЕКА

Аннотация. В данной статье рассматривается эволюция изображения детства в английской драме XX и начала XXI века, подчёркивается, как общественное восприятие детства повлияло на театральные повествования и образы персонажей. Начиная с ранних работ таких драматургов, как Дж. М. Барри и Энид Бэгнолд, в исследовании анализируются романтизированные и часто идеализированные изображения детства, преобладавшие в начале 1900-х годов. По мере того, как социальные нормы менялись в середине века под влиянием таких событий, как Вторая мировая война и изменения семейных структур, драматурги вроде Гарольда Пинтера и Кэрил Черчилль начали оспаривать эти представления, создавая более сложные и зачастую мрачные образы детства. Далее в статье исследуются современные произведения, отражающие актуальные социально-политические проблемы, такие как идентичность, травмы и стойкость, показывая, как современные драматурги, например Саймон Стивенс и Люси Кирквуд, изображают детство как период одновременно уязвимости и силы. Анализируя ключевые тексты и постановки, данное исследование стремится осветить сложные взаимосвязи между изображением детства и более широкими культурными нарративами, раскрывая, как английская драма служит зеркалом для эволюционирующего понимания обществом детства на протяжении десятилетий.

Ключевые слова: детство, изображение, английская драма, XX век, начало XXI века, социальные нормы, драматическая литература, личность, драматургия, социальный комментарий, исторический контекст, характеристика.

INGLIZ DRAMASIDA XX VA XXI ASR BOSHLARIDAGI BOLALIK TASVIRI DINAMIKASI

Annotatsiya. Ushbu maqola 20-asr va 21-asr boshlaridagi ingliz dramasida bolalikni tasvirlash dinamikasining o'zgarishini o'rganadi, jamiyatning bolalikka bo'lgan qarashlari teatriy normalar va personajlarning tasvirlanishiga qanday ta'sir qilganini ta'kidlaydi. Pyyesa yozuvchilari J.M. Barri va Enid Bagnoldning dastlabki asarlari bilan boshlanib, tadqiqot 1900-yillar boshida keng tarqalgan romantik va

ko'pincha ideallashtirilgan bolalik tasvirlarini ko'rib chiqadi. Ortga qaytmasdan jamiyat normalari o'rta asrlarda o'zgargani, Ikkinchi jahon urushining ta'siri va oila strukturasi o'zgarishi bilan bog'liq ravishda, Xarald Pinter va Keril Chyorchil kabi dramaturglar bu tushunchalarni sinovdan o'tkaza boshladilar, bolalikni murakkab va ko'pincha to'g'ri kelmaydigan tasvirlarda namoyish etdilar. Maqola zamonaviy asarlarni ham o'rganadi, ular hozirgi ijtimoiy-siyosiy masalalarni, masalan, shaxs, travma va barqarorlikni aks ettiradi, zamonaviy pyesa yozuvchilari Simon Stivens va Lusi Kirkvud bolalikni zaiflik va kuch manzili sifatida tasvirlashini namoyish etadi. Asosiy matnlar va ijrolarni tahlil qilish orqali, ushbu tadqiqot bolalik tasvirlanishi va kengroq madaniy normalar orasidagi murakkab munosabatni yoritishga intiladi, ingliz dramasi jamiyatning bolalikka bo'lgan tushunchalarining o'zgarishini qanday aks ettirishini ochib bermog'chi.

Kalit so'zlar: bolalik, tasvirlash, ingliz dramasi, 20-asr, 21-asr boshlar, ijtimoiy normalar, dramatik adabiyot, shaxsiyat, dramaturgiya, ijtimoiy izoh, tarixiy kontekst, xarakterlash.

Introduction. The evolution of themes around youth and children in 20th-century English drama gained momentum in the 1950s with the advent of the "Angry Young Men," led by John Osborne. This movement was characterized by an existential exploration of common experiences, social realism in reactions, radical attitudes, and disillusionment. It marked a shift to what was referred to as a period of "new socialism" and unformalized, explicit transformations.

The primary focus of this creative movement was the dissatisfaction of "angry" young protagonists with societal norms and the insignificance of conventional values. The 1950s generation of young playwrights, including John Osborne (1929–1994), Shelagh Delaney (1938–2011), Arnold Wesker (1932–2016), and John Arden (1930–2012), were dubbed the "Angry Young Men" due to the radical nature of their works. Their plays introduced a diverse representation of youth on stage, encompassing intellectuals, war veterans from military schools, and those struggling to find their place in life. This spectrum also included misunderstood "Marxists," Maoists, nihilists, anarchists, pseudo-revolutionaries, terrorists, and passive thinkers. Youth issues and characters were central to these works, as exemplified by Osborne's *Look Back in Anger* (1956).

Literary review. The depiction of children in 20th-century British drama is closely associated with the works of Edward Bond (b. 1934), one of the most prominent playwrights of the second wave, who expanded on the aesthetic principles of the "Angry Young Men." Bond's play *Saved* (1965) stands as a key work of the 1960s, addressing poverty and the restricted freedom of expression among youth. Bond employed shock tactics to explore contemporary social issues, establishing a strong connection between the portrayal of children, political themes, and the traditions of the theater of cruelty. His approach influenced subsequent generations of playwrights who also tackled childhood and child protagonists in their works. Edward Bond's dramaturgy and his concept of cruelty are not purely philosophical or aesthetic constructs. In Bond's plays, cruelty and violence are portrayed as intrinsic aspects of societal structure. In his essay *Author's Commentary: On Violence*, Bond writes: "The cause and resolution of humanity's problem with violence do not lie in our instincts but in our social relationships. Cruelty is how we perceive civilized social relationships as a threat; we are incapable of civilized relationships because we are cruel." The protagonists of Bond's *Saved* are a group of young delinquents. Throughout their lives, these young characters exist within their peer group and interact with representatives of other generations. Their inability to engage in civilized behavior is evident in their relationships with both adults and children. Their inhumane and aggressive treatment of a baby, their indifference to its emotional state, and their denial of its capabilities manifest as a "performance" reflecting the social neglect pervasive in marginalized groups. The infamous scene of the baby being stoned in *Saved* is a stark depiction of the extreme indifference of the adult world—particularly the upper echelons of British society—towards the world of childhood. This scene underlines how issues concerning children reflect the broader, critical societal problems. When the play premiered at the Royal Court Theatre in 1965, the scene of the baby being stoned left the audience in shock. Critics raised questions about the silence of the infant on stage, speculating that the baby might have been given a strong dose of aspirin before the performance. However, the silence surrounding the baby's murder was not simply the infant's own—it symbolized the deafness of the entire society. This silence became a metaphor for the broader inability of society to recognize or address its issues. In the progression of the narrative, the silence serves as the impetus for violence against the child, whose emotional responses had already been rejected by the characters.

Some critics interpreted the baby's death as a form of liberation or salvation from a life dominated by indifference and cruelty. Others questioned whether aggression and psychological violence were inherently social or biological phenomena, casting doubt on Bond's theory that cruelty is a socially acquired trait

inherent to human character. In the works of English playwrights such as Sarah Kane, Mark Ravenhill, and Martin McDonagh, Bond's motif of the child's murder scene frequently resurfaces in various forms, often framed through intertextuality and expressed in new shapes and interpretations. The creative output of the 1970s and 1980s is characterized by a relative decline in productivity, but by the late 1980s, there was a noticeable revival of interest in the themes of childhood and the figure of the child in English drama. During this period, the focus of playwrights remained primarily on depictions of victimized children, with childhood portrayed almost exclusively as a painful and traumatic phase of life. Such a perspective on childhood and adolescence is undoubtedly linked to addressing previously taboo topics and solving issues that had long remained unspoken in public discourse. Among the myriad social ills, the most distressing were domestic violence and gender-based crimes, which often claimed victims not only among women but also children.

In her monograph *A Feminist Perspective of the English Stage: Women Dramatists from 1990 to 2000*, E. Aston emphasizes that one of the central themes of late 20th-century drama is violence against children. She notes that the women's liberation movement of the 1970s revealed how frequently acts of violence against children were committed not by strangers but within families. Literature, as a form of social consciousness, reflects societal realities and processes them artistically. In her 2014 article *The Child Archetype in Late 20th-Century English Literature*, Russian scholar Y. A. Shanina discusses the next stage of transformations in the child archetype within English literature. She links these changes to the period of reform in education systems and the emergence of youth protest movements.

The statement that "the crisis state of British society in the 1980s is reflected through the prism of child characters" emphasizes the significance of children as a symbolic lens for examining broader societal issues. In Fedotov's dissertation, *The Image of Adolescents in English, American, and Russian Literature (Second Half of the 20th Century)* (2003), the author discusses various portrayals of adolescents and children in literature by prominent authors of the 20th century. He highlights how these characters often endure suffering, live through traumatic experiences, and rarely achieve material or personal happiness by the end of their stories. While the literature of the 1960s and 1970s depicted the rise of youth movements, the literature of the 1980s and 1990s shifted its focus toward psychological motifs in the narratives of young characters. Similar trends were observed in drama, where themes of social awareness and human rights intersected with portrayals of violence against children, parental cruelty, and the neglect or mistreatment of children by relatives or guardians. This period saw an increase in dramatic works influenced by prose literature. K. Doving's monodrama *Adult Child / Dead Child* (1987) tells the story of a child protagonist burdened by the excessive demands of parents, suffering from loneliness, and deprived of love. The narrative depicts the emotional struggles of a child raised in an unhealthy psychological environment, offering one of the most poignant expressions of lost childhood.

Methodology. During the 1980s, S. Daniels' works explored similar themes. They not only addressed resistance to patriarchal domination but also incorporated critiques of systemic exploitation, such as prostitution and child trafficking. Daniels' plays, including *Masterpieces* (1983), *The Devil's Gateway* (1983), and *Beside Herself* (1990), delve into issues of sexual violence, family dynamics, and the psychological toll of abuse. For example, *Beside Herself* examines the trauma of incest and its effects on the victim's mental health, weaving together narratives that explore the historical, social, and personal dimensions of abuse. P.A. Becker notes in her analysis of the play: "Daniels highlights not only one woman's experience of incest and her journey toward healing but also incorporates a secondary narrative involving a stepfather's molestation of his daughter and the estranged relationship with her mother, alongside the comings and goings of staff at a 'halfway' hostel for ex-psychiatric patients. From all these narrative strands, three distinct perspectives emerge—historical, social, and personal—through which the central subject of the play can be viewed." Daniels critiques violence against children and women, particularly within the family structure, portraying children as victims of abnormal behavior by adults in plays such as *The Madness of Esme and Shaz* (1994). This work further examines the impact of adult irrationality on children, reinforcing Daniels' commitment to addressing the theme of violence against children and its consequences.

In the 21st century, drama frequently integrates child characters, whether as central figures or in episodic roles, highlighting atypical behaviors and exploring themes that critique a society plagued by violence. This period of theater is marked by its sharp social commentary and often peripheral artistic focus.

Analysis and results. Throughout the 1990s and early 2000s, playwrights such as Sarah Kane, Mark Ravenhill, David Penhall, Philip Ridley, Ben Ridley, and Sarah Daniels gained prominence in British theater. Their works are notable for their radical styles and provocative content. Theater critic Michael Billington, addressing the increasing prevalence of dramas involving child characters, referred to this as a "theatrical baby boom." In his article *Torture and Baby-Stonings: Why We Need Shock Theatre ... in Small Doses*, Billington expressed concerns about the use of child actors in unsettling narratives:

"I still wish, however, that dramatists would show restraint when it comes to using child actors to illustrate issues of human degradation. But that's a personal matter."

Billington suggested that portraying human decline through child actors often feels ethically questionable and dehumanizing.

Sarah Kane's *Blasted* (1995) created an explosive reaction similar to Edward Bond's *Saved* (1965). Like Bond, Kane used child-related imagery and themes of brutality to examine pressing political and societal issues. E.G. Dotsenko noted that the violent scenes in *Blasted* push the audience's emotional boundaries and provoke intense reactions, extending the legacy of addressing human suffering through the representation of child characters.

From the opening scenes of the play, the word "gun" is repeatedly mentioned, its eventual firing expected to mark the climax. However, the gunshot never materializes. Instead, the verbal aggression between journalist Ian and his companion Cate escalates into rape. As the narrative progresses, a series of brutal actions unfold: the hotel room suddenly explodes, leaving a bloodied soldier in its wake. The soldier rapes Ian and blinds him, after which Cate reappears amid the ruins, holding a baby:

Cate enters through the bathroom door, soaking wet and carrying a baby...

CATE: A woman gave me her baby...

CATE: Got to get something for baby to eat.

IAN: Won't find anything.

CATE: May as well look.

...

CATE: It'll die.

IAN: Needs its mother's milk.

Discussion. Cate's futile attempt to protect the baby from the aftermath of war can be interpreted in various ways. Yet, in Sarah Kane's play, the infant ultimately succumbs to a bleak fate. The baby's sudden death, followed by a grotesque act of cannibalism, symbolizes the destruction of universal human connections and highlights the collapse of moral and social taboos. Through these scenes, the play embodies existential despair and loss of hope, portraying the infant as both a sacrificial victim and a metaphorical "divine child."

IAN: Stay. Nowhere to go, where are you going to go? Bloody dangerous on your own, look at me. Safer here with me. The abrupt death of the baby and its subsequent consumption evoke a horrifying dismantling of normalcy. The act of consuming the infant's body obliterates any remaining connections, leaving behind only chaos and existential void. In their book *Spectacles of Violence: Literary and Theatrical Experiments of New Drama* (2012), M. Lipovetsky and B. Boymers observe: "It externalizes the irrational horror seemingly harbored within otherwise prosperous characters and embodies the playwright's protest against classical dramatic discourse, disrupting the process of 'normal' communication and exposing the fictional or completely unattainable nature of normality." In *Blasted*, Kane dramatizes violence directed at children by drawing upon and engaging with the works of earlier playwrights such as Shakespeare, Beckett, and particularly Edward Bond. Kane's reaction to the shocking depiction of a child's stoning in Bond's *Saved* profoundly influenced her: "When I read *Saved*, I was shocked by the scene of a child being stoned to death. But then I thought, there's nothing that cannot be shown on stage. If you claim you can't imagine something, you deny its existence, and that's ignorance." For Kane, depicting violence on stage became a logical and essential narrative tool, portraying brutality as a normalized state and a form of communication for her characters while leaving audiences in shock. Bond's depiction of the stoned infant in *Saved* was interpreted by critics and scholars as an allegory of the marginalized underclass's silent rebellion against dominant social norms.

Conclusion. The erasure of the baby's body not only symbolizes the annihilation of the world but also constructs a grim image of a merciless reality. Even the recurring motif of rain, present throughout the play, fails to cleanse the spilled blood of the children. Despite its symbolic association with renewal and purification, the rain cannot wash away the violence—it persists and continues. "*Ian tears the cross out of the ground, rips up the boards and lifts the baby's body out.*

He eats the baby.

He puts the sheet the baby was wrapped in back in the hole. A beat, then he climbs in after it and lies down, head poking out of the floor. He dies with relief.

It starts to rain on him, coming through the roof.

Eventually. Ian. Shit" Kane adheres to theatrical conventions, such as the five-act structure of drama, and incorporates "ordering" elements into her text (e.g., the varied sounds of rain that conclude each scene).

LITERARY CRITICISM

She also integrates ceremonial elements into her plays, presenting themes and motifs that have become classic, such as the storyline of infanticide.

REFERENCES:

1. Aston E. *Feminist Views on the English Stage: Women Playwrights 1990-2000*. New York: Cambridge University Press, 2003. – P.38.
2. B.Imomov, Q.Jo`rayev, H.Hakimova. *O`zbek dramaturgiyasi tarixi*. Toshkent, "O`qituvchi", 1995. –B. 205.
3. Baraniecka E. I. *Sublime Drama: British Theatre of the 1990s*. Walter de Gruyter, 2013. 280 p.
4. Bayu Wardhana. *Coping with Children Bulling Reflected in Charles Dicken's Oliver Twist: an Individual Psychological Approach: Department of Education School of Teacher Training and Education Muhammadiyah University of Surakarta*, 2016. – 11p
5. Boles W. C. *The Argumentative Theatre of Joe Penhall*. Jefferson, North Carolina, London: McFarland & Company, Inc., Publishers, 2011. 209 p.
6. Bond E. *Author's Note «On Violence» // Plays 1: Saved, Early Morning, The Pope's Wedding, with an Author's Note «On Violence»*. London: Bloomsbury Methuen Drama (Contemporary Dramatists), 2008. P. 9–17.
7. Fischer-Lichte E. *History of European Drama and Theatre*. London, NY: Routledge, Taylor and Francis Group, 2002. 406 p.
8. Hans Bertens. *Literary Theory. The basics*, 2001, page 34-36.

Л.Н.ТОЛСТОЙ АСАРЛАРИДА БОЛАЛИК ОБРАЗИ ТАЛҚИНИ ("Болалик. Ёшлик. Ўспиринлик" қиссаси мисолида)

Бўриева Робия Отажоновна,

Термиз давлат университети мустақил изланувчиси
robiyaburiyeva1997@gmail.com

Шофиев Обиджон Бахтиёрвич,

Илмий раҳбар: ф.ф.ф.д., (PhD), доц.

Термиз давлат университети биринчи проректори
shofiyev@mail.ru

Аннотация. Мазкур мақолада Л.Н. Толстойнинг "Болалик. Ёшлик. Ўспиринлик" қиссасида болалик образи таҳлил қилинган. Ёзувчи болалик мавзусини психология, инсоний муносабатлар ва маънавий камолот нуқтаи назаридан ёритган. Николенька Иртенъев образи орқали болалик туйғулари, шахснинг шаклланиши жараёнлари ва болаликнинг катталар дунёси билан тўқнашуви акс эттирилган. Шунингдек, мақолада Л.Н. Толстойнинг болалар учун ёзган асарлари ва уларда болалар дунёқарашини шакллантиришига қаратилган стилистик хусусиятлар таҳлил қилинган. Ёзувчининг болалик даврини қайта ҳис қилиш ва уни реалистик тарзда тасвирлаш маҳорати мақолада алоҳида эътиборга олинган.

Калит сўзлар: болалик, Л.Н. Толстой, адабиёт, психология, ички дунё, тарбия, ижтимоий муҳит, инсоний муносабатлар, эмоционал тажриба, автобиографик образ, ёшлик, маънавий ривожланиши, эстетик тарбия, шахс шаклланиши.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ОБРАЗА ДЕТСТВА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Л.Н. ТОЛСТОГО (на примере повести «Детство. Отрочество. Юность»)

Аннотация. В данной статье анализируется трактовка образа детства в повести Л.Н.Толстого «Детство. Отрочество. Юность». Писатель освещает тему детства с точки зрения психологии, человеческих взаимоотношений и духовного становления личности. Через образ Николеньки Иртеньева раскрываются детские чувства, процесс формирования личности и столкновение детства с миром взрослых. Также в статье рассматриваются произведения Л.Н.Толстого для детей и их стилистические особенности, направленные на формирование детского мировоззрения. Особое внимание уделяется мастерству писателя в передаче реалистичного и глубоко прочувствованного восприятия детства.

Ключевые слова: детство, Л.Н. Толстой, литература, психология, внутренний мир, воспитание, социальная среда, человеческие отношения, эмоциональный опыт, автобиографический образ, юность, духовное развитие, эстетическое воспитание, формирование личности.

INTERPRETATION OF THE IMAGE OF CHILDHOOD IN THE WORKS OF L.N.TOLSTOY (based on the novel "Childhood. Boyhood. Youth")

Abstract. This article analyzes the interpretation of childhood in L.N. Tolstoy's novel "Childhood. Boyhood. Youth." The author explores childhood from the perspectives of psychology, human relationships, and moral development. Through the character of Nikolay Irtenyev, the novel depicts childhood emotions, the formation of personality, and the confrontation between childhood and the adult world. Additionally, the article examines Tolstoy's works for children and their stylistic features aimed at shaping children's worldview. Special attention is given to the author's skill in conveying a realistic and deeply emotional perception of childhood.

Keywords: childhood, L.N. Tolstoy, literature, psychology, inner world, upbringing, social environment, human relationships, emotional experience, autobiographical character, youth, moral development, aesthetic education, personality formation.

Кириш. Л.Н. Толстой ўзининг ижодий фаолиятида болалар мавзусини алоҳида диққат марказига қўйган. Унинг "Болалик. Ёшлик. Ўспиринлик" трилогияси рус адабиётида болалик мавзусининг ривожланишига улкан таъсир кўрсатган. Ушбу мақолада Толстой асарларида болалик

образининг талқини, унинг инсоний муносабатлар ва шахс шаклланишига таъсири таҳлил қилинади. Николенька Иртенъев образи орқали болалик даврининг хусусиятлари, боланинг атроф-муҳит ва катталар дунёси билан тўқнашуви очиб берилади. Шунингдек, мақолада ёзувчининг болалар учун ёзган асарлари ва уларда болалар дунёқарабини шакллантиришга қаратилган стилистик хусусиятлари таҳлил қилинади.

Тадқиқот объекти. Мазкур тадқиқот объекти сифатида Л.Н. Толстойнинг “Болалик. Ёшлик. Ўспиринлик” қиссаси олинади. Ушбу асарда болалик образи, бола психологияси ва ижтимоий муносабатлар акс этган. Асарда Николенька Иртенъев тимсоли орқали шахснинг маънавий ривожланиши ва болаликдан катталар ҳаётига ўтиш жараёнлари тасвирланган.

Тадқиқотда методлари. Компаратив таҳлил – Толстойнинг болалик ҳақидаги тасвирлари бошқа рус ёзувчилари (Короленко, Григорович, Чехов ва Куприн) асарлари билан солиштирилди.

Бадий-психологик таҳлил – Николенька Иртенъев образининг ички дунёси, унинг шахсий ривожланиш босқичлари, эмоция ва туйғулари ўрганилди.

Тарихий-контекстуал ёндашув – Толстой асарларидаги болалик тимсолининг рус жамиятидаги ижтимоий ва маданий муҳит билан боғлиқлиги таҳлил қилинди.

Филологик таҳлил – асар тил ва услуб хусусиятлари ўрганилиб, болалар дунёқарабини ифода этишда ёзувчининг услубий ечимлари таҳлил қилинди.

Мавзуга доир адабиётлар таҳлили. Ўзининг “мукаммал” ижодида Лев Николаевич Толстой болалар мавзусини яратишда икки асосий йўналишни белгилайди. Биринчи йўналиш - бу болалар ҳақидаги асарлар бўлиб, унинг “Болалик. Ёшлик. Ўспиринлик.” трилогияси шулар жумласидандир. Ушбу трилогия рус адабиётида болалик мавзусининг ривожланиши учун муҳим воқеа бўлиб, В.Г. Короленко, Д.В. Григорович, Д.Н. Мамин-Сибиряк, А.П. Чехов ва А.И. Куприн ижодида болалик мавзусининг шаклланишига улкан таъсир кўрсатган. Л.Н. Толстойнинг яна бир катта меҳнати шундан иборатки, болалар учун кенг қамровли асарлар мажмуасини яратиш катта мақсадларидан бири ҳисобланади. Ушбу асарларга “Алифбо” (“Азбука”), “Янги алифбо” (“Новая азбука”), “Ўқиш учун китоблар” (“Книги для чтения”) ва “Кавказ асири” (“Кавказский пленник”) қиссаси киради. Толстой биринчи бўлиб болалар асарлари учун универсал тил яратишга ҳаракат қилди. Бу тил қисқа, мазмунли, таъсирчан ва болалар прозасига мутаносиб бўлган ўзига хос стилистик тузилишга эга бўлиб, боланинг психологик ривожланиш тури ва суръатларини инобатга олади. Унинг тилида халқ тили, ёки болалар тилига тақлид йўқ, аммо халқона поэтик бошловлар ва тузилмалар кенг қўлланилган. Лексикани пухта танлаб олиш унинг ёзув услубида ёш ўқувчилар аудиториясини инобатга олган ҳолда махсус ташкил этилган нутқ билан уйғунлашади.

Л.Н. Толстойнинг “Болалик. Ёшлик. Ўспиринлик” трилогиясида ҳикоя асосий қаҳрамоннинг номидан олиб борилади. Лекин Николенька Иртенъевнинг болалик ва ёшлик образлари билан бир қаторда, трилогияда муаллифнинг “мен”и, ҳаётий тажрибага бой, “ақлли ва ҳиссий” шахснинг образи ҳам аниқ чизмаларда тасвирланган. Муаллиф ўтмишни эслаб, уни қайта ҳис қилган ҳолда танқидий баҳолайди. Шу сабабли, Николенька Иртенъевнинг ўз ҳаётидаги воқеаларга қараши ва муаллифнинг бу воқеаларга бўлган баҳоси кўпинча бир-бирига мос келмайди. Николенька Иртенъевнинг маънавий ривожланишида асосий ва етакчи омил: унинг яхшилиқка, ҳақиқатга, ишончга, муҳаббатга ва гўзалликка интилишидир. Унинг бу олий маънавий интилишларининг бош манбаи- онасининг образи бўлиб, у учун барча энг чиройли тушунчаларнинг ифодасини ташкил этган. Николеньканинг маънавий ривожланишида содда рус аёли — Наталья Савишна ҳам катта роль ўйнаган. Толстой ўз қиссасида болаликни инсон ҳаётининг энг бахтли даври деб атайди: *“Бахтли, бахтли ва қайта такрорланмас болалик даври! Ушбу янги тароват, бепарволик, муҳаббатга бўлган эҳтиёж ва ишонч кучи болаликдаги каби қайта такрорланадими? Қайси давр болаликдан яхшироқ бўлиши мумкин, бу икки энг яхши фазилат — бегуноҳ қувноқлик ва чексиз муҳаббатга бўлган эҳтиёж ҳаётдаги ягона ҳаракатлантирувчи кучлар бўлган вақтда?” (Р.Б таржумаси)[1].*

Николенька Иртенъевнинг болалик йиллари бекарор ўтган, у болалик даврида кўплаб маънавий азоблар, уни ўраб турган одамларда, ҳатто унга энг яқин бўлган инсонларда ҳам кўплаб умидсизликлар, шунингдек, ўз-ўзига нисбатан ҳам нохуш ҳислар кечирган. Толстой Николеньканинг атрофидаги дунё ташқи кўринишининг ва унинг ҳақиқий мазмуни ўртасидаги номутаносибликни қандай қилиб аста-секин англаб етаётганини кўрсатади. Николенька тушунадик, у учрашаётган одамлар, ҳатто унга энг яқин ва қадрли бўлган инсонлар ҳам ўзларини асл юзини яширади. У ҳар бир одамда сохталик ва нотабиийликни пайқайди, бу эса унда одамларга нисбатан муросасизликни ривожлантиради. Бундай сифатларни ўзида ҳам кўриб, у ўзини маънавий жиҳатдан жазолайди.

Бунинг ажойиб мисоли сифатида қуйидагини келтириш мумкин: Николенька бувисининг туғилган куни муносабати билан шеър ёзади. Шеърда *“Мен бувимни онамдек яхши кўраман”* деган

сатр бор. Буни пайқаб, Николенька қандай қилиб бундай сатрни ёзиш мумкинлигини ўйлаб қолади. Бир томондан, у бу сўзларда онасига хиёнатни кўради, иккинчи томондан эса, бувисига нисбатан самимиятсизликни кўради. Николенька шундай хулоса қилади: “агар бу сатр чин дилдан бўлса, демак, у онасини яхши кўришдан тўхтаган; агар у онасини ҳали ҳам яхши кўрса, демак, бувисига нисбатан сохталikka йўл қўйган” [2].

Натижада, Николеньканинг маънавий олами бойиб боради, аммо шу билан бирга, бу таҳлил унинг соддалигини ва барча яхши ва гўзал нарсаларга бўлган беҳабар ишончини йўқ қилади. Толстой бунга болаликнинг “энг яхши совғаси” деб қарайди. Бу ҳолат “Ўйинлар” номли бобда жуда яхши тасвирланган. Болалар ўйин ўйнайдилар ва бу ўйин уларга катта завқ беради. Аммо улар бу завқни ўйинни ҳақиқий ҳаёт деб қабул қиладилар. Қачонки, бу содда ишонч йўқолса, ўйин қизиқарли бўлмай қолади. Биринчи бўлиб ўйин ҳақиқий ҳаёт эмаслигини айтган одам — Николеньканинг акаси Володя бўлади. Николенька унинг ҳақ эканлигини тушунади, лекин Володянинг сўзлари уни қаттиқ ранжитади. Николенька шундай мулоҳаза қилади: “Агар ростини айтганда ҳукм қилсак, ўйин бўлмайди. Ўйин бўлмаса, унда нима қолади?” (Р.Б. таржимаси) [3].

Муҳокама. Бу сўзлар чуқур маънога эга. Улар Николеньканинг ҳақиқий ҳаёт (ўйин эмас) унга кўп хурсандчилик бермаслигини кўрсатади. Ҳақиқий ҳаёт — бу “катталар”, яъни унга яқин бўлган катта ёшли одамларнинг ҳаёти. Николенька гўё икки дунёда яшайди — ўзаро ишончсизликка тўла катталар дунёсида ва ўзининг уйғунлиги билан жалб қилувчи болалик дунёсида. Толстойнинг қиссасида муҳаббат туйғуси одамлар ҳаётида катта аҳамиятга эгадир. Николеньканинг болалик дунёси, патриархал помещик оиласи ва меросий кишлққ усадбасининг чегаралари билан чекланган бўлса-да, унга иссиқлик ва жозибадорликка тўлган бўлиб кўринади. Онасига бўлган меҳр-муҳаббат ва отасига бўлган ҳурматли муҳаббат, ғалати, лекин меҳрибон Карл Ивановичга, Наталья Савишнага бўлган меҳр, атрофдаги барча нарсалар фақат “мен” ва “биз” учун яхши бўлиши кераклигига ишонч, болалик дўстлиги ва беҳабар болалик ўйинлари, болаликнинг беихтиёр қизиқувчанлиги — буларнинг барчаси Николеньканинг атрофидаги дунёсини энг ёруғ ва ранг-баранг рангларга бўййди. Бироқ, Толстой шуни ҳам ҳис қиладирадiki, амалда бу дунё ноқулайликлар, ғам ва азобларга тўла.

Муаллиф катталар дунёсининг муҳаббат хиссини қандай бузиб, уни бутунлай покликда ва соддаликда ривожлантириш имконини бермаслигини кўрсатади. Николеньканинг Илинъка Грапга бўлган муносабати катталар дунёси унинг маънавий ривожланишига қанчалик салбий таъсир кўрсатганини ифодалайди. Илинъка Грап камбағал оиладан бўлиб, у Николенька Иртенев ва унинг дўстлари томонидан масхара ва ҳақоратга учраган бола ҳисобланади. Болалар аллақачон шафқатсизликни намён эта олишарди. Николенька ҳам дўстларидан ортда қолмайди. Аммо у шу заҳоти ўзини айблаб, уялиш ва пушаймонлик ҳис қилади.

Николеньканинг атрофидаги усаъдба ва жамият ҳаётига хос ҳақиқий муносабатлар дунёси “Болалик” асарида икки жиҳатда очиб берилган: *субъектив жиҳатда*, яъни айбсиз боланинг бу ҳаётни қандай қабул қилгани, ва *объектив*, яъни ушбу ҳаётнинг жамият ва ахлоқ нуқтаи назаридан муаллиф томонидан қандай тушунилгани. Ҳикоянинг бутун бадиий тузилиши айнан шу икки жиҳатнинг доимий таққосланиши ва тўқнашувига асосланган. Асарнинг барча персонажларининг образлари марказий қаҳрамон — Николенька Иртенев образи атрофида йиғилган. Бу образларнинг объектив мазмуни кўпроқ Николеньканинг уларга бўлган муносабати орқали эмас, балки уларнинг унинг ахлоқий ривожига қилган таъсири орқали акс этади. Бу ҳақда Николеньканинг ўзи ҳукм чиқаролмаса-да, муаллиф аниқ фикр билдириб ўтади. Бу ҳолатнинг яққол мисоли сифатида Николеньканинг Наталья Савишнага бўлган болалик муносабатини муаллиф хотираси орқали акс эттиришини кўрсатиш мумкин. “Мен ўзимни эслай бошлаганимдан бери, Наталья Савишнани, унинг муҳаббати ва эркалатишларини ҳам эслайман; аммо эндигина уларнинг қийматини тушуниб етялман...” (Р.Б.Таржимаси) — бу ерда гапни кичик қаҳрамон эмас, балки муаллиф ўзи айтаётгани равшан сезилади [4]. Николеньканинг ўзига келсак, у “бундай ажойиб ва ноёб инсон қандай эканини ҳеч қачон тасаввур қилмаган”. Николенька “унинг бефойда ва меҳрибон муҳаббатига шундай одатланиб қолган эдики, бу нарса бошқача бўлиши мумкинлигини ҳаёлига ҳам келтирмаган ва унга ҳеч қандай миннатдорлик ҳис қилмаган”.

Наталья Савишна томонидан чиркланган дастурхон учун жазоланган Николеньканинг ўйлари ва ҳислари ўзининг киборларга хос мағрурлиги ҳамда бу “ажойиб” ва “ноёб” аёлга нисбатан ҳақоратли безътиборлик билан тўлган эди: “Қандай?! - деб ўйлардим ўзимча, залда юриб ва йиглаб. - Наталья Савишна, оддийгина Наталья, менга "сен" дейди, ва ҳатто юзимга чиркланган дастурхон билан уриб юборади, гўёки бир боқиманда болани жазолагандек. Йўқ, бу даҳшатли!” (Р.Б. таржимаси) [5].

Шунга қарамасдан, Николеньканинг Наталья Савишнага нисбатан ҳурматсиз муносабати ва унинг меҳрибонликларига бефарқлигига қарши равишда, Савишна Николеньканинг “*ҳис-туйғуларини шакллантириш ва ривожлантиришда*” энг “*кучли ва эзгу таъсир*” кўрсатган инсон сифатида тасвирланган. Бу зиддиятли муносабат ва муаллифнинг ижтимоий ва маънавий нуқтаи назардан қайд этилган тафсилотлари Николеньканинг шахсий ривожланиши жараёнини янада чуқурроқ кўрсатади.

Николеньканинг маънавий ривожланиши нуқтаи назаридан унинг отаси — Пётр Александрович Иртенев тимсоли ўзига хос аҳамиятга эга. Николеньканинг отасига нисбатан чуқур ҳурматга тўла муносабати ва муаллифнинг бу образга танқидий баҳоси ўртасидаги зиддият ёзувчининг ижтимоий ва маънавий ёндашувини яққол акс эттиради. Бу ҳолатни муаллиф “Менинг отам қандай инсон эди?” номли бобда Пётр Александровичга нисбатан берилган аниқ салбий тавсиф билан кўрсатади.

Муаллифнинг баҳоси Пётр Александровичнинг ҳақиқий табиатида ўз аксини топган. Унинг ички дунёсидаги маънавий пасткашлик онасининг фожеали тақдирида, бобосининг қизига нисбатан муносабатида ва унинг аёлига ноқонуний муносабатида намоён бўлади. Николеньканинг болаликдаги иллюзияларидан халос бўлиши жараёнида унинг отаси кўз ўнгиди тобора пастга тушиб бораверади. Бу образ ўзининг ташқи дунёвий обрў-эътибори билан ички маънавий камчиликлари ўртасидаги қарама-қаршиликка асосланган[6]. Пётр Александрович ташқи кўринишдан жозибадор, меҳрибон ота ва севувчи эр бўлиб кўринса-да, аслида у киморбоз, шахватпараст ва фарзандларининг тақдирини бузувчи инсон эди. Унинг амалга оширадиган хатти-ҳаракатлари орқали жамиятнинг маънавий заифлиги ва сохта дунёвий идеаллари очиб берилади. Отасининг образи билан бир қаторда Николеньканинг атрофидаги бошқа дворянлар ҳам ушбу камчиликларни ўзида мужассам этган. Унинг қатга акаси Володя отасининг акс этган кўриниши сифатида кўзга ташланади. Бобоси ўзининг камситишлари ва қиборона қўполлиги билан ажралиб туради. Князь Иван Ивановичнинг Николенька устидан ўтказадиган иқтисодий босими, унга бой қариндошлардан қарамликнинг таҳқирланувчи жиҳатларини англатади. Корнаковлар оиласи эса болаларнинг юраксиз тарбиясини намоён этувчи тимсол бўлиб хизмат қилади. Николеньканинг ушбу тимсоллар билан тўқнашуви орқали Толстой жамиятнинг маънавий камчиликларини очиб беради. Бу жараёнда Николенька ўзининг болалик ҳаёлларидан воз кечиб, ҳаётнинг ҳақиқий мазмунини тушуниб етади. Асарда жамиятдаги носамимийлик ва маънавий бузқилик муаллиф томонидан аста-секин, Николеньканинг ривожланиши орқали очиб берилади.

Толстой инсон руҳиятининг “*туйғулар тафсилотлари*”, “*психик ҳаётнинг яширин жараёнлари*” ва “*руҳ диалектикаси*” орқали типик ҳолатларни ифодалайди ҳамда уларнинг индивидуал кўринишларини чекланмас хилма-хилликда очиб беради. Унинг “Болалик” асари ҳозиргача 30-40-йиллар рус дворянлар ҳаёти ва урф-одатларининг чуқур реалистик тасвири, инсон шахсини шакллантирувчи мураккаб жараёнларнинг самимий тасвири сифатида ўзининг бадий ва маърифий аҳамиятини сақлаб қолган. Асар, шунингдек, бу жараёнларга ижтимоий муҳитнинг қандай таъсир кўрсатишини ҳам кўрсатади. Трилогиянинг биринчи қисмидаги асосий мавзуси болаликдир. Қисса биринчи шахс — Николенька Иртенев номи билан ҳикоя қилинади. Ўзи орқали болаликнинг туйғуларга бой дунёси, унинг шахсий ҳаёт ҳақидаги қарашлари ва ҳаёт воқеаларига бўлган муносабати ифодаланади.

Рус адабиётида биринчи марта болалик манзаралари бола кўзи билан тасвирланган. Бунинг натижасида ҳикоя ўқувчига болаликнинг ноёб дунёсига чуқур кириб бориш ва унинг ҳис-туйғуларини ўрганиш имкониятини беради. Николеньканинг субъектив тасаввурлари орқали муаллиф болаликнинг ноёб ва ўзига хос жиҳатларини ёритиб беради. Толстойнинг “Болалик” асари болаликнинг фаол шаклланиш жараёнларини, инсон шахсига ижтимоий муҳитнинг таъсирини аниқ кўрсатганлиги билан рус адабиётининг бетакрор намуналаридан бири ҳисобланади. Автобиографик қаҳрамон ўзи ҳаракат қилади, муайян амалларни бажаради, уларга ўзи баҳолаб беради ва ҳулосалар чиқаради. Ота-оналарини тасвирлар экан, Николенька боланинг таассуротларида кўп йиллар давомида муҳрланган энг хос хусусиятларни қайд этади. Масалан, онасини эслаганида, қаҳрамон “*унинг ҳар доим бир хил меҳрибонлик ва муҳаббатни акс эттириб турадиган жигарранг кўзларини*” тасаввур қилади. Отасини тавсифлар экан, бола унинг ўтган аср кишисига хос ноёб хусусиятини, туғма ғурурини ва ўзига хос қоматини таъкидлайди. Болалик мавзуси ёзувчи томонидан қаҳрамоннинг кундалик ҳаётда уни ўраб турган инсонларга бўлган муносабати орқали очиб берилади, масалан, немис тили ўқитувчиси Карл Ивановичга, калитбонга ва энагаси Наталья Савишнага. Отасини чуқур ҳурмат ва меҳр билан севадиган Николенька Карл Ивановичга ҳам тушуниш ва илиқ муносабат билдириб, унинг ғам-андухини ҳис қилади. Наталья Савишнани

ранжитиб кўйганидан кейин эса бола виждон азобини чуқур хис қилади: “*Меҳрибон кампирнинг юзига қарашга кучим етмасди; юзимни буриб, совгани қабул қилдим, кўз ёшларим эса янада қуйила бошлади, энди аччиқдан эмас, балки муҳаббат ва уятдан*”(Р.Б таржимаси)[7]. Ўз амалларини баҳолаётган экан, бош қахрамон ўзининг ички дунёсини, характери ва ҳаётга бўлган муносабатини очиқ беради. Болалик мавзуси ёзувчи томонидан Николенька тушиб қолган турли ҳаётий вазиятлар тавсифи орқали ҳам ёритилади: Николенька бузиб кир қилиб қўйган дастурхон билан боғлиқ воқеа ва қатъий Карл Иванович раҳбарлигидаги хат кўчириш бўйича уй дарслари бунга яққол намуна бўла олади. Фақатгина “Болалик” боби — инсоннинг энг биринчи ўсиш даври, шаклланиш босқичи — ёзувчи томонидан муаллифликлик баҳосини тақдим этади. Ёзувчи болаликни ҳар бир инсоннинг ҳаётидаги энг бахтли давр сифатида тавсифлайди ва айнан болаликдаги хотиралар “*руҳни янгиравериши, ўзгариши... ва энг яхши ҳузур манбаи бўлиши*”га хизмат қилишини таъкидлайди. Шу билан бирга, ёзувчи болаликнинг хос хусусиятлари — ғам-ғуссасизлик, муҳаббатга бўлган эҳтиёж ва ишонч кучига нисбатан ўзининг саволини беришни табиий ва зарур деб ҳисоблайди. Шунини таъкидлаш керакки, болалик мавзуси ёзувчи томонидан асосий қахрамонларнинг характери, амаллари ва ўзаро муносабатлари орқали ҳам чуқур очиқ берилади.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили.

1. Болалик тимсолининг бадиий ифодаси

Л.Н. Толстой болаликни инсон ҳаётининг энг бахтли ва энг муҳим босқичи сифатида тасвирлайди. Николенька Иртеньев образи орқали болалик даврининг самимийлиги, муҳаббатга бўлган эҳтиёж ва катталар дунёси билан тўқнашуви ёритилган. Асарда боланинг атроф-муҳитни қандай қабул қилиши, унинг ҳиссий тажрибалари ва ички зиддиятлари кенг қамровда берилган.

2. Николенька Иртеньев образининг ривожланиши

Николенька болаликнинг бегуноҳ дунёсида яшаб, катталар ҳаётига ўтиш жараёнини оғриқли тарзда бошидан кечирилади. Унинг маънавий шаклланишида онасининг таъсири катта бўлган. Унинг соддалиги ва самимийлиги бир муддат сақланиб қолса-да, атрофдагиларнинг сохталлиги ва муросасизлиги туфайли у болалик ҳаётларидан воз кечишга мажбур бўлади.

3. Болалик ва катталар дунёси ўртасидаги зиддият

Толстой Николенька орқали болалар ва катталар дунёси ўртасидаги тафовутни кўрсатади. Катталар дунёсидаги сохталлик, манфаатдорлик ва зўравонлик болалар оламининг поклигига зид келади. Николенька буни аста-секин тушуниб етади ва унинг фикрларида кескин ўзгаришлар содир бўлади.

4. Тил ва услуб хусусиятлари

Л.Н. Толстой болалар психологиясига мос услубда ёзади. Унинг тил услуби содда, мазмунли ва таъсирчан бўлиб, болалар дунёқарашига мутобиқ тарзда шаклланиб боради. Ёзувчи халқ тилидан фойдаланган ҳолда реалистик тасвирни кучайтиради.

Хулоса. Хулоса қилиб айтиш керакки, мазкур тадқиқот натижалари шундан далolat берадики, Л.Н. Толстойнинг “Болалик. Ёшлик. Ўспиринлик” асари болалик образини тасвирлашда рус адабиётида янги босқични бошлаб берган. Николенька Иртеньев образи болаликнинг беғубор дунёсини ва катталар ҳаётига ўтиш жараёнини реалистик тарзда акс эттиради. Ёзувчи боланинг эмоционал ҳолатларини чуқур таҳлил қилган ва болаликни тарбия жараёнидаги муҳим босқич сифатида талқин қилган. Асар болаликнинг психологик ва фалсафий моҳиятини очиқ бериш билан бирга, ижтимоий муҳитнинг инсон шаклланишига таъсирини ҳам намоён қилади. Тадқиқот шунини кўрсатадики, Толстой ўз асарларида болалик ҳақида реал ва ҳаётий тасвирларни бериб, ёш авлод тарбияси ва шахс шаклланиши ҳақида муҳим хулосалар чиқарган.

АДАБИЁТЛАР:

1. Бирюков П. *"Ота-она ва болалар Л.Н. Толстой асарларида"*. Москва, 1988. - 165 бет.
2. Костюхина М.С. *"XIX аср бошидаги рус болалар ҳикояси"* // *Рус адабиёти*. – 1993. – №4. – Б. 86-93.
3. Павлова Н.И. *"Болалик образи — замон образидир."* — М.: Болалар адабиёти, 1990. — 143 бет.
4. Толстой Л.Н. *Болалик* // Толстой Л.Н. *Тўлиқ ҳар томонлама асарлари: 100 т.да. - Бадиий асарлар: 18 т.да. - М.: ИЛМ, 2000. - Т. 1: 1850-1856. - С. 11-90.*

КЛАССИФИКАЦИЯ ГЛОСС РЕЛИГИОЗНОЙ ТЕМАТИКИ В ИСТОРИЧЕСКИХ РОМАНАХ М.И.ШЕВЕРДИНА

Хакимова Халима Ринатовна,
старший преподаватель
НОУ «Университет Маъмуна»
halimushka1@gmail.com

Аннотация. В данной статье рассматриваются семантические особенности глосс, обозначающих понятия религии, в исторических романах М.И.Шевердина. Делается попытка классификации выявленных глосс по лексико-семантическим группам. Дается интерпретация понятия «глосса». Указывается, что приведённая в таблице классификация демонстрирует разнообразие и богатство языка произведений М.И.Шевердина, в которых затрагиваются все аспекты жизни, связанные с вероисповеданием. Всего в результате анализа было выбрано 35 единиц, показывающих особенности молитвы и религиозных практик, представляющих наименования сверхъестественных существ, обозначающих места священного поклонения, концепции жизни и смерти, священный текст, а также социальные и религиозные движения и уникальность мусульманской правовой системы.

Ключевые слова: глосса, классификация, лексико-семантическая группа, религия, мусульманство, М.И.Шевердин, семантика, употребление, варианты.

M.I.SHEVERDINNING TARIXIY ROMANLARIDAGI DINIY MAVZUGA OID GLOSSALARNING TASNIFI

Annotatsiya. Ushbu maqolada M.I.Sheverdinning tarixiy romanlaridagi diniy mavzuga oid glossalarning semantik xususiyatlari borasida so'z yuritilgan. Aniqlangan glossalar leksik-semantik guruhlar bo'yicha tasniflangan. "Glossa" tushunchasining talqini ham keltirilgan. Glossalarning jadvalda keltirilgan tasnifi M.I.Sheverdin asarlari tilining boyligini hamda qamrovi kengligini ko'rsatishi bilan birga xalqning e'tiqodiy qarashlari xususiyatlarini o'zida aks ettiradi. Tahlil natijasida yozuvchi asarlaridan toatibodat va diniy amallarning o'ziga xosligini, mo'jizaviy va g'ayritabiiy hilqatlarning nomlarini hamda ziyorat qilinadigan muqaddas joylar nomlarini anglatuvchi, hayot va o'lim konsepsiyasiga, ilohiy matnlarga aloqador, shu bilan birga, ijtimoiy va diniy harakatlar nomlarini va islom dinining huquqiy tizimining noyobligini aks ettiruvchi 35 ta birlik tanlab olingan.

Kalit so'zlar: glossa, tasnif, leksik-semantik guruh, din, musulmonlik, M.I.Sheverdin, semantika, qo'llanilish, variantlar.

CLASSIFICATION OF RELIGIOUS THEMES GLOSSES IN HISTORICAL NOVELS BY MIKHAIL SHEVERDIN

Abstract. This article examines the semantic features of glosses denoting concepts of religion in the historical novels of Mikhail Sheverdin. An attempt is made to classify the identified glosses by lexical-semantic groups. An interpretation of the concept of "gloss" is given. It is indicated that the classification of glosses given in the table demonstrates the diversity and richness of the language of Mikhail Sheverdin's works, which touch upon all aspects of life related to religion. In total, as a result of the analysis, 35 units were selected, showing the features of prayer and religious practices, representing the names of supernatural beings, denoting places of sacred worship, concepts of life and death, sacred text, as well as social and religious movements and the uniqueness of the Muslim legal system.

Keywords: gloss, classification, lexical-semantic group, religion, Islam, Mikhail Sheverdin, semantics, use, variants.

Введение. Как известно, словарный состав языка представляет собой совокупность лексических единиц, вступающих в определённые синтагматические или парадигматические отношения между собой. Исходя из этого, ту или иную совокупность слов можно объединить в группы, классы, ряды и т.п. объединения.

В целях выявления лексико-семантической параметризации глосс в исторических романах М.И.Шеввердина, мы выписали 35 единиц, обозначающих понятия мусульманской религии. Отметим, что под глоссой мы понимаем «иностранную единицу с пояснением или переводом трудного для понимания, устаревшего или диалектного слова, выражения» [1; с. 104-105]. Некоторые учёные исследуют процессуальный аспект данного явления, обозначаемый термином «глоссирование». К.И.Коваленко же рассматривает его в качестве лексикографического приёма [2].

Для того чтобы приступить к классификации собранных глосс по тематическим группам, сперва следует рассмотреть сущность таких понятий, как «лексико-тематическая группа», «лексико-семантическая группа» или «тематическая группа».

По утверждению Н.М.Салеевой, лексико-семантическая группа представляет собой совокупность единиц одной частеречной принадлежности. Далее тематическую группу она определяет как объединение слов, между которыми обнаруживается некая семантическая общность. При этом в одну подобную группу можно включать слова разных частей речи [3; с. 135]. Как видим, тематическая группа представляется более обширным понятием по сравнению с семантической. В связи с тем, что глоссы, обозначающие понятия религии, представлены исключительно именами существительными, целесообразно пользоваться понятием «лексико-семантическая группа».

В.П.Филин отмечает, что нет конкретной границы между такими классами слов, как «лексико-семантическая группа» и «тематическая группа». Последняя может состоять из нескольких лексико-семантических групп [4; с. 324-327].

Методика исследования. Для раскрытия семантических особенностей глосс религиозной тематики, функционирующих в текстах исторических романов М.И.Шеввердина «Санджар Непобедимый» (1946), «По волчьему следу» (1951), «Агатовый перстень» (1958), «Паутина» (1958), «Тени пустыни» (1963), «Семь смертных грехов» (1967), «Перешагни бездну» (1974), «Колесница Джагарнаута» (1977), «Джейхун» (1980), «Дервиш света» (1982), «Взвихрен красный песок» (1984), «Вверяю сердце бурям» (1988), нами методом сплошной выборки было выписано 35 глосс, обозначающих понятия исламской религии. При этом мы руководствовались следующими методами:

- *текстологический анализ*, посредством которого детально изучен текст исторических романов, проанализированы структурно-семантические и функциональные особенности глосс в их структуре;
- *контекстуальный анализ*, который позволил рассмотреть функционирование глосс в широком контексте художественного произведения;
- *метод статистического анализа*, с помощью которого изучена количественная характеристика глосс религиозной тематики в текстах исторических романов М.И.Шеввердина.

Далее, исходя из семантической характеристики, выявленные глоссы классифицированы нами на несколько групп (таблица 1).

**Таблица 1. Лексико-семантическая классификация
глосс религиозной тематики и их количественная характеристика**

№	Лексико-семантическая группа	Количество единиц
1	Молитва и религиозные практики	10
2	Сверхъестественные существа	5
3	Места священного поклонения	5
4	Концепции жизни и смерти	5
5	Священный текст	4
6	Социальные и религиозные движения	3
7	Правовая система	3
	ИТОГО:	35

Как видим, в таблице представлено 35 единиц религиозной тематики, что обусловлено разнообразием и богатством языка произведений М.И.Шеввердина, а также затрагиванием всех аспектов жизни, связанных с вероисповеданием, религиозным бытом. Наиболее богатой в количественном отношении лексико-семантической группой является «Молитва и религиозные практики». Это обусловлено важностью молитвы как центрального элемента религиозной жизни. Состав и количество единиц в группах «Сверхъестественные существа», «Места священного поклонения» и «Концепции жизни и смерти» указывают на то, что в мусульманском мировосприятии весьма значимы понятия, связанные с божественными и духовными сущностями, с сакральными местами, а также вечных вопросов жизни и смерти. Группа «Священный текст» включает 4 единицы, подчёркивая значимость священных писаний в религиозной практике. Группы «Социальные и

религиозные движения» и «Правовая система» содержат по 3 единицы, свидетельствуют о социальной и правовой инфраструктуре, поддерживающей религиозные практики.

Рассмотрим состав каждой группы и примеры употребления отдельных глосс в структуре конкретных предложений из романов М.И.Шевердина.

Лексико-семантическая группа «Молитва и религиозные практики». В данную группу мы включили 10 единиц (*дуа, зикр, намаз, омин, фатиха, салат уз-зухр, ракъат, роза, хутба, бисмилла*). Примеры употребления глосс: ...вырезанные из оникса, агата и других полудрагоценных камней «ДУА», то есть «желанные молитвы», и охраняющие от сглаза, от волшебства, от злых духов, всевозможные амулеты (Колесница Джагарнаута, с. 451); Прочитав на языке святого корана ХУТБУ – славословие пророку Мухаммеду... (Семь смертных грехов. Книга первая, с. 110.). Следует отметить, что 2 глоссы из указанной группы в исторических романах писателя употреблены в двух вариантах: *ракъат (ракат)* и *роза (ураза)*. Это, видимо, обусловлено расхождением произносительного и письменного вариантов этих иноязычных слов.

Лексико-семантическая группа «Сверхъестественные существа». В данную группу мы включили 5 единиц (*азраил, фаришта, шайтан, арвох, гульманы*). Примеры употребления глосс: Ему приходилось останавливать её рвение, когда его «ФАРИШТА» – «ангел» по уши окуналась в хозяйственные заботы (Колесница Джагарнаута, с. 149); Бледнолицый дух – АРВОХ – угнетал и подчинял (Взвихрен красный песок, с. 205).

Лексико-семантическая группа «Места священного поклонения». В данную группу мы включили 5 единиц, обозначающих сами места паломничества, а также свойственные им атрибуты (*Бейт-Уллах-Ахрам, кааба, вакуф, хадж, сангиканоат*). Примеры употребления глосс: Бежал бы я по БЕЙТ-УЛЛАХ-АХРАМУ, то есть по храму аллаха в Мекке, и кусал бы за лодыжку святых паломников (Тени пустыни, с. 4); ... старец предложил отправить доктора в хадж в Мекку и там установить близ святого чёрного камня – КААБЫ – белый камень... (Джейхун, с. 228).

Лексико-семантическая группа «Концепции жизни и смерти». В данную группу мы включили 5 единиц (*ахир-заман, киомат (киямат), биhiит, дузах, аджаль*). Отметим, что среди глосс данной группы единица *киомат* допускает вариант в написании *киямат*. Примеры употребления глосс: Святые хранители могил думали тогда, что наступил «страшный суд» – КИОМАТ и что демоны в рогатых шапках разорят святыни и истребят дервишей (Набат. Агатовый перстень, с. 282); Тогда в голову не полезут мысли даже о БИХИШТЕ – рае (Вверяю сердце бурям, с. 367).

Лексико-семантическая группа «Священный текст». В данную группу мы включили 4 единицы (*Коран, аят, хафтияк, калима*). Примеры употребления глосс: Гласит АЯТ – стих из Корана: «Помощь от бога и победа близка! (Вечно в пути, с. 198); «ХАФТИЯК» – слово пророка Мухаммеда! Вы освещаете светом знания бедное жилище раба аллаха Пардабая! (Джейхун, с. 158).

Лексико-семантическая группа «Социальные и религиозные движения». В данную группу мы включили 3 единицы (*иттихад, газий, газават*). Примеры употребления глосс: «ИТТИХАД» – союз мусульман для восстановления истинной власти, справедливой власти (Тени пустыни, с. 402); Тяжёлой поступью поползли через медленно очищавшиеся от снега перевалы банды осатанелых ГАЗИЕВ – борцов за веру, за ислам (Набат. Агатовый перстень, с. 96).

Лексико-семантическая группа «Правовая система». В данную группу мы включили 3 единицы (*махрум, халоль (халол), шариат*). Единицу, обозначающую дозволенное, можно встретить в произведениях М.И.Шевердина в двух вариантах: *халоль* и *халол*. Примеры употребления глосс: ...является женой халифа и после многих лет разлуки стремится вернуться к законному своему супругу, согласно установлениям ШАРИАТА, мусульманского кодекса, и адата (Вверяю сердце бурям, с. 407); ... дозволено ей разрешить доктору смотреть на тело даже там, где это «МАХРУМ» – запрещено, и смотреть не через зеркало, а прямо (Джейхун, с. 178).

Заключение. Проведённый анализ семантических особенностей глосс, обозначающих религиозные понятия, функционирующие в текстах исторических романов М.И.Шевердина, позволяет сделать выводы о глубине и многогранности языковых средств, используемых в его произведениях. Классификация выявленных глосс на лексико-семантические группы показала, что язык произведений М.И.Шевердина не только отражает основные аспекты вероисповедания народов Востока, но и демонстрирует богатство культурного контекста, в который глубоко вплетены элементы религии.

Выявленные 35 единиц отображают такие ключевые аспекты обыденной жизни, как молитва и религиозные практики, сверхъестественные существа, места священного поклонения, а также концепции жизни и смерти, что подчёркивает значимость религии в жизни персонажей и их

окружении. Значительное внимание уделяется также социальным и религиозным движениям, а также особенностям мусульманской правовой системы, что свидетельствует о комплексном подходе автора к изображению действительности, непосредственно отражающей особенности быта народов Азии. Таким образом, исторические романы М.И.Шеввердина представляют собой ценный материал для исследования различных аспектов функционирования такого языкового явления, как глоссы. Помимо этого, исторические романы писателя являются ценным материалом для изучения взаимосвязи языка и религии, а также культурного наследия узбекского народа.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ахманова О.С. *Словарь лингвистических терминов*. – М: Советская энциклопедия, 2014. – 605 с.
2. Коваленко К.И. Глоссирование как лексикографический приём (на материале азбуковников XVII века) // *И.И.Срезневский и русское историческое языкознание: опыт и перспективы. К 205-летию со дня рождения И.И.Срезневского*. – Рязань, 2017.
3. Саяева Н.М. Лексико-семантическая группа «Виды преступлений» (на материале российских законодательных актов XIX века) // *Новое слово в науке и практике: гипотезы и апробация результатов исследований*, 2013. – №4. – С. 133-137.
4. Филин В.П. О лексико-семантической группе слов // *Очерки по теории языкознания*. – М., 2012. – 336 с.
5. Тексты указанных выше двенадцати исторических романов.

ALISHER NAVOIYNING "G'AROYIB US SIG'AR" DEVONIDA NAFSNING OBRAZ SIFATIDAGI BADIY TASVIRI

*Maxsumov Maqsud Maxmut o'g'li,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti doktoranti
maqsudmaxsumov7@gmail.com*

Annotatsiya. Maqolada global muammo – "nafs" mavzusi haqida so'z yuritildi. Mumtoz adabiyot muammolarini ilmiy tadqiq qilish uzoq asrlik tarixga borib taqalib, nafaqat bizning mahalliy, balki chet el sharqshunos olimlarining ham e'tiborida bo'lib kelgan masalalardan biridir. Bu mavzuning genezisi, avvalo, Qur'on va hadislariga borib taqaladi. Shu nuqtayi nazardan olib qaraganda tasavvuf ta'limotida nihoyatda muhim hisoblangan "nafs" mavzusi va uning mumtoz she'riyatdagi badiiy talqini masalasi ham bu ulkan adabiy merosning hali o'rganilishi kerak bo'lgan mavzularidan biridir. Mavzuni yoritishda Alisher Navoiyning "G'aroyib us sig'ar" devoni asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Mazkur devonlar tarkibiga kiritilgan g'azallarda nafsning obraz sifatida badiiy akslanishi ilmiy jihatdan o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Qur'oni Karim, faqr, g'ofil, obraz, mubolag'a, tashbeh, tazod, umr shomi, subhi ajal.

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОТРАЖЕНИЕ ОБРАЗА АЛЧНОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ АЛИШЕРА НАВОИ "ГАРОИБ УС-СИГАР"

Аннотация. В статье рассматривается глобальная проблема – тема «нафс» (алчность). Научное исследование проблем классической литературы имеет многовековую историю и является одним из вопросов, находящихся в центре внимания не только отечественных, но и зарубежных учёных-востоковедов. Истоки этой темы восходят, прежде всего, к Корану и хадисам. С этой точки зрения тема "нафс" и её художественная интерпретация в классической поэзии, считающаяся чрезвычайно важной в суфийском учении, также является одной из тем этого огромного литературного наследия, требующей дальнейшего изучения. Основным источником для освещения темы служит диван Алишера Навои "Гароиб ус сигар". Было научно исследовано художественное отражение алчности как образа в газелях, включённых в этот диван.

Ключевые слова: Коран, фаqr, гафил, образ, преувеличение, сравнение, противопоставление, вечер жизни, рассвет смерти.

ARTISTIC PORTRAYAL OF GREED IN ALISHER NAVOI'S WORK «GHARAIB US-SIGHAR»

Abstract. This article examines a global issue - the concept of "nafs" (greed). The scientific study of classical literature's problems has a centuries-old history and is a subject of interest not only to domestic but also foreign Oriental scholars. The origins of this theme can be traced primarily to the Quran and Hadiths. From this perspective, the theme of "nafs" and its artistic interpretation in classical poetry, considered extremely important in Sufi teachings, is also one of the topics within this vast literary heritage that requires further study. The main source for illuminating this theme is Alisher Navoi's divan "Gharaib us-sighar." The artistic portrayal of greed as an image in the ghazals included in this divan has been scientifically investigated.

Keywords: Quran, faqr, ghafil, image, hyperbole, comparison, contrast, evening of life, dawn of death.

Kirish. Alisher Navoiy asarlarini tadqiq etish, g'azallaridagi purma'no mohiyatni teran anglash birgina turkiy xalqlar uchun emas, butun bashariyat uchun ham hayotiy zaruratga aylangan. Chunki Navoiy asarlarining mavzu-mohiyati insonparvarlik g'oyasi bilan sug'orilgan, g'azallarida bashariyat muammosi badiiy aks ettirilgan. Shuni muhimki, Alisher Navoiy e'tiboridan chetda qolib ketgan mavzu deyarli yo'q deyish asossiz emas. Xuddi shu aktuallik Navoiyni o'z davridan boshlab to hanuzgacha o'rganilishiga sabab bo'lib kelmoqda. Alisher Navoiyning ulkan adabiy me'rosi barcha davrlar va barcha xalqlar uchun o'z dolzarbligini yo'qotgan emas. Biz bu tadqiqotimizda insoniyat kamoloti uchun muhim hisoblangan "nafs" mavzusi haqida fikr yuritmoqchimiz.

Navoiyning zamonasida tasavvufiy qarashlar jamiyatning dolzarb bir ma'rifiy, axloqiy hamda tarbiyaviy kategoriyalarini belgilab beruvchi ta'limot hisoblangan. Shunday bo'lgach, mutafakkir ijodini

ushbu ta'limotdan ajratib o'rganishga urinish noto'g'ri bo'ladi. Sobiq sho'rolar davrida Alisher Navoiy ijodini o'rganish bilan bog'liq yo'l qo'yilgan eng katta kamchilik, bu – shoir ijodini tasavvuf ta'limotidan ayri holda tadqiq etishga urinilgani va yoki uning ijodidagi mazkur ta'limot o'rnini butunlay inkor etish yo'lidan borilganidir [12. 5-6-bet].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Mazkur mavzu genezisi Qur'on va hadislardir. Mazkur manbalarda mavzu nihoyatda batafsil yoritilgan. Shuningdek, mavzu jahon olimlari asarlarida ham bir qadar tadqiq etilgan. Xususan, Najmiddin Komilovning "Tasavvuf" [9], Muslihiddin Muhiddinovning "Komil inson adabiyotideali" [11], Ibrohim Haqqulovning "Navoiyga qaytish" [6] asarlarida, qolaversa, adabiyotshunos olimlar A.Muhammadiyev [10], Ibotova Madina [7], Rajabova Marifat kabi ko'plab olimlarimizning tadqiqotlarida mazkur mavzu o'rganilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ilmiy qiyoslash hamda germeneytik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Ta'kidlash lozimki, nafs so'zi istilohda to'raligicha salbiy ma'no tashiganini kuzatamiz. Negaki, ahli xirad hamisha nafs muammosi haqida so'zlar ekan, undan (nafsdan) qutilish lozimligini uqtirib kelishadi. Nafsnı oqlash, unga e'timod qilish mumkin bo'lmagan ishdek go'yo. Biroq Qur'oni Karimda "Ey, xotirjam nafs! Robbingga sen Undan, U sendan rozi bo'lgan holda qayt!, deya xotirjam nafsning ulug'langanini ham ko'ramiz. Anglaymizki, nafs asli buzuq tabiatli bo'lib, unga nisbatan ko'rsatilgan tarbiya natijasida yuksala boradi. Tasavvuf adabiyotlarida bu haqida yetarlicha ma'lumotlar mavjud. Shu sabab aytish mumkinki, nafs quyi bosqichdan yuksakka qadar o'rlab boradi. Bashqacha aytganda, darajalanadi.

"G'aroyibus-sig'ar" tarkibidagi ko'plab g'azallarda ham Navoiy "nafs" mavzusiga murojaat qilarkan, uning ammoradan mutmainnaga qadar yuksala borishi jarayonini badiiy ifodalaydi:

Dema, ne sud erur o'lmoq fano harimig'a xos,

Yana ne sud kerak o'zlugungdin etsa xalos [2. 222-bet].

Chindan, «Fano yo'lga kirishdan maqsad (foйда) nima?– deb so'rash shartmi, qachonki u insonni o'zligidan xalos etishga imkon bersa!» Fano yo'lga kirgan inson o'zligidan xalos bo'lmog'i lozim. Nega? Chunki mana shu o'zlik yuki odamzodni nafs va uning illatlari bilan, dunyo va uning quvonchu tashvishlari – butun moddiyat bilan chambarchas bog'lab tashlaydi [8. 42-43-betlar].

Avomdin, demakim, o'zni qutqaray, er esang

O'zungdin o'zni qutulmoqqa jahd qilg'il xos [2. 222-bet].

Fanoning asl vazifasi o'zlikdan xalos bo'lishda namoyon bo'ladi. Navoiyga ko'ra, sen haqiqatan "er esang o'zungdin o'zni qutulmoqqa jahd qilg'il. Ya'ni oddiy xalqdan qutulish, undan uzoqlashishni o'ylama, balki o'zingdan o'zni qutqarish (ammoradan xalos bo'lish) chorasini izla, boshqacha aytganda, o'zing (nafsing) bilan kurash. Avomdan qochish oson, o'zlikdan qutilish qiyin.

Ko'ngul alil esa forig' emas xavotirdin,

Jarohat uzra yig'ilmoq durur chibinga xos [2. 222-bet].

Bayt mazmunan avvalgi baytga bog'langan. Navoiy avvalgi baytda ammora nafs suratini chizgan bo'lsa, mazkur baytda uning maqomini bir pog'ona balandlatgan. Ko'ngilning alil bo'lishi, uning hali batamom tuzalmaganidan darak. Shuning uchun "O'zungdin o'zni qutulmoqqa jahd qilg'il xos", deya ta'kidlagan Navoiy bu yo'lda ko'ngil (qalb)ning sobit bo'lishini shart qilib ko'rsatadi. Navoiyga ko'ra, jarohatli ko'ngil bilan (lavvoma) ko'zlangan manzilga yetib borish mushkul. Chunki qayerda jarohat (qon) bo'lsa o'sha yerda chivinlarning to'planishi tabiiy, deya o'z da'vosini dalillaydi Navoiy.

Ajab emastur agar topti gavhari maqsud

Birovki, bo'ldi fano ashki bahrıda g'avvos [2. 222-bet].

Fano ko'zyoshlari dengiziga g'avvos bo'lgan kishi, shubhasiz, gavhari maqsud (qasd qilingan gavhar)ni topadi. Boshqacha aytganda, ko'ngil barqaror bo'lgach, kishining chalg'imasdan haqiqiy maqsad sari yurishi osonlashadi. Muddao hosil bo'ladi. Demak, nafs mutmainna manziliga qarab yo'l oladi.

Bir tomonda shoirning ichki hissiyoti, o'z nafsı qilmishlaridan hayratlanish, nafsning beo'xshov qiliqlariga qo'l siltash, pushaymonlik; ikkinchi tomonda esa bu pushaymonlik ohangiga mos harakatlanayotgan hurkak ko'ngil tasviri mavjud.

Desang, bu yo'lda o'lay, nafsni burun o'ltur

Ki, ishq shar'ida go'yo bu nav' keldi qisos [2. 222-bet].

Navoiy o'z nafsini lavvoma (malomat)dan qutilishini va mutmainna (xotirjamlik) maqomida bo'lishini istaydi. Uning sharti esa o'lmasdan burun o'lish (nafsini o'ldirish)dir. Chunki kishi nafs qutqularidan xalos bo'lgachgina, xotirjam nafs egasiga aylanadi. Undan keyingi manzil Qur'oni Karimda ta'kidlanganidek, roziya va marziya maqomlaridir.

Rizo yo'lida Navoiy borur qayon cheksang,

Chu ishq bog'ladi bo'ynig'a rishtayi ixlos [2. 222-bet].

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, Navoiy mazkur g'azalning oxirgi ikki baytini hadis va oyatlar mazmuniga hamohang bitgan. Bu haqda Fajr surasining 27-, 28-oyatlaridan quyidagilarni o'qiydiz: (U kunda hayoti dunyodan Alloh ta'oloning va'dasiga ishonib imon va ezgu amallar bilan o'tgan mo'minlarga xitob qilinib, deyilur): "Ey, (Allohning zikri bilan) xotirjam – sokin nafs! Sen (Alloh ato etgan ne'matlardan) rozi bo'lgan (va Alloh ta'olo tomonidan sening amallaringdan) rozi bo'lingan holda Parvardigoring (huzuri)ga qayt! [13. 946-bet]. Demak, Qur'oni Karim o'rgatganidek, nafsning "mutmainna"dan keyingi darajalari, "roziya" va "marziya" maqomlaridir. Albatta, "roziya" va "marziya" – oliy maqomlardir. Navoiy bu yo'lda bo'lish uchun har qanday mashaqqatga rozi. Endi u Rizo yo'lining xohlangan tarafiga bimalol boraveradi. Chunki uning bo'yniga ishq ixlos arqonini mahkam bog'lagan.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, "G'aroyibus-sig'ar"da inson nafsining turli manzaralarini badiiy jilolar orqali tasvirlanganini ko'rishimiz mumkin. Tasavvuf adabiyoti namunalarining guvohlik berishicha, inson ikki murakkab unsurdan: maqolamiz mavzusi bo'lmish – nafs va nuroniy, ulvoniy jism – ruhdan tarkib topgan. Inson o'z hayoti davomida anashu ikkisining mobaynida yashaydi. Nafsni semirtirib, ruhni ozuqasiz qoldirish tubanlikka; ruhni semirtirib nafsni qiynash ulug'likka yetaklaydi. Tahlil qilinayotgan g'azallarga shu nuqtayi nazardan kelib chiqib baho beradigan bo'lsak, ko'zlangan maqsadga erishamiz. Navoiyning keyingi g'azali ham fikrimizni dalillaydi:

Birovki amr xilofidin aylagay e'roz,

Agar ulus shahidur yo'q aning kibi murtoz [2. 225-bet].

Baytning umumiy mavzusi nafsni tiyish va shu orqali yuksalish mumkinligiga qaratilgan. Zero, Qur'oni Karimning bir qancha oyatlarida Allohning (hudud) chgaralari sanab o'tilarkan, bandalarga nisbatan unga yaqinlashmanglar, deya xitob qilinadi. Boshqacha aytganda, ko'rsatilgan chegaradan chiqish u yoqda tursin, hatto unga yaqin bormaslik lozimligi uqtiriladi. Navoiyga ko'ra, anashu amr xilofidan e'roz qilgan kishi (Allohning amriga xilof qilishdan qo'rqqan, undan qochgan kishi) garchi ulus shohi bo'lsa hamki uningdek murtoz (riyozat bilan nafsini tiygan kishi) dunyoda yo'q.

Riyovu ujb u hasad daf'in et fano bilakim,

Ketar bu doru ila muncha muxtalif amroz [2. 225-bet].

Riyo – munofiq, ikkiyuzlamachi; ujb – o'ziga bino quygan, mag'rurlik, manmanlik; hasad – ichqoralik, ko'ra olmaslik – bularning bari Navoiyga ko'ra, (nafsga oid) kasalliklar(amroz)dir. Har qanday kasallikning daf'i dori bilan bo'ladi. Mazkur amroz: riyo, ujb va hasadni yo'q qiluvchi dori – fanodir. Fano – o'zlikdan kechish, o'zni unutish, tasavvuf yo'liga kirish.

Amalg'a boqmaki bebahri fazl erur yakson,

Fuzayli Barmakiy o'lsun, vagar Fuzayli Ayozi [2. 225-bet].

Bayt ma'nosini anglashdan oldin uning ikkinchi misrasida talmeh qilingan zotlar kim ekanini anglab olishimiz lozim.

1. Fazl bin Yahyo bin Xolid Barmakiy abbosiylar davridagi vazir (775 – Bag'dod – 820). Tarixda nom qozongan Barmakiylar (vazirlar) sulolasidan. Xalifa Horun ar-Rashid bilan emikdosh bo'lgan. Bir muddat Xurosonda hukmronlik qilgan. Dastlab muvaffaqiyatsizlikka uchragan, ammo otasining tanbehi va rahnamoligida qisqa muddat ichida Xurosonni obod va ma'mur o'lkaga aylantirgan. Adolatligi tufayli Xurosonda bir yilda yigirma mingta go'dakka Barmakiyning ismini qo'yishgan. Saxovatpeshaligi bilan ham nom chiqargan. Noma'lum sabablarga ko'ra xalifaning g'azabiga uchrab, zindonga tashlangan. Yetti yil zindonda yotib, o'sha yerda vafot etgan [14].

2. Fuzayl ibn Iyoz yoshligining yarmini yo'lto'sarlik qilib, odamlarning molini talab, qaroqchilik va zo'ravonlik qilib o'tkazdi. Fuzayl o'zi talab olgan mollarni aysh-ishratga, ko'ngilxushlikka sarflar, lazzatlariga ishlatar edi.

Abu Ammor Husayn ibn Hurays roviy Fazl ibn Musodan rivoyat qilgan: «Fuzayl ibn Iyoz Abivard bilan Saraxs orasida yo'lto'sar qaroqchi edi. Tavbasining sababi quyidagicha: Bir qizga oshiq bo'lib qolgan edi. Kunlarning birida o'sha qizni ko'rish uchun devorga chiqayotganida, tilovat qilinayotgan "Iymon keltirgan zotlar uchun dillari Allohning zikriga va nozil bo'lgan haq (Qur'on)ga moyil bo'lish (vaqti) kelmadimi?! (Yana ular uchun) ilgari kitob ato etilgan, so'ngra (payg'ambarlaridan keyingi) muddat uzaygach, dillari qotib ketgan kimsalar (ya'ni ahli kitoblar) kabi bo'lib qolmaslik (vaqti kelmadimi)?! Ularning ko'plari fosiqdirlar! (Hadid surasi, 16-oyat) ni eshitib: «Ha, ey Robbim, tavba qilish vaqti keldi», – dedi va devordan tushdi. O'sha kecha tashlandiq bir uyga kirdi. U yerda yo'lovchilar ham bor edi. Ba'zilari: «Endi turamiz, ketamiz», – deyishganda, ayrimlari: «Yo'q, ozgina tong yorishsin, chunki yo'lda Fuzayl bor. U narsalarimizni tortib oladi», – deyishardi. Bu gaplarni eshitib Fuzayl: «Men kechqurunlari gunoh qilib yuraman. Bir necha musulmonlar mendan qo'rqishar ekan. Alloh taolo bekorga meni bu tashlandiq uyga olib kelmagan. Shulardan xulosa chiqarib olay. Parvardigoro, men Senga tavba qildim. Tavbamga sadoqatimdan endi Haramga borib yashayman», – deb azm qildi».

Fuzayl ibn Iyoz kechaning bir lahzasida, bitta oyat ta'sirida butunlay boshqa odamga aylandi. Tasavvuf, hadis ilmida cho'qqilarga chiqdi. Umrining oxirigacha yerdan nigohini ko'tarmadi, huzun ustun keldi. Kim ko'rsa, yig'laydigan, oxiratni eslatadigan odam bo'ldi [15].

Mazkur iqtiboslardan ma'lumki, Fuzayl bin Yahyo bin Xolid Barmakiy mashhur amaldor. Amaldor bo'lganda ham adolatli va zukko. Fuzayl ibn Iyoz esa tasavvuf, hadis ilmida cho'qqilarga chiqqan mashhur olim va darvesh. Navoiy mazkur bayt orqali aytmoqchiki, amal va mansabga intilma, chunki u bebahri fazl – fazldan bebahra, ilm-fandan yiroqdir. Agar shunday bo'lmaganida Fuzayl Barmakiyning qadriga yetgan bo'lardi. Allohning huzurida esa kishi amal yo mansabiga qarab baholanmaydi. Shunday ekan amaldor Fuzayl Barmakiy ham darvesh Fuzayl Iyoz ham Parvardigorning nazdida barobardir.

Zamona ahlini bu korgoh aro bilgil,

Zurufkim, to'ladur anda muxtalif ag'roz [2. 226-bet].

Navoiy baytdan baytga mazmunni kuchaytirib boradi. Inson nafsining badiiy tashbehlar bilan betakror tasvirini chizadi. Zamona ahli bu korgohda (dunyo nazarda tutilgan) bir suyuqlik solinadigan idishdek, go'yo. U shunday idishki, ichi muxtalif ag'roz (turli tuman (ashyo) g'arazlar) bilan to'la. Bu ag'roz – munofiqlik, ikkiyuzlamachilik, o'ziga bino quyish, mag'rurlik, manmanlik, hasad, ichiqoralik va ko'ra olmaslik kabi illatlardan iborat. Keyingi baytda esa bunday nafsni ammoradan xalos etish, tozalash haqida so'z yuritiladi:

Haloki nafs valiy nutqi bilki, rishtayi kufr

Kesar ishiga Ali zulfiqoridur miqroz [2. 226-bet].

Navoiyga ko'ra, bu kabi nafsni halok etish, o'ldirish uchun Alloh do'sti (valiy)ning nutqi kifoya. Negaki, bunday orifona nutq qalbdagi rishtayi kufr (kufr ipi)ni miqroz (qaychi)ga aylanib, Ali (r.a.)ning qilichi (zulfiqor) kabi kesib tashlaydi.

Zamona mushkunga kofur qotti, ko'z ochqil

Ki, chun ko'z ollidadur bo'lmas aylamak ig'moz [2. 226-bet].

Nafsning zalolatida uzoq adashish insonni g'aflat botqog'iga botiradi. Natijada inson tavba qilmasdan umr naqdini barbod qiladi, fursatni qo'ldan boy beradi. Mazkur baytda Navoiy anashunday kaslarni quyidagicha qattiq ogohlantiradi: zamona ko'z oldida inkor etib, yashirib bo'lmas darajadagi ishni qildi. Qopqora sochingni oqartirdi. Shunda ham (g'aflat uyqusidan uyg'onmaysanmi) ko'zingni ochmaysanmi?!

Savod jahlini yub, vaqt erurki uyg'ansang

Ki, umr shomig'a subhi ajal keturdi bayoz [2. 226-bet].

Bu baytda ham Navoiyning tanbehi davom etmoqda. Savod – qora rangni, ma'siyatni anglatadi. Ma'siyat jahlini yuvib, g'aflat uyqusidan uyg'onish vaqti keldi. Chunki umr shomida (poyonida) ajal subhi o'z nurini porlatmoqda. Boshqacha aytganda, umr poyoniga yetib, ajal eshik qoqmoqda.

Faqir yashurun ohig'a boqmakim, o'rtar

Jahonni garchi erur bu choqin ishi iymoz [2. 226-bet].

Xulosa va takliflar. Xullas, nafs mavzusining Hazrat Navoiy ijodlaridagi badiiy talqinlarini o'rganish bugungi kunning dolzarb mavzularidan biridir. Negaki, nafsning bema'ni qiliqlaridan qutilgan kishigina o'zining munosib maqomiga ega bo'la oladi va kishilik jamiyati uchun foyda keltiradi. Nafsi tarbiyalanmagan kishi esa buning ziddidir. Negaki, nafs domiga tushgandan keyin, kishi hech narsadan tap tortmaydi, harom-harishdan hazar etmay, boshqalar hisobiga bo'lsa ham yaxshi yashashni o'ylaydi. Oqibatda u zolim, berahm, riyokor bo'lib qoladi. Shuning uchun tasavvuf talab etgan tiyilish, qanoat, sabru faqirlik tariqida gap ko'p.

Alisher Navoiyning nafs haqida yozgan g'azallarida nafsning ming bir rangda tovlanuvchi illatlari badiiy vositalar orqali nihoyatda go'zal suvratda aks ettirilgan. Nafaqat badiiy aks ettirilgan, balki nafs mualajasiga oid asosli ilmiy xulosalar chiqarilgan.

Ko'rinadiki, Alisher Navoiy global muammolarning bosh sababchisi – nafsni o'z asarlarida badiiy obraz darajasida tasvirlay olgan buyuk ijodkordir. Bu yo'lda u muxtalif badiiy san'atlardan o'rinli va maqsadli istifoda etgan.

ADABIYOTLAR:

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. 1-жилд. Бадоеъ ул-бидоя. – Т.: Фан, 1987.
2. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 3-жилд: Хазойин ул-маоний: Фаройиб ус-сигар. Т.: «Фан», 1988. 222-бетлар.
3. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Ўйигурма томлик. 7-жилд. Ҳайрат ул-аброр. – Тошкент: “Фан”, 1991 йил.

4. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. XX жилдлик. 17-жилд. Насойим ул-муҳаббат мин шамойим ул-футувват. Илмий-танқидий матнни нашрга тайёрловчи, сўз боши ва кўрсаткичлар муаллифи Ҳамидхон Исломий. – Тошкент: “Monaqounnahr”, 2011 йил.
5. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 19-жилд. Девони фоний. – Тошкент: “Фан”, 2002 йил. 330 бет.
6. Иброҳим Ҳаққул. Навоийга қайтиш. – Тошкент: “Фан” нашриёти 2007 йил. – 234 б.
7. Иботова, М. (2024). Алишер Навоий газалиётида руҳ ва нафс талқини. В innovative research in science (Т. 3, Выпуск 1, сс. 33–39). Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10495041>
8. Истиқлол даври ўзбек навоийшунослиги: 30 жилдлик / Каромат Муллаҳўжаева: Алишер Навоий газалиётида тасаввуфий тимсол ва бадиий санъатлар уйғунлиги; Илём Исмоилов: Алишер Навоий «Садди Искандарий» достонининг қиёсий таҳлили; Озода Тожибоева: Алишер Навоий “Хамса”сининг насрий баёнлари: Тамойил, мезон ва услуб; нашрга тайёрловчилар О. Давлатов, Д. Юсупова; Алишер Навоий номидаги халқаро жамоат фонди. – Т.: TAMADDUN, 2021. 280 бет. 42-бет
9. Комилов Н. Тасаввуф. . – Т.: Ўзбекистон, 2009. - 447 б.
10. Муҳаммадиев А. “Ғаройиб ус-сиғар”да нақибандия тариқатининг тамойиллари таҳлили. “Жаҳон маданий цивилизацияси контекстида Хожасон, Нақибандия тасаввуфий таълимотлари илмий-маънавий меросининг умумлашарий аҳамияти” мавзусидаги Халқаро илмий конференция материаллари. – Навоий, 2019 йил, 28 май. 84-б.
11. Муҳиддинов М.Қ. Комил инсон – адабиёт идеали. – Тошкент: Маънавият, 2005. – 208 б.
12. Рамазонов Н. Алишер Навоий ижодида фақр талқини ва фақир образи. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (Phd) диссертацияси автореферати. Тошкент 2019-йил. – 56 б.
13. Қуръони Азим мухтасар тафсири / Шайх Алоуддин Мансур. – Тошкент: “Мунир” нашриёти, 2021. – 988 б.
14. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Barmakiy>.
15. <https://islom.uz/maqola>.
16. Z.Yaxshiyeva. Jahon adabiyotshunosligida Amir Temur obrazi talqinlarining qiyosiy tadqiqi. Нововведения современного научного развития в эпоху глобализации: Проблемы и Решения. 2023.
17. Z Yaxshiyeva. XVI asr ingliz adabiyotida yoritilgan Temur obrazining qiyosiy tahlili. Namangan davlat universiteti Ilmiy axborotnomasi, 2023.

A. TOLSTOY VA E. ZAMYATIN ASARLARIDAGI FANTASTIK OBRAZLAR

Abdullayeva Nilufar Baxriddinovna,

Zarmed universiteti tillar kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada biz E. Zamyatin va A. Tolstoyning badiiy-psixologik tizimlarini tahlil qilishga e'tibor qaratdik, ularning texnikasi va usullarini ko'rib chiqdik, shuningdek, personajlarni psixologik tasvirlash va shaxsning ichki dunyosini o'rganishga yondashuvdagi o'xshashlik va farqlarni aniqladik. Bunday tahlil bu adiblarning adabiy-psixologik tafakkur rivojiga qo'shgan hissasini chuqurroq anglash va qadrlash imkonini berdi.

Kalit so'zlar: nasr, psixologizm, xronotop, kelajak, hozir, o'tmish, peyzaj, portret, tavsif, xarakter.

ФАНТАСТИЧЕСКИЕ ОБРАЗЫ В ТВОРЧЕСТВЕ А. ТОЛСТОГО И Е. ЗАМЯТИНА

Аннотация. В данной статье мы сосредоточились на анализе художественно-психологических систем Е. Замятина и А. Толстого, рассмотрели их приёмы и методы, а также выявили сходства и различия в подходе к психологическому изображению персонажей и изучению внутреннего мира человека. Такой анализ позволил нам лучше понять и оценить вклад этих писателей в развитие литературно-психологического мышления.

Ключевые слова: проза, психологизм, хронотоп, будущее, настоящее, прошлое, пейзаж, портрет, описание, персонаж.

FANTASTIC IMAGERY IN THE WORKS OF A. TOLSTOY AND E. ZAMYATIN

Abstract. In this article, we focused on the analysis of the artistic and psychological systems of E. Zamyatin and A. Tolstoy, examined their techniques and methods, and also identified similarities and differences in the approach to the psychological depiction of characters and the study of the inner world of a person. Such an analysis allowed us to better understand and appreciate the contribution of these writers to the development of literary and psychological thinking.

Keywords: prose, psychologism, chronotope, future, present, past, landscape, portrait, description, character.

Kirish. Filologik bilimlarning gumanistik mohiyati hech qachon shubha ostiga olinmagan, chunki aynan badiiy bilim shaxsning ichki dunyosi sirlarini eng to'liq va chuqur ochib bera oladi, uning ruhiy harakatlarini jo'shqin oqim va murakkab ijtimoiy aniqlikda ifodalay oladi. Zamonaviy adabiyotshunoslikning antropotsentrikligi strukturalizmdan chekinishda namoyon bo'ldi. "Tekstosentrizm" o'rnini "qahramonsentrizm" egalladi, insonning o'zini o'zi kashf etish jarayoniga e'tibor. Insonni adabiy asar qahramoni sifatida o'rganish turli yo'nalishlarda amalga oshiriladi: axloqiy-falsafiy muammolar, janr, kompozitsiya, motivning badiiy timsoli darajasida. "Adabiy obraz", "adabiy qahramon", "xarakter", "tip", "xarakter" tushunchalari chuqurlashtiriladi.

Manbalar asosidagi adabiy sharh. M.M. Baxtin 20-asrning eng yirik faylasuflari va adabiyot nazariyotchilaridan biri muallif va qahramon o'rtasidagi munosabatlar haqida asosiy g'oyalarni ishlab chiqadi, ularning o'zaro ta'siri va asar mazmunini shakllantirishdagi rolini o'rganadi. Baxtin o'zining "Muallif va qahramon: gumanitar fanlar bo'yicha falsafiy asosga" (2000) asarida adabiy matnning asosiy tamoyili sifatida dialog muhimligini ta'kidlaydi. Uning nazariyasiga ko'ra, muallif va qahramon hech qachon yakka holda mavjud emas; ular hamisha o'quvchining asar idrokiga ta'sir etuvchi murakkab munosabatlar doirasida bo'ladi. Baxtin tahlili personajlar va mualliflarning subyektiv dunyolarining o'zaro ta'sirini, shuningdek, ularning o'quvchi bilan o'zaro ta'sirini tushunish uchun muhim, bu adabiyotni dinamik va polisemantik jarayon sifatida o'rganishning muhim jihati hisoblanadi.[1]

M.M. Baxtin "Adabiyot va estetika muammolari" (1975) asarida estetika muammolari va adabiyotning jamiyatdagi o'rnini masalalariga to'xtalib, keng madaniy-ijtimoiy muhit bilan o'zaro munosabatda bo'lgan «kitob» turkumining ahamiyatini ta'kidlaydi. Bu badiiy tafakkurning tarixiy konteksti va evolyutsiyasini tushunish uchun muhim jihatdir.[2]

A.B. Esinning asarlari, ayniqsa, "Rus klassik adabiyoti psixologizmi" (1988) va "Adabiy asarni tahlil qilish tamoyillari va usullari" (2002) asarlarida psixoanaliz usullari va ularni rus mumtoz adabiyotiga tatbiq

etishga e'tibor qaratiladi. Esin psixologizmni personajlarning ichki dunyosini ochish usuli sifatida, shuningdek, uning badiiy matnlarni qurishdagi rolini o'rganadi. Bu yo'nalish, ayniqsa, A.N. Tolstoy va E.I. Zamyatin, bu yerda personajlar psixologiyasi asarning tuzilishi va ma'nosiga chuqur ta'sir qiladi.[3]

Aleksey Tolstoy - adabiy tanqid kontekstida o'rganish uchun markaziy mualliflardan biri. Uning "Aelita" (1923) va "Muhandis Garinning giperboloidi" (1986) kabi asarlarida ilmiy fantastika va utopiya janrining o'ziga xos jihatlari, o'sha davrning ijtimoiy-falsafiy g'oyalari bilan bog'liqligi ochib berilgan.[4]

V.A.Zapadovning ishi "Aleksey Nikolayevich Tolstoy" (1981) yozuvchi hayoti va ijodini o'rganib, uning 20-asr boshlari rus adabiyoti, ayniqsa, fantastika janri rivojidagi rolini ta'kidlaydi. Shuni ta'kidlash kerakki, Tolstoy ilmiy fantastika elementlarini chuqur psixologizm bilan uyg'unlashtirgan, bu uning ishini noyob va polisemantik qiladi.[5]

N. Abdullayevaning "A.N.Tolstoyning "Aelita" romanining janr xususiyatlari" (2023) asarida asar janri va tuzilishini batafsil tahlil qilish, uning falsafiy va utopik jihatlari e'tibor qaratilgan. Ushbu tadqiqot Tolstoyning ijtimoiy-siyosiy va falsafiy mavzularni ifodalash uchun fantaziya elementlaridan qanday foydalanishini tushunish uchun muhimdir.[6]

A. Zverevning "Tabiatning oxirgi soati urganda..." (1989) maqolasida Zamyatin asarlaridagi distopiya mavzusi chuqur tahlil qilingan. Shuni ta'kidlash kerakki, Zamyatin G'arbning taniqli distopiya mualliflaridan farqli o'laroq, masalan, Orwell yoki Guxley, ilmiy fantastika elementlarini chuqur falsafiy va ijtimoiy tahlil bilan birlashtirgan o'ziga xos uslub va yondashuvdan foydalanadi.[7]

"Badiiy nasr texnikasi" (1988) asarida Zamyatinning badiiy texnikasi tahlili uning qissa qurishga yondashuvi, tashbeh, timsol va metaforalardan foydalanish xususiyatlarini ochib beradi. Bu Zamyatin Rossiyadagi inqilobiy va ijtimoiy o'zgarishlar kontekstida o'z asarlarini qanday yaratganligini tushunish uchun ayniqsa muhimdir.[8]

Tadqiqot metodlari. Tadqiqot materiali E. Zamyatin va A. Tolstoyning fantastik nasridan iborat. Tahlil qilinadigan asosiy matnlar sifatida Zamyatinning "Biz" va Tolstoyning "Aelita" romanlari tanlangan. Bundan tashqari, ushbu mualliflarning boshqa asarlari, shuningdek, ularning maktublari, insholari va tadqiqot mavzusiga tegishli boshqa manbalar ham ko'rib chiqildi. Ushbu maqolada turli xil tadqiqot usullari qo'llanildi, jumladan adabiy tahlil, kontekstual tahlil, psixologik tahlil, qiyosiy tahlil, tarixiy va adabiy tahlil va boshqalar. E.Zamyatin va A.Tolstoyning fantastik nasridagi badiiy-psixologik tizimlarni tahlil qilish usulli orqali ushbu mualliflar asarlaridagi qahramonlarning ichki dunyosi, motivlari va ziddiyatlari o'rganildi. Shu jumladan E.Zamyatin va A.Tolstoyning fantastik nasridagi psixologik obraz xususiyatlari aniqlandi. Mualliflar asarlaridagi syujet va personajlar rivojiga psixologik tizimlarning ta'sirini tahlil qilinib, E.Zamyatin va A.Tolstoylarning badiiy-psixologik tizimlaridagi umumiy va farqlovchi xususiyatlar aniqlandi.

Natijalar va muhokama. Dunyoni yaxlit idrok etish sotsialistik realizm ijodining o'ziga xos xususiyatlaridan biri bo'lib, u Aleksey Tolstoy va Yevgeniy Zamyatin kabi atoqli yozuvchilarning asarlarida namoyon bo'ladi. Ikkala muallif ham olamni yaxlit aks ettirish, hodisalar o'rtasidagi chuqur aloqalarni aniqlash va ularning mohiyatiga kirib borish qobiliyati bilan ajralib turadi. Tarixiy romanlari va fantastik asarlari bilan tanilgan Aleksey Tolstoy hikoyaning tafsilotlari va miqyosi boyligi orqali dunyoni yaxlit idrok etishni yaratadi. Uning asarlarida o'quvchi tarixiy davrlarni barcha ko'p qirraliligi: siyosiy voqealar, ijtimoiy tuzilmalar, madaniy xususiyatlar va hatto personajlarning psixologik dunyosi bilan ko'radi. Tolstoy bu elementlarning barchasini o'zaro bog'langan va bir-biri bilan o'zaro aloqada bo'lgan dunyoning yagona suratida birlashtirishning o'ziga xos qobiliyatiga ega. Uning ijodi ko'pincha epik xarakterga ega bo'lib, o'quvchini yirik tarixiy voqealarga tortadi. Aleksey Tolstoy ijodidagi fantastik obrazlar uning "Aelita", "Injener Garinning giperboloidi" kabi asarlarida yaqqol namoyon bo'ladi.

Bu romanlarida u ilmiy-texnika taraqqiyoti, siyosiy va ijtimoiy jihatlar o'zaro ta'sir qiladigan futuristik dunyolarni yaratadi. U innovatsion texnologiyalar, utopik ijtimoiy tizimlar va kelajakda inson faoliyatining turli shakllarini tasvirlaydi. Aleksey Tolstoyning bunday asarlari insoniyat sivilizatsiyasining imkoniyatlari va salohiyati haqidagi qarashlarni kengaytiradi, chuqur anglash va jamiyat hayotida faol ishtirok etish zarurligini ta'kidlaydi. "Biz" romani muallifi Yevgeniy Zamyatin ham dunyoni yaxlit idrok etishni, ammo distopik fantastika kontekstida namoyon etadi. Zamyatin o'z ishida odamlar hayotining barcha jabhalari ijtimoiy nazorat va tenglikka bo'ysunadigan qat'iy va tuzilgan dunyo hukmronlik tizimini yaratadi. U individuallik bostirilgan va inson davlat mashinasining halqasi bo'lgan dunyoni taqdim etadi. D-503 qahramonining hayoti orqali Zamyatin bunday jamiyatning qarama-qarshiliklari va paradokslarini tahlil qiladi, uning inson tabiati uchun halokatli oqibatlarini ta'kidlaydi. Zamyatin va Tolstoy asarlarining fantastik tasvirida ularning inson tabiati, ijtimoiy hodisalar mohiyatiga kirib borish istagini ko'rish mumkin. Ikkala yozuvchi ham asosiy masalalarni ifodalash va o'quvchida o'ychanlikni uyg'otish uchun fantastik

elementlardan foydalanadi. Ularning asarlari dunyoning yaxlit ko'rinishini yaratishga qaratilgan bo'lib, tahlil va o'z-o'zini aks ettirishga chaqiradi.

Umuman olganda, Aleksey Tolstoy, Yevgeniy Zamyatin kabi sotsialistik realistlarning dunyoni yaxlit idrok etishi ularning hayotning turli qirralarini birlashtira olishi, ularning o'zaro bog'liqligini anglashi, mohiyatiga kirib borishi bilan yaqqol namoyon bo'ladi. Ularning ijodidagi fantastik obrazlar yangi g'oyalarni taqdim etish vositasi bo'lib xizmat qiladi, kitobxonlarni inson va jamiyat mohiyati haqida fikr yuritishga undaydi.

Yevgeniy Zamyatin, xuddi Aleksey Tolstoy singari, o'z o'quvchilarining ehtiyojlariga sezgir edi. Uni "syujet anemiyasi" deb atagan muammo, ya'ni kuchli syujet yo'qligi va rus romanchilari ijodidagi intriga qashshoqligi qattiq tashvishga solardi. Shuning uchun Zamyatin yosh yozuvchilarga syujet va syujet rivojlanishiga alohida e'tibor berishni maslahat berdi. Uning fikricha, zamonaviy jamiyatda kitobxonlar ommasi o'zgarib, intellektual qatlamdan ibtidoiy auditoriyaga o'tgan. Uning ta'kidlashicha, yangi o'quvchi, ziyolilardan farqli o'laroq, ularni o'ziga jalb qila oladigan va diqqatini tortadigan qiziqarli va hayajonli syujetlarni juda qadrlaydi. Zamyatin zamonaviy yozuvchilar o'quvchilarning ushbu ehtiyojlarini qondirish uchun kuchli va jozibali syujetni ishlab chiqishga alohida e'tibor berishlari kerak, deb hisoblardi.

U bugungi kun adiblarini syujetni e'tibordan chetda qoldirmaslikka, unga alohida e'tibor qaratishga chaqirdi. Uning uchun hikoya chizig'i asarning ajralmas qismi bo'lib, o'quvchi e'tiborini o'ziga jalb etish va ushlab turishda muhim rol o'ynagan. Zamyatin yaxshi rivojlangan syujet chizig'i kengroq auditoriyani o'ziga jalb qilishi va qiziqtirishi va ularni butun o'qish davomida ish bilan shug'ullanishi mumkinligini tushundi. Shunday qilib, Zamyatin syujet va fabulaga o'ziga xos yondashuvi bilan ajralib turardi. U o'zgarib borayotgan o'quvchilar ommasi zamonaviy o'quvchini o'ziga tortadigan va diqqatini tortadigan asarlar yaratish uchun yozuvchilardan qiziqarli va ta'sirchan syujetga ko'proq e'tibor berishni talab qilishini tan oldi. Uning maslahatlari va mulohazalari bugungi kunda ham dolzarb bo'lib, keng omma uchun jozibali va qiziqarli asarlar yaratishga intilayotgan yosh yozuvchilar uchun qimmatli bo'lishi mumkin.

Lev Mixaylovich Polyakning so'zlariga ko'ra, Aleksey Tolstoyning ilmiy fantastikaga bo'lgan qiziqishi shunchaki modaga ergashish emas, balki yozuvchining ma'lum moyilliklari va iste'dodini aks ettirgan. Polyak badiiy adabiyot uning iste'dodining qiziqishlari va moyilligiga javob beradi, shuningdek, uning ajoyib va fantastikaga bo'lgan muhabbati bilan bog'liq deb hisoblardi.

Tolstoyning o'zi bu fikrni rafiqasi Natalya Vladimirovna Tolstaya-Krandievskaya bilan suhbatda tasdiqladi. U har doim arvohlar, zindonlar, ko'milgan xazinalar va boshqa tasavvufiy unsurlarni aks ettiruvchi roman yozishga qiziqqanini tan oldi. U bolaligidan to'ymay orzu qilganini aytdi: "Arvohlar haqida, bu axlat, albatta. Lekin bilasizmi, fantaziyasiz rassom uchun hali ham zerikarli, negadir ehtiyotkor... Tabiatan rassom - yolg'onchi, - gap shu!" [Balababuxada keltirilgan, Britikov 1983, 498]. Tolstoyning bu so'zlari uning fantastik elementlar bilan to'yingan asarlar yaratish istagini tasdiqlaydi. U fantastik va ertak motivlari uning badiiy imkoniyatlarini ochib berishga, asarlariga g'ayrioddiylik va o'ziga xoslik bag'ishlashga imkon berishini angladi. U fantaziya haqiqatdan tashqariga chiqish va o'zining ijodiy g'oyalarini ajoyib va misli ko'rilmagan shaklda amalga oshirish imkoniyatini ko'rdi. Shunday qilib, Aleksey Tolstoyning badiiy adabiyotga qiziqishi nafaqat moda hodisasi, balki uning iste'dodi va ertak fantaziyasini badiiy adabiyot bilan uyg'unlashtirgan asarlar yaratishga intilishining namoyon bo'lishi edi. U uchun badiiy adabiyot uning asarlariga o'ziga xoslik va qiziqish uyg'otish usuli bo'lib, o'quvchilarga aql bovar qilmaydigan voqealar va hayratlanarli tasvirlar olamiga sho'ng'ish imkonini berdi.

Yevgeniy Zamyatin, Yuriy Tynyanovning so'zlariga ko'ra, o'zi bu janrni qidirgani uchun emas, balki unga fantastika o'zi kelgani uchun fantastika yozuvchisi bo'ldi. Tynyanovning ta'kidlashicha, Zamyatinning uslubi uni fantastik asarlar yozishga ilhomlantirgan. Demak, Zamyatinning badiiy adabiyotga o'ziga xos uslubi va yondashuvi uni boshqa yozuvchilardan ajratib turdi. Larisa Zvereva Zamyatinning "Biz" va Aleksey Tolstoyning "Aelita" romanlarini qiyosiy tahlil qilib, fantastik janrni tanlashda ikki yozuvchining turli motivatsiyalari haqida xulosaga keladi. Uning ta'kidlashicha, Zamyatinni badiiy adabiyot yozishga boshqa omil ham undagan. Uning fikricha, 1920-yillar odatiy kundalik hayotning buzilishiga olib keldi va mavjudlik haqidagi asosiy savollarni ko'tardi. Bundan uning keyingi yillarda adabiyot konkret tasvirlashdan "badiiy falsafa"ga o'tishi haqidagi g'oyasi kelib chiqdi. Aynan shu g'oya uni "Biz" ijtimoiy-falsafiy fantastika romanini yaratishga undagan. Aleksey Tolstoy, Zverevaning so'zlariga ko'ra, mamlakatning inqilobiy parchalanishi sharoitida rus adabiyotining kelajagi haqida nazariy fikr yuritish emas, balki uning badiiy palitrasini diversifikatsiya qilish va janrlar bilan tajriba o'tkazish istagi bilan turtki bo'lgan. U yangi kombinatsiyalar va imkoniyatlar yaratish uchun hikoya janrlari shakli sifatida fantastik roman modeli bilan o'ynadi. Tolstoy janr cheklovlarini qo'ymadi va adabiyotning turli xil yangi shakllarida o'zini ochiq sinab ko'rdi. Shunday qilib, Zamyatin va Tolstoyning badiiy adabiyotga turli motivlari va yondashuvlari bor edi. Zamyatin o'zining uslubi va falsafiy g'oyalaridan ilhomlanib, "Biz" ijtimoiy-falsafiy romanini yaratdi.

Aleksey Tolstoy soʻzning tugʻma rassomi boʻlib, janr elementlarini sinab koʻrish va oʻynash uchun fantastika va boshqa adabiy shakllardan foydalangan. Har ikki adib ham adabiyotda salmoqli iz qoldirib, fantastik adabiyot rivojiga oʻz hissasini qoʻshgan. Bizning fikrimizcha, bunday bayonotlar keraksiz kategoriyadir.

Darhaqiqat, "Biz" va "Aelita" romanlarining paydo boʻlishi Aleksey Tolstoy va Yevgeniy Zamyatinning koʻpchilik zamondoshlarini hayratda qoldirdi, ular ijodida bunday kutilmagan burilish boʻlishini kutmaganlar. Biroq har ikki adib ijodida badiiy adabiyotga murojaat tasodifiy emas edi.

"Biz" va "Aelita" buyuk rus soʻz rassomlarining maʼnaviy va estetik rivojlanishidagi tabiiy bosqichlardir. Har ikki yozuvchi ham uzoq ijodiy evolyutsiyani boshidan kechirdi va ularning oldingi davrlardagi asarlari fantastik asarlar yaratishga katta darajada zamin tayyorladi. Aleksey Tolstoy tarixiy romanlar, hikoyalar va dramalarni oʻz ichiga olgan boy adabiy maʼlumotga ega edi. U turli janr va shakllar bilan tajriba oʻtkazdi, ijodi doimo rivojlanib bordi. Uzoq vaqt davomida ishlagan Tolstoy oʻzining oʻziga xos uslubi va adabiyotga yondashuvini shakllantirdi, bu unga Aelitada badiiy adabiyotga murojaat qilish imkonini berdi. Bu uning badiiy rivojlanishidagi tabiiy va mantiqiy qadam edi. Yevgeniy Zamyatin ham "Biz" yozilishidan oldingi ijodiy yoʻlni bosib oʻtdi. U ijodini shoir sifatida boshlagan va turli janrdagi nasr, jumladan, roman va qissalar yozgan. U shakl va mazmun bilan tajriba oʻtkazdi va oʻtgan yillardagi faoliyati uning yangilik va noʻanaviy yondashuvlarga boʻlgan istagini aks ettirdi. Bizdagi fantastik shakl uning adabiy uslubining rivojlanishidagi navbatdagi tabiiy bosqich edi. Demak, "Biz" va "Aelita" asarlarida badiiy adabiyotga murojaat qilish tasodif yoki moda yoʻnalishi emas edi. Bu har ikki adibning uzoq davom etgan ijodiy evolyutsiyasi va taraqqiyoti natijasi boʻlib, ularning oʻziga xos uslubi va badiiy qarashlarini shakllantirgan. Fantastik asarlar ularning ijodiy yoʻlining mantiqiy davomi boʻlib, adabiyotda tajriba va yangilikka intilishlarining koʻzgusiga aylandi.

Shunday qilib, Zamyatin "Aelita" romanining ikki tomonlama va noaniqligini koʻrsatadi. U Tolstoyning kundalik hayotdan voz kechishini qayd etadi, lekin romanda kundalik hayotning qolgan taʼsirini koʻradi. Shuningdek, u Aelitaning tili, ramziyligi va boshqa asarlar va nazariyalar bilan aloqasiga eʼtibor qaratadi. Bu bizga Zamyatinning oʻzi tomonidan Aelitaning oʻziga xos xususiyatlari va talqinini va uning Tolstoy ijodiga tanqidiy nuqtayi nazarini tushunishga imkon beradi.

Zamyatin, Aleksey Tolstoyning "Aelita" romaniga nisbatan nomaqbul sharhiga qaramay, uning nomini adabiyotda yangi yoʻnalish - ilmiy fantastika bilan kundalik hayot sintezi rivojlanishini tasdiqlash uchun moʻljallangan nomlar va unvonlarning uzun roʻyxatiga ikki marta kiritdi. Shunday qilib, Zamyatin oʻzini ham, Tolstoyni ham mashhur ingliz fantast yozuvchisi Gerbert Uellsning adabiy davomchilari sifatida belgilaydi. Gerbert Uells haqidagi essesda Zamyatin eski, inqilobdan oldingi Rossiya ijtimoiy va ilmiy fantastika namunalarini deyarli ishlab chiqara olmaganligini taʼkidlaydi. Uning taʼkidlashicha, rus adabiyotida badiiylkdan koʻra publitsistik ahamiyatga ega boʻlgan "Suyuq quyosh" qissasi bilan Kuprin, "Qizil yulduz" romani bilan Bogdanov kabi sanoqli mualliflarnigina bu janr vakillari deb hisoblash mumkin. Zamyatin, shuningdek, Odoevskiy va Senkovskiy - baron Brambeusni Rossiyada badiiy adabiyotning peshqadamlari sifatida tilga oladi. Biroq, uning fikricha, inqilobdan keyingi Yevropa mamlakatlari ichida eng fantastikiga aylangan Rossiya, shubhasiz, oʻz tarixining bu davrini adabiyotda, jumladan, badiiy adabiyotda ham aks ettiradi. Zamyatinning taʼkidlashicha, bu rivojlanishning boshlanishi allaqachon qilingan va u eslatib oʻtgan romanlar orasida Aleksey Tolstoyning "Aelita", shuningdek, uning "Biz" romani ham bor. Shuningdek, u Ilya Erenburgning "Xulio Jurenito" va "D E Trust" romanlarini eslatib oʻtadi. Ushbu asarlar roʻyxati fantastik adabiyot zamonaviy rus adabiyotida rivojlana boshlaganligidan dalolat beradi va turli xil ijodiy ishlarni oʻz ichiga oladi. 2, 328].

Zamyatin va Tolstoy oʻzlarining "Aelita" va "Biz" asarlarida tashqi ziddiyatning yuqori keskinligini saqlab qolishgan holda, shaxsiy va psixologik tartibning badiiy izlanishlari maydoniga shoshilishadi. Bu romanlarda faol sarguzashtli syujet oʻrniga kundalik jihatlariga, qahramonlarning ichki, ruhiy hayotini bevosita tasvirlashga koʻproq eʼtibor berilgan. Zamyatin va Tolstoy Gerbert Uells, Aleksandr Bogdanov, Mark Shaginyan va boshqa fantastika yozuvchilarining konstruksiyalariga jiddiy oʻzgartirishlar kiritib, inson shaxsiyati omiliga katta ahamiyat beradi. Bu Dmitriy Jukov va Aleksandr Soljenitsinning soʻzlarida aks etadi, ular Tolstoy ijodining "hayotiyiligi" kosmik kemalar, "ultraliddit" portlashlar bilan harakatlanuvchi qurilmalar yoki televidenie kabi texnik moʻjizalar, uchuvchi mashinalar va Marelita kashf etgan aqlni oʻqish qurilmalari kabi ilmiy fantastika atrofida qilargacha bogʻliq emasligini taʼkidlaydilar. Aksincha, Tolstoy asarlarining hayotiyiligi inson qahramonlarining teranligi va realizmidan kelib chiqadi. Zamyatin va Tolstoy oʻz qahramonlarining ichki dunyosini oʻrganib, shaxsiyat, axloq, odob va inson tabiati masalalariga murojaat qilishadi. Ular qahramonlarining murakkab ichki ziddiyatlari, hissiyotlari, intilishlari va shubhalarini ochib beradi, bu esa ularning asarlariga chuqurlik va intellektual ahamiyatga ega. Natijada Zamyatin va Tolstoy asarlari shunchaki "kelajak haqidagi romanlar"dan inson tabiatining mohiyatini, uning ijtimoiy muhit bilan oʻzaro munosabatini aks ettiruvchi asarlarga aylanadi. Shunday qilib, Zamyatin va Tolstoy oʻzlarining

fantastik romanlarida inson shaxsining muhimligini ta'kidlab, personajlarning jonli va realizmiga e'tibor qaratadilar. Ular o'z asarlarida markaziy o'rinni egallagan murakkab va ko'p qirrali personajlarni yaratadilar va o'quvchilarga inson borlig'ining chuqurroq muammolari haqida fikr yuritish imkonini beradi. [kirish maqolasi, Tolstoy 1986, 12]; "Men uning "Biz" asarini o'qidim (yaqin, yorqin iste'dod; xayoliy adabiyotlar orasida kamdan-kam uchraydi, odamlar tirik va ularning taqdiri katta tashvish uyg'otadi)..." .

Janr jihatidan Yevgeniy Zamyatinning "Biz" distopiyasi va Aleksey Tolstoyning "Muhandis Garinning giperboloidi" (1925-1926) romanida umumiy jihatlar ko'p. Dastlab, Aleksey Tolstoyning romani Mark Shaginianning "Mess-Mend" ruhida yaratilgan bo'lib, unda o'tkir sarguzasht syujeti kelajakning utopik suratlari bilan uyg'unlashgan. G'osizdatga yozgan arizasida ifodalangan muallif niyati romanning uchinchi qismida Yevropa inqilobi g'alabasi bilan bir qatorda tinch-osoyishta hayot, mehnat, ilm-fan va ulug'vor san'atning ta'sirchan suratlarini tasvirlashdan iborat edi.

Biroq o'z rejasini amalga oshirish jarayonida Tolstoy utopik konstruktsiyalardan voz kechdi va Zamyatin kabi antiutopiya tomon harakat qila boshladi. U har qanday majburiy ijtimoiy tashkilot «tirik hayot»ga tubdan dushman degan xulosaga keldi. Bu Zamyatinning Tolstoyga ta'siridan dalolat beradi, garchi "Biz" distopiyasining o'zi 1920-yillarda nashr etilmagan bo'lsa-da, u Petrograd va Moskva adabiy doiralarida yaxshi ma'lum edi. Zamyatin va Tolstoy asarlari o'rtasidagi muhim o'xshashlik ularning kelajak tarixini oldindan bilishidir. Zamyatinning "Biz" romanida bo'lgani kabi Tolstoyning fantastik romani ham o'zining bashoratligi, jamiyat va texnika taraqqiyotiga bashoratli qarashi bilan hayratga soladi. Ikkala yozuvchi ham jamiyat tomonidan haddan tashqari kuch va nazoratdan kelib chiqadigan xavf va tahdidlarni tan oladi. Shunday qilib, Zamyatinning distopiyasi Tolstoyga ta'sir qilib, uni o'z tushunchasini o'zgartirishga va kelajakni utopik tasvirlashdan distopiya jamiyatining tanqidiy tasviriga o'tishga undadi. Har ikki asarda ham ijtimoiy tashkilot va inson tabiati muammolariga chuqur tahliliy qarash mavjud bo'lib, bu ularni fantastik adabiyot va davr tanqidiy tafakkuri rivoji kontekstida ahamiyatli qiladi.

Aleksey Tolstoy va Yevgeniy Zamyatin zamondosh va yozuvchi sifatida nafaqat biografik o'xshashlik, balki umumiy ijodiy qiziqishlarga ham ega edi. Ikkala yozuvchi ham deyarli bir xil yoshda edi va Sankt-Peterburgni zabt etishdan oldin odatdagi viloyat bolaligini o'tkazgan. Ular, shuningdek, muhandislik sohasida ham ta'lim olishgan, bu ularning fikrlash tarziga va asarlarida texnik jihatlarni tasvirlashga ta'sir qilgan. Ikkala yozuvchi ham Angliyaga sayohat qildi, bu ular uchun muhim ilhom manbai va yangi tajriba edi. Tolstoy va Zamyatin ijodiy faoliyatida bir nechta samarali aloqa nuqtalarini aniqlash mumkin. Har ikki yozuvchi ham o'z ijodini Rossiya o'lkalari mavzusini o'rganishdan boshlagan bo'lib, ularning ilk asarlarida shu muhitdagi odamlarning hayoti va xarakteri aks ettirilgan. Ikkala yozuvchi ham atrofdagi dunyoning hissiy va vizual taassurotlarini etkazishga intilib, impressionistik tasvirga qiziqish bildirgan. Tolstoy ham, Zamyatin ham Nikolay Leskovning badiiy tajribasiga qiziqib, uning ijodini o'rganib, undan ba'zi badiiy texnikalarni olishgan. Ular, shuningdek, semantik jihatdan ko'p o'lchovli mavzularni, jumladan, hayvon, tuman hayoti, burjuaziya va tarixiy mavzularni ham namoyon etdi.

O'lim motivi ikkala yozuvchi uchun ham ahamiyatli edi. Bundan tashqari, Tolstoy ham, Zamyatin ham kino uchun ssenariy muallifi sifatida muvaffaqiyatli ishladilar, bu ularga o'zlarining ijodiy imkoniyatlarini boshqa shaklda namoyon qilish va o'z g'oyalari va obrazlarini katta ekranlarga olib chiqish imkonini berdi. Shunday qilib, Tolstoy va Zamyatin, biografik o'xshashliklardan tashqari, mavzular, tasvirlar va badiiy uslublarni tanlashda o'zini namoyon qiladigan umumiy ijodiy qiziqishlarga ega edi. Ularning asarlarida insoniyat hayotining turli jabhalariga chuqur qiziqish o'z aksini topgan va adabiyot va kino doiralarida qiziqish uyg'otgan.

Xulosa. Tahlildan ma'lum bo'ladiki, A.Tolstoy va E.Zamyatin o'z davrining salmoqli shaxslari hisoblanadi. A.Tolstoy va E.Zamyatin o'z davrining muhim shaxslari bo'lib, ularning ijodiy taqdiri XX asrning birinchi uchdan bir qismidagi tarixiy va adabiy jarayonning asosiy tendensiyalarini aks ettiradi. Ikkala yozuvchi ham badiiy adabiyotga murojaat qiladi, ammo badiiy qiziqishni fandan ijtimoiy va axloqiy muammolarga, XIX asr realistik nasri an'alariga yaqinlashtirish tendensiyasi aniq. A. Tolstoy va E. Zamyatinning badiiy adabiyoti turli mavzularni qamrab oladi. Zamyatin nafaqat ilmiy, balki ijtimoiy va axloqiy masalalarni ham o'z ichiga olgan keng ko'lamli mavzularni qamrab oladi. Har ikki yozuvchi ham borliqning asosiy universal va kosmik qutblarini belgilashga intiladi va bunda ular o'ziga xos badiiy koordinatalarni yaratish imkonini beruvchi fantastik olamga murojaat qiladilar. Badiiy qiziqishning bu o'zgarishi A. Tolstoy va E. Zamyatin o'z asarlarini yaratgan inqilobdan keyingi dunyoning to'liq tushunilmagan murakkabliklari bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Zamyatin ularning asarlarini yaratdi. Ular borliqning eng oddiy, lekin muhim va universal qutblarini belgilash va tasdiqlashga intildi. Ularning fantaziya asarlaridagi psixologik tahlil klassik ilmiy-fantastik asarlardan farq qiladi, chunki ular ko'proq 19-asr realistik an'alariga yaqin ijtimoiy va axloqiy jihatlariga qaratilgan. Biroq ular bu an'analarni XX asrga

xos bo'lgan inson va voqelik haqidagi yangi tushunchaga ko'ra o'zgartiradilar. Bu XX asr adabiy jarayoniga ta'sir ko'rsatdi.

ADABIYOTLAR:

1. Baxtin M.M. Muallif va qahramon: gumanitar fanlarning falsafiy asoslari sari. - SPb, 2000 yil.
2. Baxtin M.M. Adabiyot va estetika masalalari. - M., 1975 yil.
3. Veksler I.I. Aleksey Nikolaevich Tolstoy. Hayot va ijodiy yo'l. - M., 1948 yil.
4. Veselovskiy T.T. Tolstoy ijodi: O'qituvchilar uchun qo'llanma. -L., 1958 yil.
5. Esin A.B. Adabiy asarni tahlil qilish tamoyillari va usullari: Darslik. M., 2002 yil.
6. Esin A.B. Psixologizm // Adabiyotshunoslik. Madaniyatshunoslik. Tanlangan asarlar. M., 2002 yil.
7. Esin A.B. Rus klassik adabiyotining psixologizmi: o'qituvchi uchun kitob. -M., 1988 yil.
8. Zamyatin E.: Yangi materiallar (xorijiy arxivlardan) // Yangi adabiy sharh. 1995. №11. - S. 165-168.
9. Zamyatin E. 10-20-30-yillar maqolalari / A. Strizhev tomonidan nashr va so'zboshi // Literaturnaya ucheba. 1990. 3-kitob. - B. 72 - 86.
10. Zamyatin E.I. Badiiy nasr texnikasi: [1919–1920 yillarda yosh Petrograd yozuvchilariga berilgan ma'ruzalar turkumidan] / A. Strizhev tomonidan nashr etilgan // Literaturnaya ucheba. 1988. №6. -S. 79-107.
11. Zapadov V.A. Aleksey Nikolaevich Tolstoy. - M., 1981 yil.
12. Zaxarova M.M. B.A.ning adabiy obro'sining shakllanishi. Pilnyak va E.I. Zamyatin 1920-1930 yillar sovet publitsistikasida: filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya. -M., 2006 yil.
13. Zverev A. "Tabiatning oxirgi soati qachon bo'ladi ..." XX asrning antiutopiyasi // Voprosy Literatury. 1989. №1. - S. 26-69.
14. Zvereva L. Badiiy adabiyot E. Zamyatin ("Biz") va A. Tolstoy ("Aelita") asarlarida muallif kontseptsiyasini ifodalash vositasi sifatida // Credo.1994. №10.
15. Jesuitov A. Estetika va adabiyotda psixologizm muammolari // Sovet adabiyotida psixologizm muammolari: Maqolalar to'plami. - L., 1970.-P. 39-57.
16. Tolstoy A.N. Aelita (Marsning quyosh botishi). Roman. - M.-L., 1923 yil.
17. Tolstoy A.N. Aelita. Muhandis Garinning giperboloidi / Kirish maqolasi D.A. Jukov. -M., 1986 yil.
18. Tolstoy A.N.: Yangi materiallar va tadqiqotlar (Ilk Tolstoy va uning adabiy muhiti). - M., 2002 yil.
19. Абдуллаева Н. Жанровые особенности романа А.Н. Толстого «АЭЛИТА» // Texnologiya va fan ta'limidagi innovatsiyalar. – 2023. – T. 2. – №. 9. – S. 1426-1431 yillar.

THE PROBLEM OF SOCIAL INEQUALITY IN THE NOVEL «THE SACRIFICE»

Elmanova Mastura Toshnazarovna,

Bukhara State University, PhD

ORCID: 0000-0003-7654-3702

m.t.elmanova@buxdu.uz

Abstract. This article provides an in-depth analysis of Joyce Carol Oates's novel «The Sacrifice», focusing on its central themes of racial injustice, domestic violence, and systemic discrimination. It examines the novel's portrayal of individuals as symbols, sometimes at the cost of truth, and the impact of race and social status on justice. The review discusses the novel's setting in the decaying, crime-ridden town of Pascayne, New Jersey, and highlights Oates's use of stark realism to depict fear and despair. Key characters, including Sybil Frye, her mother Ednetta, and Detective Ines Iglesias, are analyzed in relation to their struggles with racism, gender inequality, and societal mistrust.

Keywords: racial injustice, discrimination, domestic violence, systemic oppression, crime, fear and despair, gender inequality, social status, mistrust.

ПРОБЛЕМА СОЦИАЛЬНОГО НЕРАВЕНСТВА В РОМАНЕ «ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЕ»

Аннотация. В данной статье представлен глубокий анализ романа Джойс Кэрол Оутс «Жертвоприношение», фокусирующийся на центральных темах расовой несправедливости, домашнего насилия и системной дискриминации. В нём рассматривается изображение персонажей как символов, порой в ущерб истине, а также влияние расы и социального статуса на правосудие. Обзор описывает обстановку романа в приходящем в упадок, погрязшем в преступности городе Паскейн, штат Нью-Джерси, и подчёркивает использование Оутс жёсткого реализма для изображения страха и отчаяния. Ключевые персонажи, включая Сибил Фрай, её мать Эднетту и детектива Инес Иглесиас, анализируются в контексте их борьбы с расизмом, гендерным неравенством и общественным недоверием.

Ключевые слова: расовая несправедливость, дискриминация, домашнее насилие, системное угнетение, преступность, страх и отчаяние, гендерное неравенство, социальный статус, недоверие.

«QURBON» ROMANIDAGI IJTIMOY TENGSIKLIK MUAMMOSI

Annotatsiya. Ushbu maqola Joyce Carol Oatesning «The Sacrifice» romani tahliliga bag'ishlangan bo'lib, undagi asosiy mavzular – irqiy adolatsizlik, oiladagi zo'ravonlik va tizimli diskriminatsiya masalalarini o'rganadi. Roman qahramonlarining ba'zan haqiqat hisobiga ramziy obraz sifatida tasvirlanishi, shuningdek, irq va ijtimoiy maqomning adolatga ta'siri tahlil qilinadi. Sharhda roman voqealari sodir bo'ladigan vayronaga aylangan, jinoyat ko'p uchraydigan Pascayne (Nyu-Jersi) shahri va Oatesning qo'rquv hamda umidsizlik muhitini aks ettirishda qo'llagan realistik uslubi yoritiladi. Sybil Frye, uning onasi Ednetta va tergovchi Ines Iglesias kabi asosiy qahramonlarning irqchilik, gender tengsizligi va jamiyatdagi ishonchsizlik bilan kurashish jarayonlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: irqiy adolatsizlik, diskriminatsiya, oilaviy zo'ravonlik, tizimli zulm, jinoyatchilik, qo'rquv va umidsizlik, gender tengsizligi, ijtimoiy maqom, ishonchsizlik.

Introducton. Oates's novel The Sacrifice caused something of a stir among readers and critics when it first appeared. According to Roxane Gay, the title of the novel is based on the fact that “almost all the characters sacrifice something: faith, hope, dignity, truth, justice”. Indeed, a central theme of the novel is how individuals and events become symbols, and how this sometimes leads to the facts being obscured in favor of a larger goal. As was the case with the novel's protagonist, Sybil Frye.

Sacrifice has received rave reviews in some quarters, with Rose Tremain, a journalist for The Guardian, playing a significant role. She writes that Oates's novel is «A gripping and powerful examination of racism». But in a much more insightful and ultimately scathing review in the New York Times, Roxane Gay concludes that the critical moments are not well developed in the novel, and that Oates's work lacks empathy for the characters».

In creating the story, Oates moves it from upstate New York to the post-industrial ruins of Pascayne, New Jersey, an imaginary town on the Passaic River "polluted by factories and plants dumping waste" and destroyed by riots in 1967. Ada First's (the victim's rescuer) description of the town's atmosphere and events already instills fear and a belief in its unsafety. The symbolism of "death," "murder," and "blood" is also recurring throughout the novel:

«Dead-end streets, shut-up warehouses and factories, trash spilling out of Dumpsters. Some weeks there wasn't any garbage pickup. A heavy rain, there came flooding from the river, filthy smelly water in cellars, rushing along the gutters and in the streets. Walking to the Camden Street bus Ada would see rats boldly rooting in trash just a few feet away from her ankles. She had a particular fear of rats biting her ankles and she'd get rabies».

Literary review. In this example, the description of the surrounding environment of the neighborhood stands out with its use of graphic and detailed descriptions that create an extremely dark and easily evocative sense of place. The author uses a realist style, describing the feel and sight of the environment through strong and concise images such as «dead-end streets», «shut-up warehouses», and «trash spilling out of dumpsters». This technique enhances the impression of squalor and desolation, and creates an atmosphere of tension and danger. The mention of irregular garbage collection, the flooding of the river, and the sight of rats add to the depth of the atmosphere of fear and despair. Additionally, the use of details about a subsequent murder in the area creates an image of violence and mayhem, adding layers of danger and lawlessness to an already terrifying scene. The heroine's internal thoughts and fears, such as her fear of rat bites and rabies, heighten the sense of anxiety and the extreme vulnerability of the surrounding reality.

As the action develops, clear examples are given of the thriving racial discrimination even in the city's public service areas, such as in the emergency departments, in hospitals:

«It being a black neighborhood, it would be claimed. The EMTs from St. Anne's had taken their time».
«Many times, the calls come too late. The gunfire-victim is dead, bled out in the street. The baby has suffocated, or has been burnt to death in a spillage of boiling water off a stove. Or the baby's brains have been shaken past repair. Or there's been a "gas accident." Or a child has discovered a firearm wanting to play with his younger sister. Or a man has returned to his home at the wrong time. Or a drug deal has gone wrong».

The beginning of the novel evokes a sense of mysticism in the reader, where the writer shows a distraught woman, Ednetta Frye (Black American), desperately searching the streets of Pascain for her 14-year-old daughter, Sybil. *«Seen my girl? My baby? She came like a procession of voices though she was but a singular voice. She came along Camden Avenue in the Red Rock neighborhood of inner-city Pascayne, twelve tight-compressed blocks between the New Jersey Turnpike and the Passaic River. In the sinister shadow of the high-looming Pitcairn Memorial Bridge she came. Like an Old Testament mother she came seeking her lost child. On foot she came, a careening figure, clumsy with urgency, a crimson scarf tied about her head in evident haste and her clothing loose about her fleshy waistless body».* The general public's reaction is mild alarm but general indifference. Eventually, the girl is discovered in an abandoned factory by a sympathetic teacher. "No one is so alone as a bereaved mother searching in vain for her lost child," Oates writes.

Throughout the novel, Oates gradually reveals one of the main and complex heroines of the novel, the victim's mother, Ednetta Frye. Describing her changes in appearance and health, telling how talented and attractive this woman was in her youth and what difficulties she went through during her entire growing up and family life with her second common-law husband Anis Shat, who was famous for his hot temper and whom Ednetta blindly idolized, Oates raises the issue of not only racism, but also domestic violence and the inability to get out of an abusive situation. *«Over the years there'd been rumors of ill health: diabetes? arthritis? (Seeing how Ednetta had put on weight, fifty pounds at least.) Taking the children to relatives' homes to hide from Anis Schutt in one of his bad drunk moods but Ednetta had not ever called 911 and had not ever fled to St. Theresa's Women's Shelter on Twelfth Street as other women (including her younger sister Cheryl) had There'd been occasions when Ednetta had a bruised face and a swollen lip but she'd laugh saying she'd walked into some damn door. You guessed it had to be Anis Schutt shoving the woman around but it wasn't anything extreme, the way Ednetta laughed about it done at one time or another nor had she gone to Passaic County Family Court to ask for an injunction to keep Anis Schutt at a distance from her and the children».*

By staying in an unhealthy relationship, Ednetta risks not only herself, but also her children, whom Anis Shat "disciplines" from time to time: "...and when Anis found out that his eleven-year-old stepdaughter had been "arrested" for shoplifting with three other, older girls he'd disciplined her grimly in a way he said had to be done, it was the way his own father had done with all his children..." and yet Ednetta is too weak

to resist this and even justifies his actions at times with “love” for the children and fear of “family shame”. *«Your stepdaddy he love you, girl. He try to love you. He help support you, like you his own daughter. And this how you thank him actin like some [censored word] »*. This quote can be seen as another example of Black American English, which is common only among “black” Americans. By providing examples of the hero’s dialogues, the author introduces us to the atmosphere of “black” people, where even language is a distinctive feature of their discrimination.

Methodology. The same kind of non-standard English can be observed in Anis Shata's speech: reading his thoughts, we discover that he is completely indifferent to the woman herself and that he reduces any attempts she makes to talk about what happened to her daughter to “manipulation” on the part of the mother. *«What Ednetta wants me to say to her, I ain’t goin to say it. [Censored word] the woman tryin to manipulate me. Like she is savin me. Like she is put herself between the cops and Anis Schutt. Ednetta a good woman if you could mash a pillow over her face when she talk too much an get excited an her eyes jumpin in her face and sweat on her face. I know, Ednetta a good woman an a Christian woman an Ednetta love me»*.

This passage stands out through the use of simple and direct speech, which creates a sense of realism and spontaneity emanating from the character. The author uses strong interjections and emotionally charged language to convey the attitude of the hero towards the character of Ednetta. The hero’s inner thoughts and feelings are conveyed through the vivid and animal metaphor of wanting to strangle Ednetta under the pillow, which creates an image of violence and aggression within the protagonist. The use of rude and obscene words and phrases in the hero’s speech reflects his negative attitude towards Ednetta and his rejecting behavior towards her help and care. Stereotypes of a diligent and obsessively loving Ednetta are opposed to the real feelings and desires of the hero, which creates tension and drama in the relationship between them. The author uses these stylistic devices to highlight the complex relationships and internal conflicts of the hero, as well as to add layers and depth to his character and actions.

The following chapters describe the condition of a girl, 15-year-old Sybil Fry, who was sexually assaulted by “race-hate” police officers. Oates describes in detail the condition of the victim when she is found half-dead in one of the city's abandoned factories: “with her clothes torn, wrapped in an old tarpaulin, tied and immobilized, with human and animal excretions all over her body, left there to die: *«She’d been left to die. She’d been beaten, and raped, and left to die. She’d been hog-tied, beaten and raped and left to die. Just a girl, a young black girl. Dragged into the cellar of the old fish-factory and if she hadn’t worked the gag out of her mouth, to call for help, she’d have died there in all that filth»*. Throughout the novel, these facts are repeated several times, as if Oates did not want her readers to forget what was done to the girl.

Discussion. Yet, despite the complexity of the situation, Ednetta refuses to have her daughter examined, which again comes down to fear of “whites.” As the action opens, our focus is on Detective Ines Iglesias, the Hispanic woman assigned to the case. Although Ednetta initially succumbs to Iglesias’s pleas for cooperation, she soon leaves, declaring, *«Nah I’m thinking we better be goin. Talkin with you aint worked out like I hoped, see, ma’am, you one of them»*. The striking power of the italicized word “them” has particular resonance because it recalls the positions of social groups who see themselves in opposition to one another in Oates’s earlier novel of the same name, and places the reader in the position of oppressed black people—those who cannot trust the police.

In telling the story of Ines Iglesias, Oates draws our attention to issues of gender inequality in her workplace, exemplified by the technical terms: “ethnic minority,” “blame the woman”: *«And was this because, Detective Iglesias, you are a woman, and you are of an “ethnic minority”?»* и проблемам дискриминации «persons of color» (людей цвета). *«It was no secret, the Lieutenant disliked her. When he happened to see her, in the precinct house. Passing on the stairs, in the parking lot. The man’s flushed skin, bulldog mouth, furious eyes. Blame the female. Ethnic minority hire»*.

We can see the frequent use of the symbolism of “color”. Iglesias struggles with feelings about how to define her identity, as she is viewed as a suspicious figure both by the police, who consider her “non-white”, and by the victims she wants to protect, who consider her “white”: *«Her life had been, since adolescence, an effort to overcome the crude perimeters of identity. Her skin-color, ethnic background, gender. I am so much more than the person you see. Give me a chance!»*.

Analysis and results. One of the shocking events in the novel is that the government agencies express some kind of suspicion about the truth of Sybil Frye’s story, which again comes down to their mistrust because of her race. However, their fears are quite understandable, since there have been cases of false alarms by the “black” race, directed against the “white” race as revenge for all their deeds. We can see the words of Detective Iglesias, filled with doubt, proving the relevance of these stories. *«Her story is a lie. Yet,*

no story is entirely a lie. She is telling us—she was badly hurt, and her life was threatened. That's real—isn't it? Yes. That is real».

With all the uncertainty surrounding the fate of the victim, Priest Marus Madrick appears on the scene with his lawyer brother Byron Madrick. A former FBI agent, a public figure who enjoys the patronage of many influential people, and is also known for his “dirty deeds”: according to unconfirmed sources, which include using cases with “black” people like Sybil Frye for his own benefit:

«... Marus Mudrick had a reputation for exploiting “black victims” in the past: collecting money on their behalf, brokering interviews and media features, using them to promote himself and dropping them when the public lost interest».

Marus clings to the girl and her mother with all his strength, which he does quite well. *«You, Sybilla, are a race victim, a martyr, and a sacrifice. But you will be our saint—our Joan of Arc».*

Already from the first descriptions of Marus Madrik's personality, one can understand what kind of person he is. *«You had to admit, Mudrick was charismatic. Everyone jammed into the pews was swept along by his words including those reporters and TV people who should've evinced more skepticism. Mudrick was a master of preacherly rhetoric seasoned with brilliantly timed lapses into black dialect—you listened to him as you would listen to the improvisations of a jazz musician».*

Conclusion. Throughout *The Sacrifice*, Anise and Sybil's different journeys parallel each other as examples of black Americans who carry a legacy of racism and whose individual identities are subordinated to larger causes. Sybil becomes a symbol for whites' guilt over the personal gain of the Madrick brothers. Anise will no doubt become a symbol for why aggressive policing is necessary.

REFERENCES:

1. Oates, Joyce Carol. *The Gravedigger's Daughter*. Harper Collins, 2007.
2. Bloom, Harold (Ed.). *Modern Critical Views: Joyce Carol Oates*. Chelsea House Publishers, 2009.
3. Johnson, Greg. *Invisible Writer: A Biography of Joyce Carol Oates*. Plume, 1999.

TED XYUZ SHE'RLARINING O'ZIGA XOS POETIK XUSUSIYATLARI

Qurbonova Nodira Roziqovna,

Buxoro davlat universiteti dotsenti, PhD

n.r.qurbonova@buxdu.uz

Ikromova Nozima Ilhomovna,

Buxoro davlat universiteti magistranti

n.iikromova@buxdu.uz

Annotatsiya. Ted Xyuz XX asrning eng nufuzli shoirlaridan biri bo'lib, o'ziga xos poetik uslubi va tabiat bilan chuqur bog'liqligi bilan mashhur. Uning she'riyatida tabiat dunyosi, insoniy mavjudlik va ozodlik hamda tutqunlik o'rtasidagi kurash mavzulari aks etadi. Xyuz ijodi yorqin tasvirlar, boy metaforalar va inson hamda hayvon dunyosi o'rtasidagi dinamik o'zaro ta'sir bilan ajralib turadi. Ushbu maqolada Ted Xyuz asarlarining poetik xususiyatlari, ayniqsa, uning tabiat tasviri, ekologik ong va hayvonlar orqali inson holatini metaforik ifodalash jihatlari ko'rib chiqiladi. Uning "Yaguar" she'rining batafsil tahlili shoirning kuchli hissiyotlar va falsafiy tushunchalarni ta'sirchan til va tasvirlar orqali yetkazish mahoratini namoyon etadi.

Kalit so'zlar: Ted Xyuz, she'riyat, tabiat, metafora, hayvonlar, ekologik ong, tutqunlik, ozodlik, tasvirlar.

УНИКАЛЬНЫЕ ПОЭТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СТИХОТВОРЕНИЙ ТЕДА ХЬЮЗА

Аннотация. Тед Хьюз — один из самых влиятельных поэтов XX века, известный своим уникальным поэтическим стилем и глубокой связью с природой. В его поэзии исследуются темы природного мира, человеческого существования и борьбы между свободой и пленом. Творчество Хьюза характеризуется яркими образами, насыщенными метафорами и динамическим взаимодействием между миром людей и животных. В данной статье рассматриваются поэтические особенности произведений Теда Хьюза, уделяя особое внимание изображению природы, экологическому сознанию и метафорическому использованию животных для отражения человеческих состояний. Подробный анализ его стихотворения «Ягуар» демонстрирует способность поэта передавать сильные эмоции и философские идеи с помощью выразительного языка и образов.

Ключевые слова: Тед Хьюз, поэзия, природа, метафора, животные, экологическое сознание, плен, свобода, образы.

THE UNIQUE POETIC FEATURES OF TED HUGHES' POETRY

Abstract. Ted Hughes is one of the most influential poets of the 20th century, known for his unique poetic style and deep connection with nature. His poetry explores themes of the natural world, human existence, and the struggle between freedom and captivity. Hughes' work is characterized by vivid imagery, rich metaphors, and a dynamic interplay between human and animal worlds. This article examines the poetic features of Ted Hughes' works, particularly focusing on his depiction of nature, ecological awareness, and the metaphorical use of animals to reflect human conditions. A detailed analysis of his poem "The Jaguar" demonstrates his ability to convey powerful emotions and philosophical insights through striking language and imagery.

Keywords: Ted Hughes, poetry, nature, metaphor, animals, ecological awareness, captivity, freedom, imagery.

Kirish. Ted Xyuz XX asr Britaniya she'riyatida tabiat, tabiiy jarayonlar hamda insoniy munosabatlarda samimiylik, halollik va pokdomonlik mavzularini keng yoritib olgani bilan mustahkam o'rin egallay oldi.

Ted Xyuzning she'rlarida tabiat, undagi barcha mavjudotlar, o'simliklar bosh mavzuga aylandi. Bundan ham muhimroq, ularning shakli – an'anaviy emas, balki shoir she'rlarida murakkablikdan, haddan tashqari assotsiativlikdan qochish, ramziylikga ega mazmun kasb etish singari xususiyatlarga ega.

Ted Xyuzning she'riy debyuti AQShda bo'lib o'tadi. Shoir Nyu-York poeziya markazi tomonidan mashhur "Harper and Brothers" nashriyot uyi e'lon qilgan tanlovda ishtirok etib g'oliblikni qo'lga kiritadi, natijada uning birinchi she'rlar to'plami "The Hawk in the Rain" (1957) nashr etiladi. Ted Xyuzning ikkinchi to'plami "Lupercal" (1960) Hotornden mukofotiga sazovor bo'lib, muallifning o'zi to'rt marta (1997-yilda ikki marta va 1998-yilda ikki marta) "yilning eng yaxshi kitob muallifi" sifatida e'tirof etiladi. Ted Xyuz asarlari nashr qilinishi ommaviy rezonansga ega bo'ldi: - "Wodvo" (1967), "Crow" (1970), "Gaudete" (1977), "Cave Birds" (1975), "Remains of Elmet" (1979) va "Moortown" (1979), "River" (1983) va boshqalar shular sirasiga kiradi.

1950—1960-yillarda Ted Xyuz ingliz adabiyotida hayvonot olami va landshaft she'riyati an'alarini davom ettirgan shoir sifatida muvaffaqiyatga erishdi. U Redyard Kipling an'alarining davomchisi sifatida ko'rildi. Shubhasiz, Ted Xyuz bu an'anani rivojlantiribgina qolmay, bu she'riy yondashuvni yanada boyitdi. Mazkur she'rlar muallifning hayvonlarni, ularning odatlarini (yaguar haqidagi she'rlari "Otter") kuzatishlari, zabonsiz jonzorlarning tabiatini yaqinroq o'rganish, dunyoni ko'rish emas, anglash qobiliyatidagi kuchli ekanidan dalolat beradi. Shoir she'rlarida qo'llagan metaforalarida ham asosan hayvonlarga bog'lab istefoda etishi uning tabiat kuychisi ekanidan dalolat beradi, ammo uning dastlabki to'plamlaridayoq diqqatli o'quvchi uning keng ko'lamlı dunyoqarashini sezishi mumkin edi: mohiyatiga ko'ra, u odamlar, hayvonlar va o'simliklar tasvirini qamrab olgan tabiat mavzusiga nisbatan ko'proq murojaat qiladi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Ted Xyuz ingliz she'riyati tarixiga "tabiat shoiri" sifatida kirdi. Tanqidchilar uni tabiat mavzusiga yaqin bo'lgan ingliz shoirlari - Jerar Manli Xopkins, D.H.Lorens, Dilan Tomas bilan bir qatarga qo'yishadi. Biroq, ingliz shoiri va tanqidchisi Martin But ta'kidlaganidek, Ted Xyuzning ushbu mavzu bo'yicha o'z qarashlari bor, bu ko'p jihatdan ingliz an'anaviy tabiat she'riyati haqidagi g'oyalarni bekor qiladi: uni birinchi navbatda inson va tabiat o'rtasidagi qarama-qarshilik qiziqtiradi.

V.N.Ganin "Анималистическая поэзия в раннем творчестве Теда Хьюза" sarlavhali maqolasida shoir ijodining dastlabki bosqichida hayvonot olamiga murojaat qilishi hamda she'riyatidagi mazkur mavzu evolyutsiyasini ko'rib chiqadi va bu evolyutsiyani qanday omillar belgilab berganligini tushuntirib beradi. Uning fikricha, Ted Xyuzda bolaligidan hayvonlarga qiziqish rivojlana boshlaydi, to'rt yoshida u otanasidan sovg'a sifatida fauna olamiga mansub turli fotosuratlar va ularning ostidagi yozuvlari mavjud katta albomga ega bo'ladi. U hali o'qiy olmasa ham, lekin u tasvirlarni diqqat bilan qayta chizib, plastilindan ba'zi hayvonlarning shaklini yasaydi. Ulg'ayib, o'spirinlik yillariga yetgach, bo'lajak shoirning hayvonlarga munosabati o'zgara boshladi. Endi u bu jonzorlarning faqat shaklini yasashga qiziqmas, endi u ularning ichki dunyosini tasavvur qilishga va o'zining "men"ini bu dunyo bilan birlashtirishga harakat qiladi. Keyinchalik shoir bu o'zgarishning sababi haqida bir jurnalistga aytib beradi. Shoir ov va ov qilish unga faqat o'lik hayvonlarni o'lja sifatida uyga olib kelishni anglatmasligini, u ularni tirik, ya'ni ularning hayotiy mohiyati ham o'ljaga aylanganini anglab yetganini tushuntiradi. Zero, hayotda kuchli doim g'olib, o'ljaga aylangan zaiflar esa mag'lub ekani bilan bog'liq haqiqat Ted Xyuz she'riyatida keyinchalik leytmotivga aylandi desak xato bo'lmaydi.

Muhokama. Ted Xyuz she'riyatining ekologiklik xususiyati shoirning butun ijodida namoyon bo'ladi. Xususan, bu qirra tasvir obyektlarini tanlashda (ko'p hollarda bu tabiat manzaralari, qushlar, hayvonlar, o'simliklar, landshaftlar tasvirlari) muallif rakursining asosan tabiatga qaratilishi bilan ifodalanadi. She'riy jumlar va tasviriy ifoda bir-birini sharhlaydi, bir-birini to'ldiradi yoki uyg'unlashadi, natijada atrof-muhitning panoramik, stereoskopik tasvirining o'ziga xos "jonlanishi"ga olib keladi. Bu xususiyat muallif ijodida asosiy qirralardan sanalib, ko'plab ijod namunalari bunga misol bo'la oladi.

"The Jaguar" – Ted Xyuzning 1957-yilda yaratilgan she'ri bo'lib, ilk marta "The Hawk in the Rian" to'plamida nashr etildi. She'r so'zlovchisi hayvonlarning ko'pchiligi zerikkan, charchagan va mag'lub bo'lib ko'rinadigan hayvonot bog'ini aylanib chiqadi, ularning butun vahshiyliги va jo'shqinligi qamoqda bo'g'ilib qolganini kuzatadi. Roviъ asirlikda ruhi sinmagan bitta hayvonni topadi: yaguar, go'yo o'zining vahshiyliги bilan o'z muhitida hukmronlik qiladi va "erkinlik"ni o'zida mujassam etadi. Bir tomondan, she'r tabiatning to'liq bo'ysunib bo'lmaydigan boshlang'ich, instinktiv energiyaga ega ekanligini ko'rsatsa, shuningdek, yaguarni tutqun holidan ham o'z erkinligini yo'qotmaslikka urinishini ta'kidlaydi. Mazkur she'r tutqunlik hamda asirlikga qarshilik ko'rsata oladigan inson tasavvurining metaforik tantanasi sifatida o'qilishi mumkin.

She'r hayvonot bog'ining tasviri bilan boshlanadi, undagi hayvonlar erkinlik yo'qligi tufayli tabiat bilan jonli aloqani yo'qotganligini yaqqol kuzatish mumkin:

The apes yawn and adore their fleas in the sun.

The parrots shriek as if they were on fire, or strut

*Like cheap tarts to attract the stroller with the nut.
Fatigued with indolence, tiger and lion*

*Lie still as the sun. The boa-constrictor's coil
Is a fossil. Cage after cage seems empty, or
Stinks of sleepers from the breathing straw.
It might be painted on a nursery wall.*

Maymunlar quyosh nurida toblanib yotish, burgalarni ko'zdan kechirayotgani ularning zerikkanligini namoyon qiladi. To'tiqushlar esa o'zlarini yoqib yuborgandek qichqirishadi – yoki yo'l-yo'lakay o'tib ketayotganlar ularga yeyish uchun nimadir tashlashidan umidvor bo'lishadi. Zerikkan yo'lbarslar va sherlar quyosh kabi harakatsiz yotadi. O'ralib yotgan ilon fotoalbomdagi suratga o'xshaydi. Hamma qafaslar huvillab ko'rinadi, ularning baridan somon to'ldirilgan poldan keladigan badbo'y hid anqiydi, bu hid hayvonlarga ham qat-qat singib ketgan. Tasvirdan harakatsiz yotgan hayvonlar tasviri berilar ekan, ulardagi hayotga bo'lgan ishtiyoqning so'ngani, umidsizlik iskanjasida qolganlari yaqqol talqin etiladi.

Tahlil va natijalar. Ted Xyuz she'riyati obrazlilikining muhim xususiyati shundaki, uning she'rlarida inson va tabiat bir-biri uchun metafora vazifasini bajaradi. Odamlarning tasvirlari va xususiyatlari landschaft yoki hayvon timsoli orqali beriladi va harakat yo'nalishlari dinamikasidan foydalaniladi; keksa odamlarni tasvirlashda gorizont va vertikal kontrast tasvir katta rol o'ynaydi. Shoir g'oyalarining metafizik tabiati u yaratgan obrazlarning ta'sirida o'zini butun psixologik teranligi bilan ochib berilishida ko'rinadi.

Ted Xyuzning "Yaguar" asarida asirlik va ozodlik o'rtasidagi bog'liqlik yoritiladi. Hayvonot bog'ida bo'lib o'tgan she'r hayvonlarning zerikkan, charchagan va tutqunlikdan butunlay mag'lub bo'lgan ko'rinishini tasvirlaydi. She'r shuni nazarda tutadiki, tutqunlik jonzoatlarni ularning quvonchi, hayotiyli, mohiyatidan mosuvo qiladi; bu maymunlar, to'tiqushlar, yo'lbarslar, sherlar va ilonlar uchmaydi, sakramaydi yoki sirpanishmaydi, aksincha, "esnashadi", "chiyillashadi", "jim yotishadi". Hayvonlarni qafaslarga qamab qo'yish ularni kuch va mavjudlikdan mahrum qildi. Ular shunchalik yumshoq va zararsiz bo'lib qolganki, - deydi ma'ruzachi beparvolik bilan, ularni bolalar bog'chasi devorlariga bo'yalgan holda topish mumkin (inglizcha atama maktabgacha ta'lim muassasasi yoki bolalar o'yin xonasini nazarda tutishi mumkin).

Yagona istisno – bu yirtqich jaguar, uning "qafas"ini tan olishni rad etishi uni jozibali, salobatli qiladi.
*But who runs like the rest past these arrives
At a cage where the crowd stands, stares, mesmerized,
As a child at a dream, at a jaguar hurrying enraged
Through prison darkness after the drills of his eyes*

*On a short fierce fuse. Not in boredom—
The eye satisfied to be blind in fire,
By the bang of blood in the brain deaf the ear—
He spins from the bars, but there's no cage to him.*

Ted Xyuz tomonidan qayta yaratilgan hayvonot dunyosi inson tabiatini yaxshiroq tushunishga, inson jamiyatining salbiy tomonlarini – tajovuzkorlik, shafqatsizlik, xudbinlik, tabiatga iste'molchi munosabatni ko'rsatishga yordam beradi. Shoir hayvon, qush yoki o'simlik tasvirini berar ekan, tabiatni to'liq idrok etishning iloji yo'qligini doimo ta'kidlaydi, shuning uchun ham unga hurmat bilan munosabatda bo'lishga chaqiradi. Yuqoridagi tasvir misolida shuni aytish mumkinki, shoir badiiy ifodada aniqlik va realikka rioya qiladi. Asar qahramonlarining harakatlari teran tasvirlanadi. Mujmal va karaxt hayvonlar bilan bir qatorda, faol jaguar ham talqin etiladi. Aynan jaguarining chaqqon harakatlari olomonni mahv etishini muallif 'the crowd stands, stares, mesmerised' iborasi bilan gavdalanitiradi. Nogahon kitobxonning ko'z oldida hayvonot bog'idagi qafas oldida gavjum turgan odamlar namoyon bo'ladi. Tabiiyki, hayvonot bog'ida serharakat jonzoatlari ko'pincha e'tiborni tortadi. Jaguarining tezkorlik va tezligi ifodadagi dinamik ssenariyga ishora qiladi. Ted Xyuz qafas hamda olomon tasvirini bekorga tasvirlamaydi, bu tasvir orqali shoir asirlikning mohiyati va odamlarning hayotda kuchli qiziqishga egaligi, ammo vaziyatdan to'g'ri xulosa chiqara olmasligini nazarda tutadi. Tomoshaga moyillik kabi biror narsaga olomonning tikilgan nigohi tasviri keskinlik va sezish tuyg'usini yaratadi.

Olomonning maftunkorligi bilan tush ko'rgan bolaning qiyoslanishi sahnaga ma'sumlik va hayrat hissini qo'shadi. Bu ular guvohi bo'lgan narsaning jozibali va deyarli xayoliy tabiatini teran gavdalanitiradi. Qafas zulmatidan g'azablangan jaguarining shoshilinch metaforasi hayratlanarli taassurot uyg'otadi. Bu cheklangan makonda mavjud bo'lgan kuch, xavf va vahshiylik tuyg'usini bildiradi. Jaguarining ko'zlari haqida "after the drills of his eyes" jumlasini qo'llash orqali tasvirning intensivligini oshiradi, jonzoatning keskin nigohini yaqqol namoyon etadi. 'On a short fierce fuse' iborasi o'zgaruvchan va shiddatkor vaziyatni

ko'rsatib, shoshilinchilik va intensivlik hissini anglatadi. Bu misra she'radagi qolgan tasvirlar uchun ohangdorlikni oshirib, asar ritmini kuchaytiradi.

Yaguar ko'zining "olovda shiddatidan ojiz bo'lishga tayyor" darajada turishi va miyaning "qon shovqini" bilan kar bo'lishining tasviri haddan tashqari hissiy tajribalarning yorqin namoyon etilganini ko'rsatadi. Bu odatiy idrok etishdan tashqariga chiqadigan yuqori darajadagi xabardorlik va intensivlik holatini keltirib chiqaradi. "*He spins from the bars, but there's no cage to him*" misrasi ozodlik va erkinlik tuyg'usini his qilishda muhim rol o'ynaydi. Shoir mutassaddi insonlarning jismoniy cheklovlariga qaramay, bu cheklovlarga bardosh berish, ehtimol ruhiy holat yoki ichki erkinlik hissi orqali yengib o'tish mumkin, degan fikrni ilgari suradi. Boshqa tomondan olib qaraganda, ayrim insonlar uchun tutqunlik hayot yo'lida hamroh bo'lsa ham, u uchun qafas yo'q degan fikr tashqi cheklovlarga qarshi turishga ishora qilinadi. Bu shaxsga jismoniy va ruhiy qamoqdan xalos bo'lishga imkon beradigan fikrlash yoki vakolat tuyg'usi borligi ta'kidlanadi. Bunday hur fikrli insonlar har qanday vaziyatda o'z nuqtai nazarlarida sobitqadam ekanlari, jamiyatning illatlariga nisbatan ularda tolerantlik mavjudligini shoir kitobxonga uqtirganday bo'ladi. Ted Xyuz inson va tabiat o'rtasida uyg'unlik bor ekani, ular har doim erkin va ozod muhitda baxtiyor bo'lishini yaguar hamda boshqa tutqun hayvonlar misolida badiiy gavdalanitiradi.

Ted Xyuz she'riyatida turli badiiy elementlar va ob-havoning tasvirlari tabiiy muhitni qayta tiklash va joylashuvni yetkazishda muhim rol o'ynaydi. Ted Xyuz she'riy olamining iqlimi, xuddi Angliya iqlimi kabi, yomg'irning bisyorligi, beqaror ob-havo va tez-tez kuchli shamollar bilan okeaniklik xususiyatiga egadir. Namlik, yomg'ir va dengiz shamolining tasvirlari shoir landshaftlarining eng keng tarqalgan atributlaridir. Muallif "Wind" she'rida sayyora taqdiri, o'z vatanining taqdiri uchun tashvishni kuylaydi. Angliyani bo'rondan o'tib ketayotgan fregatga, "ingichka yashil oynaga o'xshab" jiringlab turgan, kuchli shamollar hujumi ostida sindirishga tayyor bo'lgan uyga o'xshatadi. She'r tabiiy ofatni kutayotgan qo'rquvga botgan vatandoshlar obrazini aks ettiradi:

*This house has been far out at sea all night,
The woods crashing through darkness, the booming hills,
Winds stampeding the fields under the window
Floundering black astride and blinding wet*

*Till day rose; then under an orange sky
The hills had new places, and wind wielded
Blade-light, luminous black and emerald,
Flexing like the lens of a mad eye.*

Bu she'r tabiatning ulkan kuchini jonli tasvir va tinimsiz ritm orqali qamrab olgan, hayrat va bezovtalik tuyg'usini yaratadi. Shamol ham halokatli, ham hayajonli, landshaftni o'zgartiradi va uyning poydevorini silkitadi. Shoirning bo'ronni shaxsiy boshidan kechirishi she'rning visseral va bevosita sifatini oshiradi. Ted Xyuzning boshqa asarlari bilan solishtirganda, bu she'r bo'ron shiddati va his-tuyg'ularini uyg'otish uchun onomatopeya va alliteratsiyadan foydalangan holda uning ritm va tildagi mahoratini namoyish etadi. Bu, shuningdek, uning tabiat olami bilan mashg'ulligi va uning kuchiga insonning munosabati bilan mos keladi. She'r o'z davri kontekstida urushdan keyingi ko'ngilsizlik va tashvish kayfiyatini aks ettiradi, tabiat olamini insoniyat jamiyatining tartibsizliklari va vayronagarchiliklari uchun metafora sifatida ishlatadi.

Yuqoridagi misralar tundan kunga o'tadigan o'zgaruvchan muhitning yorqin va haqqoniy tasvirini chizadi. Tun bo'yi dengizdan uzoqda joylashgan uyning tasviri ayrolik va zaiflik hissini namoyon etadi. Zulmat bosib olayotgan o'rmonlar va gullab-yashnagan tepaliklar tasviri shovqinli va shiddatli tabiiy muhitni yaqqol badiiy gavdalanitiradi. Dalalarni tebratayotgan shamol tasviri va nam zulmatda qop-qora qorong'ulik tuyg'usi tabiatning shiddatkor va oldindan aytib bo'lmaydiganligini namoyon qiladi. Sahna xaotik va g'alati bo'lib, tabiatga xos kuchlarni aks ettiradi.

To'q sariq osmon ostida kun botishi bilan landshaftda siljish bor. Tog'lar yangi shakllarga ega bo'lib, shamol oldingi zulmatga nisbatan keskin va yorqin kontrastni yaratib, keskir nur sifatida tasvirlanadi. Kechadan kunga o'tish yangilanish va o'zgarishlarni anglatadi. Shamolning tig'dek yorug', yorqin qora va zumrad, jinni ko'zning obyektividay egiluvchanligi hissiy tafsilotlarga boy. U jonli va deyarli surreal tasvirni yaratadi, sahnaning intensivligi va ravshanligini aks ettiradi. Ted Xyuzning she'riy asarlari tahlili shoirning manzara va hayvonlarga xos tasvirga boy lirik janrlarini ekologik gumanizm nuqtai nazaridan qaytadan gavdalanitirishi haqida ifodalash imkonini beradi. Shoir ekologik tanglikdan o'ziga xos "chiqish yo'li"ni she'riy til yordamida atrof-muhitni qayta tiklashda va eko-muloqotda ko'radi.

Ted Xyuz shamol tasviriga oid she'rida kuchli bo'ron paytida uyi tun bo'yi okean o'rtasida yo'qolgandek tuyuladi. Tashqaridagi daraxtlar zulmatda urilib, tepaliklarda momaqaldiraq gumburlaydi,

shamol esa deraza ostidagi dalalar bo'ylab vahshiyona shovullab, qo'rqinchli manzara gavdalaniradi. Yomg'ir shunchalik kuchliki, hech narsa ko'rinmaydi. Shoir bu mudhish manzara tasvirini tong otguncha davom etishini aks ettiradi. Keyin, bosh ko'targan quyosh ostida, tepaliklar ochilganday bo'ladi va shamol telba ko'zning qorachig'i kabi qisqarib, qora va yashil rangda porlab turgan tahdidli nur sochadi.

Ted Xyuz she'riyatida tabiat tasviri maqsadli qo'llanganini kuzatish mumkin. Shoir bunday dahshatli kuch oldida odamlar faqat hayrat bilan qarashlari va o'lmaslikka umid qilishlari mumkin. She'r tabiatdan chuqur qo'rquv va tahdidni ifodalab, odamlarning ularni o'rab turgan tabiiy kuchlarga qaraganda qudratli emasligi va bu ayni haqiqat ekanini ta'kidlaydi. Boshqacha aytganda, muallif inson zotining tabiat oldida zaif mavjudot ekanini, ammo bu haqiqatni anglash aslida u qadar murakkab emasligiga ishora qiladi. Ko'rinadiki, inson yaralganidan beri mavjud odam va olam, kishilik jamiyati hamda tabiat orasidagi munosabatlar ziddiyatlarga to'la ekani, aslida esa tabiat bizga ona kabi mehribon ekani, nomaqbul harakat qilinganida tabiat ham odamlardan o'ch olishi mumkinligi she'rda yorqin aks ettiriladi.

*Rang like some fine green goblet in the note
That any second would shatter it. Now deep
In chairs, in front of the great fire, we grip
Our hearts and cannot entertain book, thought,*

*Or each other. We watch the fire blazing,
And feel the roots of the house move, but sit on,
Seeing the window tremble to come in,
Hearing the stones cry out under the horizons.*

Mazkur misralarni o'qigan kitobxon bevosita asarning nomlanishiga e'tibor qaratadi. Nega shamol? Nega muallif shamol va bo'ron singari tabiat ko'rinishlarini she'rda ifodaladi yoki murojaat qildi? "Shamol" sarlavhasi she'rning tematik yo'nalishini darhol elementar kuchga bog'liq ekanini namoyish qilish bilan birga, tabiiy hodisaning she'r tasviri va mazmunida markaziy rol o'ynashini aks ettiradi. Ted Xyuz butun she'r davomida shamolning kuchi va ta'sirini yetkazish uchun kuchli va hayajonli tasvirlardan foydalanadi. Misol uchun, shamol "black-backed gull" va "shadow" sifatida tasvirlanadi, harakat oldindan aytib bo'lmaydigan, ilg'anmaydigan va g'amginlik hissini yaratadi. Shamol butun she'r davomida jonli mavjudotga xos fazilatlarini o'zida aks ettiradi. U "dunyoni silkitib, chuqur dengizni qora rangga aylantiradi" va "o'ying shu'lalarini oyoq osti qiladi" deb ta'riflanadi. Bu bilan shoir tabiatning insonga, uni qamrab turgan atrof-muhitiga ta'sirini bevosita yoritib, uning dengiz, daraxtlar va oy kabi turli xil elementlar bilan o'zaro ta'sirini yaqqol aks ettiradi. Shamol landshaftni o'zgartira oladigan va tirik mavjudotlarga ta'sir qiladigan qudratli kuch sifatida badiiy gavdalanitiriladi. Ted Xyuzga xos uslub uning o'ziga xos tasvir va til elementlaridan mohirona foydalanganida kuzatilib, tabiat va uning qudratiga hadik va hurmat tuyg'usini kitobxonda shakllantiradi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Ted Xyuzning she'riyati hayvonot va nabotot, umuman tabiatga hurmat ruhi bilan yo'g'rilgan bo'lib, tabiatning kuchi va ta'sirini jonli tasvir, timsol va shiddatli til orqali kitobxonga yetkazadi. O'quvchilarni tabiiy dunyoning kengroq kontekstida o'z o'rinlari haqida fikr yuritishga, mulohaza qilishga hamda xulosa chiqarishga undaydi. Bir so'z bilan aytganda, har qanday inson bu she'rlarda ba'zida to'liq, ba'zida qisman o'zini ko'radi va mushohada qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Hughes, Ted. *The Hawk in the Rain*. Harper & Brothers, 1957.
2. Hughes, Ted. *Lupercal*. Faber & Faber, 1960.
3. Hughes, Ted. *Wodwo*. Faber & Faber, 1967.
4. Hughes, Ted. *Crow: From the Life and Songs of the Crow*. Harper & Row, 1970.
5. Hughes, Ted. *Gaudete*. Faber & Faber, 1977.
6. Hughes, Ted. *Cave Birds*. Faber & Faber, 1975.
7. Hughes, Ted. *Remains of Elmet*. Faber & Faber, 1979.
8. Hughes, Ted. *Moortown*. Faber & Faber, 1979.
9. Hughes, Ted. *River*. Faber & Faber, 1983.
10. Hughes, Ted. *New Selected Poems: 1957–1994*. Faber & Faber, 1995.
11. Faas, Ekbert. *Ted Hughes: The Unaccommodated Universe*. Black Sparrow Press, 1980.
12. Gifford, Terry, and Neil Roberts. *Ted Hughes: A Critical Study*. Faber & Faber, 1981.
13. Bentley, Paul. *The Poetry of Ted Hughes: Language, Illusion & Beyond*. Routledge, 1998.
14. Sagar, Keith. *The Art of Ted Hughes*. Cambridge University Press, 1978.

15. Roberts, Neil. *Ted Hughes: A Literary Life*. Palgrave Macmillan, 2006.
16. Wormald, Mark. *Ted Hughes: The Unauthorised Life*. Faber & Faber, 2015.
17. Ganin, V. N. *Анималистическая поэзия в раннем творчестве Тед Хьюза*. 1985.
18. Qurbonova N.R. *Ted Xyuz ijodi adabiy tanqidchilar nigohida*. // *Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi*, 2024-4/4
19. Qurbonova N.R. (BuxDU dotsenti) *Ted Xyuzning inson-tabiat mavzusi badiiy ifodasida ramz yaratish mahorati*. // *Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti*, 2024-12.
20. Qurbonova N.R. (BuxDU dotsenti) *Research methodologies for studying Hughes poetry*. Vol. 15. No. 1 (2024): *Ta'limning zamonaviy transformatsiyasi*: <https://pedagoglar.org/03/article/view/6743>

ALLAN EDGAR PO HIKOYALARIDA GOTIK MAVZULARNING AKS ETISHI

Jumayeva Nilufar G'ulomovna,

Qarshi davlat universiteti dotsenti v.b.

kamilka77.nj@gmail.com

Iskandarova Madina Azim qizi,

Xalqaro innovatsion universiteti magistranti

Phonr8452@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot Edgar Allan Po hikoyalarida uchraydigan gotik unsurlarni o'rganib, ularning ahamiyati va umumiy hikoya tuzilishiga ta'sirini tahlil qiladi. Mashhur amerikalik yozuvchi va makabr janrining ustasi sifatida Po gotik adabiyot, dahshatli va sirli hikoyalar yo'nalishidagi ijodi bilan adabiyotga o'chmas iz qoldirgan. Tadqiqot Poe asarlarida qo'rquv va dahshat muhitining kuchli tasvirlar va dahshatli manzaralar orqali qanday yaratishini o'rganadi. Chirigan uylar, tashlandiq makonlar va g'amgin qasrlar uning qahramonlarining ruhiy azoblari uchun fon bo'lib xizmat qiladi. Po qahramonlari ko'pincha ruhiy muvozanatsizlik, aybdorlik va obsesiyalar bilan kurashib, uning asarlariga xos ruhiy zuriqishni aks ettiradi. Bundan tashqari, tadqiqot Po ijodida g'ayritabiiy unsurlarni mohirona qo'llashini ham tahlil qiladi. U haqiqat bilan mavhumlik o'rtasidagi chegarani yo'qotib, hikoyalariga sirli va tushunarsiz tus beradi. Ruhlar, sharpalar va g'ayritabiiy mavjudotlar uning asarlarida sirli muhitni kuchaytiradi. Shu bilan birga, mavhum hikoyachilar voqealarga shubha uyg'otib, o'quvchini taqdim etilgan haqiqatni qay darajada ishonchli ekanini baholashga undaydi.

Kalit so'zlar: gotik, hikoya, janr, dahshat, unsur, g'ayritabiiy, element, fojia, mavhumlik.

ОТРАЖЕНИЕ ГОТИЧЕСКИХ ТЕМ В РАССКАЗАХ АЛЛАНА ЭДГАРА ПО

Аннотация. Данное исследование изучает готические элементы в рассказах Эдгара Аллана По, анализируя их значение и влияние на общую структуру повествования. Как известный американский писатель и мастер жанра макабр, По оставил неизгладимый след в литературе своим творчеством в области готической литературы, ужасающих и таинственных рассказов. Исследование рассматривает, как По создаёт атмосферу страха и ужаса в своих произведениях посредством ярких образов и пугающих сцен. Ветхие дома, заброшенные места и мрачные замки служат фоном для душевных мук его героев. Персонажи По часто борются с психическими расстройствами, чувством вины и навязчивыми идеями, отражая психологическое напряжение, характерное для его произведений. Кроме того, исследование анализирует мастерское использование сверхъестественных элементов в творчестве По. Он стирает грань между реальностью и абстракцией, придавая своим рассказам таинственный и непостижимый оттенок. Духи, призраки и сверхъестественные существа усиливают мистическую атмосферу в его произведениях. В то же время, ненадёжные рассказчики вызывают сомнения в происходящих событиях, побуждая читателя оценить степень достоверности представленной истины.

Ключевые слова: готика, рассказ, жанр, ужас, элемент, сверхъестественное, трагедия, абстракция.

THE REFLECTION OF GOTHIC THEMES IN THE STORIES OF ALLAN EDGAR POE

Abstract. This study explores the Gothic elements present in Edgar Allan Poe's short stories, analyzing their significance and impact on the overall narrative. As a renowned American writer and master of the macabre, Poe's literary contributions to the genres of Gothic fiction, horror, and mystery have left an indelible mark on literature. The research delves into Poe's ability to create an intense atmosphere of fear and dread through vivid descriptions and haunting settings. Decaying houses, isolated landscapes, and gloomy castles serve as backdrops for his characters' psychological torments. Poe's characters often grapple with madness, guilt, and obsession, showcasing the psychological terrors inherent in his works. Moreover, the study examines Poe's adept use of supernatural elements, blurring the line between reality and the unknown. Ghosts, spirits, and eerie apparitions heighten the sense of mystery and the inexplicable in his narratives. Unreliable narrators further add layers of uncertainty and ambiguity to the stories, inviting readers to question the truthfulness of events presented.

Keywords : gothic, story, genre, horror, element, mystery, element, tragedy, abstractness.

Kirish. Edgar Allan Poe fantastika janrida ulkan hissa qo'shgan adib sanaladi. Uning gotik fantastika va Amerika adabiyoti an'analarini meros qilib olishi hamda shaxsiy hayotiy tajribasi uning hikoyalari uchun asos bo'lib xizmat qildi. Poe gotik fantastika an'analarini o'zlashtirib, ularga o'zining tasavvurini qo'shdi va shu orqali inson ongiga kirib bordi. U yozgan hikoyalar g'arb adabiyotining kelib chiqishiga ma'lum darajada hissa qo'shgan. Asarlarda Poe insonlarning g'ayrabiyy kuchlar o'lim, yovuzlik kabi elementlarni ochib bergan. U qo'rqinchni inson qalbidan kelishini ko'rsatishga harakat qilgan. Poe ramzlar, syujetdagi keskin burulishlar, atmosferaning bo'rttirilgan tasviri va mavhum qolgan hikoyalar yakuni orqali yagona sirli va hayajonli effect yaratishga intilgan.

Uning asarlari o'quvchilarga estetik zavq bag'ishlaydi. U yovuzlik va dahshatni tasvirlash orqali inson qalbining yuksalishiga va poklanishiga erishadi. Edgar Allan Poe amerikalik yozuvchi, shoir va adabiy tanqidchi bo'lib, u gotik adabiyotga dahshat va sirli hikoyalar janrida ulkan hissa qo'shgan ijodkor hisoblanadi. Boston shahrida tug'ilgan Edgar Poe hayoti davomida ko'plab fojialar va qiyinchiliklarga duch kelgan, bu esa uning ijodiga ta'sir ko'rsatib, asarlarda qorong'ulik, o'lim va dahshat mavzularining ustun bo'lishiga sabab bo'lgan. Allan Edgar Poe juda ko'p kitob o'qiganligi gotik an'analar va Amerika adabiyoti tarixida katta ta'sir ko'rsatgan.

Uning dahshat haqidagi janrlaridagi asarlarida gotik elementlarni deyarli hamma asarlarida uchratish mumkin. Poning asarlarida puritanizm ta'sirini, ya'ni asl guvoh va tug'ma buzg'unchilik g'oyalarini ham topish mumkin. U nega qo'rqinch janrini tanlagan? Uning hayotiy tajribasi va adabiy mahorati uni aynan shu yo'nalishda ijod qilishga undagan. Ammo uning asarlari o'quvchiga qanday qo'rquv va hayajon olib keladi? Poe asarlarini o'qiganimizdan so'ng biz qalb tubidan chiqayotgan tushunarsiz qo'rquvni his qilamiz lekin bu qo'rquv aniq nimadan ekanligini tushunmaymiz. Shu sababli, bu masalani Poe dunyo qarashi va asar qahramonlarining ruxiy xolatini o'rganish orqali tushunish mumkin. Poning qahramonlari ko'pincha aqldan ozish aybdorlik obsessiya bilan kurashadi, bu esa uning asarlaridagi psixologik qo'rquvni namoyon etadi. Bundan tashqari asarlarda g'ayrabiyy elementlar bo'lib bu usul haqiqat va mavhumlik o'rtasidagi chegarani buzadi. Sharpa, ruh va g'alati syujetlar uning hikoyalaridagi sirli va tushunarsiz jihatlarni yanada kuchaytiradi.

No'malum hikoyachilar esa noaniqlik va shubhalarni oshirib voqealar haqiqatga qay darajada mos kelishini o'quvchiga savol ostiga qo'yishga majbur qiladi. La'natlar, qasos va ruh motivlari gotik muhitni yanada kuchaytirib, zulmat va jirkanchlikni nafislik va go'zallik bilan uyg'unlashtiradi. Edgar Poning hikoyalari tahlili orqali u qanday qilib ramz va belgilar yordamida o'z asarlariga chuqur ma'no berganini ko'rish mumkin. Uning hikoyalarida yolg'izlik, tushkunlik va inson ongi tubining tadqiqi muhim kasb egallaydi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Edgar Allan Poe adabiy hayoti she'riyat bilan boshlangan uning eng mashhur she'ri "Qarg'a" (The Raven) Amerika adabiyotining afsonaviy asarlaridan biri bo'lib, o'zining dahshatli muhit va ritmik go'zalligi bilan mashhur. Ammo Poni gotik adabiyotning asoschilaridan biriga aylantirgan narsa bu uning qisqa hikoyalaridir. Poning qisqa hikoyalari o'zining sovuqqon syujetlari, chuqur psixologik taxlili va inson ruhiyatining qorong'u tomonlarini o'rganishi bilan mashhur. Uning qo'rquv va vahima muhitini yaratishdagi mahorati beqiyos bo'lib, o'quvchilarni chirigan uylar, kimsasiz makonlar, tor va tashlandiq yerlar qamoqxonalar kabi dahshatli joylarga olib kiradi. O'zining yorqin va g'ayrioddiy tasvirlari orqali Poe o'quvchilarni chuqur tushkinlik va umidsizlik dunyosiga singdiradi. Edgar Allan Poe o'z asarlarida tushunarsiz hikoyachilar, ruhiy istirob va o'limga bo'lgan qiziqishni ham tez-tez qo'llagan. Uning hikoyalarida aqldan ozish, aybdorlik va g'ayrabiyylik mavzulari ustuvor bo'lib, o'quvchilarni o'ziga jalb qiladi. Ularning haqiqat haqidagi tasavvurlarini sinovdan o'tkazadi. Edgar Allan Poe o'ziga hos yozish uslubi – hissiy zo'riqish, badiiy tilda ifodalash va inson ruhiyatini chuqur tadqiq qilishga urg'u berishi bilan ajralib turadi. Uning gotik janr va psixologik dahshat sohasidagi ta'siri hanuzgacha butun dunyo yozuvchilar va o'quvchilarga ilhom baxsh etib kelmoqda. Poe hayotdan 40 yoshida fojiali tarzda ko'z yumgan bo'lsa-da, uning adabiyotga qo'shgan hissasi uni dunyo adabiyoti tarixidagi eng sirli va nufuzli shaxslardan biriga aylantirdi. Ushbu maqolada biz Poe asarlarida uchraydigan turli gotik elementlarni chuqurroq o'rganamiz va ularning syujetga qanday ta'sir qilishini ko'rib chiqamiz.

Poning eng asosiy xususiyatlaridan biri – o'z hikoyalarida kuchli qo'rquv va dahshat muhitini yaratishidir. U buni yorqin va ba'zan jirkanch tasvirlar orqali amalga oshirib, o'quvchini qorong'u va tahlikali dunyoga olib kiradi. Uning hikoyalari joylashgan muhit dahshatli atmosferani shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Poe asarlarda joylar odatda g'amgin, chirigan va tashlandiq tarzda tasvirlanadi masalan "Asher uyining qulashi" (The Fall of the House of Usher)da Asherlar oilasiga tegishli yemirilayotgan qasr

nafaqat o'lim va yemirilishning bevosita ramzi, balki fojia va kelajakdagi halokatlardan darak beruvchi sirli timsollardan biridir.

"The radiance was that of the full, setting, and blood-red moon, which now shone vividly through that once barely discernible fissure of which I have before spoken as extending from the roof of the building, in a zigzag direction, to the base. While I gazed, this fissure rapidly widened, there came a fierce breath of the whirlwind the entire of the satellite burst at once upon my sight, my brain reeled as I saw the mighty walls rushing asunder. There was a long tumultuous shouting sound like the voice of a thousand waters and the deep and dank tarn at my feet closed sullenly and silently over the fragments of the "House of Usher". [3:15]

Bu yoriq men ilgari aytganimdek, tomdan pastgacha zig-zag shaklida cho'zilgan edi. Ko'zlarimni unga tikkanim sayin, yoriq tobora kengaya boshladi. Birdan shiddatli bo'ron nafasi ufurdi, osmonda turgan oy butunlay ochilib ko'rindi. Mening ongim chayqalib ketdi, chunki buyuk devorlar o'zaro ajralib, qulashni boshladi. Tubsiz jarlikdan chiqqan minglab suvlarning gumburlashi yangradi va oyog'im ostidagi chuqur, qorong'i ko'l jim va g'amgin holda "Asher uyi"ning vayronalari ustidan yopildi." [4:17]

Muhokama. Po nafaqat tashqi dahshatlarni tasvirlash, balki inson ruhining eng qorong'u tomonlariga kirib borish orqali ham qo'rquv uyg'otadi. Uning hikoyalarida aqldan ozish, aybdorlik va paranoya kabi mavzular chuqur o'rganiladi. Masalan "Yurak gupuri" (The Tell-Tale Heart) hikoyasida bosh qahramon o'zining jinoyatini fosh qiladigan darajada vijdon azobiga tushadi. Asarda yozish uslubining asosiy xususiyatlaridan biri dahshatli va qo'rqinchli tasvirlardan foydalanilgan. U o'quvchilarning xayolidan ketmaydigan ta'sirchan va g'ayritabiyy tasvirlarni yaratgan. Uning ichki istirobi uni aql bovar qilmaydigan ruhiy tushkunlik sari yetaklaydi va bu jarayon Poe asarlarining psixologik ta'sirini so'raydi. Ushbu hikoyada pollar ostida urayotgan yurak ovozinin hayratomus va qo'rqinchli tasviri ochib beriladi.

"Yes! I heard all things in the heaven and in the earth. I heard many things in hell. How, then, am I mad? Hearken! and observe how healthily how calmly I can tell you the whole story. It is impossible to say how first the idea entered my brain, but once conceived it haunted me day and night. Villains! I shrieked, dissemble no more! I admit the deed! tear up the planks! here, here! It is the beating of his hideous heart!"[5:59]

Nahotki ularga eshitilmayapti? Yo 'q, yo 'q, o, Parvardigori olam! Ular eshitishgan, bilishadi, shunchaki, mening qo'rqayotganimni ko'rib kalaka qilishyapti. Nima bo'lsa bo'ldi shu azobdan qutulsam bas. Tan olaman. – Vaxshiylar, – deya baqirdim o'zimni tutolmay, – bo'ldi, bas, yetar !!! Tan olaman men o'ldirdim uni men! Mana taxtalarni ko'chirib oling! Xa, xuddi shu yerda. Uning yuragi tinimsiz uryapdi, uning yuragi meni tinch qo'yamayapti!" [6:200]

Poning gotik adabiyotda qo'llagan bunday elementlari uning hikoyalarini nafaqat qo'rqinchli, balki inson ruhiyatining nozik jihatlari o'rganuvchi asarlarga aylantirdi. Uning hikoyalarida g'ayritabiyylik muntazam ravishda uchraydi va haqiqat bilan g'ayritabiyy olam chegaralarini xiralashtiradi. Ruhlar, sharpalar yoki sirli tasvirlar uning hikoyalariga tushunib bo'lmaydigan muhit qo'shadi. Masalan "Qizil ajal niqobi" (The Mosque of the Red Death) asarida dahshatli qizil o'lim timsoli o'limning muqarrarligini va undan qochishning befoydaligini ifodalaydi.

"There were sharp pains, and sudden dizziness, and then profuse bleeding at the pores, with dissolution. The scarlet stains upon the body and especially upon the face of the victim were the pest ban which shut him out from the aid and from the sympathy of his fellow-men.[7:77]

Uning ramzi va muhridan qon oqardi, qip-qizil va dahshatli qon. Bu kasallik o'tkir og'riqlar, to'satdan boshlangan bosh aylanishi va keyin ter teshiklaridan oqib tushgan qon bilan kechardi. Natijada odam halok bo'lardi." [8:211]

Tahlil va natijalar. Po gotik asarlarida o'lim va uning turli jihatlari markaziy o'rinni egallaydi. Po hikoyalarida chuqur melanxoliya va yolg'izlik hissi hukm suradi, bu esa qahramonlarning his-tuyg'ularini yanada ta'sirli qiladi. Uning qahramonlari ko'pincha tashqi dunyodan uzulgan va o'z qayg'ulariga maxkum bo'lgan xolda tasvirlangan. U o'limni o'ziga hos tarzda tasvirlab uni qo'rqinchli va shu bilan birga go'zal holatda aks etiradi. Bu o'limga bo'lgan qiziqish "Qarg'a" (The Raven) she'rida yaqqol namoyon bo'ladi. Unda qahramon o'zining yo'qotgan sevgilisi Lenor uchun motam tutadi, bosh qahramonning umidsizligi va doimiy g'amginligi qarg'aning doimiy mavjudligi orqali kuchaytiriladi, bu esa fojiani ifodalaydi.

*"And the silken sad uncertain rustling of each purple curtain
Thrilled me filled me with fantastic terrors never felt before;
So that now, to still the beating of my heart, I stood repeating
'Tis some visitor entreating entrance at my chamber door
Some late visitor entreating entrance at my chamber door;
This it is and nothing more.[7:111]*

*"Har bir binafsha parda mayin chayqalib g'amgin shitirlaganda,
Meni titratdi, ilgari hech sezmagani g'ayritabiiy dahshatga soldi;
Shunda yuragim urishini tinchitish uchun o'zimga takror aytdim:
Bu shunchaki mehmon, xonam eshigiga kech kelgan mehmon,
Shunchaki mehmon va boshqa hech narsa yo'q."* [muallif tarjimasi]

Po ko'pincha voqealarni birinchi shaxs hikoyachilari orqali yetkazadi, ammo bu hikoyachilar mavhum bo'lishi mumkin. Ularning ruhiy holati beqaror bo'lib, voqealarni qanday tasvirlashlariga shubha uyg'otadi. Bu uslub hikoyalarga noaniqlik va sirli tus beradi, o'quvchini haqiqatni anglashga undaydi. Masalan "Qora mushuk" ("The Black Cat") hikoyasida bosh qahramonning aqlan inqirozga uchrashi natijasida voqealar haqiqatligi shubha ostiga oladi.

"At that instant, a fury more than demoniacal took possession of my soul. My hand trembled, unable to contain the boiling anger within me I took a knife and deliberately cut one of its eyes from the socket! At that moment, I had lost all sense of conscience, I was driven solely by the most diabolical of passions. [9:66]

Shu payt ruhim tanamdan uchib ketayotgandek bo'lib tuyuldi. Jiletkaarning cho'ntagidan qayirma pichog'imni olib, uni ochdim-da, shorlik mahluqning tomog'idan ushladim va qastma-qastiga ko'zlaridan birini shartta chanog'idan sug'urib oldim! Shu topda zolimligimdan ne chog'lik qizaryapman, o, yonib ketyapman va titrayapman..." [10:232]

Po gotik asarlarida la'natlar va qasos mavzusi keng o'rin olgan. Bu la'natlar, xoh bevosita, xoh ramziy ma'noda bo'lsin, jazolash va adolatni tiklash vositasi sifatida xizmat qiladi.

Xulosa. Xulosa o'rinda shuni aytish mumkinki, amerikalik yozuvchi Edgar Allan Poe dunyo adabiyoti tarixida haqiqiy daho hisoblanadi. U AQShning oltin davrida yashagan bo'lsada-o'sha davr romantik yozuvchilari kabi mamlakatning tabiiy go'zalligi va yashash tarzidan ilhom olmagan. U Amerika orzusi deb atalgan tushunchaga nisbatan pessimistik qarashda bo'lib, u tush o'lim va yovuzlik mavzulariga sho'ng'igan hamda gotik uslubida insonning dunyo bilan bo'lgan aloqalaridagi yolg'izlik va yakkalanishni, hayot haqiqatlariga bo'lgan qo'rquvni ifodalagan. U o'z asarlari zamonaviy g'arb insonlarining eng dahshatli tushlarini aks ettirgan. Poning asarlaridagi g'ayritabiiy elementlar sirli muhit yaratib o'quvchilarni mavhum narsalarga hayrat bilan qarashni undaydi. Uning hikoyalari nafaqat dahshatli syujetlarni, balki inson tabiatining tub mohiyatini ochib berishi bilan ham hanuzgacha o'quvchini o'ziga jalb etmoqda.

ADABIYOTLAR:

1. Fisher, B. A. (2014), *Edgar Allan Poe's Gothic Elements and Their Influence on Modern Horror Fiction, Comparative Literature Studies, Volume (Issue): 51(2), Pages: 290-312.*
2. Thompson, G. M. (2017), *The Sublime and the Uncanny: Edgar Allan Poe's Gothic Aesthetic, The Cambridge History of the Gothic (Volume 1), Cambridge University Press, Pages: 231-250.*
3. E. A. Poe, *The Fall of the House of Usher*. New York, Farrar, Strauss & Firoos, 2012 p. 15.
4. E. A. Poe Buyuk Temur. D. Ulug'murodov tarjimasi, Toshkent, Yangi asr avlodi, 2016. 17 b.
5. A. E. Poe. "The Tell – Tale Heart". New York, St Martin's Press, 1943 p. 59.
6. A. E. Poe Buyuk Temur. R. Jabborov tarjimasi. Toshkent, Yangi asr avlodi, 2016. 200 b.
7. A. E. Poe. "The Mosque of Red Death Tales of Mystery and Imagination". Hertfordshire: Wordsworth Classics 1943. P. 111.
8. A. E. Poe. "The Raven", London Poe at Home and Abroad, 2014. P. 66.
9. A. E. Poe. "The Black Cat", London Poe at Home and Abroad, 2014. P. 41.

MUHYI VA UNGA ZAMONDOSH SHOIRLAR IJODIDA ADABIY TA'SIR MASALASI

Muhammadiyev Axadjon Maxmudovich,

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti filologiya fakulteti dekani, f.f.n., dotsent
abdulahadmuhammad@mail.ru*

Annotatsiya. Maqolada XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr boshlaridagi Qo'qon adabiy muhitidagi adabiy ta'sirning ahamiyati tahlil qilinadi. Xususan, Muhyi va uning zamondosh shoirlarga Fuzuliy ijodining ta'siri ochib beriladi. Furqat, Zavqiy, Muqimiy va Muhyi g'azallari va muxammaslarida Fuzuliy uslubining aks etishi misollar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, adabiy ta'sirning estetik va ma'naviy ahamiyati yoritiladi. Ushbu maqolada adabiy aloqa va o'zaro ta'sirning voqe bo'lishida qator ideologik va estetik faktorlar qatnashishi, ana shunday g'oyaviy va estetik ildizi bo'lgan adabiy aloqagina mustahkam, uzoq yashovchi va ayni zamonda, chinakam o'zaro ta'sir uchun zamin yaratish imkoniga egadir. Shuningdek, ushbu maqolada Muhyi va uning zamondoshlari ijodida adabiy ta'siri, xususan, Fuzuliy g'azallariga bog'langan muxammaslar haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: adabiy ta'sir, adabiy aloqa, Fuzuliy, Muhyi, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, nazirago'ylik, taxmis, an'anaviy she'riyat, adabiy muhit.

ВОПРОС ЛИТЕРАТУРНОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ МУХИИ И ЕГО СОВРЕМЕННИКОВ

Аннотация. В статье анализируется значение литературного влияния в кокандской литературной среде второй половины XIX - начала XX веков. В частности, раскрывается влияние творчества Физули на Мухийи и его современников-поэтов. На основе примеров анализируется отражение стиля Физули в газелях и мухаммасах Фурката, Завки, Мукими и Мухийи. Также освещается эстетическое и духовное значение литературного влияния. В статье рассматривается ряд идеологических и эстетических факторов, участвующих в возникновении литературной связи и взаимодействия. Подчеркивается, что только литературная связь, имеющая глубокие идеологические и эстетические корни, способна создать прочную, долговременную и, в то же время, подлинную основу для взаимовлияния. В статье также рассматривается литературное влияние в творчестве Мухийи и его современников, в частности, мухаммасы, написанные на газели Физули.

Ключевые слова: литературное влияние, литературная связь, Физули, Мухийи, Мукими, Фуркат, Завки, назирагуйлик, тахмис, традиционная поэзия, литературная среда.

THE ISSUE OF LITERARY INFLUENCE IN THE WORK OF MUHYI AND HIS CONTEMPORARY POETS

Abstract. The article analyzes the importance of literary influence in the Kokand literary environment of the second half of the XIX century at the beginning of the XX century. In particular, the influence of Fuzuli's work on Muhyi and his contemporary poets revealed. The reflection of the Fuzuli style in Furqat, pleasure, Muqimi and Muhyi ghazals and mukhammas is analyzed on the basis of examples. The aesthetic and spiritual significance of literary influence also highlighted. In this article, the participation of a number of ideological and aesthetic factors in the realization of literary communication and interaction, the literary connection with such ideological and aesthetic roots, has the opportunity to create a solid, long-lived and, at the same time, a basis for genuine interaction. The article also discusses Muhyi's literary influence in the work of Muhyi and his contemporaries, in particular the mukhammas which are bound to the ghazals of Fuzuli.

Keywords: literary influence, literary communication, Fuzuli, Muhyi, Muqimiy, Furqat, pleasure, assumption, traditional poetry, literary environment.

Kirish. Mumtoz adabiyot an'alarining muhim va noyob jihatlaridan biri adabiy ta'sirdir. Adabiy ta'sir (aloqa) – adabiy-ijodiy munosabat. Adabiy aloqa qadimdan mamlakatlar, xalqlar va buyuk ijodkorlarning o'zaro hamkorligini, hamfikrligini ta'minlovchi omil bo'lgan. Adabiy aloqalar mushoira, tazmin, iqtibos kabi badiiy ijod shakllarida ham yaqqol namoyon bo'ladi [11; 124]. Shunisi xarakterliki, adabiy aloqa va o'zaro ta'sirning voqe bo'lishida qator ideologik va estetik faktorlar qatnashadi. Ana

shunday g'oyaviy va estetik ildizi bo'lgan adabiy aloqagina mustahkam, uzoq yashovchi va ayni zamonda, chinakam o'zaro ta'sir uchun zamin yaratish imkoniga egadir [6; 208]. Bunday adabiy aloqa va o'zaro ta'sir ikki mamlakat, alohida olingan regiondagi adabiyotlar uchun foyda keltiradi, ularda chinakam ijodiy muhitning rivoji, istiqbol ufqlarining kengayishi, umuminsoniy g'oyalar bilan sug'orilgan yuksak mahoratli asarlarning vujudga kelishida ilhombaxsh turtki bo'lib xizmat qiladi [1; 65].

Sharq she'riyatida adabiy ta'sir tushunchasining mazmun va mohiyati juda ham ulkan. Shu bois uni an'analar an'anasi deyish ham mumkin. Birgina "Xamsachilik" an'analardagi o'zaro ta'sirning miqyosiga nazar tashlasak, fikrimiz o'zining yaqqol isbotini topadi.

Binobarin, XIX asr oxiri XX asr boshlarida yashab faoliyat yuritgan shoirlarimiz ijodida ushbu o'zaro ta'sir an'anasining poetik ko'rinishi – nazirago'ylik shitob bilan rivojlandi desak, ayni haqiqat.

Qo'qon adabiy muhiti vakillariga, ayniqsa, Navoiy va Fuzuliy ijodi ulkan ta'sir o'tkazgan. Davr ijodkorlari, xususan, Muhyi va unga zamondosh shoirlar ijodida, ta'kidlaganimizdek, ozar shoiri Fuzuliyning ham ta'sir ko'lamini keng. O'zbek adabiyoti tarixida, umuman, Fuzuliy XVII asr va undan keyingi o'zbek adabiyoti tarixida salmoqli mavqe egallaydi. Taniqli adabiyotshunos To'xtasin Jalolov bu haqda shunday deb yozadi: "Fuzuliy ulug' bobomiz Navoiydan ko'p ta'sirlanganidek, o'z navbatida, o'zbek adabiyotiga zo'r ta'sir ko'rsatgan san'atkoridir. Hech bir shoir o'zbek klassik adabiyotiga Fuzuliychalik kuchli ta'sir ko'rsatgan emas. Buning uch sababi bor: birinchisi – Fuzuliy tilining o'zbek tiliga yaqinligi; ikkinchisi – Fuzuliyning xushlafz, shirin zabonligi; uchinchisi – Fuzuliy asarlarining badiiy barkamolligi... O'zbek shoirlari qariyb ikki asrdan beri Fuzuliy asarlariga maftun bo'lib keladilar. Bizning shoirlarimiz uchun Fuzuliy badiiy balog'atning simvalidir. Shunga ko'ra, XVIII va XIX asrlar davomida yashab ijod etgan ko'p zabardast shoirlar Fuzuliy g'azallariga muxammaslar bog'laganlar. Bu an'anani Muhyi, Furqat, Muqimiy, Zavqiylar davom ettirganlar" [3; 310-311].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. O'rganayotgan mavzumizning nazariy qismini yoritishda R.J.Vohidovning "XV asrning 2-yarmi XVI asr boshlarida o'zbek-tojik she'riyati", N.Jabborovning "Furqatning xorijdagi hayoti va ijodiy merosi: manbalari, matniy tadqiqi, poetikasi", T.Jalolovning "Go'zallik olamida: maqolalar, adabiy tadqiqotlar" nomli ilmiy tadqiqotlaridan foydalanildi. Mazkur tadqiqotlarda biz muhohasa yuritayotgan mavzuga aloqador fikrlar mavjud.

Tadqiqot metodologiyasi. Ilmiy qiyoslash hamda germenevtik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Masalan, Furqatning oshiqona mavzuda mavzun bitilgan quyidagi muxammasi aynan Fuzuliy g'azali asosida ijod etilgan.

Jon aro shakli alif ra'no niholing sadqasi,

Nutqimning ma'nosi ul shakkar maqoling sadqasi,

Yuz ko'ngul bir ko'nglunga kechmish xayoling sadqasi.

Ko'z qarosi ashki gulgunimda xoling sadqasi,

Ashki gulgunim guli ruxsori oling sadqasi [5; 99].

Band boshdan oxir yorning madhidan iborat. Furqat dastlabki misrada hurufiyat san'atiga murojaat etadi. Ma'shuqaning ra'no niholi (qaddi)ga (جان) jon so'zi tarkibidagi (!) alifni nisor etadi. Bunda yorning tik qomati nafaqat alifga qiyoslangan, balki uning (نجا) jon (so'zi) o'rtasida makon tutganiga ham ishora bor. Yorning shakar maqoli (so'zi)ga shoir nutqining zubdasi; uning ko'nglidan kechgan har bir xayolga esa yuzlab ko'ngillar sadqa bo'lsin (Furqat). Shoirning qonli ashki ichida qalqib turgan ko'z qorasi (qorachig'i) yorning xoliga; qonli ko'z yosh esa, yorning qip-qizil gul rangli ruxsoriga sadqa (Fuzuliy). Bunda ko'z qorachig'i bilan yorning xoli o'rtasidagi o'xshashlik nazarda tutilgan.

Hajr aro kuydum butun boshdin-ayog' uryon tanim,

Ban junun sahrosini(ng) majnuniyam, uryon tanim,

Ishq o'ti ta'siridinmu o'lg'udek so'zon tanim,

Dudi ohimdin qarormish zoru sargardon tanim,

Otashin ruxsori mushkini hiloling sadqasi.

Mazkur bandda ham avvalgi band mazmuni mantiqiy davom ettirilgan. Muhyi va uning zamondoshlari, xususan, Furqat ijodida ham ajoyib bir holat bot-bot ko'zga tashlanadi. U ham bo'lsa Fuzuliyga ergashib yozilgan she'rlarda ozarcha so'zlarning aynan ishlatilishidir. Bu albatta ozar shoiri Fuzuliy ijodining o'zbek she'riyatiga naqadar yaqinligi va ta'sir doirasining shu qadar kengligini belgilaydi.

Furqat oshiq obrazining uryon holatini tashbehli ifoda etadi. O'zini junun sahrosining majnuni ekani, hijron (yordan ayriliq) dardi boshdan-oyoq kuydurayotgani va bu kuyish ishq o'ti (olovi)ning ta'sirida bo'layotganini yozadi. Fuzuliy misralari ham xuddi shu mazmunni davom ettirgan. Unga ko'ra, zor va sargardon tana oshiqning ohi dudidan qorayib ketgan (mublag'a). Oshiq ohining otashi yorning yuziga; dudining qoraligi (mushkini) yorning hiloli (qoshi)ga sadqa bo'lsin deydi, shoir.

Hech otash tez emaz ushshoq chekmish ohtak,

So'z hech dilso'z emas bu nolai jonkohtak,
Et gadolar holina lutfu tarahhum shohtak,
Shavqi vasling yonduran noqis vujudim mohtak,
Zarra-zarra oftobi bezavoling sadqasi.

Mazkur muxammas tahlili jarayoni shuni ko'rsatadiki, Furqat Fuzuliy g'azalidagi fikrlarni ham shaklan va ham ma'nan uyg'unlikda tadrijiy takomillashtirganini ko'ramiz. Furqatga ko'ra, hech bir otash (olov) oshiqqlar chekkan oh kabi tez (yondiruvchi) emas. Hech bir so'z dilso'z (dilni o'rtovchi, yondiruvchi) emas bu nolai jonkohdek (ya'ni, ushshoqning jon kuydiruvchi nolasidek). Shunday ekan sen (yor) shohlar kabi bu gadolar (ushshoq ahli) holiga lutfu tarahhum qil (Furqat). Vasling shavqi yondirgan noqis vujudim xuddi oyga o'xshaydi (bu yerda to'lin oyning kun sayin nuqsonga qarab borishi nazarda tutilgan). Uning zarra-zarra nurlari hech qachon zavol topmaydigan quyoshingga (yuz) singib sarf bo'lib ketadi (Fuzuliy).

G'ayr gar versa hayoti Nuh qilmam tarbiyat,
Tilki ermaz zikringa mashruh qilmam tarbiyat,
Yodinga dil o'lmasa maftuh qilmam tarbiyat,
Oshyoni tanda mulki ruh qilmam tarbiyat,
O'lmasa parvonavash sham'i jamoling sadqasi.

Shoirilar fikriga ko'ra, til, dil va ruh – bularning barchasi yor jamolining sham'iga parvona bo'lishi shart. Agar bularda parvonalik bo'lmasa, ularni tarbiya qilishdan manfaat yo'q. Bir so'z bilan aytganda, butun vujud yorning ishqida yonishi lozim.

Jon fidodur dardingakim, tan ani tortolmadi,
Zo'rayur tobora garchi dilda toqat qolmadi,
Charxkim, boshimg'a juz savdoyi hajring solmadi,
Hajringa jonim fido o'lsunki, jonim olmadi,
Etdim oxir mujdai zavqi visoling sadqasi.

Oshiq uchun ma'shuqdan yetgan ozor muborak sanaladi. Shu sabab sendan yetgan dardlarga jonim fido bo'lsin. Biroq bu dard yuki tanimga og'irlik qildi. Bu og'riq kun sayin zo'rayib borganidan dilda toqatim qolmadi. Charx mening boshimga Sening hajring savdosidan o'zgasini solmadi (Furqat). Hajringga jonim fido bo'lsin, u nega mening jonimni olmadi. Shunday bo'lgach, uni (jonimni) zavqi visoling mujdasi (xush xabari)ga sadqa qildim (Fuzuliy).

G'azal mazmunan bandma-band musalsal tarzda takomillashib kelmoqda. Misralar siyoqidan ma'lumki, g'azal yorning hajri va vasli o'rtasidagi mojarolardan bahs yuritadi. Albatta har bir oshiq uchun vasl eng oliy martaba. Biroq dunyo go'zalining vasliga yetishni orzu qilgan oshiq uchun tiriklik muhim omil sanaladi. Fuzuliyga ko'ra, haqiqiy hijron tanda jonning mavjudligidir. Demak, mazkur banddan boshlab anglaymizki, shoirilarimiz vasf etayotgan muhabbat – bu ilohiy muhabbatdir. Zero, shoir Furqatning taxallusi ham ayni shu band mazmuni bilan hamohang. Bu esa Furqatning muxammas bog'lash uchun bejiz bu g'azalni tanlamaganini anglatadi.

Fikrimizni quvvatlab olish uchun furqatshunos olim N.Jabborovning mulohazalariga diqqatni qaratsak. Unga ko'ra, Furqat Toshkentga kelganidan keyin ma'rifatparvar do'sti, "Toshkand viloyatining a'lam ul-ulamasi" Sharifxo'ja qozi taklifi bilan taxallusini o'zgartirgan. Shoirning Farhat taxallusi bilan yozgan ayrim she'rlari aniqlangan bo'lsa-da, shundan keyin ham u o'z asarlarida, asosan, Furqat taxallusini qo'lladi.

Bizningcha, u Sharifxo'ja qozining taklifini uning hurmati uchungina qabul qilgan. A'lam ul-ulamoga bo'lgan ehtiromi taqozosi o'laroq ma'lum muddat Farhat taxallusida she'rlar ham yozgan. Lekin, o'zi tanlagan taxallusdan butunlay voz kechmagan.

Shoirning o'z taxallusiga bunchalik sadoqatini qanday izohlash mumkin? Nima uchun u ona-yurtda ekanligidayoq, dastlabki she'rlaridanoq Furqat taxallusini tanladi? Buning bosh sababi nimada? Fikrimizcha, masalaning ildizini shoirning e'tiqodidan, dunyoqarashidan axtarish zarur.

Manbalarning guvohlik berishicha, Furqat tariqat ahlidan bo'lgan. Sakkiz yoshidanoq Farididdin Attorning "Mantiq ut-tayr"ini asliyatda mutolaa qilgan, tasavvuf ta'limotining inson kamolotida tutgan muhim ahamiyatini bolaligidanoq anglagan [2; 113]. "Ahvolot"da shoirning o'zi bu haqda shunday yozadi: "...vaqtim xomasi hayotim yuzidin sakkiz raqamni chekti, zehnim tayri "Mantiq ut-tayr" kitobig'a notiq bo'ldi. Olti oy bolupar urub qushlar hikoyatini xotima oshyonasig'a qo'ndurdum" [9; 10].

Yerda oqdi suv o'lub ko'zlar yo'lungda termula,
Bir kelib, bu intizoring, holini so'rsang no'la,
Baytulahzon ayladim YA'qubtak barpo bo'la,
Yusufi gumgashta kimdurki sango monand o'la
Yuz anga monand husni bemisoling sadqasi.

Biz yuqorida qilgan da'voni mazkur band yanada kuchliroq quvvatlaydi. Furqat yor yo'liga termulib, ko'zlari suv bo'lib yerga oqqani va uning hajrida Baytulahzonni barpo etgani haqida yozadi. Bu holatini u YA'qubning Yusuf hajrida tortgan azobu uqubatlariga qiyoslaydi. Fuzuliy bayti esa Furqat misralaridagi hamohanglikni davom ettirib, haqiqiy mazmunni shiddat bilan ochib tashlaydi. Unga ko'ra, Yusufi gumgashta kimki, u Senga (yorga) monand (o'xshasa) bo'lsa. Balki, yuz nafar Yusufdek husn sohiblari ham bemisol (o'xshashi bo'lmagan) husningning sadqasi bo'lsin.

Shayxi noqis xonaqohina qadam qo'ymoq hamon,
Nuqs ko'nglungg'a yetib, joningg'a aylaydi ziyon,
Maskan etdim, Furqatni, mayxonadur dorulamon,
Afv edar xizmatda har nuqsonimiz piri mug'on,
Ey Fuzuliy, jonimiz ahli kamoling sadqasi.

Shayxi noqis (soxta shayx) xonaqohiga borish (tariqat) kishisi ko'ngliga nuqson yetkazadi va joniga ziyon keltiradi. Shu sabab dorulamon (omonlik hovlisi) bo'lgan mayxonani maskan tutdim (Furqat). Xizmat chog'idagi har-bir nuqsonimizni piri mug'on afv etadi. Demak, bizning jonimiz ahli kamolingga – Sening komil bandalaringga sadqa bo'lsin (Fuzuliy).

Guvohi bo'ldikki, Furqatning ushbu Fuzuliy g'azaliga bog'lagan muxammasi ishqiy haqiqatni tarannum etuvchi asardir. Ta'kidlaganimizdek, Furqat tariqat kishisi. Bu haqda adabiyotshunos olim N.Jabborov shunday yozadi:

Muhokama. Keyinchalik Furqat tasavvuf ilmiga oid ilmiy risolalarni mutolaa qiladi. Tasavvuf hayotini amalda yashaydi. Shoir "Ahvolot"da o'z g'azallarining "Farg'ona muzofotig'a va digar mamlakatlarga muntashir" bo'lganligini, "...sho'rangez ash'oridin xonaqoh hofizlari o'qub, safo xayli halqasiga halovatlar bag'ishlagan"ligini alohida ta'kidlaydi [9; 15].

"Xonaqoh hofizlari" – so'fiyona g'azallarni "safo xayli" – tariqat ahli halqasida qiroat bilan o'qiydigan hofizlar. Xoslar – ahli Xaqlar davrasida o'qilib, ular "halqasiga halovatlar bag'ishlaganligi" Furqat g'azallarining o'z davridayoq nechog'lik yuksak darajada qadrlanganligi dalilidir [2; 114].

Fuzuliy ijodiga ergashish, g'azallariga muxammaslar bog'lash Furqat zamondoshlarining aksarida mavjud. Shunday ijodkorlardan biri Zavqiydir. Zavqiy ash'ori ichida Fuzuliyning mashhur "aylar orzu" radifli g'azaliga bog'lagan muxammasi borki, bu g'azalga muxammas bog'lash shu davr ijodkorlari uchun go'yoki an'ana tusini olgan desak mubolag'a bo'lmaydi. Fuzuliy devonida:

Bulbuli dil gulshani ruxsoring aylar orzu,

To'tiyi jon la'li shakkarboring aylar orzu [10; 262] – bayti bilan boshlanadigan, aruzning ramali musammani mahzuf vaznida bitilgan g'azal mavjud. Fuzuliyning mazkur g'azalidan Zavqiydan tashqari Muhyi va Muqimiyalar ham baqamti ta'sirlangan holda ijod etishgan. Shoir Zavqiy tomonidan bog'langan muxammas quyidagi band bilan boshlanadi:

Man ijobat istadim tiyri duodin dam-badam,
Shoyad o'lg'ay deb qabul, ul dilrabodin dam-badam,
Ruq'a ummid aylagaylar oshnodin dam-badam,
Hajri bemori tanim bodi sabodin dam-badam,
Sihhat uchun suhbat axboring aylar orzu [4; 87].

Fuzuliy g'azali sevgi va hasrat ifodasiga asoslangan bo'lib, u yorga bo'lgan muhabbat, uning firoqida chekkan dard va suhbatga intilish motivlarini aks ettiradi. Bunday ruhiyat uning klassik she'riyatida keng uchraydi. Zavqiy esa bu g'azalga taxmis bog'lash asnosida, uning ruhiyatini saqlagan holda, o'zgacha mazmun va hissiyotlar qo'shgan.

Zavqiy o'z duosining qabul bo'lishini sevgan yoridan kutayotganini ta'kidlaydi. Fuzuliy g'azalidagi ehtiros va muhabbat Zavqiy taxmisida orzu va umid motivi sifatida davom etadi. Misralarda oshiq sevgilisidan xabar olishga umid qilish bilan birga, hajr azobi yo'lidagi dardli holatini tasvirlaydi (Zavqiy). Bodi sabo (shamol yordamida keluvchi xushxabar) vositasida yoridan nishona olishga umid bildiriladi. Oshiqning yashab qolishi uchun birgina yorning xabarini olish orzusi kifoya (Fuzuliy).

Muqimiy hajr ta'siridagi qiynoqlar va muhabbatning ruhiy azobini tasvirlashda davom etadi. "Xanjari noz" (yorning beye'tiborligi), "siyna afgor" (yurak jarohatlangan), "tiyra ro'zgor" (umidsiz hayot) kabi obrazlar oshiqning azobli holatini tasvirlaydi.

Oh, yo'xkim oshnoye, zohir etsam dardimi,
Ko'k dutunidin qaro har lahza ohi sardimi,
Kahrabo sonma ilojini bu rangi zardimi,
Zulmati hajringda boxmaz sham'a chashmim mardumi,
Partavi ruxsori pur anvoring aylar orzu.

Lirik qahramonning hijron va g'am-alam bilan yo'g'rilgan holati tasvirlangan. U sevgan yoridan judo bo'lgan va shuning azobini tortmoqda. Lirik qahramon o'z dardini yaqin hamdardi (oshno) oldida bayon qilish istagida. Oshiqning ishq yo'lida tortayotgan sovuq ohlari ko'k tutuni kabi qorayib ketgan. Bu o'rinda "ko'k dutuni" (osmon pardasi) – samovot ramzi. "ohi sard" – oshiq chekayotgan iztirob ramzi. "Qaro" rang – nokomlik ramzi. "Kahrabo" – lirik qahramonning xastalashib, yuzlari oqarib, holsizlanganining belgisi. Go'yoki oshiq hijron dardiga davo topa olmayapti (Muqimiy).

Fuzuliy misalarida esa Zavqiy taxmisi tahlilida aytganimizdek, hajr (ayriliq) zulmatga (qorong'ulik) qiyoslanadi. Fuzuliyga ko'ra, oshiq yorning hajri qorong'uligida qolsa ham sham yorug'iga qiyo boqmaydi, chunki u yorning nurli yuzidan yorug'lik yetishini istaydi. Negaki, yorning porloq yuzidagi shu'la lirik qahramon uchun yagona orzu, uning najot yo'li – shu. Mazkur band sevgi va hijron motivlarini o'zida mujassam etgan. Lirik qahramonning yurak iztiroblari ohangdor va ma'nodor ifoda qilingan. Oshiq yorning nuri unga najot bo'lishiga umid qilgan holda, og'ir hijronni his etmoqda.

Lablaringdin umrlar la'li Badahshondur xijil,
Qomatingdin sarv ila shamshod doim munfail,
Muntazir yo'lingda hayronmen Muqimiy oyu yil,
Orzumandi visolingdur Fuzuliy xasta dil,
Vasling istab davlati diydoring aylar orzu.

Muqimiy o'z sevgisi yo'lidagi sadoqatida sobit ekani haqida so'zlarkan, Fuzuliy g'azali mazmuniga hamohang quyma misralar irod qiladi. U Zavqiyga qaraganda, o'z ishq dardini yorqinroq aks ettiradi va obrazlar orqali o'z holatini bayon qiladi.

Muqimiy o'z ash'orida Fuzuliy g'azali ruhiyatini saqlagan holda, uni madhiy tus bilan boyitgan. U Zavqiy taxmisidan farqli ravishda go'zallik, muhabbat ta'siri va hajr qiyonoqlarini yanada romantik uslubda tasvirlaydi. Zavqiy Fuzuliy g'azalining uch baytigagina taxmis bog'lagan, xolos. Muqimiyda esa bu hol to'la-to'kis ado etilganini ko'ramiz.

Kuzatishlarimiz asnosida aniqlandiki, Muhyi ham Fuzuliyning mashhur "aylar orzu" radifli g'azalidan o'z zamondoshlari qatori ta'sirlangan. Bu ta'sir Muhyining mazkur g'azalga qilgan nazirasida ko'rinadi. Naziraning diqqatli tomoni shundaki, u bir vaqtning o'zida ham nazira, va ham muvashshahdir. Aruzning ramali musammani mahzuf vaznida bitilgan muvashshah-muxammas quyidagi bandlar bilan boshlanadi:

Mehri anvor charx uza nochorni aylar orzu,
Zuhra birla Mushtariy diydorni aylar orzu,
Xizru Iso la'li gavharborni aylar orzu,
Bog' aro sarvi sihiy raftorni aylar orzu,
Gul chamanda nargisi xunxorni aylar orzu.

Shoir muxammasning dastlabki bandida quyosh va nochor kishi, Zuhra va Mushtariy, Xizr va Iso, gul va chamandagi nargis timsollarini chizar ekan, ularni jonli tarzda (tashxis) tasvirlaydi. Shoir nazarida, quyosh o'z nurlarini yer yuzidagi nochorlar ustiga sochishni, Zuhra va Mushtariy yulduzlari diydor ko'rishishni, Xizr va Iso yorning gavhar labiga yetishishni, tik qomatli sarv bog' aro kezib yurishni, gul esa chamandagi nargis(i xunxor) vasliga yetishni orzu qiladi.

Lolazoru gulshani g'ayri guliston naylasun,
Jo'yboru chashmasoru bog'u bo'ston naylasun,
Yosumonu nargisu nasrinu rayhon naylasun,
Sidrau to'biyu kavsar, huru g'ilmon naylasun,
Kimki sayri gulshani diydorni aylar orzu [8; 16].

Diydor gulshanida sayr etishni orzu qilgan kimsani lolazor, gulshan, ariqlar, chashmalar, bog'u bo'stonlar, yosuman, nargis, nasrin, rayhon, sidra, to'bi, kavsar, hur va g'ilmonlar (ta'did) ham o'z ahdidan qaytara olmaydilar.

Muyi muxammasning bu bandida Haq vasliga yetishni istagan komil inson timsolini yaratadi. Uni dunyo zebu-ziynatlariga aldanmaydigan, o'z nafsini yenga olgan g'olib shaxs sifatida tasvirlaydi. Biz avvalgi ilmiy tadqiqotlarimizda Muhyining bu muxammasini batafsil sharhlaganimiz bois, bu maqolada uni to'liq keltirmadik.

Xulosa va takliflar. Muhyi va uning zamondoshlari ijodida adabiy ta'sir, xususan, Fuzuliy g'azallariga bog'langan muxammaslar orqali ochiq ko'zga tashlanadi. Bu jarayonda adabiy aloqalar nafaqat shaklan, balki mazmun va badiiy mahorati jihatidan ham muhim o'rin tutadi. Furqat, Zavqiy, Muqimiy va Muhyilarning she'riy tahlillari Fuzuliy g'azallariga uyg'un tarzda boyitilganini ko'rsatadi. Ushbu adabiy ta'sir nafaqat bu avlod shoirlari ijodiga, balki umumiy o'zbek she'riyati rivojiga ham salmoqli hissa qo'shgan.

Guvoh bo'ldikki, Fuzuliyning mazkur "Aylar orzu" radifli g'azaliga Muqimiy va Zavqiylar muxammas bog'lash yo'li bilan, Muhyi esa nazira qilish bilan (g'azalning vazni va radifidagina foydalanib) ergashishgan. Bu esa, fikrimizcha, mazkur shoirlarning Fuzuliy ijodidan ta'sirlangani, unga ijodiy ergashganini anglatadi. Yuqoridagi tahlillar esa bir g'azal asosida yaratilgan mazkur muxammaslarning har biri o'ziga xos original asar sifatida dunyoga kelganini ko'rsatadi. Bu esa davr shuarosining an'ana qobig'ida qolib ketmasdan novatorlik kasb etganidan dalolatdir.

She'riy kashfiyot zavqi har qanday shoir ijodiga kuchli turtki berishi barobarida, uning yangi qirralarini yuzaga chiqarishga ko'maklashadi, mahoratini charxlaydi, badiiy ko'nikmalarini yuksaltirishga undaydi. Shunday ekan, adabiy ta'sir jarayonida nafaqat avvalgi davrlar shoirlari, balki zamondoshlar ham ishtirok etishi – uning bir emas, ikki va undan ko'p ko'rinishlarda faol harakatlanishini ta'minlaydi.

ADABIYOTLAR:

1. Воҳидов Р.Ж. XV асрнинг 2-ярми XVI аср бошларида ўзбек-тожик шеърляти. – Тошкент: Фан, – 1983. – 143 б. 65-бет.
2. Жабборов Н. Фурқатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиши учун тақдим қилинган диссертация. Тошкент – 2004. 229 бет. 114-бет.
3. Жалолов Т. Гўзаллик оламида: мақолалар, адабий тадқиқотлар. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – 328 б. (310-311-бетлар).
4. Завқий. Ажаб замона: Шеърлар/Тўловчилар: А. Мадаминов, А. Турдиалиев, —Т.: "Шарқ", 2003. —176 б. – 87-бет.
5. Зокиржон Фурқат. Фасли навбаҳор ўлди [Матн]. Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, изоҳлар муаллифи ва масъул муҳаррир: Нурбой Жабборов. – Тошкент: "Адабиёт" нашриёти, 2023. – 128 бет. 99-бет.
6. Конев И. Особенности болгаро-балканских литературных взаимоотношений в период национально-освободительного движения СИСЛ. Москва: – 1973, ст. – 208.
7. Муқимий. Асарлар. – Тошкент: "Ғафур Ғулои номидаги адабиёт ва санъат" нашриёти, 1974. – 480 б. 337-бет.
8. Muhyiddin Muhyi. Majmu'oti ash'ori Muhyi. Qo'lyozma. O'zFASHI qo'lyozma asarlar bo'limida №11126 inventar raqami bilan saqlanayotgan nusxa. 69 varaqdan iborat. O'zbek va fors-tojik tillaridagi ushbu asar 1305 yilda Qo'qonda Muhyi tomonidan nasta'liq xatida ko'chirilgan. O'lchami: 11x17 sm. 16-bet.
9. "Туркистон вилоятининг газетаси", 1891 йил 12 март, № 10., № 15.
10. Фузулий Муҳаммад. Асарлар. Икки жилдлик (Озарбайжончадан нашрга тайёрловчи Холид Расул). – Тошкент: Бадий адабиёт, 1968. – 384 б. 262-бет.
11. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд. А – Беибалик. Таҳрир ҳайъати: М.Аминов, Б.Аҳмедов, Ҳ.Бобоев ва б. Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2000. – 736 б. 124-бет.

“DA VINCHI SIRI” ASARIDA DETEKTIV JANRI XUSUSIYATLARI IFODASI

Safarova Zilola Tolibovna,

Buxoro davlat universiteti dotsenti

Niyazova Dilnoza Jo'rayevna,

Buxoro davlat universiteti magistranti

d.j.niyazova@buxdu.uz

Annotatsiya. Den Braunning “Da Vinchi siri” romani detektiv janrining ko‘plab xususiyatlarini o‘zida mujassam etgan. Asar sirli qotillik, murakkab kodlar va tarixiy jumboqlar orqali o‘quvchini voqealar rivojiga jalb etadi. Professor Robert Langdon va Sofi Neve Luvr muzeyida sodir bo‘lgan qotillikni tergov qilish jarayonida turli kodlarni yechish va tarixiy haqiqatlarni ochishga harakat qilishadi. Bu jarayon davomida ular Leonardo da Vinchi asarlari va boshqa tarixiy manbalar bilan bog‘liq sirlarni fosh etishadi. Asarda detektiv janriga xos bo‘lgan sirli voqealar, mantiqiy tahlil va qahramonlarning ichki kurashlari kabi elementlar mavjud bo‘lib, ular o‘quvchining qiziqishini oshiradi.

Kalit so‘zlar: detektiv janr, sirli qotillik, kodlar, tarixiy jumboqlar, Leonardo da Vinchi, Luvr muzeyi, mantiqiy tahlil, ichki kurashlar.

ОТОБРАЖЕНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ ДЕТЕКТИВНОГО ЖАНРА В ПРОИЗВЕДЕНИИ «КОД ДА ВИНЧИ»

Аннотация. Роман Дэна Брауна “Код да Винчи” воплощает в себе многие черты детективного жанра. Произведение привлекает читателя через загадочное убийство, сложные коды и исторические головоломки. Профессор Роберт Лэнгдон и Софи Невё расследуют убийство в Лувре, пытаясь разгадать различные шифры и раскрыть исторические истины. В процессе они раскрывают тайны, связанные с произведениями Леонардо да Винчи и другими историческими источниками. В романе присутствуют такие элементы, характерные для детективного жанра, как загадочные события, логический анализ и внутренние конфликты персонажей, что усиливает интерес читателя.

Ключевые слова: детективный жанр, загадочное убийство, коды, исторические головоломки, Леонардо да Винчи, Лувр, логический анализ, внутренние конфликты.

THE EXPRESSION OF DETECTIVE GENRE CHARACTERISTICS IN THE WORK «DA VINCI CODE»

Abstract. Dan Brown’s novel “The Da Vinci Code” embodies many characteristics of the detective genre. The work engages readers through a mysterious murder, complex codes, and historical puzzles. Professor Robert Langdon and Sophie Neveu investigate a murder in the Louvre, attempting to decipher various ciphers and uncover historical truths. In the process, they unveil secrets related to Leonardo da Vinci’s works and other historical sources. The novel features elements typical of the detective genre, such as enigmatic events, logical analysis, and internal character conflicts, which enhance reader interest.

Keywords: detective genre, mysterious murder, codes, historical puzzles, Leonardo da Vinci, Louvre Museum, logical analysis, internal conflicts.

Kirish. Den Braun ijodida “Da Vinchi siri” romani detektiv janrda yozilgan asarlar qatorida alohida ahamiyatga ega. Mazkur asar detektiv janrining xususiyatlarini qamrab olgan, murakkab hikoya tuzilishi va qiziqarli qahramonlar bilan boyitilgan romanlardan biri sanaladi. Bu asarda detektiv janriga xos bo‘lgan bir qancha elementlar mavjud bo‘lib, ular o‘quvchilarga sirli hodisalar va qiziqarli izlanishlar orqali hikoyaning dinamikasini oshirishga yordam beradi.

John Giannini o‘zining “The Sacred Secret: The Real Mystery in “The Da Vinci Code” maqolasida ushbu roman tadqiqidan maqsadi “Da Vinchi siri” asarining muvaffaqiyati sabab bo‘lganini qayd etadi. Muallif tabiiyki roman muvaffaqiyatining sababi bilan qiziqib, batafsil tadqiq va tahlil qilishga kirishadi. Romanda voqelantirilgan sirli hikoya ortida, albatta, qandaydir sir yashiringanday tuyulgani sabab, adabiyotshunos ushbu murakkab, tezkor sur’atdagi asarda ketma-ket kelayotgan qotilliklardan ko‘ra, haqiqiy sir – nima uchun aynan shu kitob bestsellerga aylanib, deyarli o‘ziga xos bir kult kabi izdoshlarga ega

bo'lganini o'rganadi. Mazkur maqolada biz asarda aks etgan detektiv janri elementlarini tahlil qilishga harakat qilamiz hamda fikrlarimizni romandan keltirilgan parchalar bilan asoslashga urinamiz.

“Da Vinchi siri” romani qotillik hodisasi bilan boshlanadi. Qahramonlar, professor Robert Langdon va Sofi Neve, Luvr muzeyida qotil tomonidan qoldirilgan sirli kodlar va belgilar orqali jinoyatni ochishga harakat qiladilar. Bu sirli qotillik asar davomida o'quvchilarning qiziqishini oshirib, ularni voqealar rivoji bilan bog'lab turadi. Qotilning o'ziga xos usuli va qoldirilgan kodlar, detektiv janrning klassik elementlaridan biri bo'lgan muammolarni yechish jarayonini namoyish etadi. Asarning dastlabki satrlaridanoq kitobxonni turli savollar chulg'ab oladi. Asar qahramoni Robert Lengdonning qo'lga politsiya xodimi shubhali suratni tutqazishi bilan, qahramon qalbidan kechgan turli o'y-xayollar hamda gumonlar kitobxonni ham o'z domiga tortadi:

Langdon stared at the picture; his horror now laced with fear. The image was gruesome and profoundly strange, bringing with it an unsettling sense of déjà vu. A little over a year ago, Langdon had received a photograph of a corpse and a similar request for help. Twenty-four hours later, he had almost lost his life inside Vatican City. This photo was entirely different, and yet something about the scenario felt disquietingly familiar.[1.18]

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ushbu parchadan yozuvchining shubha va gumon uyg'otishdagi mahorati ko'zga tashlanadi. Xuddi shunday real tasvirlar asar voqealari rivoji davomida o'sib boraveradi. Den Braunning “Da Vinchi siri” romani, sirli qotillik va muammolar bilan to'la bo'lib, o'quvchilarni hikoyaga jalb qilish uchun kuchli asosni ta'minlaydi. Asar o'zida muhim qiyinchiliklarni, mantiqiy izlanishlarni va qahramonlarning ichki kurashlarini aks ettiradi, bu esa detektiv janriga xos bo'lgan eng qiziqarli elementlardan biridir.

Detektiv janrda yaratilgan asarlarning eng muhim xususiyatlaridan biri bu unda sirli qotillikning aks etishidir. Bunday romanlarda muallif tasvirni qotillik bilan boshlab, unda uchlik, ya'ni qotil-murda-detektiv orasidagi munosatlar vositasida voqealar rivojlantirib boradi. “Da Vinchi siri” romanida ham xuddi shu elementning guvohi bo'lish mumkin.

Roman voqealari Parijdagi Luvr muzeyida boshlanadi, bu yerda muzeyning rahbari Jacques Saunière qotil tomonidan o'ldiriladi. Uning jasadi g'ayrioddiy holatda, xususan, rasmiy asarlarning yonida joylashgan va ko'plab sirli belgilar bilan o'ralgan holda topiladi. Saunière o'zining so'nggi daqiqalarida qoldirgan qizil va qora ranglardagi belgilar, shuningdek, uning nevarasiga atalgan kodli xabarlar o'quvchining qiziqishini yanada oshiradi. Bu o'rinda muallif juda murakkab, kodlangan va simbolik bo'lgan xabarlar tasvirini yaratadi. Bu muammoni yechish uchun qahramonlar Robert Lengdon va Sofi Neve, zamonaviy tarixiy bilimlari va san'at tarixidan foydalanishga majbur bo'ladilar.

Romanning dastlabki sahifalaridanoq boshlangan qotillik sahnasi kitobxonni asabi taranglashishga majbur qilsa, qahramonning sirli harakatlari uning qiziqishini yanada oshiradi:

“He was trapped inside the Grand Gallery, and there existed only one person on earth to whom he could pass the torch. Saunière gazed up at the walls of his opulent prison. A collection of the world's most famous paintings seemed to smile down on him like old friends”.[1.14]

Ushbu parcha o'lim sahnasida qahramonning vahimali, ammo g'urur aralash his-tuyg'ularini aks ettiradi. U o'z bilimlarini faqat bitta insonga topshirishi mumkinligini biladi va dunyoning eng mashhur san'at asarlari, unga tasalli berayotgandek, qarab turadi. Jonlantirish usuli orqali qahramonning muzeyga bo'lgan muhabbati, kasbiga sodiqligi, mas'uliyati namoyon bo'lsa, muhim sirni davom ettirishga bo'lgan ishtiyoqi bevosita kitobxonni qanday sir ekaniga qiziqtirib qo'yadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tabiiyki, romanning keyingi bosqichida Den Braun belgilar va kodlarning mazmunini anglash, ochilish jarayoni tasviriga o'tadi. Saunière qoldirgan belgilarning sirini ochish jarayoni, roman davomida o'ta muhim ahamiyatga ega. Adib uslubining yana bir o'ziga xos jihati tarixiy shaxslar va manbalardan mohirona foydalanishdir. Masalan, Saunière jasadi yonidagi “Pyramid of the Louvre” haqidagi belgilar va “Da Vinchi” bilan bog'liq ma'lumotlar, qahramonlar uchun yangi yo'l ochadi. Ushbu belgilar orqali ular o'z tarixi va san'ati bir-biri bilan bog'liq bo'lgan qiyinchiliklarni yechishga harakat qiladilar. Yozuvchining qahramonlari, bu belgilarni yechish orqali tarixiy va ilmiy haqiqatlarga yaqinlashadilar, bu esa o'quvchilarni qiziqarli va sirli voqealar bilan bog'laydi.

“The pentacle. The bloody star, centered on Saunière's navel, gave his corpse a distinctly ghoulish aura. The photo Langdon had seen was chilling enough, but now, witnessing the scene in person, Langdon felt a deepening uneasiness”.[1.42]

Ushbu parcha pentagramma va insoniyatning sirli ramzlarga bo'lgan ehtiyojini ko'rsatadi. Yulduzning Saunière qornida, aynan kindik markazida joylashuvi unga qorong'u va mistik ruh bag'ishlab, uni shunchaki qotillik sahnasidan uzoqroqqa olib chiqadi. Lengdonning fotosuratdagi tasvirdan ko'ra, voqeani o'z ko'zi bilan ko'rishi unda yanada kuchli bezovtalikni uyg'otadi va o'quvchiga sahnaning jonli, dahshatli jihatlarini

yaqinlashtiradi. Ushbu ramz qadimiy sirlarni, ilohiy bilim va g'ayritabiiy haqiqatlarni anglatib, o'quvchida o'ziga tortuvchi, lekin tashvishlantiruvchi ta'sir uyg'otadi. Bu o'quvchining qiziqishini o'stiradi va pentagramma ortidagi sirni anglashga bo'lgan intilish bilan hikoyaga yanada chuqurroq singdiradi.

Den Braun "Da Vinchi siri" romanida tarixiy kontekst tasviriga ham alohida e'tibor qaratadi. Qotillik o'zi oddiy jinoyat emas, balki kuchli tarixiy mazmunga ega. Bu voqealar Luvr muzeyidagi eng mashhur san'at asarlariga ta'sir qiladi va ularning o'rtasida aloqadorlik mavjud. Masalan, asar davomida Leonardo da Vinchining "Mona Liza" asariga ishora qilinadi. Bu san'at asari qahramonlar tomonidan o'rganiladi va Saunière qoldirgan sirlarni ochishga yordam beradi. Tarixiy kontekst, o'quvchilarni nafaqat muammolarni yechishga, balki san'at va tarixga qiziqish uyg'otishga ham undaydi. Dan Braunning "Da Vinchi siri" romanida jinoyat va qahramonlar tasviri o'zaro bog'liq bo'lib, voqealarning rivojini ta'minlaydi. Asar, eng avvalo, sirli qotillik orqali boshlanadi, bu esa qahramonlar, professor Robert Lengdon va Sofi Neve, o'rtasidagi o'zaro munosabatlar va o'zgarishlarga olib keladi.

Tahlil va natijalar. Asar voqealari Parijdagi Luvr muzeyida sodir bo'ladi, bu yerda muzeyning rahbari Jacques Saunière sirli sharoitda o'ldiriladi. Saunière o'zining so'nggi daqiqalarida, o'zini himoya qilish va muhim ma'lumotlarni yashirish uchun kodlangan belgilardan foydalanadi. Qotillik o'zi oddiy jinoyat emas, balki asarda o'zining tarixiy va madaniy ahamiyatiga ega. U qahramonlar va o'quvchilar uchun muammolarni yechish jarayonini boshlaydi. Saunière qoldirgan shifrlangan belgilar va kodlar, qahramonlarni tarixiy san'at asarlariga va ulardagi sirli hodisalarga qiziqishlarini orttiradi. Bu jinoyat, nafaqat qotilni topish, balki tarixiy va madaniy haqiqatlarni kashf etish jarayonini ham o'z ichiga oladi. "Da Vinchi siri" romanida jinoyatni yechish jarayoni ham asosiy jihatlardan biri sanalib, qahramonlar jinoyatni yechish jarayonida, bir qator murakkab va qiyin vaziyatlarga duch kelishadi. Har bir yangi ma'lumot, kod yoki belgi, ularga yana bir qadam oldinga borishga yordam beradi. Masalan, ular Da Vinchining san'at asarlaridan foydalangan holda, qotilning haqiqiy niyatini tushunishga harakat qilishadi. Bu jarayon, qahramonlarning ichki o'zgarishlariga olib keladi, chunki ular birgalikda qiyinchiliklarni yengib, o'z bilimlarini sinab ko'rishadi.

Lengdon va Sofi o'rtasidagi aloqalar, jinoyatni yechishda muhim rol o'ynaydi. Ular bir-birlariga yordam berib, har bir qiyinchilikdan o'tishadi. Ularning o'zaro munosabatlari, asarning hissiy va ruhiy qirralarini kengaytiradi, bu esa o'quvchilarni voqealarga yanada chuqurroq jalb etadi.

Den Braunning "Da Vinchi siri" romanidagi jinoyat va qahramonlar tasviri, o'quvchilarga qiziqarli va hayajonli rivoya taqdim etadi. Jinoyat, nafaqat qotilni topish, balki qahramonlarning shaxsiy o'zgarishlari va tarixiy bilimlarini kashf etishga olib keladi. Qahramonlar, qiyinchiliklarni yengib, ichki kurashlarini o'tkazib, o'z bilimlari va tajribalarini birlashtirib, o'zlariga va o'quvchilarga hayotiy saboqlarni taklif etadilar. Asar, detektiv janrning xususiyatlarini o'zida mujassam etgan holda, sirlar va qiyinchiliklar orqali o'quvchilarga bilim, tajriba va o'sish imkoniyatini beradi. Qotillikning o'zi va unga bog'liq bo'lgan kodlar, tarixiy faktlar va qahramonlar o'rtasidagi aloqalar, asarni yanada qiziqarli qiladi. Bu sirlar va muammolar o'quvchilarning fikrlash qobiliyatini sinovdan o'tkazadi, ularni o'z bilimlarini kengaytirishga undaydi va o'tkazilgan voqealar davomida hissiy bog'lanishni ta'minlaydi. Den Braunning uslubi, detektiv janrining asosiy xususiyatlarini muvaffaqiyatli tarzda aks ettirib, o'quvchilarga ulkan sirli dunyoga kirish imkoniyatini beradi.

"Da Vinchi siri" romanida detektiv janridagi muvaffaqiyatlaridan biri bu unda ifodalangan tarixiy san'at va madaniyatdir. Roman Parijdagi Luvr muzeyida sodir bo'lib, bu joy san'at va madaniyatning markazlaridan biridir. Luvrda joylashgan asarlar, jumladan, Leonardo da Vinchining "Mona Liza" va boshqa mashhur san'at asarlarini o'z ichiga oladi. Asarda Da Vinchi haqida keltiriladigan ma'lumotlar, uning san'atiga, ilmiy izlanishlariga va falsafiy qarashlariga alohida ahamiyat beriladi. Bu, qahramonlar tomonidan o'rganiladigan kodlar va belgilar orqali o'ta muhim kontekstga aylanishi, ularning izlanishlari va qotillikni ochish jarayonida yordam beradi.

Muhokama. Qizig'i shundaki, qotillik qurboniga aylangan Saunière Luvr muzeyida bir necha yil xizmat qilgan insonlardan biri bo'lib, asar muqaddimasida u o'limidan oldin sirni o'zidan keying avlodga yetkazishi shartligi, bir kishi faqat buni uddalashi mumkinligi aytiladi. Sofi uning nevarasi va marhum aynan Sofi buni uddalashi mumkinligi roman o'rtalariga kelib ayonlashadi. Sofi bunday murakkab jumboq oldida gangib turganida, yozuvchi o'sha Luvr muzeyidagi mashhur "Mona Liza" portreti oldida ancha yillar oldin Sofi va bobosi o'rtasida bo'lib o'tgan suhbatni keltirish orqali ushbu aloqadorlikni oydinlashtiradi:

"So what do you think?" her grandfather whispered, arriving behind her. "Beautiful, yes?"

"She's too little."

Saunière smiled. "You're little and you're beautiful."

"I am not beautiful, she thought. Sophie hated her red hair and freckles, and she was bigger than all the boys in her class. She looked back at the Mona Lisa and shook her head. "She's even worse than in the books. Her face is . . . brumeux." "Foggy," her grandfather tutored.

"Foggy," Sophie repeated, knowing the conversation would not continue until she repeated her new vocabulary word.

"That's called the sfumato style of painting," he told her, "And it's very hard to do. Leonardo da Vinci was better at it than anyone."

Sophie still didn't like the painting. "She looks like she knows something . . . like when kids at school have a secret."]

Bu parcha Sofi va bobosi o'rtasidagi munosabat va uning san'at haqidagi hissiyotlarini ochib beradi. Sofi Mona Lizani yoqtirmaydi, asar unga notanish, "tumanli" va hatto biroz noqulay tuyuladi. Uning bu tasvirdan ta'sirlanmasligi bolalikda o'ziga bo'lgan ishonchsizlik bilan bog'liq: Sofi o'zining qizil sochlari va sepkilari tufayli go'zallikdan yiroqdek his qiladi. Shuningdek, u o'zidan kichikroq, ammo go'zal sanaladigan Mona Liza bilan o'zini solishtirib, o'zini noqulay sezadi.

Xulosa qilib aytganda, bu voqealar va shaxslar, Saunière o'ldirilganida qoldirgan shifrlangan xabarlar orqali o'rganiladi. Tarixiy kontekst, qahramonlarga o'z maqsadlariga erishishda yordam beradi. Ular tarixi murakkab, ammo shuningdek, jozibali va o'rganilishi kerak bo'lgan tarixiy haqiqatlar bilan to'ldirilgan voqealar zanjirini ochishga harakat qilishadi. Detektiv janrning muhim xususiyatlaridan biri – muammolarni yechish jarayoni. Asarda qahramonlar o'z maqsadlariga erishish uchun mantiqiy fikrlash, tajriba va intellektual qobiliyatlarni qo'llaydilar. Ular qoldirilgan kodlarni yechish, tarixiy faktlarni tahlil qilish va sirli belgilarni tushunish orqali qiyin vaziyatlardan o'tadilar. Bu jarayon o'quvchilarni voqealar rivoji bilan bog'lashga va ularning aqliy qobiliyatlarini sinab ko'rishga imkon beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Dan Brown. *The Da Vinci Code*. Robert Langdon. Knopf Doubleday Publishing Group, 2003. – 465 p.
2. Giannini, John. *The Sacred Secret: The Real Mystery in «The Da Vinci Code»*. // *Jung Journal: Culture & Psyche*, Vol. 2, No. 2, 2008. // pp. 63-84
3. *Mystery lies in Dan Brown's «The da Vinci code»* Dr.N.Asharudeen, Assistant Professor, G.Nilanandhini, Research Scholar, Department of English Edayathangudy G.S. Pillay Arts & Science College Nagapattinam.
4. Leitch, Thomas M. *From Detective Story to Detective Novel*. // *Modern Fiction Studies*, 1983, Vol. 29, No.3, pp. 475-484.
5. Safarova Z.T., Niyazova D.J.. *Den Braun asarlarida detektiv janr xususiyatlarining namoyon bo'lishi*. // *Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi*, 2024. 2– son ISSN: 2181-0427.

ALISHER NAVOIY SHE'RIYATIDA SABRNING BADIY TAHLILI

Ochilova Maftuna Shuxratovna,

Navoiy innovatsiyalar universiteti

ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrası o'qituvchisi, PhD

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy” devonidagi gʻazallarda uchraydigan sabr soʻzining maʼnosi adabiy-badiiy, ilmiy tahlil qilingan. Shuningdek, “Gʻaroyib us-sigʻar”da 23, “Navodir ush-shabob”da 26, “Badoeʼ ul-vasat”da 49, “Favoyid ul-kibar”da 24 oʻrinda – jami 122 oʻrinda sabr soʻzi tilga olinganligi va ularning qanday maʼnolarda qoʻllanilganligi keltirilgan misollar asosida ilmiy asoslagan.

Kalit soʻzlar: sabr, lirik, ashk, ilm, hol, mutassabbi, sobir, sabbor, Hamd, ishq, tahammul.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ АНАЛИЗ ТЕРПЕНИЯ В ПОЭЗИИ АЛИШЕРА НАВОИ

Аннотация. В данной статье в литературно-художественном и научном плане анализируется значение слова «терпение», встречающееся в газелях Алишера Навои «Хазоин уль-Маони». Он также научно обосновал тот факт, что слово «терпение» упоминается в 23 местах в «Гаройиб ус-сигар», в 26 в «Наводир ус-шабоб», в 49 в «Бадоеʼ ул-васат» и в 24 местах в «Фавоид уль-кибар» - всего 122 места, и в каких значениях они употребляются.

Ключевые слова: терпение, лирическое, любовь, знание, состояние, упрямый, терпеливый, терпение, похвала, любовь, толерантность.

ARTISTIC ANALYSIS OF PATIENCE IN THE POETRY OF ALISHER NAVAII

Abstract. This article provides a literary, artistic, and scientific analysis of the meaning of the word «sabr» found in the ghazals of Alisher Navoi in the "Khazoyin ul-maoniy" collection. It also provides scientific justification for the fact that the word «sabr» is mentioned 23 times in "Gharoyib us-sigʻar", 26 times in «Navodir ush-shabob», 49 times in "Badoeʼ ul-wasat", and 24 times in "Favoyid ul-kibar" - a total of 122 times - and the meanings in which they are used, based on the examples provided.

Keywords: patience, lyrical, love, science, state, mutassabbi, sabir, sabbor, Hamd, ishq, tahammul.

Kirish. “Sheʼr shoir yashagan davr va zamonning oʻzgaruvchan va oʻtkinchi havosini emas, u tugʻilib voyaga yetgan zaminning nuriday toza, hayotbaxsh nafasini aks ettirmogʻi kerak. Fuzuliy “Manim sheʼrim oltin emas, kumush emas, inju va laʼl emas, tuproqdur...” deganda naqadar haq edi. Sheʼr qiymatini hech qanday moddiy boylikka tenglashtirib boʻlmasligining bosh sababi ham ana shunda. Oʻzini tanigan shoirning na zar, na tillo, na amal-u obroʻga sotilmasligi xuddi shundan. Shoirning shoiriligini koʻrsatuvchi shaffof koʻzgu – bu sheʼr. Sheʼrdan boshqa hech nima shoirdan yodgor qolmaydi” [1,4]. Darhaqiqat, navoiyshunos olim Ibrohim Haqqul taʼkidlaganidek, shoirning shoirligi, adabiyot olamida tutgan oʻrni uning sheʼr yozish mahorati bilan belgilanadigan bir maydonki, bu maydonda faqat va faqat koʻksida isteʼdod uchqunlari yonib, oʻzgalarning ham qalbidagi quvonch-u shodligini, dard-alamlarini lovullab alanga oldiradigan, kitobxonni zavq-shavqqa toʻldiruvchi, gʻamga botiruvchi, uni oʻylantirib xayolot dengizida suzishga imkon beradigan misralari ila ming-minglab yuraklardan joy oladigan gʻoliblarning maydoni bu. Bu maydonda gʻoliblik bayrogʻini mana besh asrdiki mangu barhayot yashayotgan, oʻzbek xalqining “shams ul millat”i hisoblanmish Alisher Navoiyning sheʼriyat sohasidagi xizmatlari haqli ravishda egallab kelmoqda. Ulugʻ yozuvchilardan biri: “Isteʼdodni hech bir taʼrifi yoʻqdirki, uni na qolipga solib, na biror-bir tushuncha bilan ifodalab boʻladi”, degan ekan. Hazrat Navoiyning ham gʻazalchilik borasidagi mahoratini biror-bir qolip asosida taʼriflay olmaymiz. “Alisher Navoiy ijodiy merosini baland togʻ deb tasavvur qiladigan boʻlsak, bu togʻ bizning ortimizda emas, hamisha qarshimizda, biz intiladigan, choʻqqilariga havas bilan qaraydigan, u sari yuksalishni orzu qiladigan togʻ” [2,6].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Navoiy sheʼrlarida qoʻllanilgan sabr tushunchasini quyidagi maʼnoviy guruhlarga boʻlib tahlil qilishimiz mumkin:

1. Sabrning Alloh xislatlaridan biri sifatidagi talqini.
2. Sabr – Alloh tomonidan berilgan buyuk neʼmat.
3. Shoirning yorga yetishish yoʻlidagi toqatsizlik holati tasviridagi sabr.

4. Oshiq ko'nglida sabrning makon qurganligi va uning ishq iztiroblariga bardosh berishi tasviri.
5. O'z-o'ziga sabrli bo'lishi uchun pand-nasihati o'rnida.
6. Oshiq sabr-qarorini olgan ma'shuqaga shikoyat tarzidagi talqini.
7. Tangridan yorga rahm, o'ziga sabr tilash yo'lida.
8. Sabrsizligi uchun o'z-o'zini tanqid qilish.
9. Kitobxonga sabrli bo'lishi kerakligi xususida o'gitlari talqini.
10. Yorga hajr azobida o'zining sabrlikligini ta'kidlash.
11. Qur'oni Karim oyatlarida uchraydigan sabrga ishora o'rinlarida.

Asarda: "G'aroyib us-sig'ar"da 23, "Navodir ush-shabob"da 26, "Badoe' ul-vasat"da 49, "Favoyid ul-kibar"da 24 o'rinda – jami 122 o'rinda sabr so'zi tilga olinadi.

Sabrning Alloh xislatlaridan biri sifatidagi talqini.

Sabr... barcha ezgu sifatlarni o'z qo'liga jo aylagan ulkan ummondur. Hech kim sabr fazilatisiz hayotning mazmunini, uning bor go'zalligi-yu inson hali anglab yetmagan asl haqiqat bulog'ining zilol suvidan to'yib bahramand bo'lishi mumkin emas.

Sabr... ha, bu insoniy xislatlar bog'idagi eng qumloq va tashlandiq joyidan o'sib chiqqan, ne-ne zahmatlarni boshidan kechirib, ko'kka bo'y cho'zgan gul. U bog'dagi gullarning eng sarasi va eng go'zalidirki, to'rt faslning qor-u to'fonlariga, jazirama issig'i-yu yomg'irlarga dosh bera oladigan nozik xilqatdir. Shu sababdan ham Hazrat Navoiy har bir devonidagi she'rlarida sabrga murojaat etgan bo'lsa ajab emas:

Sabr ismi ila qilsang tajalli,

Qilib Namrudg'a yuz ming mudaro. (25-bet) [3,117]

Ushbu g'azal shoirning Hamd g'azallariga kiradi. "Hamd" so'zi shoir asarlari lug'atida maqtov, madh, deb berilgan. Olohg'a ta'rif va tavsif berilgan g'azallar hamd g'azallaridir. Adabiyotshunos olim Ziyoda G'afforova Hamd g'azallar haqida fikr yuritarkan, shunday yozadi: "Bu g'azallardagi murojaat etiladigan va ta'riflanadigan asosiy qahramon – bevosita Xudoning o'zi. Lirik qahramon bir banda sifatida Yaratuvchisiga o'z qalb tuyg'ularini oshkor qiladi" [4,8]. Bunday g'azallar mustaqillik yillarigacha kam tadqiq qilingan. Chunki shoir asarlaridagi bu turdagi g'azallar nashr qilinmagan:

*Manga atfol otqan toshu **sabrim** kisharin ko'rkim,
Meni devonag'a ul tog'dek bo'lmish, bu homundek.*

("G'aroyib us-sig'ar" 357-bet)

*Ashk ila Navoiy su berur, **sabr** niholin,*

Bilmaski, ani ohim o'tidin qurutubmen.

("G'aroyib us-sig'ar" 491-bet)

*Hajringda mening **sabrima** juz nuqson yo'q,*

Ko'nglum aro g'ayri nolavu afg'on yo'q.

Jonimg'a hayot umidi xud imkon yo'q,

*Yo'q-yo'q, yo'q, **sabr** yo'q, ko'ngul yo'q, jon yo'q.*

("G'aroyib us-sig'ar" 747-bet)

Tahlil va natijalar. Ushbu keltirilgan baytda Navoiy tadrij san'ati orqali sabr timsolini qanchalik kuchli ekanligini ko'rsatadi. Tadrij (arabcha. – bosqichma-bosqich ilgarilash, yuksalish) – mumtoz she'riyatdagi badiiy usullardan biri; she'rda, asosan, g'azallarda muayyan obraz (yoki tushuncha)ni o'xshatishlar vositasi bilan darajama-daraja rivojlantirib borishdan iborat. Ayriliq hamda hijronga bo'lgan sabrimda umuman nuqson yo'q. Ko'nglimda nolaning o'zi yo'q, jonim uchun hayotdan umid yo'q deya ta'riflaydi. Bu fikrlarni umumiy xulosalagan holda shoir sabr yo'q jismda ko'ngil ham, jon ham yo'q ekanligini ta'kidlaydi. Demakki, sabr inson uchun tiriklikdir.

Shoir yana bir baytida ana shu fikrlarni davom ettiradi:

*Vahki ashkim jolasidin topti ofat bir necha,
Sabr tuxmin mazra'i jon ichrakim qildim nasaq.*

("Badoe' ul-vasat" 327-bet)

Lirik qahramon ko'z yoshi ofatidan sabri bir necha bor ofatga uchraganligini, ammo o'z sabrini jonining ichiga ekanligini ta'kidlaydi. Ushbu bayt mazmunidan shu narsa ravshanki, sabr uchun kelayotgan har qanday ofat bu jon uchun kelgan ofat hisoblanadi. Shoir lirikasida ko'pchilik o'rinlarda sabr bilan birga ashk – ko'z yoshi birgalikda ifodalangan. Bir baytda shoir sabrning ozi azob ekanligi, ko'pi esa iztirobga sababchi ekanligi haqida mulohaza yuritadi. Bu iztirob orqasidan kelayotgan ko'z yoshi sabr uchun balo, tortayotgan hijron esa alamli olov ekanligini bayon qiladi:

***Sabr** ozidin azob, anduh ko'pidin iztirob,
Ashkdin seli balo, oh o'tidin har dam alam.*

(“Badoe’ ul-vasat” 400-bet)

*Aylamon ma’mur aqlu **sabr**ila ko’nglum uyin,
Chun meni buzdi, men ul vayronni obod aylamon.*

(“Badoe’ ul-vasat” 491-bet)

Imom G‘azzoliyning ta’kidlashicha, sabr uch narsa orqali kamolotga yetadi. 1.Ilm. 2.Hol. 3.Amal. Sabr qiluvchilar uch toifadir: 1.Mutassabbir – ya’ni zo’rma-zo’rakilik ila sabr qiluvchi, sabrda besabrlikka yon beruvchi. 2. Sobir – sabrli, sabriga sodiq kishi. 3. Sabbor – o’ta sabrli.

Sobirlik uch maqomdan iborat: nafs va shavhatlarni tark etish; qazoyu qadarga rozi bo’lish; Allohdan kelgan har bir narsani xushnudlik va ishq ila qabul qilish. Sabr deganda avom yo’qchilik, qiyinchilik va kulfatlarga bardosh ko’rsatishni anglaydi. Aslida sabrning eng qiyini shodu xurramlik, omad, boy-badavlatlik asnosidagi sabr hisoblanadi. Bu haqda Imom G‘azzoliy shunday deganlar: “...Yo’qsillikdagi sabr bir jihatdan majburiy erur. Biroq boy-badavlatlikdagi sabr haqiqiy sabrdir...”. Sabrda so’z va amal zarracha bo’lsin bir-biridan yiroqlashmasligi va ajralmasligi zarur [5,654].

Sabr – Alloh tomonidan berilgan buyuk ne’mat:

*Hajru dardu **sabrsizlig**’ keldilar qotil bari,
Lek bu fan ichra bordur barchaga ustod ishq.*

(“Favoyid ul-kibar” 320-bet)

*Ohimdin uhti, **sabrim** agarchi qatiq edi,
G’am tog’ini qo’ngarur emish ishq sarsari.*

(“Favoyid ul-kibar” 653-bet)

Komillikka yetishish, Haqqa talpingan ishq ko’ngliga bino qurgan oshiq juda mashaqqatli yo’lni bosib o’tar ekan, unga faqat va faqat Alloh tomonidan hadya etilgan aziz ne’mat – sabr madadkor bo’ladi.

Shoirning yorga yetishish yo’lidagi toqatsizlik holati tasviridagi sabr. Ishqiy g‘azallarda aksariyat hollarda, ishq dardiga muhtalo bo’lgan oshiq holati tasvirlarining yorga yetishish yo’lidagi sabrsizligi tasvirida “*sabr tugamoq*” iborasi qo’llaniladi. Bunday talqinni Mir Alisher Navoiy ijodida ham juda ko’p o’rinlarda uchratamiz. Shoir g‘azallarida bu ibora bir o’rinda “*sabr qolmadi*” deb qo’llanilsa, bir o’rinda “*sabrim uyin vayron qilur*”, yana bir o’rinda esa “*to’lg’adi sabrim*” va “*ko’nglu uyidin sabr mato’ini supirdi*” tarzida qo’llanganini ko’ramiz. “*G’aroyib us-sig’ar*”dan keltirilgan mazkur g‘azalda ham sabr bilan bog’liq bu ibora go’zal ma’shuqa hajrida kuygan oshiq holatini badiiy tasvirini yorqinroq ifodalash uchun qo’llanilgan:

*Mahvasho, sarvqadi, lolaruxo, siyimtano,
Chorakim, qolmadi **sabrim** g’ami hajringda yana.*

(“G’aroyib us-sig’ar” 60-bet)

*Vahki, ko’nglum g’ussasi har lahza qasdi jon qilur,
Hajrim anduhi buzug’ **sabrim** uyin vayron qilur.*

(“G’aroyib us-sig’ar” 117-bet)

*Xirmani **sabrimni** qo’zg’ab, ko’z yoshimni sochti hajr,
Uylakim har yon sochilg’ay dona, xirmon qo’zg’ab.*

(“Navodir ush-shabob” 57-bet)

*Ishq aro topsam malolat **sabrdin** yo’q hayrati,
Darddin bemorg’a parhez erur ko’proq malol.*

(“Navodir ush-shabob” 381-bet)

*Tolg’adi **sabrim**, qo’lin zohir qilib dildor kuch,
Garchi nozuktur va lekin bor anga bisyor kuch.*

(“Badoe’ ul-vasat” 103-bet)

Muhokama. Bu g‘azalda Hazrat Navoiy sabrimni yor sinamoqchi bo’lib, meni qiynadi, lekin o’zi dalda berib, ma’nan yordam qo’lini cho’zdi, deydi. Bu misradan tasavvufiy ma’no anglashiladi. Alloh bizni mashaqqatli sinovlarda sinaydi va bu sinash chog’ida yordam qo’lini ham cho’zadi. Yuqoridagi baytda ham yorning oshiqqa yordam berishi deganda shoir Yaratganni nazarda tutadi. Ikkinchi misrada yorning qo’li o’ta nozik bo’lsa-da, oshiqqa qudratli kuch ato etadi. Majoziy ma’noda esa, Alloh tomonidan beriladigan sabrning cheksiz kuch-qudratga ega ekanligi bayon etiladi. Insonda birgina shu xislatning mavjudligi har qanday sinovni yengib o’tishga kuchli qalqon bo’la olishi aks etgan:

*Jism uyi vayron bo’lib, **sabru** qarou aqlu xush,
Qolmadi bir, emdi ahli ishq yag’mosi nedur!*

(“Badoe’ ul-vasat” 158-bet)

*Ko’zga ko’nglum to bo’ldi ayon ul zulf birlan yuz,
Ko’zumdin uyqu uhti tun, ko’nguldin **sabr** ham kundur.*

LITERARY CRITICISM

(“Badoe’ ul-vasat” 218-bet)
Ko’ngli uyidin **sabr** mato’ini supirdi,
Bechora Navoiykim, erur dilbari farrosh.
(“Badoe’ ul-vasat” 252-bet)

Shikebu, sabruhush itmish, qaroru aqlu jon ketmish,
Ne g’am, gar bo’lsa ul oromi ruh, ul quti jon paydo.
(“Favoyid ul-kibar” 37-bet)
Hajrida **sabru** qarorim yo’qtur,
G’amda yuz nolai zorim yo’qtur.
(“Favoyid ul-kibar” 715-bet)

Oshiq qalbida sabrning ishq iztiroblariga bardosh berishi yo’lida ko’nglida makon qurganligi tasviri. Mir Alisher Navoiy o’z lirikasida ichki ruhiy holatini shunday badiiy o’xshatishlar bilan bayon etadiki, natijada bu g’azallar siz-u bizning xotiramizda bir umrga o’chmas iz qoldiradi.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy ijodi o’zining xalqchilligi, takrorlanmasligi, rang-barangligi bilan bizni o’ziga tortuvchi bir “magnit maydonini” hosil qiladiki, bu maydon ta’siridan hech qachon chiqishga imkon topolmaysiz. Siz maydon ta’sirida ulkan tog’ cho’qqisini zabt etish uchun qanchalik shijoat bilan shahdam qadamlar bilan harakat qilar ekansiz, bu tog’ cho’qqisi shu darajada yuqori ekanligini his qilasz. Va bu his sizni yana va yana sabr va idrok ila shoir asarlarini mutolaa qilishga chorlaydi. Eng muhim jihati shundaki, bu tog’ zabt etib bo’lmas cho’qqiga ega bo’lsa-da, lekin unga intilish, uning bor bo’y-bastini his qilish, bu tog’ havosi-yu, turli gullar iforidan mast bo’lish zavqini surish – yagona maqsadi shu tog’ni zabt etishga otlangan yo’lovchi bahramand bo’lishi mumkin bo’lgan nekin tuyg’ular yig’indisidir. Bu tog’ni zabt etishga otlangan yo’lovchilarning ko’pchiligi tog’ni faqat tomosha qilish bilan cheklanib qolib, chiqishga esa jasorati yetmaydi. Bu yo’lovchining sabr va matonatiga bog’liqdir. Agar yo’lovchidagi sabr shu tog’ning toshlaridek metin bo’lsa, albatta, bu yo’lda hech bir to’sqinlikni pisand etmay manzilga yetib borishi mumkin. “Xazoyin ul-maoniy” devonidagi she’rlarni tahlil qilar ekanmiz, ularda uchraydigan sabr so’zining juda ko’plab ma’nolarda qo’llanilganligini ko’rishimiz mumkin. To’rt devonni o’z ichiga olgan bu asardagi har bir she’rda olam-olam ma’no-mazmun mujassamlashgan. Garchi shoir ularni inson umriga qiyos sifatida olgan bo’lsa-da, asarning har bir devonida sabrning turfa ma’nodagi shakllarini ko’rishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Alisher Navoiy. Shoh baytlar. –Toshkent: “Fan”, 2007. –B. 4.
2. Ibrohim Haqqul. Zanjirband sher qoshida. – Toshkent: “Yulduzcha”, 1989. –B. 6.
3. Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy.1-devon. –Toshkent: “Tamaddun” 2011. –B. 117.
4. G’afforova. Z. Navoiyning Hamd va Na’t g’azallari. –Toshkent: “Ma’naviyat”, 2001. –B. 8.
5. Alisher Navoiy. Asarlar.10-jildlik. 8-jild. – Toshkent: O’zbekiston Matbuot va axborot agentligi G’afur G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011. 654-bet.

STAGES OF THE DEVELOPMENT OF CHILDREN'S LITERATURE: THE FORMATION OF A FANTASTIC DISCOURSE

Jalilova Lola Jalilovna,

Associate Professor, PhD,
Bukhara State University, Uzbekistan

lolajalilova7@gmail.com

j.jalilova@buxdu.uz

Oromova Mexrangiz Samadovna,

MA student at Bukhara State University, Uzbekistan

Abstract. *This article deals with the discussion of the main stages of development of children's literature and the formation of a fantastic discourse. In most cases, early children's books were particularly educational and moralistic, aiming to teach discipline and values. However, as society began to view childhood as a unique and imaginative stage of life, literature shifted toward storytelling that included themes of creativity and fantasy. It analyses the formation of fantastic discourse through the works of the Brothers Grimm, Hans Christian Andersen, Lewis Carroll, L. Frank Baum, J.R.R. Tolkien, C.S. Lewis, and Roald Dahl. In particular, Roald Dahl's novels, such as Charlie and the Chocolate Factory, Matilda, and The BFG, combined fantasy with real-world issues, creating a new direction in children's literature. The paper also explores the role of fantasy in contemporary children's literature and its importance in shaping young readers' imagination.*

Keywords: *stages of children's literature, formation of fantastic discourse, imagination, creativity, fairy tales, realism, fantasy, concept of childhood, literary evolution, moral lessons.*

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ: СТАНОВЛЕНИЕ ФАНТАСТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

Аннотация. Данная статья посвящена основным этапам развития детской литературы и формирования фантастического дискурса. В большинстве случаев ранние детские книги носили образовательный и нравоучительный характер, направленный на воспитание дисциплины и морали. Однако, когда общество стало воспринимать детство как уникальный и творческий этап жизни, литература начала включать в себя рассказы, наполненные воображением и фантазией. В статье анализируется формирование фантастического дискурса через произведения братьев Гримм, Ганса Кристиана Андерсена, Льюиса Кэрролла, Л. Фрэнка Баума, Дж. Р. Р. Толкина, К. С. Льюиса и Роальда Даля. В частности, романы Роальда Даля, такие как «Чарли и шоколадная фабрика», «Матильда» и «Большой и добрый великан», сочетая в себе элементы фантастики и реалистических проблем, создали новое направление в детской литературе. Также в статье рассматривается роль фантастики в современной детской литературе и её значение для развития воображения юных читателей.

Ключевые слова: *этапы развития детской литературы, формирование фантастического дискурса, воображение, креативность, сказки, реализм, фантастика, концепция детства, литературная эволюция, нравственные уроки.*

BOLALAR ADABIYOTINI RIVOJLANISH BOSQIQCHILARI: FANTASTIK DISKURSNI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqola bolalar adabiyoti rivojlanishining asosiy bosqichlari va fantastik nutq shakllanishini muhokama qilishga qaratilgan. Dastlabki bolalar kitoblari, asosan, tarbiyaviy va axloqiy mazmunga ega bo'lib, intizom va qadriyatlarini o'rgatishga qaratilgan edi. Biroq jamiyat bolalikni o'ziga xos va ijodiy bosqich sifatida qabul qila boshlagach, adabiyot ham tasavvur va fantaziyani o'z ichiga olgan hikoyalarga yo'naldi. Ushbu maqola aka-uka Grimmlar, Hans Kristian Andersen, Lyuis Kerroll, L. Frenk Baum, J.R.R. Tolkin, K.S. Lyuis va Roald Dahl asarlari orqali fantastik nutqning shakllanishini tahlil qiladi. Ayniqsa, Roald Dahlning Charlie and the Chocolate Factory, Matilda va The BFG kabi romanlari fantastika va real hayot muammolarini uyg'unlashtirib, bolalar adabiyotida yangi yo'nalish yaratgan. Shuningdek,

maqolada zamonaviy bolalar adabiyotida fantastikaning o'rni va uning yosh kitobxonlarning tasavvurini shakllantirishdagi ahamiyati ham o'rganiladi.

Kalit so'zlar: *Bolalar adabiyotining bosqichlari, fantastik nutq shakllanishi, tasavvur, ijodkorlik, ertaklar, realizm, fantastika, bolalik tushunchasi, adabiy evolyutsiya, axloqiy saboqlar.*

Introduction. Since the early 17th century, numerous changes have occurred in the publication children's literature, when the sole books available for children were educational texts aimed at teaching them the alphabet, spelling, as well as morals, etiquette, and religious teachings. During that period, the subject matter of textbooks was shaped by Puritan views that children had a natural tendency toward wrongdoing and required moral instruction. During this period, inexpensive books known as chapbooks featuring popular narratives and tales also started to be created and sold. Because these books lacked strictly moral narratives, they frequently faced criticism for straying from Puritan principles (Gangi, 2004). Puritanical thought ultimately caused to the Enlightenment principles exemplified by John Locke's philosophy, which signified a change in the perception of children as a «blank slate» ready to be shaped. Throughout this period, moral stories and fables continued to be published, yet more playful books incorporating word games, riddles, rhymes, and activities started to emerge in children's literature. Books for children have also drawn from tales originally crafted for adults, like Gulliver's Travels, Ivanhoe, and Robinson Crusoe.

Before the 17th century, in most cases, children were regarded as miniature adults who were expected to behave and reason like grown-ups. But , as society developed, during the Enlightenment and Romantic periods, a novice perspective came to light - childhood were seen as a unique and innocent stage of life, separate from adolescence and adulthood (Avery & Kinnell, 1995). This abrupt change in thinking created a demand for books written specifically for children, realising them as playful and imaginative youngsters. By the 18 th century, John Newbery contributed to shape children's literature. He dedicated his literary career to write about children . It motivated him to established his first publishing house which entirely produced children's books. He not only published his own works but also those of other authors and helped enormously strengthen the thought that literature for children was worth reading and deserving of its own space in the literary world (Gangi, 2004). As this idea about childhood never ceased to increase, the following century witnessed an even greater improvement in the field of children's literature. Books were mainly created for the sole aim of entertaining young readers, rather than just educating and giving moral lessons to them. That period also gave rise to the first books with colourful illustrations, written by Randolph Caldecott, marking a stepping stone in the evolution of children's storytelling.

Early children's book history makes it clear how changes in society promoted the publisher's and author's creation of books specifically for their young readers. While during the 18th and 19th centuries, children's literature commanded a healthy market, the content of books would change with the 20th century. As an illustration, during the war period, a wide range of novels with themes of adventure and idealism were widespread, such as Laura Ingalls Wilder's Little House on the Prairie series, which was published between 1932 and 1943. The straightforward literary work by Margaret Wise Brown for the youngest readers described vividly the harsh realities of life in stories like Lois Lenski's Strawberry Girl (1945), which includes the issues of poor hardworking girl.

The emergence of more realistic stories contributed to the beginning of an important change towards realism alongside with the social and political revolution between 1960s and 1970s. However, in the years of 1930s and 1950s, most writers became more willing to cover topics in favour of societal issues and hardships, such as struggles associated with poverty; however, in the following years, a myriad of children's books produced which were centered on realism. Authors such as Beverly Clearly, Judy Blume and Paul Zindel wrote about growing up, death, obesity, and other issues, which made a shift in the boundaries of what was acceptable, and arguably, even necessary for children to understand. These earlier authors played a vital role for the writing of M. E. Kerr, Cynthia Voigt, and Robert Cormier, who wrote about homelessness, race and child exploitation. The realism of children's literature in the 1960s and 1970s represented a radical shift at that time, similar to many of the other shifts throughout history related to historical, political, and societal influences.

This shift laid the groundwork for the introduction of fantasy elements into children's literature. Although early children's books contained moralistic and educational themes, folklore and fairy tales—such as those collected by the Brothers Grimm and Hans Christian Andersen—demonstrated the enduring appeal of imaginative storytelling. By the 19th century, authors like Lewis Carroll (Alice's Adventures in Wonderland, 1865) and L. Frank Baum (The Wizard of Oz, 1900) pioneered a purely fantastic discourse,

crafting worlds where logic was suspended, and imagination thrived. These stories departed from didactic lessons, instead offering escapism, adventure, and symbolic representations of real-world struggles.

As fantasy literature became especially well known in the 20th century, it was used like a powerful tool for diving deeper into childhood emotions, fears, and aspirations. J.R.R. Tolkien and C.S. Lewis, among others, wanted to develop this genre through introducing influential fantasy literary works that mixed myth, adventure, and sometimes moral dilemmas. In modern literature, fantasy remains a dominant force, improving young readers' perspectives of reality while allowing them to involve with sophisticated in a metaphorical way.

Discussion. Children's literature has undergone numerous changes throughout centuries: from rigidly educative texts, it developed into an imaginative story aimed at the development of children's fantasies and emotions. Leading positions in the 17th and 18th centuries were occupied by moralistic and didactic literature, and only during the Enlightenment and Romantic movements, the view of childhood as a specific and important period in one's life began to develop. Up until this shift, there emerged books specifically written for children, culminating in the revolutionary contributions of John Newbery. Books for children were rare prior to the 17th century since childhood itself was not a distinct phase of life. The majority of available books for youngsters were religious in nature, educative, or instructive to reinforce moral values and social obedience. The Puritans especially viewed children as born with original sin and in need of moral education. Books such as *The New England Primer* of the 1680s included prayers, portions of the Bible, and maxims, whereas John Bunyan's *The Pilgrim's Progress* of 1678 was a very popular read among children since it was a moral allegory.

These works inculcated discipline, obedience, and virtue, many times using fear as a pedagogical tool. However, small, inexpensive booklets called chapbooks began to circulate among lower-class children containing folk tales, ballads, and fairy tales that were entertaining but deviated from Puritan principles. In the Enlightenment (17th–18th centuries) and Romantic era (18th–19th centuries), views on childhood dramatically changed. Thinkers such as John Locke and Jean-Jacques Rousseau argued that children were not mini adults but rather individuals with their own needs, emotions, and potential. With his work *Some Thoughts Concerning Education* in 1693, Locke conceptualized children as being born a «tabula rasa» and argued that education should be gentle, enjoyable, and experience-oriented, rather than based on rigid punishment.

This type of attitude gave way to the publication of books that produced curiosity, reasoning, and understanding, rather than simple memory. Similarly, the stress that Jean-Jacques Rousseau laid on childhood as a natural, innocent stage in life in his work *Émile, or On Education* (1762), and his advocacy of experience rather than discipline in children's learning, gave way to books that celebrated imagination, adventure, and exploration, works that could balance education and entertainment and thus appeal to a concept of learning through pleasure.

One of the greatest figures of early children's literature was John Newbery (1713–1767), English publisher and commonly known as the «Father of Children's Literature». He is regarded as the first publisher who exclusively produced books for children, realizing that children's literature has to be both instructive and entertaining for the children. He advertised books for specific age groups of young readers, turning children's literature into a financially successful business. Among his most influential works was *A Little Pretty Pocket-Book*, 1744, which included fables, rhymes, and games, both instructional and entertaining. It introduced the concept of «rewards» for good behavior. It was one of the first books completely designed to entertain children. Another influential publication was *The History of Little Goody Two-Shoes*, which came out in 1765. It was a moral story of a poor orphan girl who became well-to-do through hard work and virtue. This book popularized rags-to-riches narratives in children's literature and inspired future moral yet entertaining stories, such as those written by Charles Dickens.

Newbery's contribution to children's literature changed its face from just purely moralistic texts to interesting stories that both entertained and taught. His books thus paved the way for subsequent authors such as the Brothers Grimm, Hans Christian Andersen, and Lewis Carroll. The John Newbery Medal is given each year in the United States for outstanding work in children's literature—a proof of lasting impact. Such a shift in the development of children's literature—from the strictly moralistic religious text to imaginative storytelling—indeed is indicative of a broader societal shift in how childhood is perceived. Books for children were, throughout the 17th century, largely didactic, religious, and aimed at moral instruction. The 18th-century Enlightenment brought with it another point of view—that children were curious, capable learners who needed books that were far more engaging and interactive. John Newbery's innovations in the mid-18th century transformed children's literature from purely instructive into a combination of instruction and delight, thus paving the way for the fairy tales, adventure stories, and fantasy literature of the 19th and 20th

centuries. This change paved the way for the rise of fantasy storytelling that would later be championed by authors like Lewis Carroll, L. Frank Baum, C.S. Lewis, and Roald Dahl.

Realism in children's literature during the 20th century was an immediate response to great social, political, and cultural changes. Where previously fantastic and fairy-tale narrative forms dominated, the brutal realities of war, economic hardship, and shifting societal norms created a growing demand for literature reflecting the real world with which children and families struggled. This transformation began gradually but accelerated with particular vigor in the wake of World War II, when writers began to depict the childhood experience with greater candor and emotional depth. Realism then turned out to be a defining feature of children's literature by the mid-20th century, encompassing various themes such as poverty, race, gender, mental health, and even family dynamics.

The first of many influences that marked the emergence of realism was the Great Depression of the 1930s, during which families suffered from economic uncertainty and children grew up quickly. Literature captured this change through stories of young protagonists who battled hardship with resilience. Laura Ingalls Wilder's series, *Little House on the Prairie*, published from 1932 to 1943, imagined the struggles that connoted the life of pioneers, and the event of persistence, family unity, and adjustment to difficult circumstances. Around the same time, Margaret Wise Brown also started writing for younger children with simple words depicting everyday events of life in books like *Goodnight Moon*, 1947, considered to be among the first of those picture books capturing the quiet rhythms of childhood unobtrusively and sans moralization and fantasy elements. These very few early samples from both continents inaugurated an altogether new perspective different from mere escapism literature towards realism akin to the very living of a young reader's life.

Even greater changes came with the post-war years as children's literature started to reflect social and political movements reshaping the world. The influence of the Civil Rights Movement, feminism, and the countercultural revolution in the 1960s and 1970s found their way into stories, enabling writers to consider complex themes previously viewed as inappropriate for young readers. Beverly Cleary's *Ramona* series, which began in 1955 and ended in 1999, followed the everyday difficulties of growing up middle-class: sibling rivalry, economic stressors, and childhood angst addressed in a manner that is humorous yet very real. Judy Blume tackled realism one step further and candidly addressed issues including puberty, bullying, and self-identity with novels like *Are You There God? It's Me*, Margaret in 1970 and *Blubber* in 1974. Her work was innovative because it legitimized the actual thoughts and feelings of children and teenagers, opening the way for literature that did not avoid current and sensitive topics.

Realism in the 1960s and 1970s marked a radical break in children's literature, reflecting changes in society. Books were no longer just about adventure and morality; they became a means for young readers to understand the world around them. Paul Zindel's *The Pigman* (1968) battled loneliness, neglect, and the pursuit of meaning. M.E. Kerr and Robert Cormier took that concept even further with novels addressing homelessness, racial tension, and child abuse, showing that literature for teenagers could address real-world concerns without watering them down. Cormier's *The Chocolate War*, 1974, confronted power, corruption, and rebellion within a school setting and was one of the first children's books that did not have a happy ending. These authors extended the boundaries of what was considered acceptable in children's literature and proved that young readers were quite capable of sophisticated themes and complex moral dilemmas. With the rising prominence of realism, it wasn't a case of realism replacing fantasy but instead often coexisted. Even fantasy novels, though, tackled real-world concerns in metaphorical ways. Roald Dahl's novels, for instance, took humor and outrageous situations to comment on neglect, injustice, and survival. In *Matilda* (1988), an intelligent young girl overcomes viciously abusive authority figures; *The BFG* (1982) addressed loneliness and courage.

Contemporary fantasy writers such as J.K. Rowling and Philip Pullman had loaded their works with themes of political oppression, discrimination, and identity struggles to show that fantastic literature, too, was a way of discussing real issues. The shift in children's literature from fantasy to realism wasn't just a shift in how stories were narrated; it was a reflection of the cultural landscape that kept changing. Whereas the 19th century idealized childhood as a time of innocence and magic, by the 20th century literature perceived that children suffered under hardship, fear, and uncertainty. Produced out of war, economic flux, and social justice movements was literature that depicted children not as passive recipients of morality but as agents in the real world. Authors began to trust young readers with more respect, believing that they could indeed handle difficult themes and complex emotions. This transformation set the stage for modern children's literature, which continues to balance realism and fantasy while addressing the challenges faced by contemporary youth.

Growth of fantasy in children's literature reflects a movement away from simplistic folktales and fairy tales—that were mainly aimed at moral lessons or caution in nature—to the complexly constructed escapist fantasies offering realist insights that are both reflective as well as critical of reality. Classic fairy tales or folklore, courtesy of Brothers Grimm and Hans Christian Andersen, were embedded deep in oral stories and mirrored civilization's mores and phobias. Tales by the Brothers Grimm, like Hansel and Gretel and Snow White, contained many dark and violent elements that were intended to teach children lessons about obedience, resilience, and justice.

Their stories typically reinforced strict moral codes and portrayed characters in terms of stark good and evil. Similarly, even Andersen's tales, among which the most well-known are *The Little Mermaid* and *The Ugly Duckling*, which retain their moral dimension, came to acquire a more emotional and personal storytelling anchored in themes of suffering, transformation, and survival. As children's literature continued to evolve, fantasy storytelling began to move away from cautionary tales, built upon those folklores, to full-scale, imaginative worlds complete with their own logic. This change is perhaps nowhere as apparent as it is in the works of Lewis Carroll and L. Frank Baum. Carroll's *Alice's Adventures in Wonderland*, published in 1865, dismissed Victorian moralism for absurdity, playfulness, and intellectual teasers that could allow children uninhibitedly to exploit the bounds of their imagination. His illogical story structure and characters, like the Mad Hatter and Cheshire Cat, were a break from instructive literature and signaled that children's literature could celebrate curiosity and exploration for its own sake. Baum's *The Wonderful Wizard of Oz*, published in 1900, created an entirely new world with magical creatures, challenges, and adventures.

Unlike the more traditional fairy tales, which depended for their resolution on such forces as fate or supernatural intervention, Baum's heroine, Dorothy, forged her own destiny through bravery and wit. This shift reflected changing perceptions of childhood, recognizing children as capable of independent thought and problem-solving rather than merely absorbing moral instruction. By the time of the 20th century, fantasy literature reached new layers of complexity and literary sophistication by the works of J.R.R. Tolkien and C.S. Lewis. Thus, Tolkien unveiled Middle-earth—a world with a constructed history, languages, and mythological framework—through the pages of *The Hobbit* (1937) and the trilogy titled *The Lord of the Rings*, which was completed in 1954–1955. Drawing from his extensive work dealing with medieval literature and philology, Tolkien made fantasy an epic literary art, recording in his texts tussles of power, corruption, sacrifice, and heroism.

Unlike the earlier fantasy, which usually remained childlike in its morality, Tolkien's works greeted his readers with characters faced by moral dilemmas, even carrying shades of ambiguity; for example, the struggle of Gollum and the burden of Frodo in carrying the One Ring. Similarly, C.S. Lewis's *The Chronicles of Narnia* series from 1950–1956 combined Christian allegory with elements of mythology and fairy tale conventions. Lewis's stories, though popularly read as adventure, carried far deeper philosophical and theological meanings. Aslan in *The Lion, the Witch and the Wardrobe*, for instance, is a Christ-like figure who sacrifices himself for others, initiating young readers into themes of redemption and moral responsibility.

As fantasy literature continued to evolve, it became an increasingly powerful means of addressing real-world issues metaphorically while cultivating creativity and imagination. Many contemporary fantasy authors employ their worlds to explore complex issues such as oppression, identity, and social justice. For example, Ursula K. Le Guin's *Earthsea* series (1968–2001) is a coming-of-age study of power dynamics, self-discovery, and the consequences of ambition, while Ged struggles with his own pride and the dark forces he lets loose. Philip Pullman's *His Dark Materials* trilogy (1995–2000) speaks to institutional authority and challenges religious dogma in the first series installment, *The Golden Compass*, wherein Lyra's journey involves questioning and resisting oppressive structures. J.K. Rowling's *Harry Potter* series (1997–2007) also interlaces magical adventure with discourses of prejudice, authoritarianism, and resistance. A possible example could be *Harry Potter and the Order of the Phoenix*, in which a political acting upon through forbidden speech and the authority of Dolores Umbridge brings authoritarianism right onto the school premises.

More recently, fantasy literature has continued to evolve to reflect diverse experiences and perspectives. Tomi Adeyemi's *Children of Blood and Bone* (2018) integrates Nigerian mythology into its fantasy world while addressing racial injustice and oppression, making the genre more inclusive and socially relevant. Similarly, Nnedi Okorafor's *Akata Witch* (2011) brings African cultural elements into the realm of fantasy while exploring themes of identity and belonging. Modern works of fantasy thus bear evidence that these books are not mere escapes but a medium for young readers through which they relate to contemporary problems in a symbolic and meaningful manner.

Fantasy literature has continued to evolve, always reflecting issues in society, yet nurturing creativity and imagination. Roald Dahl was a significant author in the reconfiguring of modern children's fantasy by melding lighthearted storytelling with dark humor and acerbic social commentary. His works have been quite contrary to the moralistic fairy tales of times past, depicting children as resilient, intelligent protagonists who confront corrupt authority figures. In *Matilda* (1988), the eponymous heroine, with her telekinetic powers and voracious love for reading, overcomes the totalitarianism of her vicious headmistress, Miss Trunchbull. This story, while entertaining the readers with fantastical elements, reinforces the belief that knowledge and resilience can always triumph over tyranny. Similarly, *Charlie and the Chocolate Factory* (1964) addresses greed, entitlement, and bad parenting through trials inside Willy Wonka's magical factory, showing how fantasy can be a vehicle for moral and social lessons.

Dahl's approach influenced subsequent authors who expanded the fantasy genre's role in exploring complex themes. J.K. Rowling's *Harry Potter* series (1997–2007) follows an orphaned boy discovering his magical heritage while facing issues of discrimination, corruption, and destiny. The moment when Dumbledore tells Harry, "It is our choices, Harry, that show what we truly are, far more than our abilities," encapsulates a central theme of the series—personal responsibility and moral agency matter more than circumstances of birth. Rowling's complex world-building and multilayered characters raised children's fantasy to a sophisticated narrative about prejudice, tussles of power, and the impact of history on the present.

Philip Pullman's *His Dark Materials* trilogy (1995–2000) took fantasy literature into even more philosophical areas, questioning religious orthodoxy and the nature of free will. While C.S. Lewis' *The Chronicles of Narnia* cast Christian allegory in a traditional fantasy mold, Pullman's world is one of doubt and rebellion against authority. One immediately recognizable thread of Lyra Belacqua's story entails the idea of seeking knowledge as opposed to this being handed down; thus, this can relate to worldly struggles against the chains of authoritarian control. As such, when it is said, «We are all subject to the fates. But we act as if we are not, or die of despair, so the series implores one to fight for one's truths and not to go by some imposed narrative. As fantasy literature developed, authors such as Rick Riordan began using the genre to frame important discussions about inclusivity and personal identity struggles.

Percy Jackson and the Olympians collapses Greek mythology onto modern storytelling (2005–2023), introducing Percy as a hero with ADHD and dyslexia-redefining heroism to include neurodiverse experiences. Similar to Charlie Bucket, Percy finds his success in an ability not related to strength but to finding his own difference and embracing his identity. Modern fantasy evolves even now to address contemporary problems in very ingenious ways. *Coraline* by Neil Gaiman (2002) explores the fears of childhood and emotional survival through a dark fantasy lens; Coraline actually travels into the eerie Other World, which metaphorically faces one's deepest anxieties. Tomi Adeyemi's *Children of Blood and Bone* (2018) weaves West African mythology into a narrative about racial oppression, using magic as an allegory for marginalized communities reclaiming their power. Suzanne Collins' *The Hunger Games* (2008–2010) blends dystopian and fantasy elements to critique government control, media influence, and the ethics of survival. The endurance of fantasy literature in modern storytelling proves that it is far more than escapism. It offers a medium whereby young readers can fathom personal emotions, societal dilemmas, and moral complexities in an accessible and engaging way. Roald Dahl's subversive storytelling laid the foundation for fantasy to be more than just a whimsical adventure—it became a tool for empowerment, critique, and emotional exploration. The ability of fantasy to transport the reader while having them contemplate the real world keeps it such that it will live long and thrive well into the generations to come within the realm of children's literature.

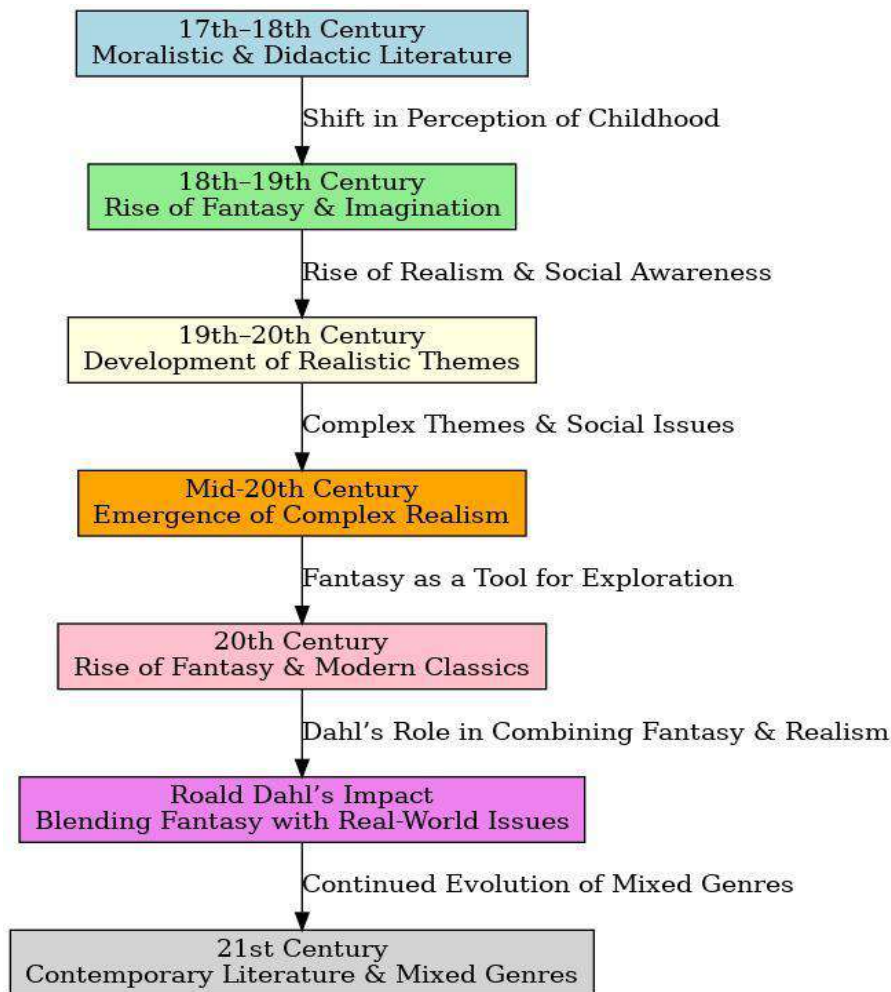
Results. Children's literature has transformed from strict moral instruction to imaginative storytelling, reflecting societal and philosophical changes. In the early stages, books aimed to teach discipline and morality, as seen in *A Token for Children* (1671). However, the Enlightenment and Romantic movements reshaped the perception of childhood, emphasizing creativity and joy. John Newbery's *A Little Pretty Pocket-Book* (1744) was a turning point, making literature enjoyable for children while maintaining educational value. Over time, storytelling became more engaging, leading to classics like *Alice's Adventures in Wonderland* (1865), which prioritized playful narratives over moral rigidity. The shift toward realism in the 20th century marked another major change. Literature started reflecting real-life struggles, with books like *Charlotte's Web* (1952) addressing themes of loss and friendship, while *The Snowy Day* (1962) introduced diversity in children's literature. The Civil Rights Movement and other social changes encouraged stories that represented different backgrounds and experiences. By the 1970s, books such as *Bridge to Terabithia* (1977) explored grief and emotional growth, while *The Machine Gunners* (1975) depicted the

LITERARY CRITICISM

realities of war. These works expanded the boundaries of what was considered acceptable for children's literature, making stories more relatable and impactful.

Fantasy literature also evolved significantly. While early fairy tales by the Brothers Grimm and Hans Christian Andersen often carried dark moral lessons, later works introduced richer, more imaginative worlds. The Wonderful Wizard of Oz (1900) and Alice's Adventures in Wonderland invited readers into magical landscapes that encouraged curiosity rather than fear. J.R.R. Tolkien's The Lord of the Rings and C.S. Lewis's The Chronicles of Narnia elevated fantasy by integrating mythology, philosophy, and deep moral themes. Modern fantasy, such as Harry Potter (1997–2007), continues this tradition by addressing real-world issues like discrimination, power struggles, and identity through a magical lens. Roald Dahl played a crucial role in modern fantasy by combining humor, magic, and social commentary. Books like Matilda and Charlie and the Chocolate Factory empower young readers by portraying children overcoming oppressive authority figures. This style influenced contemporary fantasy, seen in Percy Jackson and the Olympians and Children of Blood and Bone, which weave mythology and cultural identity into their narratives. Fantasy remains a dominant force in children's literature, allowing young readers to explore emotions, fears, and moral dilemmas through engaging stories.

The future of children's literature will likely continue blending realism and fantasy, as seen in works like Coraline and The Hunger Games, which merge real-world anxieties with imaginative storytelling. Diversity and representation are becoming more central, ensuring that literature reflects a broader range of experiences. Unlike early didactic books that imposed moral lessons, modern children's literature encourages critical thinking, allowing young readers to form their own perspectives on right and wrong. Future research could examine how digital storytelling and cultural influences will shape literature, confirming that children's

books are more than just entertainment—they play a vital role in shaping young minds.

Conclusion. Children's literature has played a crucial role in shaping the intellectual, emotional, and moral development of young readers. Over time, it has transitioned from simple instructional texts to complex narratives that blend education with entertainment, realism with fantasy, and tradition with innovation. Through these stories, children have been introduced to diverse cultures, moral dilemmas, and imaginative worlds that help them navigate their own realities. The enduring power of children's literature

LITERARY CRITICISM

---

lies in its ability to evolve with societal changes while maintaining its core purpose—to inspire curiosity, encourage critical thinking, and foster a lifelong love of reading. As technology and new media influence storytelling, the essence of children's literature will continue to adapt, ensuring that future generations remain engaged with stories that challenge, comfort, and empower them.

REFERENCES:

1. Hunt P., *An Introduction to Children's Literature*, 1994, p. 23.
2. Townsend, J., *Written for Children: An Outline of English-Language Children's Literature*, 1990, p. 45.
- 3., M. O., & Immel, A. (Eds.), *The Cambridge Companion to Children's Literature*, 2009, p. 67.
4. Carpenter, H., *Secret Gardens: The Golden Age of Children's Literature*, 1985, p. 89
5. Axtam Uktamovich, and Jalilova Lola Jalilovna. "J.K.Rouling"garri potter" asarida yosh psixologiyasi". *Conferencea*, Sept. 2022, pp. 33-37, <https://www.conferencea.org/index.-php/conferences/article/view/1352>.
6. Stevenson, D. (2008). "Sentiment and Significance: The Impossibility of Recovery in the Children's Literature Canon" *The Lion and the Unicorn*, 32(3), 328-344.
7. Jalilova L.J., Oromova M. (2025) Realistic and Fantastic Elements in the Works of Roald Dahl. // *American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education Volume 3, Issue 1, 2025 ISSN €: 2993-2769 – B. 152-158* <https://grnjournal.us/index.php/STEM/article/view/6616/6314>
8. Falconer, R. (2008). *The Crossover Novel: Contemporary Children's Fiction and Its Adult Readership*. Routledge.
9. <https://courses.lumenlearning.com/suny-hccc-childrenslit/chapter/history-of-childrens-literature/#-footnote-7-1-back>
10. West, M. I. (1992). *Roald Dahl and Children's Literature: Criticism and Controversy*. Twayne Publishers.

THE DISTINCTIVE FEATURES OF MARY POPPINS BY PAMELA LYNDON TRAVERS

Qurbonova Nodira Roziqovna,

PhD, Associate professor of Bukhara State University
Department of English Literary and Translation Studies,
Foreign Languages Faculty, Uzbekistan
n.r.qurbonova@buxdu.uz

Sharipova Komila Usmonovna,

Master Student of Bukhara State University
Department of English Literary and Translation
Studies, Foreign Languages Faculty, Uzbekistan
k.u.sharipova@buxdu.uz

Abstract. Pamela Lyndon Travers, famous for her Mary Poppins series, crafted a literary realm that skillfully merges fantasy with reality. Her writing is notable for its rich narrative style, intricate character development, and profound thematic exploration, elevating her work beyond mere children's literature. Travers employs an episodic format, a third-person omniscient viewpoint, and symbolic motifs to enhance the reader's experience. Through characters like Mary Poppins, she delves into themes of imagination, personal growth, and the blend of the magical with the ordinary. Moreover, her influence transcends the literary sphere, inspiring adaptations and impacting the realm of fantasy storytelling. Although she had criticisms regarding the Disney adaptation, Travers' legacy persists, as her tales continue to enchant and inspire generations. This article analyzes the defining aspects of Travers' literary contributions, focusing on her narrative methods, character development, thematic depth, and enduring cultural relevance.

Keywords: P.L. Travers, Mary Poppins, fantasy literature, character development, narrative style, thematic analysis, cultural impact.

ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ЧЕРТЫ МЭРИ ПОППИНС ПАМЕЛЫ ЛИНДОН ТРЭВЕРС

Аннотация. Памела Линдон Трэверс, известная своей серией книг о Мэри Поппинс, создала литературное царство, которое умело объединяет фантазию с реальностью. Её творчество отличается богатым повествовательным стилем, сложным развитием персонажей и глубоким тематическим исследованием, что выводит её работу за рамки простой детской литературы. Трэверс использует эпизодический формат, всеведущую точку зрения от третьего лица и символические мотивы для улучшения впечатлений читателя. Через таких персонажей, как Мэри Поппинс, она погружается в темы воображения, личностного роста и смешения магического с обыденным. Более того, её влияние выходит за рамки литературной сферы, вдохновляя адаптации и влияя на сферу фэнтезийного повествования. Хотя она критиковала диснеевскую адаптацию, наследие Трэверс сохраняется, поскольку её истории продолжают очаровывать и вдохновлять поколения. В этой статье анализируются определяющие аспекты литературного вклада Трэверс, уделяя особое внимание её повествовательным методам, развитию персонажей, тематической глубине и непреходящей культурной значимости.

Ключевые слова: П. Л. Трэверс, Мэри Поппинс, фэнтези литература, развитие персонажей, стиль повествования, тематический анализ, культурное влияние.

PAMELA LINDON TRAVERSNING MERI POPPINS ASARINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Meri Poppins turkumi bilan mashhur bo'lgan Pamela Lindon Travers xayolotni voqelik bilan uyg'unlashtirgan adabiy sohani yaratdi. Uning yozuvi o'zining boy hikoya uslubi, murakkab xarakter taraqqiyoti va chuqur mavzuli izlanishlari bilan ajralib turadi va ijodini bolalar adabiyotidan ham yuqori darajaga ko'tardi. Travers o'quvchi tajribasini oshirish uchun epizodik format, uchinchi shaxsning hamma narsani biluvchi nuqtayi nazari va ramziy motivlardan foydalanadi. Meri Poppins kabi personajlar orqali u xayolot, shaxsiy o'sish va sehrning oddiylik bilan uyg'unligi mavzularini o'rganadi. Bundan tashqari, uning ta'siri adabiy sohadan ustun bo'lib, moslashuvlarni ilhomlantiradi va fentezi hikoyalar sohasiga ta'sir qiladi. Garchi u Disneyning moslashuvi bilan bog'liq tanqidlarga duch kelgan bo'lsa-da, Traversning merosi

saqlanib qolmoqda, chunki uning ertaklari avlodlarni sehrlashda va ilhomlantirishda davom etmoqda. Ushbu maqolada Traversning adabiy hissalarining belgilovchi jihatlari tahlil qilinadi, uning hikoya qilish usullari, xarakter rivojlanishi, mavzu chuqurligi va doimiy madaniy ahamiyatiga e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: P.L. Travers, Meri Poppins, fentezi adabiyoti, xarakter rivojlanishi, hikoya uslubi, tematik tahlil, madaniy ta'sir.

Introduction. Pamela Lyndon Travers is a distinctive and impactful figure in children's literature, best known for her *Mary Poppins* series. Her works have engaged readers of all ages, intertwining elements of fantasy, philosophy, and insightful human truths. Unlike many conventional children's authors, Travers infused her narratives with significant spiritual and philosophical themes that elevate her stories beyond mere enchanting tales. Through her *Mary Poppins* books and other writings, she adeptly merges the ordinary with the extraordinary, prompting readers both young and mature to expand their imaginative horizons. Travers' influence reaches far beyond written literature, impacting film, theater, and popular culture. The character of Mary Poppins, first introduced in 1934, has evolved into a cultural icon symbolizing mystery, wisdom, and transformation.

The 1964 Disney adaptation solidified Mary Poppins' status in popular culture, despite Travers' well-documented dissatisfaction with the way her character was interpreted in the film. Nonetheless, the ongoing popularity of her books, stage adaptations, and film renditions highlights the lasting impact of her storytelling prowess. Central to Travers' literary work is a nuanced interplay between order and chaos, discipline and freedom, as well as realism and fantasy. Unlike the singularly whimsical nature of various children's stories, Travers' narratives contain elements of mysticism, depth, and structured moral teachings. Her writing is abundant in allegory, symbolism, and connections to mythology, philosophy, and folklore, providing a rich, layered experience that appeals to both children and adults, encouraging deeper engagement with her themes. This article investigates the unique traits of Travers' works, especially the *Mary Poppins* series. It will delve into critical elements of her writing—including narrative approach, character development, thematic content, cultural significance, and literary techniques—to present a comprehensive view of her literary contributions. By examining these core elements, we can gain a better understanding of why her stories continue to enthrall readers globally.

Discussion. One of the defining aspects of Travers' literary style is her talent for creating simple yet profound narratives. While her prose may seem straightforward, it is imbued with deeper philosophical inquiries and subtle moral lessons. She utilizes a third-person omniscient narrator, granting readers access to the thoughts and feelings of numerous characters. This narrative style broadens the scope of her stories, enabling Travers to seamlessly shift perspectives among Mary Poppins, the Banks children, and other characters.

Another significant trait of her work is the episodic structure, particularly evident in the *Mary Poppins* series. Each chapter serves as a self-contained adventure, loosely tied together by overarching themes rather than a strictly linear storyline. This structure allows Travers to explore a wide array of moral lessons, fantastical elements, and dreamlike scenarios within a single volume. Travers' distinctive use of dialogue sets her writing apart. The conversations between Mary Poppins and the Banks children are often enigmatic, characterized by cleverness, ambiguity, and an intentional lack of clear explanations. This contributes to Mary Poppins' portrayal as a mysterious, almost otherworldly being who guides the children through enchanting experiences without providing clear rationale for her behavior. This air of mystery enriches Travers' narratives, keeping readers captivated even after multiple readings.

In "Mary Poppins", each chapter stands alone as its own story, such as "The Day Out," where Bert and Mary Poppins jump into a chalk drawing and embark on a day filled with magical encounters.

"They were in the drawing. It was strange to be walking through a picture instead of merely looking at it."

"Mary Poppins", Chapter 3: "The Day Out", p30-35

This excerpt showcases Travers' talent for blending the mundane with the magical, making the shift into fantasy feel seamless and natural.

The other characters in her stories also play pivotal roles in shaping the central themes. Jane and Michael Banks, the main children under Mary Poppins' supervision, act as proxies for the readers, experiencing and learning from the extraordinary events that unfold. Through their perspective, we observe the stark contrast between the dreary reality of adult life and the boundless potential of the imagination. Supporting characters, like Bert the Matchman, Mrs. Corry, and the Bird Woman, add further layers of

enchantment to Travers' universe. Each character, regardless of their importance, contributes to the theme of transformation and hidden magic in the everyday.

Mary Poppins defies the typical portrayal of a nurturing nanny; she is enigmatic, vain, strict, and a bit intimidating, yet she embodies deep care and insight.

For instance, when Jane and Michael inquire about her magical adventures, she feigns ignorance, enhancing her elusive character.

"Don't you remember?" asked Jane.

"What?" Mary Poppins replied, appearing very innocent.

"All the things we did today."

"What things?" Mary Poppins asked with a sniff.

"Now, children," Mrs. Banks interjected, *"it's time for tea."*

Mary Poppins, Chapter 10: "Full Moon"p140-145

Even after the children have witnessed astonishing magical occurrences, Mary Poppins dismisses them, maintaining her air of mystery and supporting the narrative's theme that magic lurks within the routine of daily life.

Travers' works transcend simple whimsical tales of magic; they delve into profound philosophical and moral themes, distinguishing them from typical children's literature.

One key theme in her writing is the relationship between fantasy and reality. In *Mary Poppins*, magical happenings seamlessly integrate into the everyday world. Unlike many fantasy narratives that transport characters to entirely different realms, Travers embeds magic in the ordinary just beneath the surface, waiting to be discovered. This subtlety invites readers to recognize the extraordinary in their own lives.

Additionally, the significance of imagination emerges as a core theme. Travers frequently critiques the limitations of rigid, unimaginative adults, portraying them as incapable of seeing the marvels around them. In contrast, the Banks children retain the ability to perceive and embrace magic, emphasizing the necessity of maintaining a childlike sense of wonder to grasp life's mysteries.

Travers also investigates personal growth and change. Much of the wisdom in *Mary Poppins* comes from experiences rather than explicit lessons. The children frequently undergo meaningful changes after their interactions with Mary Poppins and the magical realm she unveils. These lessons are often implicit, encouraging reflection and self-discovery.

Analysis and results. Furthermore, Travers weaves in elements of mythology, folklore, and spiritual themes. Throughout her life, she showed a deep interest in mysticism, especially concepts rooted in Eastern philosophy and Western esoteric thought. These influences subtly permeate her stories, appearing through symbolic imagery, enigmatic wisdom, or mysterious happenings that hint at deeper truths beyond the narrative's surface.

Travers expertly merges the ordinary with the extraordinary, prompting readers to appreciate the magic inherent in everyday life.

In *The Dancing Cow*, Mary Poppins narrates a story about a cow that begins to dance uncontrollably after stepping on a fallen star. The account is treated with complete normalcy, reinforcing the story's seamless blend of reality and magic.

"Why shouldn't she dance?" asked Mary Poppins. *"Everybody's got to dance sometime, even a Cow."*

"Mary Poppins", Chapter 5: "The Dancing Cow"p 50-55

In this example, Travers subtly critiques the rigidity of adult reasoning, encouraging readers to embrace wonder and creativity. Imagination serves as a vital bridge between the commonplace and the extraordinary, with P.L. Travers presenting it not only as a source of joy but also as an essential aspect of humanity, offering insight, transformation, and emotional resonance. Her narratives suggest that a life devoid of imagination is one stripped of magic, wonder, and the ability to look beyond the obvious. A poignant illustration of this theme is found in the chapter *The Bird Woman*, which highlights the role of perspective, emotional connection, and the significance of seemingly minor gestures.

In *Mary Poppins*, Jane and Michael Banks accompany Mary Poppins to St. Paul's Cathedral, where they encounter an elderly woman selling breadcrumbs for people to feed the birds. She is introduced with a simple yet lyrical refrain:

"Feed the birds, tuppence a bag," she would say, offering them to passersby.

"Mary Poppins", Chapter 7: "The Bird Woman" p 70-75

On the surface, this scene appears to describe an elderly vendor and her modest trade. However, Travers imbues it with deeper significance, portraying the act of feeding the birds as more than a mere transaction; it becomes a moment of empathy, connection, and quiet marvel. The Bird Woman is depicted as almost mystical, representing wisdom and kindness in an otherwise apathetic world.

The phrase "feed the birds" resonates symbolically, implying the value of small, selfless actions that bring happiness to others. This scene urges readers to delve beyond the surface of daily interactions and recognize the extraordinary within the ordinary. The notion that an act as simple as feeding pigeons could carry profound meaning reflects Travers' belief in the transformative nature of imagination.

A critical theme in *Mary Poppins* is the tension between imaginative thinking and practicality, exemplified through the differing viewpoints of children and adults. In *The Bird Woman*, this contrast is subtly drawn. Jane and Michael, led by Mary Poppins, are enchanted by the old woman and her offer to feed the birds, while their father, Mr. Banks, dismisses such acts as foolish and insignificant. To him, money should be spent wisely invested in banks, not squandered on feeding pigeons. This attitude mirrors the wider societal focus on financial gain over imaginative or sentimental pursuits.

A striking element of P.L. Travers' *Mary Poppins* series is her use of symbolic objects that enhance the narrative. These items contribute not only to the enchanting atmosphere of the stories but also offer deeper insights into characters and themes. Among these, Mary Poppins' parrot-headed umbrella emerges as a particularly significant symbol. It represents the connection between the magical and the mundane, subtly reflecting Mary Poppins' own mysterious persona.

The Parrot-Head Umbrella as a Representation of Mary Poppins' character.

Mary Poppins embodies contradictions, she is strict yet affectionate, mysterious yet recognizable, distant yet deeply connected to the children she cares for. Her parrot-headed umbrella symbolizes this duality. Unlike the magical adventures she shares with the children, which often fade into memory like dreams, the umbrella is a tangible object that continually reinforces her otherworldly presence.

A notable moment with the umbrella occurs toward the end of *Mary Poppins*, when she prepares to leave the Banks family:

"You'll miss me," said the parrot-headed umbrella.

Mary Poppins replied with a superior sniff, "Nonsense," as she snapped the umbrella shut.

Mary Poppins, Chapter 12: "West Wind" p180-185

This brief exchange carries significant meaning. The umbrella, silent throughout much of the tale, finally speaks, articulating the very sentiment that Mary Poppins herself resists acknowledging—that she has created a bond with the Banks children and that they will miss her. Yet, instead of responding with warmth, she dismisses the notion, reinforcing her characteristic aloofness. The act of closing the umbrella symbolizes her refusal to show vulnerability, even though both the reader and perhaps Mary Poppins herself know the umbrella is expressing a truth.

The parrot-headed umbrella exemplifies Travers' skillful fusion of the ordinary and the extraordinary. An umbrella is an everyday item—entirely mundane—yet by giving it a talking parrot head, Travers imbues it with magic, subtly reminding us that Mary Poppins is more than just a typical nanny. Unlike the overtly magical happenings in the story, such as jumping into chalk drawings or having tea on the ceiling, the umbrella exists between both realms. It remains with her, continually asserting her mystical nature. The choice of a parrot head as the umbrella's handle is particularly unusual. Parrots are known for their ability to mimic speech, making them fitting symbols for an object that occasionally breaks its silence to speak truthfully. The parrot-headed umbrella acts as an externalized voice for Mary Poppins—voicing what she chooses not to. This adds a layer of humanity to her character, hinting at emotions she aims to conceal. Throughout literature, umbrellas signify protection, shelter, and mobility. In *Mary Poppins*, the umbrella takes on greater significance as a means of flight. Mary Poppins doesn't depart the Banks household conventionally—she doesn't simply walk away. Instead, she opens her umbrella and is whisked away by the wind, reinforcing that she is influenced by forces beyond human understanding.

Mary Poppins is one of the most captivating characters in children's literature. Unlike the overly sweet and nurturing nannies often seen in other stories, Travers' Mary Poppins is strict, enigmatic, and pragmatic. Yet, underneath her stern demeanor is a genuine warmth and concern for the children in her care. This complexity balancing authority with kindness makes her a richly layered character. Travers was significantly inspired by mythological themes, particularly the archetype of the divine feminine. Many scholars have pointed out that Mary Poppins shares traits with figures from folklore and mythology, such as the wise crone, the trickster, and the magical caregivers in European tales. Her arrival and departure reflect the journeys of

mythical characters who come into the mortal realm to share wisdom before disappearing, leaving only memories and lessons behind.

Her arrival and departure are always dictated by the wind, underscoring the theme of impermanence. She arrives when needed and leaves when her task is complete. The umbrella plays a central role in this ritual, symbolizing her belonging to a different world—one governed by its own mysterious rules. The parrot-headed umbrella is not merely a whimsical accessory; it is a key symbol that encapsulates its owner's dual nature, representing the intersection of magic and reality, the tension between attachment and detachment, and the struggle to express deep emotions. Through this simple object, Travers conveys much about Mary Poppins' character without being overt. Like Mary Poppins herself, the umbrella is both ordinary and extraordinary, reinforcing the book's central theme: magic exists within everyday life, if one knows where to look. P.L. Travers' Mary Poppins is a timeless classic, not only for its enchanting mix of fantasy and reality but also for the profound themes it quietly weaves throughout the narrative. Notably, the theme of transience—the fleeting nature of magic, childhood, and human relationships—is one of the book's most poignant messages. This theme is powerfully conveyed in the way Travers chooses to conclude the first book, leaving a lasting impression on readers and scholars alike.

At the end of Mary Poppins, as she prepares to depart from the Banks household, Jane and Michael grapple with her exit. Unlike the theatrical farewells found in many children's books, Mary Poppins' departure is quiet and matter of fact, perfectly aligned with her enigmatic character.

“As the nursery door closed behind her, she heard Michael say, ‘*She’s gone!*’ and Jane responding, ‘*She’ll come back again. She always does.*’”

Mary Poppins, Chapter 12: “West Wind” p180-185

This seemingly straightforward passage carries significant emotional and philosophical depth. It encapsulates not only Mary Poppins' character but also the transient lessons she imparts. The way Travers constructs this moment—with no fanfare, sentimentality, or definitive resolution—reinforces the idea that the most magical experiences in life are temporary and deserve to be cherished.

Conclusion. P.L. Travers' Mary Poppins series remains one of the most significant and enduring works in children's literature, enchanting readers across generations with its seamless blend of fantasy and reality. Her distinctive storytelling, nuanced character development, and profound philosophical insights distinguish her work from traditional children's literature, leaving a lasting mark on literature, culture, and the popular imagination. Travers' writing strikes a remarkable balance between simplicity and depth. By employing an episodic narrative style, she structures her books as a series of interconnected magical adventures, allowing each chapter to serve as both an independent story and a part of a larger tale. This approach enhances readability and maintains an element of surprise, mirroring the whimsical essence of Mary Poppins herself. Her use of an omniscient narrator further enriches the storytelling, offering readers insights into the inner lives of both the human and fantastical characters.

Another hallmark of Travers' work is her character development. Mary Poppins stands out as a compelling literary creation simultaneously strict and kind, ordinary yet extraordinary, distant yet profoundly impactful. Her air of mystery and authority, along with her refusal to explain herself or her magical abilities, adds to her appeal. The Banks children act as conduits through which readers experience wonder, transformation, and moral lessons. Their evolving relationship with Mary Poppins mirrors the universal process of learning and growing through extraordinary encounters. P.L. Travers' work endures not solely for its enchanting charm but because it resonates with something deep and universal within the human experience. Her stories invite readers to embrace mystery, discover wonder in the ordinary, and above all, keep the spirit of imagination alive.

REFERENCES:

1. Lawson, Valerie. *Mary Poppins, She Wrote: The Life of P.L. Travers*. Simon & Schuster, 1999.
2. Mackey, Margaret. “The Case of Mary Poppins: Fantasies of a Governess in Children's Literature.” *Children's Literature Association Quarterly*, vol. 34, no. 2, 2009, pp. 120-137.
3. Ego, Sheila. *Thursday's Child: Trends and Patterns in Contemporary Children's Literature*. American Library Association, 1981
4. Qurbonova Nodira Roziqovna: “Peculiarities of domestic fantasy in (English) literature”, 2024.
5. Qurbonova Nodira Roziqovna: *The formation of domestic fantasy discourse in children's literature: The example of Mary Poppins by P.L.Travers*.2024.
6. Kasimova, R. R. (2016). Description of Ceremonial Ethnographisms in English Translation of “Alpomish”. // *International Journal of Central Asian Studies*.—Korea, 20, 55-74.

7. Khodjaeva D. *Терминология в узбекском языке: развитие, обогащение и характеристика* // Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 8. – №. 8. – С. 10.
8. Olimova Dilfuza Zokirovna. (2022). The specifics of translation actions in simultaneous interpreting. // *Middle European Scientific Bulletin*, 22, 292-295.
9. Olimova Dilfuza Zokirovna. (2024). Insights into Effective Consecutive Interpreting. // *Best journal of innovation in Science, Research and Development*, 3(6), 648-651.
10. Xodjaeva D. I. On Translation of Terms // "Online- onferences" Platform. – 2021. – С. 151-153.
11. Ходжаева Д. И. Опыт количественного анализа стилистических терминов в толковых словарях (на материале толковых словарей английского, русского и узбекского языков) // *Вестник Челябинского государственного университета*. – 2011. – №. 28. – С. 130-133.
12. Kasimova, R. R. (2022). Comparative study of a Writer's and Translator's Psychology in the English translation of "Kecha va Kunduz". VI. *Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyum*. Moldova, 13-15.
13. Saidov, S. (2024). An Overview Of Corpus Linguistics And Its Benefits In Language Teaching. *Центр Научных Публикаций (Buxdu. Uz)*, 45(45).
14. Olimova Dilfuza Zokirovna. (2022). On the Peculiarities of Simultaneous Interpreting. // *Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT*, 2(5), 170-180.
15. Niyazova M. K., Subkhonova N. M. Creation of Robinson Crusoe Novel // *Web of Scientists and Scholars: Journal of Multidisciplinary Research*. – 2023. – Т. 1. – №. 5. – С. 28-31.
16. Зиёдуллаев, Акмал Раунович. "Ingliz va o'zbek tillarida eponimlarning lingvokulturologik aspektlari" // *Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал* 8 (2023), 64-69.
17. Khodjaeva, D. I., & Mustafoyeva, P. U. (2020). Positiuon and combination of sounds in speech. // *International Journal on Integrated Education*, Volume 3, Issue 1, e-ISSN: 2620 3502; p-ISSN 2515 3785, pp. 182-185.
18. Radjabova Dildora Rakhimovna. (2024). Development of literary psychologism in Uzbek literature. *Conferencea*, 69–72.
19. Sukhrob, S. S. (2024). Theoretical Approaches To The Study Of Lingua-Cultures Based On Corpus Analysis. // *Best Journal Of Innovation In Science, Research And Development*, 3(6), 365-370.

USMON AZIM SHE'RIYATIDA TABIAT TASVIRINING O'ZIGA XOSLIGI

Sohibova Zarnigor Nusratilloevna,

Buxoro davlat universiteti doktoranti (DSc)

zarnigorsohibova1988@gmail.com

Annotatsiya. Tabiat va borliqni tasvirlashda shoirning hissiy-psixologik holatlari va ularning o'quvchiga yetkazilish usullari muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqolada Usmon Azimning tabiat lirikasiga mansub she'rlari tahlil qilingan. Bizni o'rab turgan tashqi olamning shoir ijodidagi badiiy manzarasi adabiy mezonlar, falsafiy mazmun va ruhiy tahlil o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikda tekshirilgan. Peyzaj lirikasiga oid she'rlar insonni o'rab turgan mavjud borliq va u mansub jamiyatga tuyg'u va ruhiy holatlar bilan bog'langan bo'ladi. Mana shu hissiy-psixologik holat Usmon Azim she'rlarda qanday aks ettiriladi, ularda shoirning borliqni emotsional anglashi qay darajada va shoir ongida sintez qilinib qayta o'quvchiga yetkazilgan obyektiv olam bizga qanday ta'sir qiladi? Maqolada shu kabi savollarga javob berilgan. Ishda tahlil obyekti sifatida Usmon Azimning "Saylanma" (1995) to'plamidagi borliq manzarasi tasvirlangan she'rlar tanlab olingan. Mavzu doirasida muammoni yoritish uchun maqolada analitik, germenevtik, qiyosiy va psixoanaliz tahlil metodlari qo'llanildi. Shuningdek, tanlangan she'rlar badiiy-estetik mezonlar va ruhiy-emotsionallik nuqtayi nazaridan tahlil qilindi. Maqolaning asosiy maqsadi – Usmon Azimning tabiat lirikasida insonning hissiy holatlari va tashqi olam o'rtasidagi bog'lanishni ochib berishdir.

Kalit so'zlar: Usmon Azim, she'riyat, lirika, peyzaj, borliq manzarasi, tabiat tasviri.

СПЕЦИФИКА РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ПРИРОДЫ В ПОЭЗИИ УСМОНА АЗИМА

Аннотация. В статье анализируются эмоционально-психологические состояния поэта в стихотворениях о природе Усмона Азима и способы их передачи читателю. Выявляется взаимосвязь между художественной образностью, философским содержанием и психологическим анализом в изображении поэтом природы и бытия. Пейзажные стихи отражают чувства и душевные состояния человека по отношению к окружающей действительности и его связи с обществом. В данной статье рассматривается уровень эмоционального понимания природы поэтом и то, как это понимание влияет на читателя. В качестве произведений для анализа выбраны сборники стихов Усмона Азима "Избранное". Для освещения проблемы были использованы аналитический, герменевтический, сравнительный и психоаналитический методы анализа. Отобранные стихотворения подвергнуты глубокому анализу с точки зрения художественно-эстетических критериев и эмоциональной выразительности. Основная цель статьи - выявить связь эмоциональных состояний человека с внешним миром в стихотворениях о природе Усмона Азима.

Ключевые слова: Усмон Азим, поэзия, лирика, пейзаж, экзистенциальная образность, репрезентация природы.

THE SPECIFICITY OF THE REPRESENTATION OF NATURE IN USMON AZIM'S POETRY

Abstract. This article analyzes the emotional and psychological states of the poet in Usmon Azim's nature poems and the methods by which they are conveyed to the reader. It highlights the interrelationship between artistic imagery, philosophical content, and psychological analysis in the poet's depiction of nature and existence. Landscape poems reflect the feelings and mental states of individuals in relation to the surrounding reality and their connection to society. This article examines the level of the poet's emotional understanding of nature and how this understanding affects the reader. The works selected for analysis include Usmon Azim's collections of poems «Selected». Analytical, hermeneutic, comparative, and psychoanalytic methods of analysis have been used to illuminate the issue. The selected poems have been analyzed in depth from the perspective of artistic-aesthetic criteria and emotional expressiveness. The main aim of the article is to reveal the connection between human emotional states and the external world in Usmon Azim's nature poems.

Keywords: Usmon Azim, poetry, lyricism, landscape, existential imagery, representation of nature.

Kirish. Usmon Azim o'zbek xalqining ma'naviy olamini boyitishda muhim ahamiyatga ega yangi davr ijodkoridir. U 70-yillarda adabiyotimizga o'zining dadil qadamlari, yoniq qalbi bilan kirib keldi. Shoir asarlari badiiy yuksaligi, mazmunan teranligi bilan o'zbek adabiyotining durdonalaridan safidan joy olishga ulgurdi. Usmon Azim she'rlaridagi jo'shqin va jozibador ohanglar, beg'ubor va hazin tuyg'ular hayotiyliigi va dramatisizmga boyligi bilan o'quvchini hayajonga soladi, mudrab yotgan his-tuyg'ularini uyg'otadi.

Lirikada tabiat manzarasi ko'p murojaat qilingan tasvir obyekti hisoblanadi. Shoirning tabiat va borliqni tasvirlashidagi hissiy-psixologik holatlari uning asariga chuqur mazmun, joziba va ta'sirchanlik bag'ishlaydi. Ijodkor poeziyada shunchaki tabiat manzaralarini tasvirlabgina qolmay, balki unda o'zining ichki dunyosi, his-tuyg'ulari, kechinmalarini ham aks ettiradi. Shu orqali o'quvchi shoir kechinmalari bilan o'rtoqlashadi, tabiatga bo'lgan munosabatini tushunadi va o'zida ham shu kabi his-tuyg'ularni uyg'otadi. Adabiyot va san'atda tabiat manzarasini tasvirlash peyzaj deyiladi. She'riyatda esa tabiat tasvirlarining ifodasi peyzaj lirikasi umumiy nomi ostida birlashadi. Peyzaj qahramonning ruhiy holatini ifodalashda fon vazifasini bajarishi, parallelizm yoki kontrastga xizmat qilishi mumkin [4;229].

Tadqiqot metodlari. Mazkur maqolada analitik, germeneytik, qiyosiy va psixanaliz tahlil metodlari qo'llanildi. Shuningdek, tanlangan she'rlar badiiy-estetik mezonlar va ruhiy-emotsionallik nuqtayi nazaridan tahlil qilindi.

Muhokama va natijalar. Usmon Azimning peyzaj lirikasi o'zbek she'riyatida o'ziga xos hodisa bo'lib, unda tabiat tasvirlari shoirning hissiy kechinmalari va falsafiy mazmun bilan uyg'unlashib ketadi. Uning she'rlarida tabiat manzaralari inson ruhiyati bilan uzviy bog'liqlikda tasvirlanadi. Shoirning qator she'rlarida tog', daryo, o'rmon, dengiz, yil fasllari singari tabiat obrazlarini uchramiz. Zero, "badiiy asarda peyzajning ijtimoiy-falsafiy funksiyasi, tabiat olamining har tomonlama tahlili so'z san'atkorining mahorati bilan bog'liq bo'lgan g'oyat muhim masaladir" [3;5]. Peyzaj lirikasida dunyoning umumiy va xususiy manzarasi ifodalanadi. Dunyoning umumiy manzarasi bu keng falsafiy tushuncha bo'lib, atrofimizdagi borliqning ongimizdagi umumiylik ko'rinishidagi mavjudligidir. Xususiy ko'rinishda esa she'riyatda borliqning qismlari alohida-alohida lanshaft (daryo, dengiz, osmon, tog', bog', ko'cha kabi) sifatida tasvirlanadi. Usmon Azimning "Xamsa"ga tatabbu turkum she'rlaridan "Sab'ai sayyor"da besh, olti va yettinchi sayyoh tilidan aytilgan misralarda dunyoning quyidagicha tashbehlarini uchramiz:

Beshinchisi aytdi:

– Dunyoni ko'rdim –

Kaftimda qum kabi

Oqib ketdi u.

Oltinchisi aytdi:

– Dunyoni ko'rdim –

Bir malak suratda

Boqib ketdi u.

Yettinchi aytdi:

– Dunyoni ko'rdim –

Ichida odamzot

Chala imorat...

She'r satrlarida dunyo qum, malak va chala imorat sifatida aks ettirilgan. Bularning har biri o'ziga xos falsafiy mazmunga ega bo'lib, qum singari kaftlar orasidan oqib ketish dunyo o'tkinchiligiga, malak singari qiyofasi uning zohiriy go'zalligiga, chala imorat esa olam ichra olam hisoblangan insonning to'la mukammallikka erishishi mushkulligiga ishoradir. Usmon Azimning quyidagi satrlarida esa qalb va dunyo qiyosini ko'rish mumkin. Ko'ngilning dunyolardan kengligi inson tafakkuri va shuurining chegarasi yo'qligiga dalildir:

Ko'ngilning chohiga o'zingni tashla,

Qaragin, bu zindon dunyodan kengdir.

G'oyibdan bir sado qichqirar tashna:

Ko'ngilga yetganlar – Ollohga tengdir...

She'r chuqur falsafiy, diniy va tasavvufiy mazmunga ega. Unda uzoq yillik Sharq tasavvuf adabiyoti g'oyalarining ("Anal Haq") Usmon Azim ijodidagi sintezini ko'rishimiz mumkin. She'rda keltirilgan ko'ngilning chohi va zindon ifodalari mazmunan uyg'unlikda dunyo tushunchasiga zid qo'yiladi hamda insonning ichki dunyosi va ilohiyot bilan munosabatlari haqida fikr yuritiladi. Boshqacha aytganda, inson qalbi, ko'ngilning cheksiz imkoniyatlari va Allohga yaqinlashish masalasi muhokama qilinadi. Shoir aytmoqchi bo'lgan fikr shundan iboratki, inson o'z qalbiga chuqur kirib borib, uning tubida cheksiz imkoniyatlarni kashf etishi lozim. Qalb zindonga o'xshatilsa-da, aslida u dunyodan ham kengdir. U Allohning uyidir. Ko'ngilga yetgan inson esa Allohga tenglashadi. Shoir "Ko'ngilning chohi" metaforasi

orqali real borliqda yangi sarhadsiz olam yaratadi. Tahlil qilganimiz she'rga yaqin mazmunni "Tazarru bog'lari"da she'rida ham uchratamiz:

O'zni tanish fursati – uzoq,
Qanday qiyin yonadi gunoh...
Sen o'zingni taniganing chog',
Jamolini ko'rsatar Olloh...

She'r tahlilini asarning sarlavhasidan boshlash maqsadga muvofiq. "Tazarru bog'lari" ifodasi diniy-tasavvufiy ma'noga ega. "Tazarru" so'zi Allohga yulvorish, iltijo qilish degan ma'nolarni anglatadi [1;163]. "Bog'lar" so'zi esa bu o'rinda go'zallik, farovonlik, ma'naviy poklik kabi mazmunni ifodalaydi. "Tazarru bog'lari" – insonning ma'naviy poklanishi, Allohga yaqinlashishi mumkin bo'lgan joy. Bu joy ilohiy ufqlar ostida, bu joy inson qalbida! She'rida insonning o'z ichki dunyosini kashf etishi qiyin va uzoq jarayon ekanligi haqida fikr yuritiladi. "Qanday qiyin yonadi gunoh..." misrasi insonning gunohlardan poklanishi qiyin kechishini, gunoh qalb bilan birga yonishini anglatadi. Tavba va tazarru esa kishini Olloh bilan yuzlashtiradi, qalbnı gunohlardan poklaydi, ko'ngil iztiroblariga malham bo'ladi, uni hayotga qaytaradi. Ikkala she'rida ham insonning ichki dunyosi, uning cheksiz imkoniyatlari va Allohga yaqinlashish masalalari ko'ngil va dunyo oppozitsiyasida muhokama qilinadi. Bunda insonning ruhiy dunyosi tashqi olam manzarasidan kengroq tasvirlanadi.

Usmon Azim she'rlarida dunyoning umumiy manzarasi bilan birga borliqning muayyan hududlari alohida-alohida lanshaft (daryo, dengiz, osmon, tog', bog', ko'cha kabi) sifatida ham tasvirlanadi. Biz buni loko-tasviriy she'riyat yoki topografik she'riyat atamasi bilan nomlashni taklif qilamiz. Bu atama sifatida jahon adabiyotshunosligida bor edi [4]. O'zbek adabiyotshunosligida esa bunday she'rlar peyzaj yoki tabiat lirikasi [6;220] namunalari tarkibida o'rganilar edi. Topografik she'riyatda muayyan joyning to'liq tavsifi berilishi, shuningdek, badiiy fon sifatida lirik qahramon hissiyotlariga uyg'un yoki kontrast tasvirlanishi mumkin. Ayrim hollarda shoir joyning mufassal tavsifini bermay, shunchaki ishora qilish bilan cheklanadi. Masalan, Usmon Azimning quyidagi "Umr – daryo, har mavji bir ajdarlidir" misrasida umr daryoga, uning har bir to'lqini ajdarhoga o'xshatiladi. Bu orqali inson umrining murakkabligi, sinovlarga to'laligi nazarda tutiladi. Shoir ijodida bog' manzarasi ham ko'p takrorlanuvchi poetik obraz hisoblanadi. Quyidagi she'r buning yorqin namunasidir:

Goh gujum shovullar, goh shitirlar tok,
Bu – bog'da adashgan parishon shamol.
Bormisan olamda, yuribsanmi sog',
Shamolday yo'llarni yo'qotgan ayol.
Sensiz – bahorlarim kuz bo'ldi manim,
Men sensiz sarg'aydim,
Men sensiz kuydim,
Bir tirik gulxanga aylandi tanim,
Shu olov ichida bir seni suydim.
Sen – bog'lar qo'ynida qiynalgan shamol,
Senga yo'l bermaydi shoxlar chalkashib...
Yam-yashil bog'larda adashgan ayol,
Men olov ichida qoldim adashib.

She'rida bog' tasviri orqali insonning ichki kechinmalari, muhabbat va yolg'izlik iztiroblari aks ettiriladi. Unda dastlab lokotasvir sifatida turfa daraxtlari bilan shamolda shovullab turgan bog' manzarasi beriladi. So'ngra misralar qatidan ayol obrazi bo'y ko'rsatadi. Tabiat detallari gujum, tok, bog', shamol, bahor, kuz, birgalikda makon va zamonning badiiy uyg'unligini yuzaga keltirgan. She'rida lirik qahramon va u sevgan ayolning ruhiy holati, iztiroblari tabiat manzaralari orqali ifodalangan.

Devorlari yiqilgan bog',
Barglaridan ayro bog',
Kuz qo'ynida yolg'iz turar –
Yaydoq dashtning burjida.
Qanotlari tumanlarga
Ilashib, g'amnok-g'amnok
Qushlar kelib qo'nishadi
Daraxtlarning uchiga.
Yakka bog'ning bog'boni, hey,
– Kengliklardan toldingmi,
Sha'n-u shovqin maskanlarda

Topdingmi biror najot,
Sog'inchlarda o'rtangancha
Yo beiloj qoldingmi,
Seni biror tinch qabrga
Tashlab ketdimi hayot?
Devorlari yiqilgan bog'
Bu dam g'arib-u faqir –
Omon bo'lsang, tezroq kelgin
Bog'bon, bog'ingda xatar...
Bog' seningsiz hayotidan
So'zlayapti nimadir...
Tezroq kelgin,
Bog'ning tilin
Men bilmayman, birodar...

Ushbu she'rda esa devorlari yiqilgan, barglaridan ayrilgan bog' obrazi orqali lirik qahramonning ruhiy tushkunligi, yolg'izlik va umidsizligi ifodalanadi. Bog'bonning yo'qligi, bog'ning qarovsizligi orqali esa umidsizlik holati yanada kuchaytiriladi. Shoir bog'bon obrazi orqali sog'inch va turfa gumonlar qurshovidagi o'ylarini aks ettiradi. She'r mutolaasidan bog' – oila, bog'bon esa bu oilaning rahbari – ota ekanligi ayonlashadi. Devorlari yiqilgan bog' – oilaning buzilganligi, undagi muammolar, kelishmovchiliklar va oila rishtalarining zaiflashganini ifodalaydi. Bu bog'-oilada hamma o'z muammolari bilan yolg'iz. Bog'bon – ota obrazida esa otaning oiladagi o'rni, uning mas'uliyati ifodalangan. Otaning yo'qligi oilaning parokandaligiga, muammolarning ko'payishiga olib keladi. Oilada otaning o'rnini hech kim bosa olmasligi, oilaning faqat ota rahbarligida gullab-yashnashi mumkinligi she'rda alohida ta'kidlanadi.

Xulosalar va takliflar. Usmon Azim she'riyatida tabiat tasvirining o'ziga xosligini o'rganish asosida quyidagilarga alohida e'tibor qaratish lozim:

1. Usmon Azim ijodida peyzaj lirikasi va psixologik tahlil, inson ruhiy kechinmalari va tabiat manzaralarini yanada kengroq tadqiq etish zarur. Bu shoir ijodini chuqurroq anglash va o'zbek she'riyatida peyzaj lirikasining badiiy-estetik xususiyatlarini yanada kengroq yoritishga xizmat qiladi.

2. Shoir asarlaridagi falsafiy mushohada va diniy-tasavvufiy mazmunni tahlil qilishda psixoanaliz va interpretatsiya metodlarini keng qo'llash tavsiya etiladi.

3. Usmon Azimning peyzaj lirikasi doirasida "loko-tasviriy she'riyat" yoki "topografik she'riyat" atamalarini adabiy tahlil jarayoniga kiritish shoirning badiiy uslubi va poetikasini yangi yo'nalishda tadqiq etish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqoridagi tahlillardan xulosa sifatida aytish mumkinki, Usmon Azim she'riyatida tabiat tasviri shoirning ichki dunyosi, falsafiy qarashlari va ruhiy kechinmalarini ifodalash vositasidir. Shoir peyzaj lirikasi orqali inson va tabiat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni, insonning borliq bilan munosabatini chuqur tahlil qiladi. Maqolada ko'rib chiqilgan she'rlar misolida aytish mumkinki, Usmon Azim tabiat manzaralarini inson ruhiyati bilan uyg'unlashtirib, o'ziga xos badiiy olam yaratadi. Shoir ko'ngil va dunyo oppozitsiyasida o'zlikni anglash, Allohga yaqinlashish singari o'lmas mavzularni badiiy talqin qiladi. Bunda insonning ruhiy dunyosi tashqi olam manzarasidan kengroq tasvirlanadi. Shuningdek, Usmon Azim she'rlarida dunyoning umumiy manzarasi bilan birga borliqning muayyan hududlari daryo, dengiz, osmon, tog', bog', ko'cha kabi alohida tanlab olingan joylar ham tasvirlanadi. Shoir tabiat detallari orqali inson umrining murakkabligi, sinovlarga to'laligi muhabbat va yolg'izlik iztiroblarini aks ettiradi.

ADABIYOTLAR:

1. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 томлик. 3-том. – Т.: Фан, 1984. – 624 б.
2. Buriyeva F.N. Hozirgi o'zbek she'riyatida janrlar va shakllar rang-barangligi (Usmon Azim va Xurshid Davron ijodi misolida). Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand, 2023. – 53 b.
3. Эркинов А. Навоий – пейзаж устаси. – Т.: Фан, 1998. – 64 б.
4. Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугати. – Т.: Ўқитувчи, 1979. – 370 б.
5. Ҳамдамов У. Бадий тафаккур тадрижи. – Т.: Янги аср авлоди, 2002. – 200 б.
6. Quronov D., Matajonov Z., Sheraliyev M. Adabiyotshunoslik lug'ati. Qayta nashr. – Т.: Akademnashr, 2013. – 406 б.
7. Усмон Азим. Сайланма. Шеърлар. – Т.: Шарқ, 1995. – 432 б.

LITERARY CRITICISM

---

8. Усмон Азим. *Созинч.* – Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти, 2007. – 200 б
9. Усмон Азим. *Юрак.* – Т.: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2009. – 328 б
10. Усмон Азим. *Коллаж.* – Т.: Шарқ нашриёти, 2018. – 464 б
11. www.kh-davron.uz.
12. www.ziyouz.com kutubxonasi
13. https://uz.wikipedia.org/wiki/Usmon_Azim
14. https://en.wikipedia.org/wiki/Topographical_poetry

CHARACTERISTICS OF O. HENRY'S USE OF METAPHORS IN HIS SHORT STORIES AS AN EXAMPLE OF THE STORY "THE GIFT OF THE MAGI"

Uralova Nargiza Eshmurot qizi,
Karshi State University, 1st year MA student.
nargizauralova393@gmail.com

Abstract. This article explores the use of metaphors by O. Henry in his short stories in a meaningful way. By examining the use of metaphors in various Henry's short stories, we aim to understand how these metaphorical expressions enrich his stories and make them unique and short. We analyze the roles metaphors in narratives of Henry and how they add depth to his characters and themes. Metaphors in O. Henry's works are not merely decorative elements; they serve as powerful stylistic devices that convey deeper meanings. Through these metaphorical expressions, he effectively illustrates human emotions, societal issues, and the paradoxes of life.

Keywords: metaphor, incongruity, sentimental, setting, irony, playful, human nature.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ О. ГЕНРИ МЕТАФОР В ЕГО РАССКАЗАХ НА ПРИМЕРЕ НОВЕЛЛЫ «ДАРЫ ВОЛХВОВ»

Аннотация. В статье рассматривается использование метафор в рассказах О. Генри. Анализируя различные примеры, мы стремимся понять, как эти метафорические выражения обогащают его повествования, придавая глубину персонажам и темам. Исследование подчёркивает роль метафор в формировании уникального стиля О. Генри, который сочетает иронию, сентиментальность и игровую несоразмерность. Метафоры в произведениях О. Генри — это не просто декоративные элементы, а мощные стилистические средства, передающие более глубокие смыслы. Через эти метафорические выражения он эффективно иллюстрирует человеческие эмоции, социальные проблемы и парадоксы жизни.

Ключевые слова: метафора, несоразмерность, сентиментальность, обстановка, ирония, игровое начало, человеческая природа.

O. GENRINING QISQA HIKOYALARIDA METAFORALARDAN FOYDALANISH XUSUSIYATLARI "MAGINING SOVG'ASI" HIKOYASI MISOLIDA

Annotatsiya. Ushbu maqolada O. Genrining hikoyalarida metaforalardan foydalanilishi tahlil qilinadi. Turli misollarni o'rganish orqali biz ushbu metaforik ifodalar uning asarlarini qanday boyitishini, qahramonlari va mavzulariga qanday chuqurlik qo'shishini tushunishga harakat qilamiz. Tadqiqot O. Genrining o'ziga xos hikoyachilik uslubini shakllantirishda metaforalarning rolini, ularning ironiyaga, hissiyotga va o'ynoqi nomutanosiblikka qanday ta'sir qilishini yoritadi. O. Genrining asarlaridagi metaforalar shunchaki bezak vositasi emas; ular chuqur ma'nolarni ifodalovchi kuchli uslubiy vositalar hisoblanadi. Ushbu metaforik ifodalar orqali u inson hissiyotlari, jamiyat muammolari va hayot paradokslarini samarali tasvirlaydi.

Kalit so'zlar: metafora, nomutanosiblik, hissiyot, muhit, ironiya, o'ynoqilik, inson tabiati.

Introduction. O. Henry, the pen name of William Sydney Porter, was an American short story writer who lived from 1862 to 1910. He is celebrated for his witty, clever, and often ironic short stories that typically feature unexpected twists at the end. His work remains popular for its humor, keen observations of human nature, and the inventive use of language. Style of O. Henry's Short Stories were famous for their twist endings, witty and playful language, focus on everyday people, urban setting, themes of irony and incongruity and sentimental and moralistic elements.

O. Henry is perhaps best known for his twist endings, which often leave readers surprised. His stories frequently build up to a climactic revelation that challenges the reader's expectations, turning the narrative on its head. Example: In "The Gift of the Magi," a couple sells their most prized possessions to buy each other gifts, only to find that their sacrifices render the gifts useless – a poignant twist that highlights their love and sacrifice.

His writing is characterized by clever wordplay, puns, and humorous dialogue. O. Henry's playful use of language adds a lighthearted and engaging tone to his stories, making them enjoyable reads. Example: In "The Ransom of Red Chief," the kidnappers find themselves outwitted by the mischievous boy they abducted, with the story's humor largely stemming from the witty exchanges and the absurdity of the situation.

O. Henry's stories often center on ordinary people – shop clerks, policemen, struggling artists, and down-on-their-luck characters. He had a talent for depicting the lives of common folk with empathy and insight, showing the beauty and complexity in everyday life. Example: "The Cop and the Anthem" follows a homeless man, Soapy, who tries to get arrested so he can spend the winter in jail, only to find that his plans are thwarted by an unexpected twist of fate. Many of his stories are set in New York City, reflecting the bustling, diverse, and sometimes harsh realities of urban life. The city itself often serves as a character, influencing the lives of those who inhabit it. Example: In "The Last Leaf," the story is set in Greenwich Village, where the close-knit community of artists and the stark, cold city environment play crucial roles in the narrative.

O. Henry's stories frequently explore the ironies of life, where expectations are upended, and reality doesn't always align with what the characters – or the readers – anticipate. His stories often highlight the incongruities in human nature and society. Example: In "The Furnished Room," the protagonist searches desperately for his lost love, only to tragically discover that he was closer to her than he realized, underscoring the cruel irony of his situation.

Despite the humor and irony, many of O. Henry's stories have a sentimental quality, often emphasizing themes of love, sacrifice, and the triumph of the human spirit. His stories tend to convey a moral lesson, though it's often delivered with a light touch. Example: "The Gift of the Magi" not only surprises with its twist ending but also leaves the reader with a touching message about the true meaning of love and generosity. O. Henry's unique style, characterized by his narrative twists, humor, and focus on everyday people, popular. His stories continue to be widely read and appreciated for their craft and the insights they offer into human nature. O. Henry, known for his witty has made his work enduringly and clever short stories, often used metaphors to enrich his narratives and add depth to his characters and themes.

Research methodology. Metaphors to reflect human nature mostly complex characters. O. Henry often used metaphors to reflect the complexities of his characters, capturing their inner conflicts, desires, and moral dilemmas. For example, in "The Last Leaf," the leaf becomes a metaphor for hope and the fragility of life. His metaphors frequently mirror the broader human experience, highlighting universal emotions like love, sacrifice, and the unpredictability of life.

O. Henry is famous for his twist endings, and metaphors often play a subtle role in setting up these surprises. A seemingly innocuous metaphor might gain a new, ironic meaning by the story's conclusion. He also uses metaphors to contrast characters' perceptions with reality, often leading to ironic situations where the metaphor's literal meaning is at odds with its figurative one. Many of O. Henry's stories are set in bustling urban environments, like New York City. He uses metaphors to convey the vibrancy, chaos, and sometimes the isolation of city life. The settings in O. Henry's stories often serve as metaphors for the characters' emotional states. For example, the crowded, indifferent city might reflect a character's sense of loneliness.

Metaphors to explore social issues such as class and poverty. O. Henry frequently wrote about people from various social classes, and his metaphors often highlight the disparities between the rich and the poor. Through metaphor, he comments on social injustice and the struggles of the lower class. In stories like "The Gift of the Magi," metaphors are used to explore themes of love and sacrifice, often pointing to deeper social or moral lessons about generosity and selflessness. Metaphors used for humor and satire. O. Henry's witty style is often supported by playful metaphors that add a layer of humor to his storytelling. These metaphors sometimes poke fun at his characters or the situations they find themselves in, adding to the satirical tone. Through metaphor, O. Henry often delivers clever social commentary, using humor to soften the critique and make his points more palatable.

Results. Examples from Specific Stories. "The Last Leaf": The leaf on the vine becomes a powerful metaphor for hope and survival against the odds.

"The Gift of the Magi": The gifts exchanged by the couple become metaphors for the selflessness of true love.

"The Ransom of Red Chief": The use of metaphor adds to the story's humor, particularly in how the kidnappers view the boy they've captured.

These characteristics show how O. Henry's use of metaphors adds richness to his stories, making them memorable and impactful. Now we will have a look at one example story "The Gift of the Magi" to analyze how Henry used metaphors in his stories.

"The Gift of the Magi," one of O. Henry's most famous short stories, is rich in symbolism and metaphor. The story, about a young couple's sacrifice out of love for each other, uses metaphors to deepen the meaning and add emotional resonance to the narrative.

Key Metaphors in "The Gift of the Magi"

"The Gift of the Magi". The title itself is a metaphor comparing the couple, Della and Jim, to the Magi, the wise men who brought gifts to the baby Jesus in the Biblical story of Christmas.

It means just as the Magi brought valuable gifts that were rich in meaning and significance, Della and Jim's gifts to each other, though materially small, are rich in love and sacrifice. Their actions symbolize wisdom, not in a worldly sense, but in the deep understanding and expression of love. The title metaphorically elevates their humble, personal sacrifices to the level of something sacred and wise.

"Of all who give and receive gifts, such as they are wisest. Everywhere they are wisest. They are the magi." [1]. The title and this concluding statement metaphorically crown Della and Jim as the "Magi," wise in their understanding of love and sacrifice. This metaphor suggests that their wisdom transcends the physical value of the gifts, making them truly wise despite their humble circumstances.

Della's Hair and Jim's Watch. "Della's beautiful hair fell about her, rippling and shining like a cascade of brown waters." Della's hair and Jim's watch serve as metaphors for their love and personal identity. They represent their most prized possessions, both in material and emotional value. It means Della's hair, described as cascading and shining, symbolizes her beauty and femininity. Jim's watch, an heirloom, symbolizes tradition, time, and continuity.

"It was a platinum fob chain, simple and chaste in design, properly proclaiming its value by substance alone and not by meretricious ornamentation – as all good things should do." The watch chain is described in a way that suggests it represents something more than just an accessory. The metaphor of the chain "proclaiming its value by substance alone" mirrors the theme of true worth being inherent and not reliant on outward appearances, much like the couple's love.

Their willingness to part with these symbols of personal value represents their deep love for each other, prioritizing their partner's happiness over their own. The act of selling these prized possessions metaphorically illustrates the idea that love often requires personal sacrifice.

The Combs and the Chain. The combs that Della buys for Jim and the chain that Jim buys for Della's hair symbolize unattainable beauty and lost dreams, respectively. The combs, intended for Della's long, beautiful hair, become a metaphor for the beauty that Della sacrifices out of love. Similarly, the chain represents the connection and continuity that Jim wishes to symbolize with his watch. The irony lies in the fact that their gifts are no longer useful – Della's hair is gone, and Jim has sold his watch – turning these objects into metaphors for the futility of material gifts when compared to the intangible value of love and sacrifice.

The Setting. The modest and sparse setting of their apartment acts as a metaphor for their financial struggles but also for the simplicity and purity of their love. The drabness of their surroundings highlights the contrast between their material poverty and the richness of their emotional bond. The humble environment serves as a metaphor for their situation, emphasizing that true wealth lies in their love and devotion, not in material possessions.

The Christmas Season. The Christmas season itself functions as a metaphor for giving and selflessness. The time of year sets the tone for the story, with Christmas being a time traditionally associated with giving. The season symbolizes the couple's generous spirits and the love that compels them to sacrifice their most valued possessions. Just as Christmas celebrates the gift of love and the act of giving, Della and Jim's actions embody these same ideals.

The Gifts as a Metaphor for Sacrifice. "Eight dollars a week or a million a year – what is the difference? A mathematician or a wit would give you the wrong answer. The magi brought valuable gifts, but that was not among them. This dark assertion will be illuminated later on." [2]. Here, O. Henry sets up the idea that the material value of the gifts is irrelevant compared to the love and sacrifice behind them. The metaphor of the Magi's gifts being "illuminated later on" suggests that the true wisdom in gift-giving is about the intention and love behind the act, not the material worth.

The Irony of the Sacrificed Gifts. "And here I have lamely related to you the chronicle of two foolish children in a flat who most unwisely sacrificed for each other the greatest treasures of their house." This passage metaphorically describes Della and Jim as "foolish children," highlighting the irony of their actions.

LITERARY CRITICISM

While they sacrificed their greatest treasures for each other, this metaphor serves to emphasize that their real wisdom lies in their love and selflessness, which outweighs the perceived foolishness.

Conclusion. The metaphors in "The Gift of the Magi" add layers of meaning to the narrative, turning a simple story about gift-giving into a profound commentary on love, sacrifice, and the true meaning of wealth. Through these metaphors, O. Henry highlights that the greatest gifts are those given from the heart, not those that come with a price tag. O. Henry uses metaphors to deepen the emotional impact of the story and to convey themes of love, sacrifice, and the true meaning of giving.

REFERENCES:

1. Henry, O (William Sidney Porter), *"The Gift of the Magi" 1862–1910*. This e-book was created by José Menéndez. "Elegant books".
2. Henry O The Project Gutenberg eBook of *The Four Million*.
3. Henry O *"The Last Leaf" 1907. The Trimmed Lamp and Other Stories*. United states.
4. Rena Korb: *An overview of The Gift of the Magi. Short Stories for Students*. Detroit: Gale (2002).
5. Henry, O. (2007). *The Ransom of Red Chief*. Mankato, MN: Creative Education. p. 29. ISBN 978-1583415856.
6. John Kirkpatrick: *The Short Stories of O. Henry*. Beijing: Foreign Languages Teaching and Research Press (1987).
7. <https://www.gutenberg.org/>.

АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ ПЕРСОНАЖА В ПОВЕСТИ МЕНГЛИБОЯ МУРАДОВА «МОЯ НЕДЕТСКАЯ ДУША»

Хакимова Диана Маратовна,

докторант Бухарского государственного университета

d.m.xakimova@buxdu.uz

Аннотация. Данное исследование посвящено анализу развития главного персонажа в повести узбекского писателя Менглибоя Мурадова «Моя недетская душа». В работе применяется комплексный подход к анализу персонажа, включающий структурно-семантический, психологический и нарратологический методы, что позволяет выявить многогранность трансформации главного героя. Основным результатом исследования является определение ключевых этапов развития протагониста от наивного детского восприятия мира к формированию зрелой личности через преодоление внутренних и внешних конфликтов. Обнаружено, что автор использует систему художественных средств (внутренние монологи, ретроспекции, символические образы), создающих объёмный портрет становления личности в контексте социально-исторических реалий. Исследование вносит вклад в изучение современной узбекской прозы и демонстрирует универсальность проблематики взросления в национальной литературе.

Ключевые слова: нарратология, повесть, развитие, персонаж, герой, личность, анализ, трансформация.

ANALYSIS OF CHARACTER DEVELOPMENT IN MENGLIBOY MURADOV'S NOVEL «MY CHILDISH SOUL»

Abstract. This study investigates the character transformation in the novel "My Childish Soul" by Uzbek writer Mengliboy Muradov. Using a comprehensive approach to character analysis, including structural-semantic, psychological, and narratological methods, which reveals the multifaceted transformation of the main character. The main result of the research is the identification of key stages in the protagonist's development from a naive childish perception of the world to the formation of a mature personality through overcoming internal and external conflicts. It was found that the author uses a system of literary techniques (monologues, retrospectives, symbolic images) that create a three-dimensional portrait of personality formation in the context of socio-historical realities. The study contributes to the examination of contemporary Uzbek prose and demonstrates the universality of coming-of-age themes in national literature.

Keywords: narratology, novel, development, character, protagonist, personality, analysis, transformation.

MENGLIBOY MURODOVNING «MENING BOLA QALBIM» ROMANIDAGI QAHRAMON RIVOJLANISHNING TAHLILI

Annotatsiya. Ushbu maqola o'zbek yozuvchisi Mengliboy Murodovning "Mening bola qalbim" romanidagi qahramon o'zgarishini o'rganadi. Qahramonni tahlil qilishda strukturaviy-semantik, psixologik va narratologik usullarni o'z ichiga olgan keng qamrovli yondashuv qo'llanilgan bo'lib, bu asosiy qahramonning ko'p qirrali o'zgarishini ochib beradi. Tadqiqotning asosiy natijasi - bosh qahramonning dunyoni sodda bolalarcha idrok etishdan ichki va tashqi ziddiyatlarni yengish orqali yetuk shaxs shakllanishigacha bo'lgan rivojlanishning asosiy bosqichlarini aniqlashdir. Muallif ijtimoiy-tarixiy voqealiklar kontekstida shaxs shakllanishining uch o'lchamli portretini yaratadigan adabiy usullar tizimidan (monologlar, retrospektivlar, ramziy obrazlar) foydalangan. Ushbu maqola zamonaviy o'zbek nasrini o'rganishga hissa qo'shadi va milliy adabiyotda "katta bo'lish" mavzusining universalligini namoyish etadi.

Kalit so'zlar: narratologiya, roman, rivojlanish, qahramon, protagonist, shaxs, tahlil, transformatsiya.

Введение. Художественный образ в литературном произведении является одним из центральных элементов, в связи с тем, что автор посредством данного образа передаёт свое мировоззрение и художественный замысел. Как отмечает Л.Я. Гинзбург, "...мы всегда так или иначе имеем дело с чьей-то историей, с повествованием о происходящем. Персонаж – движется в этом

повествовательном времени; тем самым он непрерывно как-то себя *ведёт*" [4, с. 217]. Нельзя не отметить тот факт, что в современном литературоведении особое внимание уделяется динамическим аспектам персонажа, в частности, его эволюции и трансформации в рамках художественного текста.

Повесть Менглибоя Мурадова «Моя недетская душа» представляет особый интерес для анализа, в связи с тем, что во главе повествования находится процесс становления личности главного героя. Данное произведение относится к жанру психологической прозы с элементами автобиографичности, где формирование персонажа осуществляется посредством осознания травматического опыта, социальных противоречий, а также поиска собственной идентичности. В современном литературоведении существует определённый пробел в изучении эволюции персонажей в узбекской прозе постсоветского периода. Существующие методы анализа героев зачастую концентрируются на фиксированном рассмотрении образов, игнорируя динамическую природу их эволюции.

Проблема развития персонажа в повести «Моя недетская душа» осложняется несколькими факторами. Во-первых, развитие персонажа происходит на фоне социальных трансформаций, что влечёт определённый учёт контекстуальных факторов, влияющих на развитие персонажа. Во-вторых, в литературоведческом дискурсе наблюдается понятийная размытость при определении параметров «развития персонажа», что затрудняет применение унифицированного методологического инструментария. Настоящее исследование ставит своей задачей идентифицировать ключевые процессы и фазы трансформации центрального действующего лица в повести М. Мурадова «Моя недетская душа», а также проанализировать спектр художественных приемов, посредством которых автор воплощает эволюцию героя.

Оригинальность научного вклада данного исследования заключается в применении комплексного подхода к анализу развития персонажа с привлечением современных методов нарратологии и психологии литературного творчества. Исследование также вносит вклад в изучение малоисследованного аспекта творчества М. Мурадова и расширяет представление о способах конструирования образа взросления в современной узбекской прозе.

Теоретической основой исследования послужили работы по теории персонажа и нарратологии (В. Шмид, Ц. Тодоров), исследования по психологии литературного творчества (Л.С. Выготский, М.М. Бахтин). Современная литературоведческая наука предлагает ряд методологических парадигм для интерпретации художественного персонажа. Структуралистский подход, представленный в работах Р. Барта и Ц. Тодорова, интерпретирует литературного героя как функциональную единицу — «актанта», реализующего определённые нарративные задачи в повествовании. С другой стороны, психологический подход, развиваемый в трудах Л.С. Выготского, фокусируется на внутренней составляющей героя, его психологической мотивации и эволюции.

Особый интерес для данного исследования представляют работы М.М. Бахтина, который ввёл понятие «полифонии» и рассматривал персонажа как носителя самостоятельного сознания, вступающего в диалогические отношения с автором и другими действующими лицами произведения. Этот подход особенно актуален при анализе повести «Моя недетская душа», где внутренний мир героя конструируется автором как многомерное полифоническое пространство, характеризующееся сложной организацией. В контексте западного литературоведческого дискурса проблематика развития персонажа рассматривается в работах таких видных исследователей, как Дж. Каллер, Ф. Джеймисон. Дж. Каллер обращает внимание на «эффект реальности», создаваемый развитием персонажа, и рассматривает эволюцию героя как один из ключевых элементов литературного мимесиса [10]. Ф. Джеймисон анализирует развитие персонажа в контексте социально-исторических трансформаций и идеологических конфликтов [11]. Эти подходы представляются продуктивными для анализа повести «Моя недетская душа», где развитие героя происходит в тесной связи с социальным контекстом.

Методология. Данное исследование опирается на комплексный подход к анализу развития персонажа, сочетающему несколько методологических стратегий. В качестве основного метода используется структурно-семантический анализ, позволяющий выявить ключевые компоненты образа персонажа и их функции в художественной целостности произведения. Данный метод предполагает выделение значимых элементов характеристики персонажа, таких как речь, поступки, авторские характеристики, и анализ их развития на протяжении всего повествования.

Второй методологической стратегией является нарратологический анализ, фокусирующийся на способах репрезентации персонажа в нарративной структуре произведения. Этот метод позволяет проследить, как развитие персонажа соотносится с композиционной организацией текста, системой точек зрения и фокализацией повествования. Третьим компонентом выступает психологический

анализ, направленный на исследование внутренней динамики персонажа, эволюции его мировоззрения, ценностных ориентаций и самосознания. В рамках этого подхода особое внимание уделяется внутренним монологам, снам, воспоминаниям героя как маркерам его психологической трансформации.

Кроме того, был проведён текстологический анализ, включающий выделение фрагментов текста, репрезентирующих различные аспекты развития персонажа; контекстуальный анализ, предполагающий рассмотрение анализируемого произведения в литературно-историческом контексте; а также сравнительный анализ, сопоставляющий различные этапы развития персонажа внутри произведения. В качестве теоретической базы исследования использованы концепции литературного персонажа, разработанные в трудах Л.Я. Гинзбурга, М.М. Бахтина, В. Шмида, а также исследования по психологии литературного творчества Л.С. Выготского.

Результаты исследования. Анализ повести М. Мурадова «Моя недетская душа» позволил выявить несколько ключевых аспектов в развитии главного героя и определить художественные средства, с помощью которых автор конструирует трансформацию личности персонажа.

В ходе исследования были выделены четыре основных этапа развития главного героя повести:

1. Начальный этап (детское восприятие мира), характеризующийся наивностью и отсутствием критической рефлексии. На этом этапе персонаж воспринимает окружающий мир через призму детских представлений и не осознаёт социальных противоречий, о чём свидетельствует фрагмент: «У меня есть одно качество – я очень любопытный. Люблю лёжа смотреть на голубое небо, думать, почему днём не видно ни одной звезды, откуда берутся облака, почему поспевшие фрукты сами по себе падают. Иногда слышу: «Месяц родился». Интересно, а кто же мама у месяца?» [5, с.127].

2. Этап столкновения с реальностью, связанный с первыми травматическими переживаниями и осознанием противоречивости окружающего мира. Этот этап маркируется сценой смерти близкого родственника, которая становится первым серьёзным потрясением для героя: «Сегодня в доме у Сайфиддина похороны. Оставшийся без отца мальчишка плачет, вздрагивая плечами. Горюет мать Сайфиддина Санобар-опа, в трауре две сестры» [5, с.130]. Также необходимо отметить, что здесь мы можем наблюдать, как смерть отца Сайфиддина становится для обоих мальчиков-друзей первым серьёзным жизненным потрясением и поворотным моментом в их эмоциональном и психологическом взрослении.

3. Этап осознания ответственности. На этом этапе происходит переосмысление роли героя в семье после получения известия о гибели отца. Речь персонажа становится более сдержанной, в ней преобладают практические, а не эмоциональные моменты, о чем свидетельствует фрагмент: «Теперь я не ребёнок! Единственный мужчина в доме должен быть опорой маме и сёстрам, которые услышат эту страшную весть. И вместо папы, и вместо Абдужалил-аки я должен защищать их» [5, с. 96].

Художественные средства репрезентации развития персонажа. Анализ текста повести позволил выявить систему художественных средств, используемых автором для изображения эволюции центрального персонажа:

1. Внутренние монологи и поток сознания, раскрывающие внутреннюю динамику персонажа, его рефлексии и самооценку. Примером может послужить данный фрагмент: «Так-то оно так, но я тревожусь, почему же папа до сих пор не едет. Как можно понять то, что до сих пор не было ни письма, ни весточки от отца? Ум за разум заходит. Я об этом тоже написал» [5, с.91]. Здесь мы можем наблюдать проявление внутреннего мира героя, его размышления, тоска по отцу, которые автор передает через поток сознания персонажа.

2. Ретроспекции и воспоминания, с помощью которых автор показывает изменения в восприятии персонажем прошлых событий. Примечательно, что одни и те же события в начале и в конце повести интерпретируются героем по-разному, что свидетельствует о его внутреннем развитии: « Столько лет лелеял в сердце надежду, которая превратилась в мираж!» [5, с.96]. Этот фрагмент демонстрирует то, как с течением времени и под влиянием трагических событий (обнаружение письма о гибели отца) меняется понимание и восприятие героем своих прежних ожиданий и надежд. То, что раньше воспринималось как что-то реальное, осязаемое, теперь видится лишь несбывшейся иллюзией.

3. Символические образы и мотивы, маркирующие различные этапы развития персонажа. Ключевыми символами в повести являются:

1) Образ отсутствующего отца (Ахмада), олицетворяющий главную мечту и надежду героя, стремление вернуть утраченную семейную целостность. Поиски и ожидание возвращения отца становятся центром внутреннего мира героя;

2) Образ старшего брата Абдужалила, связанный с чувством утраты, переживаемой героем. Память о брате становится еще одним источником душевных страданий Менглибоа;

3) Мотив сиротства – обстоятельство, которое становится для героя тяжёлым клеймом, вызывающим обиду, а преодоление этого статуса «сироты» является одной из главных целей Менглибоа;

4) Мотив взросления – постепенный отказ от детских иллюзий и мечтаний, принятие на себя ответственности за семью, стремление стать опорой для матери и сестёр. Этот процесс сопровождается болезненным преодолением психологического кризиса, символизируя переход героя во «взрослую» жизнь.

4. Система второстепенных персонажей, выступающих катализаторами развития главного героя:

1) Дядя Хатамбай – представляет собой пример человека, прошедшего суровые испытания войны, но сохранившего человечность и мудрость. Его наставления и поддержка важны для Менглибоа;

2) Старик Хизр-бобо – таинственный персонаж, который помогает Менглибоа в трудной ситуации и становится в глазах героя носителем особой духовной силы;

3) Сайфиддин – близкий друг Менглибоа, разделяющий с ним горечь ожидания отца. Их дружба является важным фактором в становлении главного героя;

4) Бригадир – отрицательный персонаж, символизирующий жестокость и несправедливость окружающего мира. Его поступки становятся для Менглибоа источником для сопротивления против несправедливости окружающего мира в целом. Соответственно, можно утверждать то, что каждый из этих персонажей представляет со своей уникальной моделью поведения, напрямую воздействуют на становления героя.

Роль социокультурного контекста в развитии персонажа. Проведённое исследование показало, что развитие персонажа происходит в тесной связи с социокультурным контекстом. Автор изображает взросление героя на фоне социальных изменений в узбекском обществе, что придаёт его индивидуальному опыту типологический характер.

Особая роль в формировании героя отводится следующим факторам:

1. Трансформация традиционных ценностей и норм в условиях модернизации общества. Герой оказывается между традиционным укладом, представленным старшим поколением, и новыми социальными практиками, что создаёт почву для внутреннего конфликта.

2. Влияние литературы и искусства на формирование мировоззрения персонажа. Книги, которые читает герой, становятся важным фактором его духовного развития и расширения кругозора: «Вернувшись из школы, я перерыл папин книжный шкаф, где хранились и газеты. Маме с сестрами было не до газет, они их не читали» [5, с.96]. Этот фрагмент показывает, что чтение газет, хранившихся в книжном шкафу отца, становится важным источником информации для главного героя Менглибоа, способствуя формированию его мировоззрения.

3. Противоречия между официальным дискурсом и реальной жизнью, которые осознаются героем в процессе взросления и становятся источником его критического мышления: «Я долго оплакивал папу, а когда успокоился, представил маму с сестрами. Как я сообщу им это страшное известие? Выдержат ли они это?» [5, с.96]. В этом фрагменте Менглибой сталкивается с противоречием между официальным известием о гибели отца на войне и своими личными ожиданиями и надеждами на его возвращение. Это приводит к переосмыслению героем своей ситуации и способствует критическому осмыслению происходящего.

Обсуждение. Проведённое исследование позволило выявить многоуровневую структуру развития персонажа в повести М. Мурадова «Моя недетская душа» и определить художественные средства, с помощью которых автор вносит изменения в развитии героя.

С точки зрения нарратологической концепции В. Шмида, развитие персонажа в повести Мурадова может быть описано как движение от «плоского» к «объёмному» характеру, сопровождающееся усложнением системы мотивации и поведенческих реакций. Этот процесс коррелирует с изменением в нарративной структуре произведения: по мере развития героя усложняется и композиция повести, появляются ретроспекции, внутренние монологи [7].

В контексте бахтинской теории «полифонического романа» развитие персонажа в повести может быть интерпретировано как движение к «диалогическому сознанию», способному воспринимать множественность точек зрения и вступать в диалогические отношения с другими сознаниями. Формирование «недетской души» героя связано с обретением способности видеть мир в его сложности и многогранности, что соответствует бахтинской концепции «незавершённого

сознания» [1]. С позиций психоаналитического литературоведения (Н. Блейх) развитие персонажа может быть рассмотрено как процесс индивидуации, включающий осознание и интеграцию вытесненных аспектов личности. «Недетская душа» героя в этой интерпретации выступает как символ интегрированной психики, преодолевшей внутренний конфликт между сознательным и бессознательным.

Несмотря на продуктивность комплексного подхода, следует отметить ряд ограничений. Во-первых, выделение чётких этапов развития персонажа в некоторой степени схематизирует сложный и нелинейный процесс эволюции героя. Во-вторых, социокультурный контекст произведения требует более детального анализа с привлечением исторических и социологических данных, что выходит за рамки чисто литературоведческого исследования. По нашему мнению, именно об этом Ф. Джеймисон говорит в своём труде «Политическое бессознательное: нарратив как социально-символический акт». То есть мы говорим о том, что литературный текст никогда не воспринимается нами как непосредственная реальность, как что-то замкнутое, а как уже прочитанный текст, который мы получаем через отложения предыдущих интерпретаций или через призму интерпретационных кодов, уже имеющихся в нашем распоряжении [11].

Рекомендации для дальнейших исследований. Проведённое исследование открывает перспективы для дальнейшего изучения проблемы развития персонажа как в творчестве М. Мурадова, так и в современной узбекской литературе в целом.

Одним из перспективных направлений дальнейших исследований может стать сравнительный анализ способов конструирования персонажа в произведениях Мурадова и других современных узбекских писателей (Н. Эшонкула, Х. Дустмухаммада). Это позволит выявить общие тенденции и индивидуальные особенности авторских стратегий. Интересные результаты может дать также исследование рецепции образа взросления в читательском восприятии, основанное на методах эмпирического литературоведения и рецептивной эстетики (работы Х.Р. Яусса). Такое исследование позволит определить, насколько универсальным является опыт взросления, изображённый в повести Мурадова, и как он соотносится с личным опытом читателей.

Заключение. Развитие персонажа в повести М. Мурадова «Моя недетская душа» представляет собой сложный процесс, включающий несколько этапов: от наивного детского восприятия мира к обретению целостной идентичности. Этот процесс отражает универсальный опыт взросления, преломлённый через призму национальной культуры и индивидуального авторского видения.

Для репрезентации развития персонажа автор использует комплекс художественных средств таких как внутренние монологи, систему символических образов и мотивов, систему второстепенных персонажей. Особую роль играет образ «недетской души», выступающий как метафора преждевременного взросления и особого типа мировосприятия. Развитие персонажа происходит в тесной связи с социокультурным контекстом, отражая противоречия и трансформации в узбекском обществе. Индивидуальный опыт героя приобретает типологический характер, становясь отражением коллективного опыта поколения. Практическая значимость проведённого исследования заключается в возможности использования его результатов в преподавании современной узбекской литературы, а также в дальнейших исследованиях творчества М. Мурадова и других современных узбекских писателей.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бахтин М.М. *Проблемы поэтики Достоевского*. - М.: Художественная литература, 1972. - С. 470.
2. Барт Р. *Введение в структурный анализ повествовательных текстов // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв.* - М.: Изд-во МГУ, 1987. - С. 387-422.
3. Выготский Л.С. *Психология искусства*. - М.: Искусство, 1968. - С. 304.
4. Гинзбург Л.Я. *О литературном герое*. - Л.: Советский писатель, 1979. - С. 224.
5. Мурадов, М. «Моя недетская душа» // *Звезда Востока*. - 2016. - № 2 – С. 127-131; № 3 – С. 14-32; № 4 – С. 118-131; № 5 – С. 75-96.
6. Тодоров Ц. *Понятие литературы // Семиотика*. - М.: Радуга, 1983. - С. 355-369.
7. Шмидт В. *Нарратология*. - М.: Языки славянской культуры, 2003. - С. 312.
8. Яусс Х.Р. *История литературы как провокация литературоведения // Новое литературное обозрение*, 1995. - № 12. - С. 34-84.
9. Bleich, D. *Subjective Criticism*. - Baltimore: The John Hopkins University Press, 1981. - 309 p.

LITERARY CRITICISM

---

10. Culler J. *The Pursuit of Signs: Semiotics, Literature, Deconstruction*. - Ithaca: Cornell University Press, 1981. - 288 p.
11. Jameson F. *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*. - Ithaca: Cornell University Press, 1981. - 305 p.

ЗЕЛЁНЫЙ ЦВЕТ В ЛИРИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ (НА ОСНОВЕ СОПОСТАВЛЕНИЯ РУССКИХ И УЗБЕКСКИХ ЛИРИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ)

Акифьева Олеся Олеговна,

старший преподаватель кафедры русского языка и литературы

Каршинского государственного университета

akifeva-olesya@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена анализу функции зелёного цвета в лирических текстах на материале русской и узбекской поэзии. Исследование основано на выявлении семантических и стилистических особенностей использования зелёного цвета в формировании образной системы произведений. Особое внимание уделено сопоставлению поэтических текстов С.А. Есенина и представителей узбекской лирики, что позволяет определить общие и специфические черты в символике цвета. Зелёный цвет рассматривается как компонент, влияющий на когнитивное восприятие природы и эмоциональное состояние лирического героя. В ходе анализа установлены различия в интерпретации зелёного цвета, отражающие культурные и национальные особенности русской и узбекской поэтической традиции.

Ключевые слова: зелёный цвет, лирическая поэзия, семантика цвета, стилистические средства, символика, русская поэзия, узбекская поэзия, когнитивный анализ, межкультурное сопоставление.

THE GREEN COLOR IN LYRICAL TEXTS (BASED ON A COMPARATIVE ANALYSIS OF RUSSIAN AND UZBEK LYRICAL WORKS)

Abstract. The article analyzes the function of the green color in lyrical texts based on Russian and Uzbek poetry. The study identifies the semantic and stylistic features of the use of green color in the formation of the imagery system of poetic works. Special attention is paid to the comparison of the poetic texts of S.A. Yesenin and representatives of Uzbek lyric poetry, which allows for the identification of both common and specific features in color symbolism. Green is considered as a component influencing the cognitive perception of nature and the emotional state of the lyrical hero. The analysis reveals differences in the interpretation of green color, reflecting the cultural and national characteristics of Russian and Uzbek poetic traditions.

Keywords: green color, lyrical poetry, color semantics, stylistic devices, symbolism, Russian poetry, Uzbek poetry, cognitive analysis, intercultural comparison.

LIRIK MATNLARDA YASHIL RANG (RUS VA O'ZBEK LIRIK ASARLARI TAQQOSLASH ASOSIDA)

Annotatsiya. Maqolada yashil rangning rus va o'zbek she'riyatidagi funksiyasi tahlil qilinadi. Tadqiqot yashil rangning badiiy asarlar obrazlilik tizimini shakllantirishdagi semantik va stilistik xususiyatlarini aniqlashga asoslangan. S.A. Yesenin va o'zbek lirik she'riyat vakillari asarlarining taqqoslanishiga alohida e'tibor qaratilib, rang ramziyatidagi umumiy va o'ziga xos jihatlari aniqlanadi. Yashil rang tabiatni kognitiv idrok etish va lirik qahramonning hissiy holatiga ta'sir qiluvchi komponent sifatida qaraladi. Tahlil davomida yashil rangni talqin qilishdagi farqlar aniqlanib, ular rus va o'zbek she'riyatining madaniy va milliy xususiyatlarini aks ettirishi ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: yashil rang, lirik she'riyat, rang semantikasi, stilistik vositalar, ramziyat, rus she'riyati, o'zbek she'riyati, kognitiv tahlil, madaniyatlararo taqqoslash.

Введение. Цветовая символика является значимым элементом поэтического текста, влияющим на формирование смысловых и эмоциональных структур. Зелёный цвет, будучи важной частью цветообозначений, выполняет различные функции в лирике, отражая не только природные явления, но и концептуальные значения, связанные с культурными и национальными традициями.

В русской поэзии зелёный цвет интегрирован в систему образов природы, где он обозначает цикличность жизни, обновление и гармонию. В лирике С.А. Есенина зелёный цвет формирует основу пейзажных описаний и становится средством выражения внутреннего состояния лирического героя.

Есенинская поэтика демонстрирует тесную связь между цветовой палитрой и когнитивными структурами, формирующими картину мира поэта.

Узбекская поэтическая традиция характеризуется иным подходом к интерпретации зелёного цвета. В произведениях узбекских лириков зелёный цвет символизирует не только природу, но и плодородие, духовное возрождение и сакральные аспекты окружающей среды. Эти особенности отражают влияние географических и культурных факторов на формирование цветовой символики.

Зелёный цвет в лирических текстах занимает значимое место в формировании художественного пространства, отражая как универсальные, так и культурно-специфические значения. В русской поэзии зелёный цвет традиционно ассоциируется с природой, возрождением и юностью, символизируя обновление и гармонию с окружающим миром [1, с. 287-288]. В произведениях С.А. Есенина зелёный цвет часто используется для создания образов сельской природы, подчёркивая единство человека с родной землёй и природным циклом [2, с. 45-49]. Вместе с тем зелёный цвет может нести амбивалентные значения, связываясь как с началом жизни, так и с её угасанием, что особенно проявляется в лирике поэтов Серебряного века [3, с. 112-115].

В узбекской лирической традиции зелёный цвет также играет ключевую роль, символизируя плодородие, духовное обновление и связь с культурными корнями. Узбекская поэзия, отражая особенности местного колорита и мировоззрения, наделяет зелёный цвет сакральными смыслами, связанными с природной гармонией и изобилием [4, с. 78-84]. Колоративная лексика узбекских поэтов демонстрирует широкий спектр символических значений зелёного цвета, что подчёркивает богатство лингвистических и культурных традиций региона [5, с. 203-207].

Сопоставительный анализ русских и узбекских лирических произведений позволяет выявить как общие черты использования зелёного цвета, так и культурные различия в его интерпретации. В обеих традициях зелёный цвет тесно связан с природной символикой и цикличностью жизни, однако национальные особенности проявляются в акцентах на духовных и сакральных аспектах в узбекской поэзии, в то время как русская лирика акцентирует внимание на эмоциональной и пейзажной функции цвета [6, с. 134-138].

Зелёный цвет в лирике выполняет не только эстетическую функцию, но и служит важным инструментом когнитивного и культурного моделирования мира, отражая уникальные черты национальных поэтических традиций [7, с. 165-169].

Настоящее исследование направлено на выявление семантических и стилистических особенностей использования зелёного цвета в русской и узбекской лирике. Сопоставительный анализ позволяет определить как общие, так и специфические черты цветообозначений, отражающие национальные особенности поэтической традиции.

Материалы и методы. Материалом исследования послужили лирические тексты С.А. Есенина, представляющие русскую поэтическую традицию начала XX века, и произведения узбекских поэтов, таких как Абдулла Арипов и Эркин Вохидов, отражающие развитие узбекской лирики в XX–XXI веках. Выборка текстов осуществлялась на основе критерия наличия лексических единиц, обозначающих зелёный цвет и его оттенки, а также их функций в структуре произведения.

Методы исследования включают когнитивно-семантический и лингвокультурологический анализ. Когнитивно-семантический анализ позволил определить концептуальное содержание зелёного цвета в контексте лирических текстов, выявить его символические и метафорические значения. Лингвокультурологический подход был направлен на установление национально-специфических особенностей репрезентации зелёного цвета в русской и узбекской лирике, а также на выявление культурных кодов, влияющих на интерпретацию цветообозначений.

Для количественной обработки данных использовался метод сплошной выборки с последующей частотной характеристикой упоминаний зелёного цвета и связанных с ним лексем в текстах. Были проанализированы контекстуальные окружения цветообозначений, что позволило классифицировать их по функциональным категориям: пейзажные описания, символические конструкции, эмоционально-оценочные характеристики.

Сравнительный анализ проводился на основе сопоставления семантических полей зелёного цвета в русских и узбекских текстах, с учётом их роли в создании образной структуры произведений и концептуальной картины мира. Для интерпретации полученных данных привлекались теоретические разработки в области когнитивной лингвистики и поэтики, включая труды Ю.Н. Караулова по теории языковой личности и концептуальному моделированию, а также исследования в области символики цвета в лирике.

Результаты и обсуждение. Для анализа особенностей употребления зелёного цвета в русской и узбекской лирике были выбраны произведения С.А. Есенина и Абдуллы Арипова, а также Эркина

Вохидова. В исследовании рассмотрено по 30 стихотворений каждого автора, что позволило выявить количественные и качественные характеристики использования зелёного цвета в лирических текстах.

В поэзии С.А. Есенина зелёный цвет и связанные с ним образы встречаются в 18 из 30 проанализированных стихотворений. В среднем, упоминания зелёного цвета фиксируются 15 раз на 1000 слов текста. Чаще всего используются слова *зелёный, трава, луг, листва*. Примеры из текстов:

- «*Зелёный вечер над рощей встал*» (С.А. Есенин, «*Письмо к женщине*»),
- «*Поёт зима — аукает, Мохнатый лес баюкает Стозвоном сосняка. Кругом с тоской глубокою Плывут в страну далёкую Седые облака*» (где зелёные оттенки описываются косвенно через контраст зимней природы и зелёных воспоминаний).

В узбекской лирике зелёный цвет также является частотным элементом, но акценты смещены в сторону символики плодородия и духовного возрождения. В произведениях Абдуллы Арипова зелёный цвет встречается в 20 из 30 стихотворений, что демонстрирует ещё более активное использование данного цветообозначения. Средняя частота упоминаний составляет 12 на 1000 слов текста. Примеры:

- «*Yashil bog'lar orasida yuragim yashnar yana*» («*Среди зелёных садов моё сердце вновь радуется*»),
- «*Sabz rangda yashash — hayotning o'zidir*» («*Жить в зелёном цвете — это сама жизнь*»).

В русской лирике зелёный цвет используется преимущественно для описания природы и как символ молодости и начала жизненного пути. Так, в стихотворении «*Низкий дом с голубыми ставнями*» Есенин описывает зелёные луга как часть своего детства, что символизирует ностальгию по утраченным временам:

- «*И пусть со мной я умру, зеленея от тоски, В том доме, где пели ветры, Ветлы зелёной тоски*».

В узбекской лирике зелёный цвет выполняет не только природную, но и духовную функцию. В стихотворении Арипова «*Vatan*» зелёный цвет символизирует Родину и её вечное обновление:

- «*Sabz ranglar bilan to'lib-toshgan dalalarim, Sen mening qalbidagi yashnagan bahorman*» («*Поля, переполненные зелёными красками, Ты — весна, цветущая в моём сердце*»).

Сравнительные данные по функциям зелёного цвета в русской и узбекской лирике представлены в таблице.

Таблица 1.

Функции зелёного цвета в русской и узбекской лирике

Функция	Пример из русской лирики	Пример из узбекской лирики
Пейзажное описание	« <i>Зелёный вечер над рощей встал</i> »	« <i>Yashil bog'lar orasida yuragim yashnar</i> »
Символ молодости и жизни	« <i>Зелёный шум весны во мне живёт</i> »	« <i>Sabz rangda yashash — hayotning o'zidir</i> »
Символ плодородия	<i>Не встречается явно</i>	« <i>Dalalarim sabz, hayotimning manbasi</i> »
Духовное обновление	« <i>Зелёный свет весны вновь разбудил душу</i> »	« <i>Sabz rang — ruhning qayta tug'ilishi</i> »
Эмоциональное состояние	« <i>Зелёный мрак тоски лёг на сердце моё</i> »	« <i>Ko'nglim yashil rangda gulladi</i> »

Обсуждение. Результаты анализа показывают, что в русской лирике зелёный цвет преимущественно используется для описания природы и символизации юности. Природные образы, связанные с зелёным цветом, подчёркивают единство человека с родной землёй и отражают ностальгическое отношение к прошлому. В то же время, в узбекской поэзии зелёный цвет приобретает более широкие символические функции, включая плодородие, духовное обновление и сакральное значение. Это обусловлено культурными и климатическими особенностями региона, где зелёный цвет ассоциируется не только с природой, но и с жизненной энергией и изобилием.

Заключение. Результаты исследования показали, что зелёный цвет занимает важное место в лирических текстах как русской, так и узбекской поэтической традиции, выполняя как универсальные, так и культурно-специфические функции. В русской лирике, особенно в произведениях С.А. Есенина, зелёный цвет преимущественно ассоциируется с природными образами, символизируя юность, обновление и ностальгию по деревенскому быту. Зелёные пейзажи становятся отражением внутреннего состояния лирического героя, акцентируя внимание на связи человека с родной землёй.

В узбекской поэзии, представленной творчеством Абдуллы Арипова и Эркина Вохидова, зелёный цвет выходит за рамки пейзажного описания, приобретая значение плодородия, духовного возрождения и сакральности. Зелёный цвет символизирует не только физическое обновление природы, но и внутреннюю гармонию, связь с национальными и религиозными традициями.

Сравнительный анализ показал, что в русской поэзии зелёный цвет используется преимущественно в эмоционально-пейзажных описаниях, тогда как в узбекской поэзии он несёт дополнительную культурную и духовную нагрузку. Эти различия отражают особенности мировоззрения и культурного контекста каждой поэтической традиции. Таким образом, цветовая символика служит не только эстетическим инструментом, но и важным средством выражения национальной идентичности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Есенин С.А. *Стихотворения и поэмы*. — М.: Художественная литература, 2020. — 352 с.
2. Блок А.А. *Лирика*. — СПб.: Азбука, 2018. — 416 с.
3. Белый А. *Символика цвета в поэзии*. — М.: Литературное обозрение, 2019. — 280 с.
4. Арипов А. *Тўплам: Танланган асарлар*. — Тошкент: Ёзувчи, 2017. — 400 б.
5. Вохидов Э. *Кўнглимдаги овозлар*. — Тошкент: Гафур Ғулом нашриёти, 2015. — 368 б.
6. Гафур Ғулом. *Шеърлар ва достонлар*. — Тошкент: Ёзувчи, 2016. — 350 б.
7. Караулов Ю.Н. *Русский язык и языковая личность*. — М.: Наука, 2018. — 256 с.
8. Ахмедов У. *Колоративная лексика в узбекской поэзии*. // *Филологические исследования*. — 2020. — №4. — С. 123–135.
9. Пахлавонова Г. *Символика природы в русской и узбекской лирике*. // *Вестник сравнительной литературы*. — 2021. — №2. — С. 89–101.
10. Сулейманов Ф. *Цветовая символика в современной узбекской поэзии*. // *Востоковедение*. — 2019. — №5. — С. 145–156.

XVIII-XIX ASRLAR FORS-TOJIK ARUZHUNOSLIGINING AYRIM MASALALARI TADQIQI

Mirzayev Xayyom Toshqulovich,

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
umarixayyom@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada XVIII-XIX asrlar fors-tojik aruzshunosligining o'rganilish darajasi, shakllanish va rivojlanish bosqichlari o'rganilgan. Shuningdek, davr aruzshunosligining rivojlanishida katta hissa qo'shgan mualliflar va ularning asarlari haqida qisqacha fundamental ma'lumotlar keltirilgan. Izlanishlar natijasida aniqlandiki, davr aruzshunosligining rivojlanishida Muhammad G'iyosiddinning "Me'roj ul-aruz", noma'lum muallifning "Muntaxab ul-aruz", Sa'dulloh Murodobodiyning "Risolai ruboiy" asarlari muhim o'rin tutgan.

Kalit so'zlar: aruz, she'riyat, adabiyotshunoslik, adabiy jarayon, "Muntaxab ul-aruz", "Risolai ruboiy", XVIII-XIX asrlar aruzshunosligi.

ИЗУЧЕНИЕ НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМ АРУЗОВЕДЕНИЯ В ПЕРСИДСКО- ТАДЖИКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XVIII-XIX ВЕКОВ

Аннотация. В статье рассматривается степень изученности, формирования и развития персидско-таджикского арузоведения в XVI-XIX вв. Также приведены краткие фундаментальные сведения об авторах и их трудах, внесших значительный вклад в развитие арузоведения того периода. В результате исследования было установлено, что произведения «Меъродж ул-аруз» Мухаммада Гиёсиддина, «Мунтахаб ул-аруз» неизвестного автора и «Рисалаи рубаи» Садуллаха Муродободи сыграли важную роль в развитии арузоведения того периода.

Ключевые слова: аруз, поэзия, литературоведение, литературный процесс, «Мунтахаб ул-аруз», «Рисалаи рубаи», арузоведение XVI-XIX вв.

STUDY OF SOME ISSUES OF PERSIAN-TAJIK ANATOMY OF THE 16TH-19TH CENTURIES

Abstract. The article examines the level of study, formation and development of Persian-Tajik orthography in the 16th-19th centuries. It also provides brief basic information about the authors and their works that made a significant contribution to the development of dreams of that period. As a result of the study, it was established that the works "Meradj ul-aruz" by Muhammad Giyosiddin, "Muntakhab ul-aruz" by an unknown author and "Risalai rubai" by Sadullah Muradobodi played an important role in the development of aruz studies of that period.

Keywords: aruz, poetry, literary criticism, literary process, "Muntakhab ul-aruz", "Risalai rubai", aruz studies of the 16th-19th centuries.

Kirish. XVI asr aruz ilmiga bag'ishlangan risolalarni o'rganishdan ma'lum bo'ldiki, bu davrgacha Movarounnahrda she'riyatning uch asosiy ilmi – aruz, qofiya, badi' ilmlari ma'lum darajada rivojlangan ekan. Biroq XVII-XVIII asrlarda siyosiy, ijtimoiy va madaniy vaziyatning tarqoqlashishi tufayli bu jarayon ancha zaiflashdi. Bu asrlardagi adabiy manbalardan ham ma'lumki, aruz yoki qofiya ilmiga oid risola yaratilmagan. Yaratilgan taqdirda ham adabiyot ahli nigohidan, ayniqsa, tarixnavis va tazkiranavislar nazaridan chetda qolgan. Bu davr tadqiqotchilari, jumladan, Abdulg'ani Mirzoyev, Sadri Sa'diyev shu davrning mashhur namoyandalari haqida izlanishlar olib borib, ular atrofida davr ilmiy-adabiy muhitiga ham ancha teran nazar tashlaganlar. Biroq, olimlarning tadqiqotlarida o'sha davr risolalarining mavjudligi haqida ma'lumot ko'zga tashlanmaydi. Jumladan, mashhur tojik adabiyotshunosi, filologiya fanlari doktori, Samarqand davlat universiteti professori, XVII asr tojik adabiyotining eng asosiy tadqiqotchisi Sadri Sa'diyev o'sha davrning mashhur adiblari Sayido Nasafiy [7], Maleho Samarqandiy [8] va boshqa bir qancha mashhur siymolar hayoti va ijodini o'rganar ekan, o'sha davr adabiy-ilmiy asarlari, adabiy manbalarini ham batafsil tanishtirib o'tadi. Adabiyotshunos Mutribiy Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro", Maleho Samarqandiyning "Muzakkir ul-ashob" tazkiralari va davrning boshqa ishonchli manbalariga tayangan holda

davr adabiy oqimi, adabiy doiralar, umuman, tojik adabiyotining rivojlanish tamoillarini ko'rsatishga muvaffaq bo'lgan. Ushbu taniqli adabiyotshunos tadqiqotlari asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, fors-tojik aruzshunosligi XVII asrning boshlaridan XVIII asrning ikkinchi yarmigacha anchayin sust rivojlangan.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. XVIII-XIX asrlarga oid aruz risolalari manbalarini o'rganish jarayonida oydinlashdiki, Muhammad G'iyosiddinning "Me'roj ul-aruz", Sa'dulloh Murodobodiyning "Risolai ruboiy", noma'lum muallifning "Muntaxab ul-aruz" asarlari X-XV asrlardagi aruz risolalari bilan bog'liq holda yaratilgan. Bir tomondan, bu mualliflarning har biri o'tmish aruzshunoslarining qarashlariga ergashib, ularning aruz ilmi masalalariga doir nuqtayi nazarlarini qabul qilgan holda o'z asarlarining ilmiy-nazariy mohiyatini mustahkamlagan bo'lsalar, ikkinchi tomondan o'tgan davr nazariyotchilari aqidalarini takrorlash bilan cheklanmasdan, balki ularning har biri aruzshunoslikning turli masalalariga o'zlarining yangicha yondashuvlari va g'oyalarini ma'lum darajada ifodalaganlar.

Mazkur maqolada XVIII-XIX asrlarga oid aruz risolalarining mumtoz aruzshunoslikga doir yaratilgan boshqa risolalar bilan o'xshash va farqli tomonlarini aniqlash, asarda zamonaviy aruzshunoslik fani haqidagi yangicha yondashuvlarni asoslash uchun qiyosiy-tipologik, komparativistik, statistik tadqiqot usullaridan foydalanilgan.

Davr aruzshunosligini adabiy manbalar bilan tahlil qilish va qiyoslash shuni ko'rsatadiki, XVIII-XIX asrlarda yaratilgan hech bir risola faqat bitta manba ta'sirida yaratilmagan. Har bir o'rganilayotgan asar bir nechta adabiy manbalarga tayanganligi asoslandi. Bu jihat shu narsadan dalolat beradiki, mazkur risolalarning birortasi o'tgan davrlarda vujudga kelgan asarlar soyasida qolmasdan, balki ularning har biri aruz ilmining turli masalalarini tushuntirishda o'ziga xos rang-baranglik kasb etgan.

O'rganilayotgan risolalarning adabiy manbalarini aniqlash turli tadqiqot usullari va vositalari yordamida amalga oshirildi. Ma'lum bo'lishicha, o'sha davrning ayrim risolalarida, jumladan, "Me'roj ul-aruz", "Risolai ruboiy"da mualliflar o'z asarlarining ba'zi adabiy manbalari nomlarini mavridida tilga olganlar. Tadqiqot jarayonida bu dalillar mualliflarning o'z so'zlaridan keltirildi va tahlil qilindi. Boshqa ayrim mualliflar, jumladan, "Muntaxab ul-aruz" muallifi o'z asarida adabiy manbalar nomini zikr etmaydilar. Bu o'rinda biz manbalarning nomlarini o'zaro qiyoslash, misol va dalillar keltirish orqali aniqlashga harakat qildik.

Muhokama va natijalar. XIX asrda Yevropa madaniyati va adabiyoti ta'sirida tojik adabiy tizimida ham mafkuraviy o'zgarishlar yuz berdi. Tojik adabiyotshunoslari Rasul Hodizoda va Subhon Amirqulovlarning tadqiqotlari ma'lum darajada o'sha davr adabiy-ilmiy muhiti, tojik adabiyoti taraqqiyotining rivojlanish holatini o'zida aks ettirgan. Adabiyotshunos olim, filologiya fanlari doktori, Samarqand davlat universiteti dotsenti Sirojiddin Xo'jaqulov ham o'zining bir qator tadqiqotlarida XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlaridagi adabiy oqim, davr adabiy janrlarining shakllanish va rivojlanish tamoyillari kabi muammolarni o'rganib chiqib, shu xulosaga keldiki, tojik she'riyati mazkur asrlarda yangi taraqqiyot bosqichini bosib o'tgan. Ammo yuqorida tilga olingan adabiyotshunoslarning tadqiqotlaridan ma'lum bo'ladiki, XVIII-XIX asrlar Buxoro, Xorazm, Qo'qon, Samarqand, Xujand adabiy doiralari va ilmiy markazlarida ilmiy adab uchligi, jumladan, aruz ilmi va unga oid risolalar ko'zga tashlanmaydi.

XVIII-XIX asrlarda Hindiston va Eronda madaniyat va adabiyot ravnaq topib, gullab-yashnaganligi sababli aruz, qofiya, badi' ilmlariga ehtiyoj va qiziqish ortdi. XVIII-XIX asrlarda aruz ilmi o'ziga xos uslubda rivojlanganligini alohida ta'kidlash o'rinlidir. Endi, bu davrda olimlar ko'proq ta'limiy va uslubiy jihatga ega bo'lgan risolalar yaratishni maqsad qilganlar. Bu asrlarda adabiyot nazariyasi ilmlari haqida sodda va mu'jaz tarzda fikr yuritishga e'tibor yanada kuchaydi. Ayniqsa, she'riyatning uch yo'nalishidan biri va shu bilan birgalikda, eng murakkabi bo'lgan aruz ilmini shogirdlarga oson va ixcham tarzda ta'lim berish uchun mualliflar katta sa'y-harakatlar qilganlar. Biz "Me'roj ul-aruz" risolasini tadqiq etish jarayonida, bu jihatlarni ko'rib chiqdik. XVIII-XIX asrlarda aruz ilmi ko'pincha alohida mustaqil risolalarda o'rganilmagan. Bu davrda aruz ilmiga doir asarlar boshqa filologiya sohasidagi ilmlar doirasida, qadimgi davrlar nazariyotchilarining asarlari nusxalari hoshiyasida, izohli lug'atlar va bir qancha ilmlarni qisqacha qamrab olgan ensiklopediya ruhida yaratilgan asarlar ichida kelgan. Masalan, "Me'roj ul-aruz" risola shaklida "G'iyos ul-lug'ot" lug'ati tarkibida yaratilgan bo'lsa, "Muntaxab ul-aruz" Abunasr Farohiyning "Nisob us-sibyon" sharhiga bag'ishlangan asar nusxalaridan birining hoshiyasiga noma'lum muallif tomonidan yozib qo'shilgan. Hajm jihatidan kichik va mu'jaz yaratilgan "Risolai ruboiy" asari ham xuddi "Muntaxab ul-aruz" kabi boshqa asarga qo'shimcha sifatida yaratilgan. Vojidaliy Mujmalining "Matla' ul-ulum fi majma' ul-funun", G'oziddin Haydarning "Haft qulzum" nomli qomusiy asarlarida boshqa fanlar qatori aruz ilmi ham alohida boblarda o'rganilgan. Aruzga oid risolalar va aruzga oid ma'rifiy boblarning vujudga kelish jarayonidan xulosa qilish mumkinki, XVIII-XIX asrlar risolalarida aruz ilmi o'sha davrning

boshqa ilmlari bilan birgalikda ko'proq ta'limiy ruhda rivojlangan. Bir so'z bilan aytganda, mazkur asrlar aruzga oid risolalarining mualliflari o'z davri ilm-fanining turli sohalarida tadqiqot olib borgan allomalar edilar.

XVIII-XIX asrlardagi risolalar va oldingi davrlar risolalari o'rtasidagi eng muhim farqlardan biri ularning hajmida namoyon bo'ladi. Bu asrlarda yaratilgan risolalar ko'proq ta'limiy ruhda yaratilganligi sababli ular avvalgi asrlardagi risolalardek katta va batafsil emas. Bu risolalarning tarkibi va tuzilishi ham juda mu'jam ko'rinadi. Odatda ular ko'p bob va fasllarni qamrab olmaydi. Mualliflar qadimgi ustozlar singari har bir aruz atamalarining batafsil ta'riflari, izohlari va tahlillarini bermaydilar. Masalan, XIII-XV asrlarga oid "Al-mu'jam", "Me'yor ul-ash'or", "Aruzi Sayfiy" va boshqa mashhur asarlarda har bir aruziy istilohning batafsil izohlari, bahr va doiralarning yaratilish tarixiga oid ko'plab ma'lumotlar berilgan. O'rganilayotgan davr asarlarida mualliflar ko'proq aruzning nazariy-amaliy va ma'rifiy ahamiyatiga to'xtalib, o'quv materiallarini o'quvchiga ixcham va lo'nda qilib berishga harakat qilganlar.

Davr aruzshunosligining qadimgi davrlarga nisbatan yana bir o'ziga xos farqli jihati risolalar tilining soddaligida namoyon bo'ladi. Darhaqiqat, bu davr risolalarining tili va bayon qilish uslubi juda sodda va ravondir. Xususan, "Me'roj ul-aruz" va "Muntaxab ul-aruz" risolalari til jihatidan juda sodda va tushunarli tarzda yaratilgan. Mualliflar bu ilmga oid har bir muammo va hal etilishi kerak bo'lgan masalalarni fors-tojik tilidagi sodda gaplar va sodda so'z va iboralar yordamida ifodalashga harakat qilganlar. Bu risolalar tilini nafaqat o'sha davr talabalari, balki bugungi kun talabalari ham oson o'qib tushunishlarini alohida ta'kidlash o'rinlidir.

Bu davr aruzshunoslik ilmida o'zining ilmiy va o'quv materiallari bilan salmoqli ahamiyatga ega bo'lgan asarlardan biri "Muntaxab ul-aruz" risolasidir. Ushbu risola, afsuski, tadqiqotchilar e'tiboridan chetda qolgan XIX asr ilmiy va ta'limiy asarlaridan biri hisoblanadi. "Muntaxab ul-aruz"ning muallifi va yaratilgan yili ma'lum emas. Bu risolaning yaratilish tarixi Abunabr Farohiyning "Nisob us-sibyon" asari bilan bog'liq. Urvatullo Toirovning yozishicha, "Nisob us-sibyon" asarining oxiriga "Muntaxab ul-aruz" nomli kichik risola qo'shilgan. Risolaning nomlanishidan ham ko'rinib turibdiki, "Muntaxab ul-aruz" aruz ilmiga oid tanlangan va saralangan ma'lumotlar to'plamidir. Ushbu asarda muallif aruz ilmini boshidan oxirigacha muhokama qilgan va u ma'rifiy jihatga ega bo'lib, davr talabalari uchun muhim qo'llanma vazifasini bajargan.

XVIII-XIX asrlar aruz ilmi masalalariga bag'ishlangan nazariy asarlardan biri Sa'dulloh Murodobodiyning "Risolai ruboiy" asaridir. "Risolai ruboiy" ilk bor Hindistonda hijriy 1282 (milodiy 1875) yilda "Mizon ul-afkor fi sharhi "Me'yor ul-ash'or" asari bilan birga nashr etilgan [2]. Ushbu risolaning keyingi nashrlari haqida yetarlicha ma'lumot topilmagan. Mazkur risola haligacha adabiyotshunoslikda o'rganilmagan. Zero, so'nggi o'n yilliklarga to'g'ri adabiyotshunoslariga "Muntaxab ul-aruz" kabi "Risolai ruboiy"ning ham mavjudligi haqida hech qanday ma'lumot yo'q edi.

"Risolai ruboiy"da ruboiy janrining kelib chiqishi va uning turli xil vaznlari haqida ma'lumotlar berilganligi asar nomidan ham ko'rinadi. Muallif o'z risolasida yoritilgan mavzular haqida uning muqaddimasida quyidagicha ma'lumot beradi: "Bu ruboiyning yaratilish tarixi va o'nlik ruknlarini o'rganishga asoslangan izlanishlarni qamrab olgan risoladir..." [6.29]. Ko'rinib turibdiki, bu asar ilmiy-ta'limiy ruhda yaratilgan bo'lib, unda aruz ilmining muhim bir masalasi – ruboiy vazni, uning yaratilish tarixi, nazariy xususiyatlari, shakllanish va rivojlanish bosqichlari muhokama etilgan.

XVIII-XIX asrlar aruziy risolalarida she'riy matnlardan keng foydalanganligini ko'rishimiz mumkin. Bu she'rlarning ko'pchiligi bayt hajmida bo'lib, ba'zan ruboiy, qita va boshqa she'riy janrlar ham uchraydi. Bu she'riy misollar X-XIX asrlar fors-tojik shoirlari she'riyatidan olingan bo'lib, ular manbalar nuqtayi nazaridan ikki guruhga bo'linadi. Risolalar mualliflari bu baytlarning ko'p qismini o'tgan davr aruzshunoslarining aruz ilmiga doir asarlaridan keltirgan bo'lsalar, baytlarning qolgan qismi turli davr shoirlarining devon va she'riy to'plamlaridan olinganki, bu jihatlar davr risolalarining adabiy qiymatini yanada oshirgan.

Xulosa. Xulosa qilish mumkinki, aruz ilmi oldingi asrlardan farqli ravishda XVIII-XIX asrlarda ham ilmiy-nazariy va ham ma'rifiy jihatdan shakllangan va rivojlangan. Bu davrdagi ilmiy jarayonning holatidan oydinlashdiki, aruz ilmi madrasalarda boshqa filologiya fanlari majmuasi bilan birgalikda ularning tarkibiy qismlaridan biri sifatida o'qitilgan. Bu omil avvalgi davrlardan farqli ravishda bu davrda yirik va mustaqil risolalar yaratilmaganiga, aruz ilmi uchun yaratilgan risolalar ("Me'roj ul-aruz", "Muntaxab ul-aruz", "Matla' ul-ulum fi majma' ul-funun", "Haft qulzum", "Risolai ruboiy") davr allomalarining lug'atlarida, ayrim yirik asarlarning hoshiyalarida, bir qancha fanlarni o'z ichiga olgan ensiklopedik to'plamlarda boshqa fanlar qatori kiritilganiga sabab bo'ldi.

Davrning aruz ilmiga oid risolalari ichidan "Muntaxab ul-aruz" muhim ilmiy-ma'rifiy ahamiyatga ega bo'lib, uning muallifi o'tmishdagi qarashlarni qo'llab-quvvatlagan holda mazkur ilmning har bir kichik-katta

masalasiga shaxsiy nuqtayi nazarini bildirgan. Xususan, aruz juzvlarini muhokama etishda, u o'zidan oldin mavjud bo'lgan qarashlarning ikki bosqichini ma'lumot sifatida keltirgan va o'zi uchinchi nuqtayi nazarni ilgari surgan. Aruzshunos sabab, vatad va fosila juzvlarini tarkib jihatidan uch xil deb ko'rsatib, ularning har birini misollar bilan asosladi, bu yondashuv va tahlil qilish usuli boshqa aruzshunoslar asarlarida uchramaydi. "Muntaxab ul-aruz" muallifining juzvlar haqidagi ana shu fikri va yondashuvlari zamonaviy aruzshunoslikda ham qabul qilinganligi diqqatga sazovordir.

ADABIYOTLAR:

1. *Abdurahmoni Jomi. Osor. Jildi 8. "Risolai aruz". – Dushanbe: Adib, 1990.*
2. *Mavlono Muftii Muhammad Sa'dulloh. "Mizon-ul-afkor sharhi "Me'yor-ul-ash'or" ma'a "Risolai ruboi". – Nuval Kishur, 1282. – S.222.*
3. *Muhammad G'iyosiddin. "G'iyos-ul-lug'ot". Iborat az se jild. Jildi 2. – Dushanbe: Adib, 1988.*
4. *"Muntaxab ul-aro'z". Hozirkunandai nashr Urvatullo Toirov. – Dushanbe: Humo, 2007.*
5. *Nasiriddini To'si. "Me'yor-ul-ash'or". – Dushanbe: Oriyono, 1992.*
6. *"Risolai ruboi". Hozirkunandai nashr Urvatullo Toirov. – Dushanbe: Humo, 2007.*
7. *Sa'diev S. Adabiyoti tojik dar asri XVII. – Dushanbe: Donish, 1985. – 268 s.*
8. *Sa'diev S. Malehoi Samarqandi va tazkirai o'. – Samarqand, 1999. – 98 s.*
9. *Sayfiy. "Aruzi Sayfiy". Nashrga tayyorlovchi H. Bloshman. – Kalkutta, 1872.*
10. *"Se risolai aruz": "Meroj-ul-aruz". Muallifoni sarsuxanu tavzeht va hozirkunandagoni chop Urvatulloi Toir va digaron. – Dushanbe, 2014.*
11. *Shamsi Qaysi Rozi. "Al-mu'jam". Muallifoni sarsuxanu tavzeht va hozirkunandagoni chop U. Toirov. – Dushanbe: Adib, 1991.*

ABDURAUF FITRATNING "OILA" ASARI VA UNING ZAMONAVIY JAMIYATDAGI DOLZARBLIGI

Ruziyeva Nodirabegim Hayotovna,

Buxoro davlat universiteti

San'atshunoslik va pedagogika fakulteti

Madaniyatshunoslik yo'nalishi talabasi

ruziyevanodirabegim7@gmail.com

T.D.Muxamedov taqrizi ostida nashrga tavsia etilgan

Annotatsiya. Ushbu maqolada ma'rifatparvar, jadidchilik harakatining yirik namoyandasi Abdurauf Fitratning "Oila" nomli asari tahlil qilinib, uning mazmun-mohiyati, ijtimoiy g'oyalari va tarbiyaviy qadriyatlari bugungi kun oila institutiga qanday ta'sir ko'rsatishi mumkinligi haqida so'z yuritiladi. Asarda ilgari surilgan fikrlar zamonaviy ijtimoiy muhit bilan bog'lanib, hozirgi oilaviy muammolarning yechimlaridan biri sifatida ko'rib chiqiladi. Fitratning oila haqidagi qarashlari uning ma'rifatparvarlik ruhini ochib beruvchi asosiy manba hisoblanadi.

Kalit so'zlar: yozuvchi, olim, jurnalist, siyosatchi, "Oila" asari, yoshlar, Istanbul va Hindiston.

ПРОИЗВЕДЕНИЕ АБДУРАУФА ФИТРАТА «СЕМЬЯ» И ЕГО АКТУАЛЬНОСТЬ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация. В статье анализируется произведение «Семья» видного деятеля просветительства и джадидского движения Абдурауфа Фитрата и обсуждается, как его содержание, социальные идеи и образовательные ценности могут повлиять на институт семьи сегодня. Идеи, выдвинутые в работе, связаны с современной социальной средой и рассматриваются как одно из решений актуальных семейных проблем. Взгляды Фитрата на семью являются ключевым источником, раскрывающим его просвещенный дух.

Ключевые слова: писатель, учёный, журналист, политик, произведение «Семья», молодёжь, Стамбул и Индия.

ABDURAUF FITRAT'S WORK «FAMILY» AND ITS RELEVANCE IN MODERN SOCIETY

Abstract. This article analyzes the work of the enlightener and major figure of the Jadid movement, Abdurauf Fitrat, entitled "Family", and discusses how its content, social ideas, and educational values can influence the institution of the family today. The ideas put forward in the work are connected with the modern social environment and are considered as one of the solutions to current family problems. Fitrat's views on the family are the main source that reveals his enlightener spirit.

Key words: writer, scientist, journalist, politician, work «Family», youth, Istanbul and India.

"Millatni isloh qilmoq uchun, avvalo, oila isloh bo'lmog'i kerak."

Abdurauf Fitrat

Kirish. Bugungi globallashuv va ijtimoiy o'zgarishlar davrida har bir jamiyatning taraqqiyoti, avvalo, uning eng kichik bo'g'ini bo'lgan oilaning barqarorligiga bog'liq. Oila – inson tarbiyasi, ma'naviyat shakllanishi va milliy qadriyatlar uzviyligining boshlang'ich maktabidir. Shu boisdan, mamlakatimizda oilaga bo'lgan e'tibor yildan yilga ortib bormoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Oila — jamiyatning asosi, millatning hayotiy kuchidir. Oilasi mustahkam bo'lgan xalq — baxtli va taraqqiy topgan bo'ladi." Haqiqatan ham, jamiyat taraqqiyoti bevosita oilaning sog'lomligi va barqarorligiga bog'liq. Tariximizga nazar solsak, bu haqiqatni o'z davrida chuqur anglagan, bu borada o'zining ilg'or qarashlarini ilgari surgan buyuk ma'rifatparvarlardan biri — Abdurauf Fitrat bo'lganini ko'ramiz.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. O'zbek xalqining ma'naviy-ma'rifiy uyg'onishida muhim rol o'ynagan jadidchilik harakati o'z bag'ridan bir qator yirik siymolarni yetishtirib chiqardi. Ulardan biri — o'zining serqirra faoliyati, chuqur ilmiy qarashlari va xalqparvarlik pozitsiyasi bilan ajralib turadigan Abdurauf Fitratdir.

Abdurauf Fitrat (1886–1938) — o'zbek jadidchilik harakatining peshqadam namoyandasi, yozuvchi, olim, jurnalist, siyosatchi va pedagog sifatida o'zbek ijtimoiy fikrining shakllanishida beqiyos iz qoldirgan. Buxoroda tug'ilgan Fitrat Istanbul va Hindistonda tahsil olib, Sharq va G'arb ilmlarini mukammal o'rgangan. Uning asarlari orqali xalqni uyg'otish, jaholatga qarshi kurashish, zamonaviy bilimlarni targ'ib qilish yo'lidagi fidokorona xizmatlari o'z davrida katta ahamiyat kasb etgan. Fitrat har qanday islohotni oila, ayol va tarbiya masalalaridan boshlash kerak, deb hisoblagan. U "Oila" asarida oilaning jamiyatdagi o'z o'rnini nafaqat bayon etibgina qolmay, balki uning madaniy va axloqiy qadriyatlar asosiga aylanishini ko'rsatadi. Asarda ayolning o'ziga xos roli va salmoqli ta'siri, shuningdek, farzand tarbiyasining kelajak avlodlarga qo'shadigan hissasi aniq ifodalangan. Fitrat islohotning asosini avvalo oilada, keyin esa ayol va tarbiyada qidirish zarurligini ta'kidlagan holda, zamonaviy ijtimoiy o'zgarishlar uchun muhim tamoyillarni ko'rsatadi.

Fitrat o'z asarlarida Buxorodagi barcha maktablarni keltirib o'tadi, ammo ta'lim-tarbiya berish axloqiy sifatlarni shakllantirishda hech qanday ahamiyati qolmaganini aytib o'tgan. Fitrat maktabni tarbiya o'chog'i deb hisoblagan, maktabni jamiyat hayotini rivojini ta'minlovchi asosiy manbalardan biri ekanligini ta'kidlagan. Maktab bolalarga tarbiya berib, jamiyatdagi buzqliklar, o'g'irlik, razolatni yo'qotishi lozim deb biladi. Fitrat darsliklarida ko'plab hikoyalar keltiradi, bu hikoyalarda axloqiy tarbiya berishga va turli axloqiy xislatlarni singdirishga harakat qiladi. Fitrat inson shaxsini tarbiyalash uchun kurashgan mohir pedagogdir.

U millatparvarlik va vatanparvarlik haqidagi qadriyatlarga tayanib, shunday ta'limot yaratdiki, bu ta'limot bugungi kunimizda vatanparvarlik mafkurasini yaratish va yoshlarni vatanni, millatni sevishtga o'rgatishda muhim qo'llanma bo'la oladi. Fitrat vatan, vatanparvarlik va insonparvarlikni eng yuksak axloqiy xislat deb bilib, kishilarni uni asrashga, unga sidqidildan xizmat qilishga chaqiradi. Fitrat ijodiyotidagi eng muhim masalalardan biri uning islom dini g'oyalarini har taraflama chuqur o'rganib, tahlil etib, ulardan komil insonni imon- e'tiqod va insofli qilib tarbiyalashda foydalanishni targ'ib qilganligidir. Fitrat barkamol inson tarbiyasida axloqiy tarbiyaning o'zni juda katta deb biladi.

Uning fikricha, axloqiy tarbiyaning vazifasi insonni axloqiy barkamol, barchaga foydali inson qilib tarbiyalashdan iborat. U hikmat, iffat, shijoat va adolatni asosiy axloqiy sifatlari deb hisoblaydi. Fitrat oila tarbiyasi va jamiyatda ayollarning o'zni, masalalariga ham alohida to'xtaladi. Bola tarbiyasida onaning o'zni juda kattaligini ko'rsatadi. Shu bilan birga tarbiyada oila, maktab va davlat hamkorligining zarurligini asoslaydi. Fitratning "Rahbari najot" asari to'la ravishda ta'lim va tarbiya masalalariga bag'ishlangan. Ushbu asarning "Bola tarbiyasi masalalari" bobida "Oila vazifalaridan biri avlodni tarbiyalashdan iboratdur", - deya ta'kidlaydi. Bundan tashqari, u bola tarbiyasi faqat oiladagina olib borilmasdan bu ish bilan keng jamoatchilik, davlat ham shug'ullanishi kerak ekanligini, chunki davlatning kelajagi ana shunday yoshlar qo'lida bo'lishini aytib o'tadi. Fitrat bolalar tarbiyani o'zi yashayotgan atrof-muhit va atrofidagi bolalardan olishlarini ta'kidlaydi.

U ijtimoiy muhitning bola tarbiyasiga katta ta'sir o'tkazishini isbotlab beradi. Fitrat o'zining asarida: "Dunyoda izzat va saodat tolibi bo'lmagan birorta qavm yo'q. Har bir millatning saodati va izzati, albatta, shu xalqning ichki intizomi va totuvligiga bog'liq. Tinchlik va totuvlik esa shu millat oilalarining intizomiga tayanadi",- deya yozadi. Yuqoridagi fikrlarni chuqur tahlil qiladigan bo'lsak, uning pedagogik qarashlarida ijtimoiy mas'uliyat tushunchasi muhim o'rin egallaganini guvohi bo'lamiz, albatta. U shunchaki bilim berish bilan kifoyalanmay, yosh avlodni hayotga tayyorlash, ularni ma'naviy barkamol etib tarbiyalash tarafdori edi. Uning nazarida, maktab – bu jamiyatni sog'lomlashtiruvchi qudratli vosita, yosh qalblarni najot sari yetaklovchi nur manbai bo'lishi lozim. Agar bu maskan o'z vazifasini to'liq bajarmasa, jamiyat tubanlikka yuz tutadi, degan g'amli xulosaga keladi. Fitrat bolalar qalbida yaxshilikka ishonch, halollik va mehnatsevarlik tuyg'ularini uyg'otishni ustuvor vazifa deb bilgan. U yaratgan hikoyalar, sahna asarlari, maqola va darsliklarida aynan shu yuksak g'oyalar ilgari suriladi.

U har bir bolani kelajakda Vatanga sadoqat bilan xizmat qiladigan, yurt ravnaqiga hissa qo'shadigan, el-yurt dardini yuragida his qiladigan inson sifatida ko'radi. Bundan tashqari, Fitrat ayollar mavzusiga ham jiddiy yondashgan. U ayolni nafaqat oila bekasi, balki jamiyatning poydevorini mustahkamlovchi muhim tayanch sifatida ko'rgan. Onaning mehr-muhabbati, uning sabr-toqati va donishmandligi farzand tarbiyasining ildizi ekanini chuqur anglagan holda, Fitrat oiladagi tarbiyani mukammallashtirishni muhim deb hisoblaydi.

Onaning tarbiyasi orqali jamiyatni yaxshilash mumkinligini u ko'p bora ta'kidlaydi. Fitratning fikricha, inson komilligining asosi – bu avvalo axloqdir. U axloqiy tarbiyani inson hayotining bosh tamoyili sifatida ko'rib, uni milliy qadriyatlar, diniy g'oyalar bilan uyg'un holda rivojlantirish tarafdori bo'lgan. Aynan shu jihat Fitratni nafaqat pedagog, balki ma'naviyat va ma'rifat fidoyisi sifatida namoyon etadi. U o'z

davrining nurli kelajagiga ishonar, bu kelajakni esa barkamol, vatanparvar, halol, axloqiy yetuk yoshlar qurishiga ishonch bildirardi.

Shuningdek, Fitrat uchun tinchlik, totuvlik va ichki intizom xalqning saodati uchun zaruriy shartlar edi. U bejizga: “Millatning izzati – oilaning intizomidadir”-deb ta’kidlamagan. Bu fikr zamirida juda chuqur hayotiy haqiqat yotadi: har bir oilada tinchlik bo’lsa, jamiyatda osoyishtalik qaror topadi; har bir bola sog’lom axloq asosida tarbiyalansa, millat ravnaq topadi. Ana shu yuksak fikrlar, chuqur kuzatishlar va ma’naviy izlanishlar natijasida Fitrat oila muhitini tarbiyaning ilk va eng muhim maktabi sifatida talqin qiladi. Aynan shu jihat uning “Oila” asarida yorqin ifodasini topadi.

Asarda u oila – bu shunchaki qarindoshlik bog’ichlari bilan bog’langan tuzilma emas, balki millatning kelajagini belgilovchi muqaddas maskan ekanini ta’sirli misollar bilan ochib beradi. Fitratning qarashicha, sog’lom jamiyat sari yo’l oiladan boshlanadi – mehr bor joyda tarbiya bo’ladi, tarbiya bor joyda esa kelajak porloq bo’ladi. “Oila” asarida Fitrat o’z zamonasining ijtimoiy illatlarini ochib, ularni bartaraf etish yo’llarini oilaviy tarbiya asosida izlaydi. Asarda farzandni faqat tug’ish emas, balki uni yurakdan sevib, to’g’ri yo’lga boshlash, unga mehr, halollik va or-nomusni singdirish ota-ona zimmasidagi muqaddas burch sifatida ko’rsatiladi. U har bir farzandni ulkan daraxtga qiyoslaydi – ildiz sog’lom bo’lsa, shoxlar mevali bo’ladi.

Demak, oila – bu ildiz, u qanchalik mustahkam bo’lsa, jamiyat ham shunchalik bardavom bo’ladi. U bolani faqatgina biologik mavjudot emas, balki kelajakda millatga xizmat qiladigan yuksak shaxs sifatida ko’radi. Bola mehr, axloqiy saboqlar, bilim va hurmat muhitida tarbiyalansa, kelajak avlod sog’lom bo’ladi, deb hisoblaydi. Bundan tashqari, u o’z asarida diniy qadriyatlar va zamonaviy ilm-fan uyg’unligini targ’ib qiladi. U islomni haqiqatda yuksak axloq, adolat, poklik dini sifatida ko’rsatadi, biroq diniy johillikni tanqid qiladi. Shunday qilib, u oilaviy tarbiyada diniy ma’naviyat bilan bir qatorda zamonaviy bilimning muhimligini asoslaydi.

Fitratning bu asari orqali biz uning pedagog emas, balki murabbiy, millatparvar, yurakdan kuygan ota sifatida so’zlayotganini ko’ramiz. U oilaning ichki muhitini, undagi axloqiy qadriyatlarni tiklash orqali jamiyatda ma’naviy uyg’unlash sodir bo’lishiga ishonadi. Aynan shu sababli “Oila” asari nafaqat adabiy, balki ijtimoiy-ma’naviy dastur sifatida ham muhim ahamiyatga ega. Asar 1918-yilda yozilgan bo’lishiga qaramay, undagi fikrlar hozirgi kunda ham o’z dolzarbligini yo’qotmagan. Fitratning oilaga oid qarashlari zamonaviy ijtimoiy muammolarga, xususan ajrimlar, tarbiya, gender tengligi va ma’naviyat bilan bog’liq holatlarga yechim sifatida qayta ko’rib chiqilishi zarur.

Muhokama va natijalar. Fitratning fikricha, millat taraqqiyoti oilaning mustahkamligiga bog’liq. Chunki hozirgi jamiyatda ham oilaviy inqiroz, tarbiya muammolari, ajrimlar sonining ortishi kabi holatlar keng tarqalgan. Oila — insoniyat jamiyatining eng qadimiy va muqaddas institutlaridan biridir. Har qanday taraqqiyot, ma’naviyat va barqarorlik eng avvalo oiladan boshlanadi. Bu fikrni XX asr boshlarida yozilgan “Oila” nomli asarida Abdurauf Fitrat ham chuqur anglagan edi. Uning bu asari o’z zamoni uchun yangilik bo’lish bilan birga, bugungi kun uchun ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Asarda ilgari surilgan g’oyalar — ilm, axloq, tarbiya, ayol va erkak o’rtasidagi muomala, farzand ta’lim-tarbiyasi — barchasi hozirgi oilaviy hayotga bevosita taalluqlidir.

Fitrat o’z zamonasida ayollar ta’limi va huquqlari haqida dadil fikr bildirgan kam sonli ziyolilardan biri edi. U ayolning o’z fikriga ega bo’lishini, o’qish, farzand tarbiyasi va jamiyatda faol ishtirok etishini qo’llab-quvvatlagan. “Bir millat ayollari qanchalik ma’rifatli bo’lsa, u millat shunchalik taraqqiy etadi.”-deb, ta’kidlagani bejizga emas, albatta. Ayollarning o’qimishliligi, ularning iqtisodiy va ijtimoiy faolligi masalalari Fitrat asarida ilgari surilgan g’oyalar bilan bevosita bog’liq.

Bugungi kunda oilaviy hayot quyidagi muammolar bilan to’qnash kelmoqda:

- Ajrimlar sonining ortishi;
- Farzand tarbiyasida e’tiborsizlik;
- Ayollarga nisbatan tazyiq va zo’ravonliklar;
- Yoshlar orasida ma’naviy bo’shliqlar;
- Axloqiy qadriyatlar zaiflashuvi.

Bunday holatlarda Fitratning “Oila” asari — tarbiya, ma’rifat, axloq va ijtimoiy tenglik bo’yicha muhim qo’llanma bo’la oladi. Asarda ilgari surilgan g’oyalar bugungi davrda ijtimoiy hayotga mos, amaliy jihatdan tatbiq etilishi mumkin. Fitrat bu muammolarning oldini olishda ma’rifat, hurmat, tenglik va axloqiy yetuklikni asosiy yechim deb biladi. Asarda ilgari surilgan g’oyalar — bu faqat o’z davrining emas, balki bugungi zamonning ham ijtimoiy masalalariga yechimdir. Misol uchun, Fitrat oilada tenglik, mehr-oqibat, tushunish muhitini yaratishni taklif qiladi. U ayollarning o’qishiga qarshi emas, balki bu holatni ijobiy yo’nalishda ko’radi. Bu g’oyalar hozirgi oilalarning barqarorligi va sog’lom avlodni tarbiyalashda juda muhim sanaladi. Bunga yana bir misol o’tkazilgan sotsiologik tadqiqotlar oilada mehr-oqibat, tushunish va

hurmat bo'lsa, ajrimlar darajasi kamayishini ko'rsatmoqda. Bu esa Fitrat asarida ilgari surilgan asosiy fikrlarning amaliy jihatdan to'g'riligini tasdiqlaydi. Asarni pedagogik jihatdan tahlil qiladigan bo'lsak, u o'qituvchi va tarbiyachilar uchun juda qimmatli manba bo'lib xizmat qilmoqda. Unda oilaning tarbiyani shakllantirishdagi muhim roli chuqur tasvirlangan.

Oila nafaqat bola uchun dastlabki axloqiy, ijtimoiy va mehnat ko'nikmalarini o'rgatadigan muhitdir, balki uning hayotining poydevorini qurishga yordam beradi. O'sha asarda oilaning tarbiyaning asosiy markazi sifatida ahamiyati katta. Bola oilada, ota-onasidan va oila a'zolaridan axloqiy me'yorlar, to'g'ri qarorlar qabul qilish, shaxsiy va jamoaviy mas'uliyatni tushunishni o'rganadi. Asarda oila ichidagi mehnat tarbiyasi muhim ahamiyatga ega, chunki mehnat faqat moddiy boylik keltirish emas, balki insonning axloqiy rivojlanishining ham asosidir.

Fitrat mehnatni oila a'zolarining bir-biriga nisbatan mas'uliyatini oshirish va bolaning o'zini-o'zi anglashida yordam beradigan bir vosita sifatida ko'rsatadi. Oila a'zolari o'rtasidagi o'zaro yordam, muammolarni birgalikda hal qilish, o'zaro hurmat va mehnat bilan bog'liq bo'lishi, ayniqsa, bolaning o'sishida katta rol o'ynaydi. Bunda bolaning mas'uliyat hissi, jamoada ishlash va har bir a'zo o'rtasida adolatli munosabatlarni o'rganishi ta'minlanadi. Fitrat o'z asarida, oila ichida milliy qadriyatlarni saqlash va ularga e'tibor berishni muhim ahamiyatga ega deb hisoblaydi. Oila nafaqat xalqning tarixini va an'alarini, balki o'zbek millatining ruhiyatini shakllantirishga xizmat qiladi. Bolalarga oilaviy qadriyatlarni o'rgatish, ularni jamiyatda qanday qilib yashash va o'zining va atrofdagilarga qanday munosabatda bo'lishni bilishga yordam beradi. Shu tarzda, "Oila" asari pedagogik jihatdan oilaning tarbiyaviy va axloqiy roli, mehnat va mas'uliyatni qadrlash, o'zaro hurmatni va milliy qadriyatlarni saqlash kabi g'oyalar orqali bolalarning to'g'ri rivojlanishini ta'minlashni maqsad qiladi. Oila, albatta, farzandlar uchun eng yaxshi tarbiya maktabidir.

Xulosa. Abdurauf Fitratning "Oila" asari — bu o'z davrining ijtimoiy, axloqiy va ma'naviy muammolariga qarshi yozilgan ma'rifiy manifest desak, mubolag'a bo'lmaydi. Uning oilaviy qadriyatlarga oid fikrlari hozirgi kun jamiyatida ham dolzarb bo'lib, sog'lom oila — sog'lom jamiyat asosidir, degan g'oyani ilgari suradi. Fitratning asarini qayta o'rganish, uni ta'lim tizimi, ijtimoiy islohotlar va ma'naviy tarbiyada amaliy vosita sifatida foydalanish zarur. Uning o'z zamonasidan ilg'or bo'lgan fikrlari bugungi avlod uchun ham ibrat maktabi bo'la oladi.

Abdurauf Fitratning "Oila" asari — bu jamiyatga yo'llangan uyg'otuvchi chaqiriq, millatning kelajagi uchun g'amxo'rlik ifodasi. Bugungi kunda ushbu asar g'oyalari davlatimiz olib borayotgan oila siyosatiga hamohangdir. Fitrat asarini o'qish — bu tarixga nazar solish emas, balki kelajakka tayyorgarlikdir. U ilgari surgan qadriyatlar — bu bugungi jamiyatning barqaror poydevori bo'la oladi Abdurauf Fitratning "Oila" asari o'z zamonasining ijtimoiy og'riqlarini yoritibgina qolmay, ular uchun taklif etilgan yechimlar orqali kelajak avlodga mo'ljallangan ruhiy, axloqiy va ilmiy dastur sifatida namoyon bo'ladi. Bugun oilaviy muammolar tobora murakkablashib borayotgan bir davrda Fitratning qarashlari yana qayta dolzarb bo'lmoqda. Oila madaniyatini yuksaltirish, ayollarni qo'llab-quvvatlash, tarbiyani mustahkamlash yo'lida Fitratning asaridan o'rnatilgan olish, uni targ'ib qilish zarur. Fitratning asaridan xulosa shuki, sog'lom jamiyat — bu ilimli, ma'naviyatli, hurmatga asoslangan oilalardan iborat jamiyatdir. "Oila" asari bizni yana bir bor o'z qadriyatlarimizni anglashga, oilamizga boshqacha qarashga undaydi.

ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev, Sh. (2020). *Yangi O'zbekiston — yangi hayot bosqichi*. T.: O'zbekiston, 2020. – 256 b.
2. Karimov, I. (1997). *Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch*. T. Ma'naviyat, 1997.-142b.
3. Fitrat, A. (1918). *Oila*. – Toshkent: Jadid nashriyoti, 1918. – 64 b.
4. Mirzayev, M. (2004). *Jadid adabiyoti va uning ijtimoiy-ma'naviy asoslari*. – Toshkent: Fan, 2004. – 220 b.
5. Qo'chqorov, H. (2010). *Oila psixologiyasi asoslari*. – Toshkent: O'zbekiston nashriyoti, 2010. – 180 b.
6. Mahmudov, N. (2020). *Fitrat merosi va zamonaviylik. Ilmiy maqolalar to'plami*. – Toshkent: Akademnashr, 2020. – 200 b.
7. Parfi, R. (1981) *Qaytish*. – Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981- 192 b.
8. www.ziyouz.uz – Fitrat asarlari elektron kutubxonasi. [Elektron manba]. – URL: www.ziyouz.uz
9. Fitrat, Abdurauf. *Oila*. Tashkent: O'zbekiston xalq nashriyoti, 1930.
10. Omonaliyeva, Munavvar Mamanazar qizi. *Fitrat asarlarining pedagogik tahlili*. Tashkent: Ma'naviyat, 2010.
11. Shamsutdinov, X. *O'zbek adabiyotida pedagogik g'oyalar*. Tashkent: Fan, 2005.
12. Bektosh, M. *Milliy qadriyatlar va oila tarbiyasi*. Tashkent: Akademnashr, 2015.

LITERARY CRITICISM

---

13. Hodjayev, N. *Pedagogika va adabiyot*. Tashkent: Toshkent davlat pedagogika universiteti, 2010.
14. Nishonov, X. *O'zbek adabiyotida tarbiyaviy g'oyalar*. Tashkent: Sharq, 2011.
15. G'afurov, M. *Fitratning pedagogik g'oyalari*. Tashkent: Fan, 1995.
16. Sirojiddinov, M. *Adabiyot va tarbiya*. Tashkent: Ma'naviyat, 2007.
17. Yusupov, A. *Oila va tarbiya: pedagogik masalalar*. Tashkent: O'zbekiston, 2012.

АЛИШЕР НАВОИЙ ВА БОБУР - БИР АСРНИНГ ИККИ ДАҲОСИ

Олимов Муҳаммадқосим Ҳошимович,
Ўзбекистон қасаба уюшмалари Федерацияси
Бухоро вилояти кенгаши раиси

Аннотация. Мустақиллик йилларида ўзбек адабиёти янги давр нафаси билан ўрганилмоқда. Бу даврда кўплаб ижодкорлар ҳаёти, ижодий мероси, тарихда тутган ўрни атрофлича ўрганилди, тадқиқотлар олиб борилмоқда. Хусусан, Алишер Навоий ва Заҳриддин Муҳаммад Бобур ижоди, шахсий сифатлари ўз замондошлари томонидан ҳам ўрганилиб, кўпгина асарлар ёзилган. Ўз даврининг бу икки даҳоси учрашган бўлмаса -да ижодий ҳамкор сифатида ёзишмалар олиб борганлигини “Бобурнома”, “Ҳабиб - ус сияр” каби асарларда учратиши мумкин. Мазкур мақолада икки буюк ижодкорнинг замондошлари орасидаги мавқеи ва ўрганилиши, шунингдек ҳукмдорлар ва илм - маърифат эгаларининг муносабатлари ҳақида фикр юритилган. Мақолада замондош тарихчи, шоир ва ҳукмдорларнинг Навоийга ҳурмати ва эҳтиром кўрсатганликлари ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: Навоий, Бобур, ҳукмдор, олим, тарихчи, бадиий асар, хотира, эҳтиром, муносабат.

АЛИШЕР НАВОИ И БАБУР - ДВА ГЕНИЯ ВЕКА

Аннотация. В годы независимости узбекская литература изучается с новым дыханием эпохи. В этот период тщательно исследуются жизнь, творческое наследие и историческая роль многих деятелей искусства, проводятся углубленные изыскания. В частности, творчество и личные качества Алишера Навои и Захриддина Мухаммада Бабура изучались ещё их современниками, которыми было написано множество произведений. Хотя эти два гения своего времени не встречались лично, их переписку как творческих партнёров можно обнаружить в таких произведениях, как «Бабур-наме» и «Хабиб-ус-сияр». В данной статье рассматривается положение и изучение двух великих деятелей искусства среди их современников, а также отношения между правителями и носителями знаний и просвещения. В статье обсуждается, как современные историки, поэты и правители проявляли уважение и почтение к Навои.

Ключевые слова: Навои, Бабур, правитель, учёный, историк, художественное произведение, память, уважение, отношение.

ALISHER NAVOI AND BABUR-TWO GENIUSES OF A CENTURY

Abstract. During the years of independence, Uzbek literature is being studied with the breath of a new era. In this period, the lives, creative legacies, and historical roles of many artists have been comprehensively examined, and research continues to be conducted. In particular, the works and personal qualities of Alisher Navoi and Zahiriddin Muhammad Babur were studied by their contemporaries, resulting in numerous written works. Although these two geniuses of their time never met in person, their creative collaboration through correspondence can be found in works such as "Baburnama" and "Habib-us siyar." This article discusses the status and study of these two great creators among their contemporaries, as well as the relationships between rulers and scholars. The article also explores how contemporary historians, poets, and rulers showed respect and reverence for Navoi.

Keywords: Navoi, Babur, ruler, scholar, historian, literary work, memory, respect, attitude.

Кириш. Алишер Навоий ҳақида ҳали ҳаётлигидаёқ илмий ва бадиий асарлар ёзилгани барча илм аҳли ва адабиёт ихлосмандларига маълум. Шоир билан замондош тарихчи олим Хондамир нафақат ижодкорлик салоҳияти, балки инсоний фазилатларини ҳам ўз асарларида келтирганлигини кўришимиз мумкин.

Хусусан Хондамирнинг “Ҳабиб - ус сияр”, “Макорим ул - ахлоқ” асарларида ҳам ҳазрат Навоийнинг замондошлари билан муносабатлари ва уларнинг шоир шахси ва ижодига берган баҳолари мужассам. Бундан ташқари Навоийнинг ижодкорлиги, шахсий фазилатлари, қурдирган иншоотлари, халқпарварлиги, шунингдек, ижод аҳлини кўллаб -қувватлаганлиги ҳақида Заҳриддин

Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарида ҳам кўплаб маълумотлар келтирилганлигини кўришимиз мумкин.

Мавзуга доир адабиётлар рўйхати. Мақолада Примкул Қодировнинг “Юлдузли тунлар” асарида, Хондамир ва Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг асарларидан унумли фойдаланилган. Жумладан, “Юлдузли тунлар” асарида Алишер Навоий билан султон Ҳусайн мирзо ўртасида бўлиб ўтган бир воқеа Бобур мирзо ва тарихчи Хондамир ўртасида кечган суҳбат асносида ёритилган.

“Ҳазрат Алишер Навоий “Хамса” асарини тугатиб, султон Ҳусайн мирзога тақдим этдилар, дея хикоя қилади Хондамир.

Султон Ҳусайн мирзо таъби назми ўткир зот эди. “Хамса”ни ўқиб ҳазрат Алишерни саройларига чақирмишлар, бутун аъёнлари олдида табрик айтмишлар. Султон Ҳусайн мирзонинг яхши кўрган бебаҳо бир оқ отлари бор эди. Мирохўрга: “Отни келтиринг”, деб буюрмишлар. Мир ҳазратлари хайратга тушиб: “Менга от инъом қилмоқчиларми?” деб ўйламишлар. Отни келтургунарларича подшоҳ Мир Алишерга қараб: “Энди сиз шеърятда менга устоз пирсиз, мен сизга мурид бўлмоқчимен”, деганлар. Мир Алишер изтироб билан эътироз қилганларки: “Ҳазратим, сиз подшоҳдирсиз, сизга мен мурид бўлмоғим керак”. Шу аснода оқ отни олтин анжомлари билан келтурурлар. Султон Ҳусайн мирзо кулиб туриб: “Мурид пирнинг амрини бажармоғи керакми?” деб сўрабдилар. Мир Алишер, албатта, деб тасдиқ жавоб бермишлар. Шунда подшоҳ у олий зотга айтмишларки: “Бўлмаса, мана шул отга мининг!” Шоҳнинг амри вожибдур. Мир Алишер отга яқинлашурулар. Отнинг бир феъли бор экан, султон Ҳусайн мирзодан ўзга одам минмоқчи бўлса, беланглаб қўймас экан. Шунда султон Ҳусайн мирзо отни жиловидан олиб: “Тинч тур!” деб уни тинчлантирурулар, ҳазрат Мир Алишер отга минурлар. Сарой аҳли: “Энди нима бўларкин?” деб нафасларини ичларига ютиб сукутга кетмишлар. Султон Ҳусайн мирзо отнинг жиловини илкларидан қўймай ховли бўйлаб юриб кетмишлар. Ҳамма хайрон. Шунда подшоҳ от устидаги ҳазрат Алишерга айтурларки: “Туркий тилда биринчи бўлиб ёзган улуғ “Хамса”нгиз учун мендек султон Соҳибқирон сизга жиловдор мурид бўлса арзир. Сарой аҳли бу сўзни эшитиб, лол бўлиб қолмиш. Ҳазрат Алишернинг ўзлари шу даражада мутаассир бўлмишларки, хушларидан кетмишлар. Мулозимлар чопиб бориб ҳазратни отдан тушириб олмишлар...”

Кўриниб турибдики, ҳукмдорнинг илм-маърифат ва ижод аҳлига ҳурмати беқиёс. Бу жиҳат тарихда нафақат, Ҳусайн Бойқаро, балки темурий ҳукмдорлар ҳам илм аҳлига ҳурмат кўрсатиб уларни қўллаб-қувватлаб келишган. Тарих нотўғри талқин қилиниб шоҳлар золим сифатида тасвирланган. Бизга ёшлигимиздан дунёда жамики подшо ва салтанат эгаларини қонхўр ва золим, улар на маърифатли инсонларни ва на-да оддий халқни назар-писанд қилмайдиган тоифа сифатида кўрсатиб, тарихимизни бутунлай бузиб, фақат бир томонлама талқин этишган. Кўпчилик темурийзодалар каби султон Ҳусайн мирзо ҳам маърифатпарвар, Бобур мирзо таърифлагандек, хушфеъл, бағрикенг инсон бўлган.

Шу ўринда бир тарихий воқеани эсга олайлик. Буюк Рим императори Юлий Цезарь улкан сарҳадларни эгаллаб, пойтахт Римга тантанавор кириб келар эди. Буюк жаҳонгирни сарой аъёнлари, вазиру уламолар, саркардалар, лашкарбошилар, салтанатнинг улуғ зодагонлари, сенатору катта ер эгалари, дин раҳнамолари тантана билан кутиб олишга ошиқар эдилар. Бутун шаҳарни халойик босган, улкан ҳудудларни ўзига бўйсундириб, хазиналарни олтину зарга тўлдириб қайтаётган мағрур Юлий Цезарь от устида ҳеч кимга ва ҳеч нарсага эътибор бермай, шиддат билан шаҳарнинг Сенат майдонига кириб борар эди.

Муҳокама. Уни кутиб олишга чиққанлар байроқларни ҳилпиратар, гуллар сочар, тантанавор чалинаётган нағоралар ва одамларнинг шов-шувлари орасидан буюк салтанат соҳибининг истиқболига интилаётган эди. Юлий Цезарь шу тантаналар куршовида ҳеч кимга кўз кирини ташламас, ғолиб жаҳонгир сифатида қадди-қоматини тик тутиб, отини илдам чоптириб борарди. Шунда бирдан ҳукмдорнинг кўзи улуғ шоир Марк Цицеронга тушди-ю, отининг жиловини тортиб, шоир олдида викор билан тўхтади. Юлий Цезарь отдан салобат ва тантана билан тушди-ю, отнинг жиловини рикобдорга тутқазиб, Марк Цицероннинг елкасидан қучганича етаклаб кетди. Бу икковлонга ҳеч кимнинг яқинлашишга ҳадди сиғмас, улар ўзаро суҳбатлашиб борар экан, халойикнинг қичқириқлари авж олгандан авж олар эди.

Юлий Цезар жангу жадалларда бўлганида, шаҳарда тинчлик ўрнатган сарой аъёнлари, сарҳадларни кенгайтиришда қилич чопган лашкарбошилар, хазинани зару олтинга тўлдиришда ҳисса қўшган сипоҳилар, вазиру уламолар хайратдан бош чайқашар, Юлий Цезардек салтанат соҳибини оддий бир шоир билан елкама-елка бораётганидан хайратда эдилар.

Улуғ ғалабалар шарафига Юлий Цезарь бутун халойик олдида миннатдорчилик билан оташин нутқ сўзлади. Унинг нутқи тўпланганлар томонидан гулдурос қарсақлар билан қарши олиниб,

олқишлар остида “Яшасин Рим”, “Яшасин Цезарь”, “Яшасин буюк салтанат” сўзлари жаранги бутун оламни тутди.

Юлий Цезарь ҳам ўз туйғулари, ҳис-ҳаяжонини яшириб ўтирмади. У сўзининг бошидаёқ, буюк шоирга бўлган юксак эҳтиромини баралла изҳор этди: “Рим сарҳадларини кенгайтирган ва хазиналаримизни олтину зарга тўлдирганлар эмас, бизнинг руҳиятимиз ва амалга оширган эзгу амалларимиз, улкан бунёдкорлик ишларимизни келгуси авлодларга элтувчи асарлар битадиган шоирнинг қадди-қомати ҳаммадан баланд”, дея у шоир Цицеронни қутлади. Сенат майдонидаги ҳалойиқ Цицерон номига олқишлар айтди, “Яшасин Цицерон”, “Цицеронга шон-шарафлар”, деган сўзлар қайта ва қайта жаранглади...

Тарих гўё такрорлангандек, Султон Ҳусайн мирзо шоир минган от жilовини етаклаб кетди...

Сўзга ниҳоятда бой, инсон табиати ва характерини ўз асарида қойилмақом қилиб акс эттирган Бобур мирзонинг Алишер Навоийга бўлган ҳурмат-эътибори чексиз бўлганлиги шубҳасиз.

Таҳлил ва натижалар. Бобур мирзо “Бобурнома”да ҳар бир тарихий шахсга баҳо беришда, унинг феълидаги ютуқ ва камчиликлари, атрофдаги кишиларга бўлган муносабати, хатти-ҳаракатлари, элу юрт орасидаги обрў-эътибори, шахснинг ўзига хос томонларини жуда аниқ ва ширали тилда битгани боис, Алишер Навоий тўғрисида билдирган фикрларида ҳам шу меъёрлар сақланиб қолган. Бобур мирзо мутафаккир шоир Алишер Навоий тўғрисида ўз асарида 16 марта қайта-қайта тўхталган ва жуда бой тарихий далилларни келтирган.

Бобур мирзо ёшлигиданок шеърят ва адабиётга қизиққани, ўша даврлардаёқ Алишер Навоийнинг асарлари Мовароуннахрга ҳам етиб келгани боис, унинг ижоди билан жуда яхши таниш ва ихлосманди бўлган.

У “Бобурнома”да ўша даврдаги Фарғона вилоятининг пойтахти саналган Андижон шаҳри тўғрисида шундай ёзади: “Эли туркдур. Шаҳр ва бозорисида турки билмас киши йўқтур. Элининг лафзи қалам била ростдур. Ани учунким, Мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти бовужудким Ҳирийда нашъу намо топибтур, бу тил биладур” (“Бобурнома”, 6-бет).

Бобур мирзо Самарқанд салтанатини иккинчи бора эгаллаганида, Алишер Навоий унга бир мактуб юборганини “Бобурнома”да қуйидагича келтиради: “Бу иккинчи навбат Самарқандни олғонда, Алишербек тирик эди. Бир навбат манга китобати ҳам келиб эди. Мен ҳам бир китобат йибориб эдим, орқасида туркий байт айтиб, битиб йибориб эдим. Жавоб келгунча тафрика (ғалаён, парокандалик) ва ғавғо бўлди” (“Бобурнома”, 78-бет).

Алишер Навоий қачонлардир султон Ҳусайн мирзонинг набираси Муҳаммад Мўмин мирзога меҳр ва келажагига умидворлик билан боққан эди. Худди шунингдек, унинг Бобур мирзога эътиқод билан битган мактуби ҳам мутлақо тасодиф эмас эди. Сабаби, XV асрнинг иккинчи ярмида Самарқандда Темурийлар ўртасидаги ўзаро тожу тахт курашлари мамлакат парокандалик ботқоғига ботишига сабаб бўлган, халқнинг турмуш даражаси ниҳоятда оғир аҳволга тушиб қолган эди. Мамлакатни ягона байроқ остида бирлаштириш ва ташқи душманга қарши курашиш мақсадлари билан майдонга чиққан Бобур мирзонинг бу улуғ орзу-ниятларини шоир сезмаслиги мумкин эмас эди. Чунки Бобур мирзо ёш бўлишига қарамасдан, иккинчи дафъа салтанатни мустаҳкамлаш мақсадида жуда катта саъй-ҳаракатлар қилаётган эди.

Шу муносабат билан Алишер Навоий Бобур мирзо иккинчи дафъа Самарқанд тахтини эгаллаганида, уни Темурийлар тахтига муносиб ворис сифатида кўриб, мактуб юборган эди. Афсуски, тақдир тақозоси билан тез орада Бобур мирзо Самарқанд тахтини тарк этишга мажбур бўлади.

Бобур ўз асарида султон Ҳусайн мирзонинг сарой аъёнлари ва беклари тўғрисида тўхталар экан, ҳазрат Навоий ҳақида қуйидагиларни битади: “Яна Алишербек Навоий эди, беги эмас эди, балки мусоҳиби эди, кичиклигида ҳаммақтаб экандурлар. Хусусият бисёр экандур. Билмон, не жарима била султон Абусаид мирзо Ҳирийдин ихрож қилди. Самарқандга борди, неча йилким, Самарқандта эди. Алишербекнинг мижози нозук била машхурдур. Эл назокатини давлатининг ғуруридин тасаввур қилур эдилар. Андоқ эмас экандур, бу сифат анга жибиллий экандур. Самарқандта эканда ҳам ушмундоқ нозук мижоз экандур” (“Бобурнома”, 153-бет).

Алишер Навоий темурийзодалардан эмас, аммо унинг отаси Ғиёсиддин Кичкина бир умр темурийлар хонадонига хизмат қилган беклардан бири, охириги йилларда Астробод ҳокими бўлган эди. “Бобурнома”да Алишер Навоийнинг султон Ҳусайн мирзо билан бирга бир мактабда ўқиган мактабдошлар бўлганлиги алоҳида кўрсатилган.

Шунингдек, асарда Навоийнинг илм ва хунар аҳлига мураббийлиги, ғамхўрлиги ҳақида ҳам жуда аниқ фикрлар билдирилган: “Аҳли фазл ва аҳли хунарға Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай.

Устоз Қулмуҳаммад ва Шайхи Нойи ва Ҳусайн Удийким, созда саромад эдилар, бекнинг тарбият ва тақвияти била мунча тараққий ва шуҳрат қилдилар. Устоз Бехзод ва Шох Музаффар тасвирда бекнинг саъй ва эҳтимоми била мундоқ машҳур ва маъруф бўлдилар” (“Бобурнома”, 153-бет).

Алишер Навоий Ҳиротда турли соҳаларда фаолият кўрсатаётган илм ва ҳунар аҳлига катта ҳомийлик ва раҳнамолик қилиб, шу соҳаларнинг ривожига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган эди.

“Бобурнома”да Алишер Навоий султон Ҳусайн мирзо замонасида Хуросон ҳукумати бош вазири бўлиб ишлаган даврида ҳам хазинадан ҳеч нарса олмагани, аксинча, ўз маблағ ва даромадлари ҳисобидан хазинага жуда катта миқдорда маблағлар ажратиб турганлиги алоҳида қайд этилган.

Бобур Навоийнинг султон Ҳусайн мирзога нисбатан садоқати ва унинг салтанати ривожини йўлида қилган саъй-ҳаракатларини алоҳида баҳолайди: “Авваллари муҳрдор эди. Фаолиятининг ўрталарида бек бўлиб, бир қанча вақт Астрободда ҳокимлик қилди. Охири амалдорликни тарк этди. Мирзодин ҳеч нарса олмас, балки ҳар йили унга йирик-йирик маблағлар тортиқ қилар эди.

Алишербек назири йўқ киши эрди. Туркий тил била то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча кўп ва ҳўп айтқон эмас. Олти маснавий китоб назм қилибтур, беши “Хамса” жавобида, яна бири “Манتيқ ут-тайр” вазнида, “Лисон ут-тайр” отлик. Тўрт ғазалиёт девони тартиб қилибтур: “Ғаройиб ус-сиғар”, “Наводир уш-шабоб”, “Бадойи ул-васат”, “Фаводи ул-кибар” отлик. Яхши рубоиёти ҳам бор. ...Ул жумладин, иншоларини Мавлоно Абдурахмон Жомийга тақлид қилиб жамъ қилибтур. Ҳосила калом, ҳар кимга ҳар иш учун ҳар хатким битибтур, йиғиштирубтур. ...Форсий девон ҳам тартиб қилибтур. Форсий назмда “Фоний” тахаллус қилибтур... Яна мусиқада яхши нималар боғлабтур. Яхши нақшлари ва яхши пешравлари бордур” (“Бобурнома”, 153-бет).

Темурбек яратган улўғ давлатчиликнинг натижаси ўларок, шунингдек, XV аср иккинчи ярмида султон Ҳусайн мирзонинг саъй-ҳаракатлари билан Ҳиротдек гуллаб-яшнаган, илму маърифат ривожланган юртда Алишер Навоий туркий тилда бутун инсоният ақлу заковатини лол қолдириб, жаҳонда бекиёс “Хамса” асарини яратган эди. “Бобурнома”да таъкидланганидек, Бобур унинг асарларини мунтазам мутолаа қилиб тургани ва ундан кўп нарсани ўргангани асло сир эмас. Шу жиҳатдан Навоий сўз устаси сифатида Бобур мирзонинг улўғ устози эди. Айнан Бобур Навоий ижодий фаолиятининг давомчиси сифатида ўз асарларини туркий тилда битди.

Навоийнинг хайр-саховат, қурилиш ва ободончилик борасида олиб борган ишлари асарда қуйидагича келтирилади: “Мунча бинойи хайрким ул қилди, кам киши мундоққа муваффақ бўлмиш бўлғай” (“Бобурнома”, 154-бет). Тарихий манбаларда битилишича, Алишер Навоийнинг маблағлари ҳисобидан Ҳирот ва бошқа шаҳарларда 370 га яқин мадраса, масжид, ҳаммом, шифохона, карвонсарой, кўприк ва бошқа иморат-иншоотлар қурилган бўлиб, уларнинг ҳаммаси халқ хизмати учун тайин этилган.

Алишер Навоий сафардан қайтган султон Ҳусайн мирзонинг истикболига чиққанида бетобланиб қолганини Бобур қуйидагича тасвирлайди: “Султон Ҳусайн мирзо Астробод черикидин ёнғонда истикболға келди, мирзо била кўрушуб, кўпкунча, бир ҳолате бўлди, кўполмади, кўтариб элтдилар. Табиблар асло тахшис қила олмадилар. Тонгласига ўк тенгри раҳматиға борди. Бир байти ўз ҳолати ифодасига мувофиқ келган:

Бу дард илаки ўлармен, мараз чу зохир эмас,
Табиблар бу балоға не чора қилғайлар” (“Бобурнома”, 154-бет).

Жуда кўплаб олимларнинг фикрича, “Бобурнома”да Алишер Навоий ҳақида келтирилган бой ва сермазмун фикрлар Хондамирнинг Алишер Навоий ҳақида ёзган махсус “Макорим ул-ахлоқ” асарида келтирилган маълумотлардан кўра ҳам ўзининг жозибадорлиги ва аҳамияти жиҳатидан анча қимматли эканлиги билан фарқланиб туради.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур 1506-1507 йиллар воқеаларига тўхталиб, Ҳиротга борган вақтларини хотирлайди: “Аввал менга Боғи Навда юрт тайин қилиб эдилар. Боғи Навда бир кеча бўлдум, ани муносиб кўрмай, Алишербекнинг уйини тайин қилдилар. Ҳирийдин чиккунча Алишербекнинг уйларида эдим. Алишербекнинг ўлтурур уйларики, “Унсия” дерлар, макбара ва масжиди жомеиниким, “Кудсия” дерлар, ҳаммом ва дор уш-шифосини “Сафоия” ва “Шифоия” дерлар, борини андақ фурсатта сайр қилдим” (“Бобурнома”, 173-бет).

Бобур мирзога Алишер Навоий билан учрашиш бахти насиб этмаган бўлса-да, шоирнинг Ҳиротдаги ҳашаматли уйида қисқа муддат истиқомат қилиш бахти муяссар бўлади. Бобур Навоийнинг вафотига 7-8 йил тўлишига қарамай, унинг ҳовлиси ҳаётлигидагидек шином ҳолда сақланиб қолганидан кўнгли тоғдек кўтарилади. Шунингдек, Ҳиротда Навоийни таниган ва билган

кишилар билан бўлган суҳбатлардан улуғ устознинг нақадар юксак мавқега эга эканлигининг гувоҳи бўлади, бу таассуротлар унинг қалбида абадий сақланиб қолади. Бобур мирзонинг Ҳиротда бўлиши улуғ шоир Алишер Навоийга бўлган меҳри ва ҳурматининг янада мустаҳкамланишига сабаб бўлади.

Алишер Навоий Темурийлар салтанати равақ топиши, унинг гуллаб-яшнашидан умидвор бўлган. Шу сабабдан султон Ҳусайн мирзо ва унинг ўғилларига бу масалада жуда кўп бора ўзининг фикрларини билдириб турган.

Навоий нафақат буюк шоир эди, у илму маърифат, санъат, дин аҳлининг улуғ мураббийси ва ҳомийси, темурий подшоҳзодалар ўртасидаги ўзаро низо ва келишмовчиликларни бартараф этувчи кучли иродали ва қатъиятли шахс эди. У улкан салтанат бош вазири ва кейинчалик Астробод ҳокими сифатида адолату диёнат билан иш юритган давлат арбоби эди. Унинг ана шундай кенг қамровли фаолияти асарларининг ҳаётийлиги, жозибадорлиги ва жарангдорлигини таъминлаган.

Алишер Навоий Хуросон ва Самарқанддаги Темурийлар салтанати инқирозга юз тутаётганлигини ички бир изтироб билан кузатар, унинг олдини олиш борасида неки имкон бўлса, ундан фойдаланишга ҳаракат қилар, аммо сиёсий ва ижтимоий ҳаётнинг алғов-далғов даврида юз бераётган воқеа ва ҳодисаларга ўз таъсирини тўла ўткази олиш имконига эга эмас эди. Шу сабабли, салтанатни мустаҳкамлаш йўлидаги алам ва изтиробли фикрларини ўз асарларида акс эттирган.

Хулоса. Алишер Навоий яшаган давр ўзига хос ўта чигал сиёсий, ижтимоий даврга тўғри келди, шу сабабли у ўз асарларида адолатли шоҳ ва валиаҳд масаласи ўта муҳим эканлигига алоҳида эътибор қаратган. Валиаҳд сифатида жисмонан соғлом, маънан етук, ахлоқан пок, салтанат сирларини биладиган баркамол шахс бўлиши лозимлигини кўп бора такрорлаган. Бу ҳақдаги илғор ғояларини “Хамса”нинг “Садди Искандарий”, “Фарҳод ва Ширин”, “Сабъи сайёр” ва бошқа дostonларида акс эттирган. Шунингдек, “Садди Искандарий” асаридаги Искандар тимсолида валиаҳд эл билан, машҳур олим, фузало, салтанат бошқарувида катта тажрибага эга бўлган саркардалар билан кенгашиб, бамаслаҳат иш тутиш лозимлигини, валиаҳд Фаррухни тахтни эгаллашга ҳар жиҳатдан етилган, хулқи ҳаммага ибратли, раиятга шафқатли, одил шахс ва донишманд инсон сифатида, “Фарҳод ва Ширин” дostonида Фарҳодни валиаҳд сифатида ҳунар ва билимларини ҳар томонлама такомилга етказган инсон сифатида таърифлайди.

Алишер Навоий султон Ҳусайн мирзонинг тўнғич ўғли валиаҳд Бадиуззамон мирзони салтанатнинг ҳақиқий вориси деб ҳисоблар, уни доимо турли миш-мишлар ва сарой фитналаридан айри туришини истар эди. Навоий асарларидаги бу ғоялар султон Ҳусайн мирзо ва Бадиуззамон мирзога қаратилган фикрлардангина иборат бўлмай, балки барча темурийзодаларга, келажак авлодларга қарата айтилган бир даъват эди. Аслида бу қарашлар ортида темурийлар салтанати бардавомлиги ташвиши яққол акс этган эди, аммо шоирнинг жуда кўп орзу-истаклари ўз асарлари қаърида қолиб кетди.

Шоирни Абдуллатиф мирзонинг отасини ўлдиргани, султон Ҳусайн мирзонинг набираси Мўмин мирзони қатл эттиргани каби фожиалар улуғ салтанат бунёд этган соҳибқироннинг авлодларига катта иснод эканлиги ташвишга солар, у бундай ҳолатлар қайта такрорланишининг олдини олишга ҳаракат қилар эди.

“Бобурнома”ни ўқир экансиз, унда Алишер Навоий ҳақидаги фикрлар бир томондан Бобур мирзонинг улуғ шоирга бўлган чексиз ҳурмат ва эҳтиромини билдирса, иккинчи томондан асарда Алишер Навоий ҳақида ғоятда сермазмун ва тарихий далиллар келтирилганлигининг гувоҳи бўласиз.

Бобур Алишер Навоий асарларининг ихлосманди эди. Ҳеч шубҳасиз, салтанатга валиаҳд танлаш ва тарбиялашда улуғ мутафаккирнинг панду насиҳатларини юксак қадрларди. Шу сабаб, салтанатни тириклигидаёқ тўнғич фарзанди Муҳаммад Ҳумоюн мирзога топшириб, бу масалада ибрат бўлган ҳукмдор сифатида номи мангуликка муҳрланди.

АДАБИЁТЛАР:

1. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Бобурнома. Тошкент Фан” нашриёти давлат корхонаси, - 2019 йил.
2. Алишер Навоий “Хамса” “Наврўз” нашриёти, Тошкент - 2019 йил.
3. Заҳириддин Муҳаммад Бобур “Девон” “Фан” нашриёти, Тошкент - 1994 йил.
4. Шавкат Мирзиёев “Янги Ўзбекистон - тараққиёт стратегияси” “Ўзбекистон” нашриёти, Тошкент - 2023 йил.
5. Армений Вамбери “Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи” “Info Capital Books”, Тошкент - 2024 йил.

Navoiy gulshani

“FARHOD VA SHIRIN” DOSTONIDA JURMI GUNOH TALQINI

Bekova Nazora Jo ‘rayevna,

Buxoro davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori

G‘ulomova Shaxinabonu Hakim qizi,

Buxoro davlat universiteti 2-bosqich talabasi

shaxinabonigulomova@gmail.com

Islomiy mezonlar, umuminsoniy qadriyatlardan kelib chiqib olam va odam to‘g‘risidagi o‘z mulohazalarini yuksak badiiy shaklda namoyon etuvchi Navoiyning barcha asarlari tag zamirida Qur‘oni Karim oyatlari va hadislar talqinini ko‘rish mumkin. Xususan, Navoiy dahosining mahsuli bo‘lmish “Xamsa” asarining ikkinchi dostoni – “Farhod va Shirin” shunchaki bir-biriga ko‘ngil qo‘ygan yigit va qiz timsoli emas, balki poklanish yo‘li bilan komillik sari intilayotgan bir solik haqidadir. Uning tasavvuf yo‘li bilan haqiqiy mahbub – o‘z yaratuvchisi tomon intilishi ramziy va majoziy shaklda tasvirlangan.

Alisher Navoiy bu dostoni uchun avvalgi xamsanavislarning dostonlarida ikkinchi darajali timsol sifatida talqin qilingan Farhod obrazini bosh qahramon sifatida gavdalantiradi. Sababi shoir bosh obraz sifatida komillikdan yiroq, nafs qutqusiga uchgan Xusravshohni asarida asosiy rol o‘ynashini xohlamaydi. Ulug‘ rus adibi F.M.Dostoyevskiy maktublaridan birida “Telba” romanining yaratilishi haqida aytganidek: “Romandan (ya‘ni “Telba”dan) ko‘zlangan asosiy maqsad – ijobiy go‘zal inson tasvirini yaratmoqdir. Dunyoda bundan qiyini yo‘q, ayniqsa, bugun”. Darhaqiqat, boshqa bir yozuvchi knyaz Mishkinni Dostoyevskiyga o‘xshab yaratolmaganidek, uni muallif timsoli darajasida jonlantirib ham bera olmasdi. Zotan Farhod obrazini Navoiydan o‘zga kishi komil inson darajasiga ko‘tara olmaydi.

Farhod komil imon yo‘lida yovuz kuchlar, zolim shaxslarga duch keladi. Albatta, bu ilohiy visolga yetishishdagi to‘siqlar, mashaqqat va sinovlarning ramziy ifodasidir. Shirin esa Farhod uchun imon ko‘zgusidir. Rasululloh sallolohu alayhi va sallam imon to‘g‘risida shunday deganlar: “Islom 5 dalil asosiga qurilgan. (Islomdan murod imon demakdir). Iymon so‘zda ham, amalda ham bo‘lmog‘i kerak.” Dalili: Alloh taolo Qur‘oni Karimda: “Iymonlarini yanada ziyoda qilsinlar, deb ularga hidoyatimizni ziyoda qildik” va “Ollloh taolo hidoyat topgan kishilarning hidoyatini ziyoda qildi va ularga taqvo ato etdi”, – deb aytgan [Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. 1-jild. Al-jome‘ as-sahih. – T.: Qomuslar bosh tahririyati, 1991, -B 6].

Tasavvufni o‘zining mafkurasi deb bilgan hazrat Navoiy insonning iymoniga bolta uruvchi, uni to‘g‘ri yo‘ldan ozdiruvchi jurmi gunoh talqinini ham asarda berib o‘tadi.

Jurm (arabcha) – gunoh, jinoyat [Porso Shamsiyev, S.Ibrohimov. Navoiy asarlari lug‘ati. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti, 1972, -B 236].

Zero, nafsga qul bo‘lish va uni yenga olmaslik insonni har qanday og‘ir gunohlarga boshlaydi. Insondagi barcha yomonliklar undagi nafs tufayli sodir bo‘ladi. Shu sababdan ham tasavvuf ilmida nafsga gunohlarning manbasi deb qaraladi qattiq qoralanadi. Aslini olganda, nafs – bu insonning o‘z “men”i. Yunus Emro “Bir men bor, menda mendan ichkari”, degan edi. Inson tirik ekan, o‘z nafsidan ayri holda bo‘la olmaydi. Nafs deganda yemoqlik, ichmoqlik, kiymoqlikdan tashqari yana johillik, kibr-u havo, zulm, ko‘ngli torlik, mansabparastlik, g‘azab, umuman, inson ruhini, qalbini bulg‘aydigan, uni Allohdan uzoqlashtiradigan barcha illatlar yig‘indisi tushuniladi. “Nafsning g‘alati bir xususiyati bor. Istagi qondirilganda taskin topish o‘rniga ishtahasi yanada ochilib, orzulari kuchayib boraveradi. Yegani sayin ochko‘zligi, uxlagani sayin dangasaligi ortib, ish qilmay qo‘yadi, pul topsa, hirs ham oshadi, ko‘zini tuproq to‘ldirgunga qadar to‘ymaydi” [Mahmud As‘ad Jo‘shon. Tasavvuf va nafs tarbiyasi (o‘zbekchalashtiruvchi Nodirxon Hasan). T.: Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2001]. Xususan, Qur‘oni Karimning bir qator oyatlarida nafsni jilovlash, yengish mazmunida bir nechta hukmlar mavjud:

Sizlarga havoyi nafsingiz (yomon) ishni chiroyli qilib ko‘rsatgan. Bas, mening ishim chiroyli sabrdir [Qur‘oni Karim. Ma‘nolarning tarjima va tafsiri. Abdulaziz Mansur. – T.: 2018, -B 245].

Nafs – insonning juda qudratli, xavfli dushmani. Unga tobe inson esa ma'naviy va jismoniy tubanlikka yuz tutadi. Demak, insonning botinida va zohirida ikki qarama-qarshi kuch bor: iymon va shayton tomonida bo'lib tanlangan shum nafs.

“Farhod va Shirin” dostonida esa bu Farhod va Xusrav, uning o'g'li Sheruya timsollarida ochib berilgan.

Farhod – qalb pokligiga erishgan, yuksak ma'naviyatli, aqlan va jismonan barkamol obraz. Farhodni biz hech ikkilanmay Navoiyning yetakchi xislat va fazilatlarini mujassam etgan shaxs deya olamiz. Shuningdek, Tangri Farhodga favqulodda iste'dod va tug'ma qobiliyat ham ato etgan:

Uchinchi oy ravon bo'ldi savodi,
Burung'i yilda Qur'on bo'ldi yodi.
Agar bir qatla ko'rdi har sabaqni,
Yana ochmoq yo'q erdi ul varaqni.
Ne so'znikim o'qub ko'ngliga yozib,

Dema ko'ngliki, jon lavhiga qozib [Alisher Navoiy. “Farhod va Shirin”. MAT.20

tomlik.8-tom.T.: “Fan”,1991, -B. 73].

Asarda Farhodga qarama-qarshi qo'yilgan obraz Xusrav Parvizdir. U Arab va Ajamda shoh sifatida tasvirlansa-da, “va lekin ermas edi loyiqi toj”. Sababi u nafsiga qul bo'lgan, zolimlik va zulmni o'ziga kasb qilib olgan edi. Har bir asarini Qur'oni Karim oyatlarida belgilangan qoidalarga tayanib yozuvchi xassos shoir Xusravni alamli, ya'ni o'z o'g'li qo'lida halok toptiradi. Aytish mumkinki, Allohning yozmishida bundan og'ir gunohlarni qilib yashab yurganlar bor, biroq “Yusuf” surasining 23-oyatida keltirilganidek: “Zolimlar, zotan, najot topmaslar”. Demak, zulmni hech qanday yo'l bilan oqlab bo'lmaydi. Xusrav “alamli azob”ining asl sababi ham mana shudir. Buni asarda keltirilgan quyidagi bayt bilan ham izohlash mumkin:

Ki, Xusrav zulmi haddin oshmish erdi,

Jafosi tund seli toshmish erdi [Alisher Navoiy. “Farhod va Shirin”. MAT.20

tomlik.8-tom.T.: “Fan”,1991, -B. 481].

Ishqda zabun, kuchda ojiz, ma'naviyatda tuban bo'lgan Xusrav hiyla yo'li bilan Farhodni halok etadi. Shuni aytish joizki, Farhodni biz yengildi deya olmaymiz, u mashaqqatli, ammo oxiri xayrli bo'lgan iymonga erishdi. Xusravning qazoyi qadari esa o'zining jigarbandi Sheruya qo'lida qoldi. O'g'il qo'lida zavol topish har qanday jazodan-da dahshatliroqdir. Noqobil o'g'il Sheruya esa Shirinning husn-u jamolini ko'rib, unga yetishish maqsadida o'z otasini o'ldirishdan ham toymaydi. Bunga bir qadar ota va o'g'il o'rtasidagi munosabatlarning yaxshi emasligi ham sabab bo'la oladi:

Aning birla atosi tab'i noxush,
Ato tavi dog'i kelmay anga xush.
Ato hargiz o'g'ul ko'ngliga boqmay,

O'g'ulga ham ato af'oli yoqmay [Alisher Navoiy. “Farhod va Shirin”. MAT.20

tomlik.8-tom.T.: “Fan”,1991, -B. 480].

Ya'ni u o'g'ildan otaning ko'ngli to'lmaydi, otaning qilmishlari ham o'g'liga sira yoqmasdi. Otasi hech qachon o'g'lining ko'ngliga qaramagani singari o'g'liga ham otasining fe'l-atvori yoqmas edi.

Shunday qilib, o'z hirsiga yengilgan Sheruya o'z otasiga mehri bo'lmagani holda padarkushlikka ahd qiladi:

O'g'ul qatl etgali ohang qildi,

Ato qonig'a tig'in rang qildi [Alisher Navoiy. “Farhod va Shirin”. MAT.20 tomlik.8-

tom.T.: “Fan”,1991, -B. 482].

Shayx Abu bakr Abu Barrokning bir hikmatlari bor: “To'rt dushman bordir va ulardan qutilmoqning to'rt yo'li bordir: shayton, nafs, dunyo sevgisi, xalqqa aralashmoq. Shayton va nafsga muxolifat, (qarshilik) etmoq kerak, dunyodan cheklanmoq, xalqdan ham qochmoq kerak. Kishi bu to'rt yordamchi bilan qutulgaydir, yo'qsa halok bo'lur”. Afsuski, nafs bilan shayton biriksa, mana shunday Sheruya kabi oqlab bo'lmas gunoh ishlarni qilishdan hech kimsa toymaydi, hatto bu padarkushlik bo'lsa ham.

Biroq Xusravning o'limida to'laqonli ravishda o'g'lini ayblash ham noo'rin. Buni keyingi bayt orqali izohlash mumkin:

O'g'ul qilmadi oning qasdi joni
Ki, davron istadi Farhod qoni.
Agar Farhodqa zulm etti Xusrav,

Evaz bot ayladi charxi sabukrav [Alisher Navoiy. “Farhod va Shirin”. MAT.20

tomlik.8-tom.T.: “Fan”,1991, -B. 482].

Ya'ni o'g'li uning joniga qasd qilmaydi, balki falak shuni xohlaydi. Ehtimol, Sheruya otasining nomaqbul ishlariga javoban Tangri tomonidan yuborilgan jazodir. Xusrav Farhodga jabr-u zulm ko'rsatgani uchun o'zi ulug' bir badbaxtlikka duchor bo'ldi. Demak, bu dunyoda hech bir gunoh javobsiz qolmaydi. Payg'ambarimiz Muhammad sallolohu alayhi va sallam aytganlaridek, "bunday zolimlarga Ollohning la'nati bo'lur" [Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. 2-jild. Al-jome' as-sahih. – T.: Qomuslar bosh tahririyati, 1997, -B.76].

Navoiyning ijodiy merosini o'rganar ekanmiz, shoir biror-bir asarida o'zi kashf qilgan qahramonni shunchaki, o'zicha o'limga hukm etmaydi. Ya'ni uning dunyoqarashi, e'tiqodi bunga also yo'l qo'ymaydi. Navoiy buyuk insonparvar, komil iymon egasi sifatida barcha badiiy xulosalarini, baholari va hukmlarini Qur'oni Karim, Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalomning aniq ko'rsatmalarisiz qog'ozga tushirmaydi. Bu, albatta, hazrat Navoiyning qat'iy va o'zgarmas mezonidir.

IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA SOVET-GERMAN FRONTIDA ASIRGA OLINGANLAR VA ULARNING FOJIALI TAQDIRLARI

(9-may Xotira va qadrlash kuni fashizm ustidan qozonilgan g'alabaning 80 yilligi)

Hayitov Shodmon Ahmadovich,

*Buxoro davlat universiteti Arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrası
professori, tarix fanlari doktori*

Annotatsiya. Ushbu maqolada ikkinchi jahon urushi yillarida sovet-german frontida fashistlar tomonidan asirga oligan sovet fuqarolarining fojeali taqdiri manbalar va turli adabiyotlar tahlili orqali ochib bergan.

Kalit so'zlar: Ikkinchi jahon urushi, nemis-fashistlari, asirlar, harbiy konslager, zulm, Odessa, konferensiyasi, TODT, Krematoriy, alohida rejim, dushman, sotqin, xoin, buyruq, xotira, inson qadri.

ВОЕННОПЛЕННЫЕ НА СОВЕТСКО-ГЕРМАНСКОМ ФРОНТЕ И ИХ ТРАГИЧЕСКАЯ СУДЬБА В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

(80-летие победы над фашизмом – 9 мая, день памяти и почестей)

Аннотация. В данной статье на основе анализа источников и различных литературных материалов раскрывается трагическая судьба советских граждан, попавших в плен к фашистам на советско-германском фронте во время Второй мировой войны.

Ключевые слова: Вторая мировая война, немецкие фашисты, военнопленные, военный концлагерь, насилие, Одесса, конференция, ТОДТ, крематорий, особый режим, враг, предатель, изменник, приказ, память, человеческое достоинство.

PRISONERS OF WAR ON THE SOVIET-GERMAN FRONT AND THEIR TRAGIC FATE DURING THE SECOND WORLD WAR

(80th anniversary of the victory over fascism - May 9, Day of Remembrance and Honor)

Abstract. This article, based on an analysis of sources and various literary materials, reveals the tragic fate of Soviet citizens captured by the fascists on the Soviet-German front during World War II.

Keywords: World War II, German fascists, prisoners of war, military concentration camp, violence, Odessa, conference, TODT, crematorium, special regime, enemy, traitor, defector, order, memory, human dignity.

Kirish. 1941-1942-yillarda turkistonliklardan Sovet Armiyasidan 1.700.000, ayrim ma'lumotlarda esa 1.200.000dan 1 million 500 minggacha turkistonliklar nemis- fashistlari tomonidan asir olinganligi qayd qilinadi [1,152]. Umuman, 1941-1945-yillarda Turkiston mintaqasidagi respublikalardan ayrim ma'lumotlarda 6-7 mln, ba'zi manbalarda 4.5 mlndan ortiq kishilar sovet-german frontidagi janglarga safarbar etilganligi keltirilgan. Sobiq sovet asiri Ahror A'zam (1915-1993-yillarda yashagan) ma'lumoticha, 1941-yil dekabr oyidan 1942-yil may oyiga qadar Jitomir, Varshava, Trir shaharlaridagi nemis-fashistlarining konslagerlarida sovet asirlaridan vafot etganlar soni 500 ming kishini tashkil qilgan[2].

Ta'kidlash joizki, sovet asirlari soni masalasidagi ma'lumotlar bir xil emas. AQShlik tadqiqotchi Aleksandr Dallin 1941-yil oxiriga qadar fashistlarga asir tushgan sovet fuqarolari soni 3 million 355 ming kishini tashkil etgan, deb yozadi. Nemis olimi Xrestian Shtrayt sovet asirlari 3,9 mln kishi bo'lgan, ular soni 1944-yil 1 mayiga kelib esa 5.163.381 kishiga yetganligini qayd qilgan. Uning ma'lumoticha, 2 mln 420 ming sovet fuqarosi konslagerlarda vafot etgan yoki yo'qotilgan. Sovet asirlari soni haqidagi eng katta: 5.734.528 raqam qayd etilib, bu 1945-yil fevralda bo'lib o'tgan. Yalta konferensiyasi ochilishi oldidan e'lon qilingan[3,39]. Germaniya-SSSR to'qnashuvining 7 oyi davomida 3 mlndan ortiq sovet askari asir tushgan[4,78.]. Asir olingan sovet fuqarolari soni bilan bog'liq 5 mln 162 mingli raqam ham mavjud bo'lib, nemislarning tutqunlar lagerlarida 1.981.000 asir halok bo'lgan. Ba'zi manbalar ma'lumoticha konslagerlarda vafot etganlar 3 mln kishidir[5,489]. 1941-yilda Kiyev (Ukraina) uchun bo'lgan janglarda 5 ta sovet armiyasidan 663 ming kishi, Vyazma-Bryanskiy yo'nalishida harakat qilgan 9 ta armiyadan 660 ming kishi asir olingan [5, 489-490]. Asirga tushish 1941-1942-yillarda davom etdi. Sovet oliy bosh qo'mondonlik stavkasida janglar davomida armiyaning urushda yo'qotgan harbiy texnikalari: to'p, samolyot,

minamyot, tank kabilar bo'yicha aniq ma'lumotlar bor edi. Biroq, frontlarda nechta sovet zobiti va soldati dushman qo'lga asir tushganligi aniq emasdi. I.V.Stalin(1879-1953)ning frontga yo'llagan maktublaridan birida: "28, 38, 57-armiyalar va 22-tank korpusi Don daryosidan kechib o'tgan (1942-yil Sh.H.), lekin ular izsiz yo'qolgan, ular qayoqqa g'oyib bo'ldi?, Stavka shuni bilishni istaydi"[6,245] -de-yilgandi. Xullas, urushning birinchi-yilida frontda jang qilayotgan sovet harbiylarining 65 foizi asir tushgan edi[6, 246].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sovet fuqarolaridan millionlab kishilarning asirga tushishiga sababchi bo'lgan omillar: fashistlar Germaniyasining sovet davlatiga qarshi favqulotda e'lon qilmasdan boshlagan hujumi tufayli ko'plab harbiy qismlar qurshovda qolgani, urushga moddiy, ma'naviy va harbiy jihatdan SSSRning to'la tayyorgarlikka ega emasligi, urushdan oldingi 1937-1938-yillarda ko'plab yuqori darajadagi harbiy qo'mondonlarning mislsiz qatag'on qilinishi kabilar bo'lgandi. Urush arafasida sovet harbiy qismlari qatag'onlar tufayli yuqori zobitlik malakali unvonidagi harbiy mutaxassislaridan ajralgandi. Diviziya va polklarni katta leytenant, kapitan, mayor unvonidagi zobitlar boshqarardi. 1936-yilning oktyabridan 1938-yil oktyabriga qadar SSSR oliy sudining xarbiy kollegiyasi tomonidan 36.157 zobit jinoiy javobgarlikka tortilib, ulardan 30. 514 tasi otishga xukm etildi, 5643 xarbiy komandirlar esa qamaldi. 1937—1938-yillarda sovet armiyasi 45 foiz o'zining harbiy va siyosiy qo'mondonlaridan mahrum etilgan edi [6,276].

Asirlar bilan bog'liq masalani bayon qilishdan maqsad, Ikkinchi jaxon urushi-yillarida muhojirlikka mahkum etilgan o'zbeklarning aksariyati nemis-fashistlarining konslagerlarida tutqinlikda bo'lgan sobiq asirlar ekanligidadir. Ma'lumotlarga ko'ra urush tugaganidan so'ng, SSSRga qaytarilgan 1,5 mln sobiq asirlar «Vatan xoini» deb e'lon qilindi va GULAGga(ГУЛАГ-Ахлок тузатиш меҳнат лагерлари ва камок жойлари Бош бошқармаси бўлган. У 1934-1956-йилларда фаолият кўрсатиб, камокхоналарда совет тутқунлари қатъий режимда сақланарди.) yuborildi. 180-200 ming nafarga yaqin sobiq asirlar esa SSSRga qaytmadi va asl Vataniga qaytmaganlar sovet muhojirlari safiga borib qo'shiladi. Salkam 6 millionli sovet asirlaridan urush tugaganidan so'ng, bu qadar oz sonli kishining hayotda qolishi fashistlarning ularga nisbatan vahshiylarcha munosabati bilan bog'liqdir. SS reyxsfyureri huzuridagi bosh ma'muriy xo'jalik boshqarmasi ko'rsatmasi bilan 1941-yilning dekabr oyidan barcha konslagerlarda «T-4-13»-aksiya bo'yicha sovet asirlari maxsus krematoriyalarda yoqilgan yoki yerga tiriklayin ko'mib tashlangan. Lagerlarda yotgan mahbuslardan ishchi kuchi sifatida foydalanilgan, so'ngra esa «1005»-raqamli topshiriq asosida atayin yo'q qilib yuborilgan[7, 76-77].

Germaniya hududida nemislarning 5 ta konslagerlari mavjud edi. Bundan tashqari 7205 ta mehnat, 2663 ta harbiy asirlar lageri, 506 ta getto, 371 ta kishilar jamlanib jo'natiladigan va tranzit lageri, 271 ta hibsxona, 80 ta «Tods» harbiy qurilish tashkiloti ishlab turgan[6,77].

Agar Sovet asirlari tarixiy vatanlariga qaysalar o'zlarini mislsiz qiynoq va oxir-oqibatda o'lim kutishini yaxshi bilar edilar. Ularni SSSRga zo'rlab qaytarilishiga sabab bo'lgan omil; Yalta (Qrim, 1945-yil fevral-Sh.H.) konferensiyasida ittifoqchi davlatlar (SSSR, AQSh, Angliya, Fransiya-Sh.H.) Germaniyaning okkupatsiya qilgan zonalaridan o'zlari ozod qilgan sobiq asirlarni asl Vatanlariga qaytarish majburiyatini olganliklari edi. 1945-yilning noyabrigacha AQSh, Angliya va Fransiya kabi mamlakatlar ushbu majburiyatni bajarib, ko'pgina sovet kishilarining hayotiga zomin bo'ldilar.

Sovet asirlarini Sovet Ittifoqiga qaytarish 1945-yilning bahorida boshlangan. 1945-yilning 18 aprelda amerikalik harbiylari tomonidan Italiyadan SSSRga dengiz yo'llari orqali "Almanzara" paroxodida birinchi repatriantlarni jo'natadishi bilan boshlandi. Ularning ko'pchiligi turkistonliklar bo'lib, Odessa portigacha yetib borganlarning aksariyati o'sha portning o'zidayoq sudsiz-so'roqsiz otib tashlandi. Fojeali voqealardan habardor bo'lgan sovet asirlari ittifoqchilardan o'zlarini SSSRga qaytarmaslikni iltimos va yolvorib iltijo qilishgan.

Germaniyaning Myunxen shahri yaqinidagi fashistlarning Daxau konslageridagi fojea barchani dahshatga solgandi. Ushbu lagerda "Vlasovchilar" va O'rta Osiyo millati vakillari asirlikda ushlab turilgan. Amerikaliklar Yalta kelishuviga muvofiq 399 nafar asirni SSSRga qaytarmoqchi bo'lib, ular ro'yxatini tuzishadi. Asirlar esa AQSh harbiylaridan ulardan o'zlarini shu lagerda otib tashlashni so'rashgandi. Biroq AQSh harbiylari o'z fikrlarida qat'iy turishgandi. Shu tufayli Daxauda 9 nafar asir o'zini-o'zi osib o'ldiradi, 20 ta asir o'tmas pichoqlar bilan o'z joniga qasd qiladi. Qolgan asirlar baraklarga kirib, eshiklarni qulflashgan va o'zlarini yoqib yuborishgan. Bu voqeadan ta'sirlangan chor Rossiyasining sobiq generali A.I.Denikin AQSh generali D.Eyzenxauerga maktub yo'llab, sovet asirlarini SSSRga qaytarmaslikka undaydi. Rim papasi Piy XII ham Amerika generaliga maxsus xat yo'llab Yalta koferensiyasi qarorlarini qattiq qoralaydi. Daxaudagidek fojeali voqealar Kempton, Fort Dik (AQSh)da ham birin-ketin ro'y beradi. 1945-yilning noyabr oyigacha AQSh va Angliya okkupatsiya zonalaridan 2 million sovet asirlari SSSRga yuborilgan edi. Shu paytdan boshlab D.Eyzenxauer "Biror bir sovet asiri SSSRga yuborilmasin!" deb buyruq beradi. 1946-yilning mart oyida Angliya Bosh vaziri U.Churchill AQShning Fulton universitetidagi nutqida

SSSRni “Temir parda” deb ataydi. Shundan so‘ng ittifoqchilar o‘rtasida “sovuq urush” siyosati boshlanib, sobiq harbiy asirlar bir qadar erkin yuradigan bo‘lib qolishgan.

Muhokama. Sovet asirlariga SSSRda salbiy munosabat avvalboshdanoq vujudga kelgandi. Urushning dastlabki yilidayoq Oliy Bosh Qo‘mondon Davlat Mudofaa Qo‘mitasining raisi I.V.Stalin hamda Oliy Bosh Qo‘mondonlik Stavkasining 1941-yil 16-avgustdagi 270-raqamli buyrag‘i bilan asirlar sovet jamiyatidan butunlay o‘chirilgan edi, ya‘ni SSSR hukumati asir olingan fuqarolarini tan olmasligini bildirgandi[8, 26-28]. Jumladan, mazkur buyruqda har bir jangchiga dushman qo‘liga imkon qadar asir tushmaslik buyurilib:

1) harbiy qo‘mondon va siyosiy xodimlar front ortida qo‘poruvchilik qilib, dushmanga asir tushsa, ularning oilasi Vatanni sotgan buzg‘unchilar oilasi sifatida qamoqqa olinadi,

2) asirga tushgan qizil armiyachilarning oilalari davlat yordami va taqsimotidan mahrum etiladi [8,28.] -deb qayd qilingandi. Bu buyruq bilan o‘z mamlakatiga keraksiz qilib tashlangan sovet jangchi fuqarolari shafqatsizlikda I.V.Stalin tuzumidan o‘tadigan fashistlarga ham kerak emasdi. Sovet oliy qo‘mondonligining 1942-yil 29 iyuldagi 227-buyrug‘ini izohlovchi derektivasi esa: frontdagi jangchilarga «Bir qadam ham orqaga chekinilmasin! O‘lim yoki g‘alaba!»[9,166-167.] topshirig‘i berilgandi. Endigina 18-20 yoshga to‘lgan, hayotdan umidi bo‘lgan yosh va navqiron yigitlarning hammasi ham o‘z joniga qasd qilishga jur‘at qilavermasdi.

Rossiyalik tarixchi D.Volkogonov “Inson oldida urush sharoitida o‘lim yoxud hayotning ikkisidan birini tanlash masalasi qo‘yiladigan bo‘lsa, albatta, erkinlik va ijtimoiy huquqlaridan mahrum bo‘lsa ham inson hayotni tanlaydi. Nemis-fashistlariga asir tushish-bu o‘lim edi. Shunga qaramay kishilar hayotdan umidvor bo‘lishardi[6,243]”-deb yozgandi. Shu o‘rinda bir qadar tarixda orqaga qaytib bo‘lsa-da qayd etish o‘rinli bo‘lardiki, 1918-yilning may oyida sovet hokimiyati Halqaro Qizil Yarim Oy jamiyatiga qilgan murojaatida: Xalqaro Yarim Oy jamiyatining urush qurbonlari haqidagi konvensiyasiga va uning barcha xalqaro konvensiya va shartnomalariga 1917-yil 25-oktyabrdan oldingi shartlariga amal qilishini tan olgan edi. Biroq SSSR 1929-yildagi harbiy asirlar to‘g‘risidagi Konvensiyani ratifikatsiya qilmagan edi. Bulardan tashqari urush-yillarida I.V.Stalinning sovet asirlariga nisbatan shafqatsiz munosabati 1943-yil bahorida radio orqali Qizil Xoch milliy qo‘mitasining raisi Bernadott xonim tomonidan: «Harbiy taqnashuvlarda asirga tushgan sovet asirlari taqdiri nima bo‘ladi?» mazmunidagi savoliga: “Rus asirlari yo‘q va bo‘lmaydi ham. Rus askari o‘lgunicha kurashadi, agar asirga tushsa, u sovet jamiyatidan o‘chiriladi”[4,79] - deb bergan javobida uzil-kesil masalaga nuqta qo‘yilgan edi.

Demak, sovet hokimiyatining asirlarga nisbatan rasmiy munosabati «sotqinlik», «xoinlik», «sharmandalik» sifatida baholangan. Raqib qo‘lida asir bo‘lishdan ko‘ra, har bir sovet jangchisi va zobitiga o‘limni afzal ko‘rishi buyurilgan. I.V.Stalin uchun asirga tushgan xohlagan bir shaxs ishonchni oqlamagan va xoin hisoblanardi. Asir tushgan I.V.Stalinning o‘g‘li, kapitan Yakov Iguashvili Xammelburg, Zaksenxauzen, Lyubek konslagerlarida mahbuslikda bo‘lgan. Ular SSSRga qaytsa, o‘zini muqarrar o‘lim kutayotganligini anglab, 1943-yil 14-aprelida o‘zini sim to‘siqqa tashlab joniga qasd qilgandi va nemis qo‘riqchilari tomonidan otib tashlangandi. I.V.Stalinning g‘ayrinsoniy siyosati tufayli fashist konslagerlarida sovet asirlariga nisbatan o‘ta shafqatsiz munosabatda bo‘lishardi. Nemis-fashistlarining konslagerlarida asirlik azoblarini boshidan kechirgan urush qatnashchisi N.I.Vasilev: «Sovet hukumati harbiy asirlarni ma’naviy va jismoniy o‘limga mahkum etib, uloqtirib tashlagan edi. Asirlar sanitariya va gigiena qoidalariga amal qilinmagan 2-3 qavatli taxta narlar ustida uxlaganlar sovuqda qotib muzlab qolar va ko‘plari ertalab uyg‘onmasdi.

Ularning qulog‘i, burni, barmog‘ini ko‘rsichqonlar kechqurun yeb ketgan bo‘lardi. O‘lganlarni xuddi chumolidek qalashtirib, tachkalar (g‘altak)da tashib 2-3 talab bitta qabrga tiqishardi. Bu holatni boshqalar ham ko‘rib turar, tirik qolganlar ertaga bu fojea o‘z boshlariga tushishi mumkinligidan dahshatga tushishardi. Bundaylarga hech kim yordam bermasdi. Na bir bo‘lak non, na kartoshka, na Vatandan bir umidli mujda bor edi[10,138] -tarzida eslaydi. 1942-1944-yillarda fransuz, ingliz va belgiyalik asirlar yashayotgan harbiy lagerlarga Xalqaro Qizil Xoch jamiyatining (1863-yil tuzilgan-Sh.H.) oziq-ovqat yordam mashinalari uzluksiz oziq-ovqat va kiyim-kechak olib kelishgan.

Tahlil va natijalar. Ushbu asirlar qo‘shni baraklardagi sovet fuqarolariga rahmi kelib, ba’zida ularga non, sigaret, konserva, bankalarini uloqtirishgan. Og‘ir ishlarda qiynalib, kasallanib qolgan sovet asirlarini nemis qo‘riqchilari ayamay o‘sha joydayoq otib tashlashgan. Marhum, muhojir o‘zbek, asirlikning barcha azoblarini o‘z boshidan kechirgan Ahror A‘zamov shunday xotirlagan edi: «Sovet asirlarining nisbatan turmushi yaxshilari boshqa mamlakat asirlariga ot-aravalarda oziq-ovqat va o‘tin tashuvchi qismi bo‘lgandi. Ba’zan texnika vositalari ishlamay qolsa, tiriklar hayotdan ko‘z yumganlar uchun ertadan kechgacha lapatka, lom, kirkalar bilan qabr qazishardi[11]. Maxsus ishlarga jalb qilingan ayrim asirlarni bir qadar yaxshiroq boqishgan, eski bo‘lsa-da kiyim-kechak berishgan, shu tufayli ularda yashab qolishga umid tug‘ilgan.

HISTORY

Muallif bilan shaxsiy muloqotlarda bo'lgan Abdulla Turdiyev (sobiq asir, marhum-Sh.H) yevropalik asirlarga ombordan un tashib berganligi, un to'rtalarning teshigidan tushgan bir hovuch un bilan jon saqlaganligini hikoya qilib bergandi. Asirlar qiyinalib, yarim och, yarim yupun holda uzoq yo'l yurishgan. Ularni bir konslagerdan doimo boshqasiga ko'chirib turishgan. O'rta yo'lda ochlik va holsizlikdan yiqilganlarni boshqa asirlar yelkasiga yuklashgan. Nemis kuzatuvchilari yengil avtomobillarda, uyali mototsikllarda orqa va yon taraflardan asirlarni qattiq nazorat qilib borishgan. Kechqurunlari asirlar atrofi sim to'siq bilan o'ralgan joylarda, ochiq havoda va izg'irinli sharoitda qolib ketganlar. Ochlik, suvsizlik, ifloslanish, bitlash, kasallik tufayli asirlarning ko'pchiligini ahvoli og'irlashar yoki abadiy tuzalmas, yuqumli kasalliklarga duchor bo'lishardi.

Polshaning Chnestaxov, Vladimir-Valenska, Vustras Ukrainannig Dnepropetrovskiy kabi konslagerlarida asirlik azobini boshidan kechirgan Husan Ikrom(1917-2007) o'zining xotira kitobida: "1941-1942-yillarda Polshaning Chnestaxov lagerida sovuq va xastalikdan bir haftada 30 ming kishi hayot bilan vidolashdi... bizni bir lagerdan ikkinchisiga yuk tashish vagonlarida 50 tadan qilib yuklab olib borishardi, ko'plar yo'ldayoq vafot etardi..., yahudiylarni asir olingan joyidayoq otib tashlashardi. Men do'stim Muso Mahmudzoda bilan ikkita yahudiyni, ular Samarqand va Buxoro tojiklari deb o'limdan saqlab qolganman" [4,78] - mazmunidagi fikrlarni bayon qilgan. Osvensim, Maydanek, Treblanka, Mautxauzen, Zaksenxauzen, Buxenvald singari konslagerlarda kishilar gaz bilan atayin zaharlangan, yoxud otib tashlangan, maxsus och qoldirilib, og'ir jismoniy mehnat qildirilgan va boshka shu kabi usullar qo'llanilib oxir-oqibat yo'q qilingan[7,70]. Sovet asirlariga bir kunda 300-350 gramm miqdorda non berilgan hamda bu non ham har doim o'z vaqtida tarqatilmagan[4,89].

Xulosa o'rnida qayd etish mumkinki, urush-yillarida sovet asirlari eng ko'p sonli bo'lib, ular alohida, qat'iy rejim asosida saqlangan. Sovet asirlariga nemis-fashistlari vahshiylarcha munosabatda bo'lib, ularni ommaviy qirilib ketilishiga befarq edilar. O'z Vataniga keraksiz bo'lib qolgan millionlab sovet fuqarolari fashistlarga ham mutlaqo kerak emasdi.

ADABIYOTLAR:

1. Ҳайит Б. Туркистон Иккинчи жаҳон уруши йилларида (1939-1945 йиллар) //Шарқ юлдузи, 1992. №3.
2. Муҳожир ўзбек Аҳрор Аъзам билан шахсий мулоқот. 1993 йил, 18 март.
3. Гилязов И. А. Военно-политический коллаборационизм тюрко-мусульманских народов СССР в годы второй мировой войны. Автореферат дисс... док. ист. наук. Казань, 1999.
4. Husein Ikram Han Turkistanlinin 2 Dunya Savasi Hatiralari.
5. Prof Dr. A.Ahat Andican. Cededizm'dan Bagimsizligi Haricte. Turkistan Mucadelesi. Birinci Baski Istambul. 2003.
6. Волкогонов Д. Триумф и трагедия. Книга II; часть I; М.:Известия 1989.
7. Азимов Ҳ. Тарих сабоқлари. // Жамият ва бошқарув; 2004; №4;
8. Приказ Ставки Верховного Главного Командования Красной Армии №270; 16 августа 1941 года (без публикации) // Военный исторический журнал, 1988. № 9.
9. История второй мировой войны (1939-1945 годах (в 12 томах) V том М. 1962.
10. Пальчиков П.А. История генерала Власова // Новая и новейшая история, 1993. №2.
11. Муҳожир ўзбек Аҳрор Аъзам билан шахсий суҳбат, 1993 йил, 15 июнь.

ЗАРАФШОН ВОҲАСИ АРХИТЕКТУРА ЁДГОРЛИКЛАРИНИ ТАЪМИРЛАШДА ЖАМОАТЧИЛИКНИНГ ИШТИРОКИ

Савриев Жасур Фахриддинович,
Навоий Инновациялар Университети доценти
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
savrievjasur99@gmail.com

Аннотация. Мазкур мақола Зарафшон воҳаси ёдгорликларини ўз ичига қамраб олган айрим шаҳарларнинг меъморий иншоотлар ҳамда қурилиш архитектураси ҳақида. Ўзбекистоннинг марказий ҳудуди, Зарафшон воҳасида ушбу соҳада амалга оширилган кенг қўлмли ўрганиш натижасида кўплаб маданий мерос объектлари аниқланиб юбилейлар доираси билан боғлиқ тадбирларда таъмирланиш жараёнлари изчиллик билан амалга оширилди. Қадимги шаҳарсозлик жараёнлари, унинг меъморий архитектурасини ўрганиш бир неча босқичларда амалга оширилиб бир қатор ютуқларга эришилди. Зарафшон воҳаси шаҳарларидан ҳисобланган Самарқанд, Бухоро, Кармана каби қадимий шаҳарларини жаҳон андозалари даражасида тараққий эттириш мақсадида, уларнинг бош режалари тузилди, шаҳарсозлик тартибга солинганлиги шу билан бир қатор архитектура иншоотларининг муҳофазаси ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: Марказий Осиё, Регистон, Бухоро, Кармана, Деггароний, тарихий жараён, табиий иқлим, ислом дини, мерос, ўрта аср, меъморий иншоот.

УЧАСТИЕ ОБЩЕСТВЕННОСТИ В РЕСТАВРАЦИИ АРХИТЕКТУРНЫХ ПАМЯТНИКОВ ЗАРАФШАНСКОГО ОАЗИСА

Аннотация. В статье речь идёт об архитектурных сооружениях и архитектуре зданий некоторых городов, включающих памятники Зарафшанского оазиса. В результате масштабного исследования, проведённого в этой области в центральном регионе Узбекистана, Зарафшанском оазисе, были выявлены многие объекты культурного наследия, последовательно проводились процессы реновации в связи с мероприятиями, связанными с юбилеями. Изучение процессов древнего градостроительства и его архитектуры проводилось в несколько этапов, и был достигнут ряд достижений. В целях развития древних городов Зарафшанского оазиса, таких как Самарканд, Бухара, Кармана, на уровне мировых стандартов были составлены их генеральные планы, регламентировано градостроительство, а ряд архитектурных сооружений взят под охрану.

Ключевые слова: Центральная Азия, Регистан, Бухара, Кармана, Деггарани, исторический процесс, природный климат, исламская религия, наследие, средние века, архитектурное сооружение.

PUBLIC PARTICIPATION IN THE REPAIR OF ARCHITECTURAL MONUMENTS OF ZARAFSHON OASIS

Abstract. This article is about the architectural structures and building architecture of some cities that include the monuments of the Zarafshan oasis. As a result of a large-scale study carried out in this area in the central region of Uzbekistan, the Zarafshan oasis, many cultural heritage sites were identified, and the restoration process was carried out consistently during the events related to the anniversaries. The study of ancient urban planning processes and its architectural architecture was carried out in several stages, and a number of achievements were achieved. In order to develop the ancient cities of the Zarafshan oasis, such as Samarkand, Bukhara, and Karmana, at the level of world standards, their master plans were drawn up, and the regulation of urban planning was discussed, which led to the protection of a number of architectural structures.

Keywords: Central Asia, Registan, Bukhara, Karmana, Deggarani, historical process, natural climate, Islamic religion, heritage, middle ages, architectural structure.

Кириш. Зарафшон воҳаси республикадаги архитектура ёдгорликларига бой мамлакатлардан бири ҳисобланади. Ушбу ҳудудларда қадимдан шаҳарсозлик маданияти, шу билан бирга йирик меъморий иншоотлар қуриш анъаналари ривож топди ҳамда ҳозирги кунга қадар бир неча босқичларни босиб ўтди. Воҳанинг архитектура ривожини соҳибқирон Темур даври билан бошланиб,

Бухоро манғит амирлари даври билан ўз якунига етади. Шунинг учун ҳам халқимизнинг ўтмиши тарихи, илм-фан тараққиёти, маданияти акс этган фахр-ифтихор туйғусини уйғотувчи архитектура ёдгорликларини сақлаш ва келгуси авлодларга етказиш учун асраб-авайлаш мустақиллик йилларида бош вазифаларидан бирига айланди. Бироқ, вақт ва табиий иқлим муҳити ҳамда инсон фаолияти таъсири (асрлар давомида таъсир этиб келган ҳаво ҳарорати ва намликнинг ўзгариши, зилзилалар) натижасида ёдгорликларнинг жисмоний моддий эскириши ўзгариши ва емирилиши содир бўлган.

Айниқса, XIX-XX асрлардан бошлаб жамият ривожланиши натижасида руй бераётган техноген жараёнлар (шаҳарларнинг кенгайиши, қурилиш майдонларининг ортиши, йўл инфратузилмасининг шаклланиши ва кўплаб хонадонларнинг кўпайиб бориши бу айниқса архитектура ёдгорликларининг фундаментида тортиб буй баробар бино мувозанатларига ҳам салбий таъсир кўрсатди. Бу эса кўпгина ҳолларда асрлар давомида сақланиб келган тарихий ёдгорликларнинг бузилишигап ёки бўлмаса ер юзидан йўқолиб кетишига сабаб бўлди. Ёдгорликларнинг архитектура ҳолати XIX-XX асрлар мобайнида ёмонлашди. Шу боис ҳам мақолада келтирилган масалалар айнан бугунги куннинг муҳим вазифаларидан бири ҳисобланиб, уларни сақлаб қолиш эса долзарб масалага айланиб қолди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Мазкур мақолада шунингдек, давлатнинг салоҳияти ва куч қудратисиз кенг қамровли консервация -таъмирлаш борасидаги ишларни амалга ошириб бўлмаслиги тўғрисида ҳам фикр юритилган. Ҳам молиявий, ҳам техник жиҳатдан мураккаб ҳисобланган ушбу амалиёт, ёдгорликларнинг ҳолатини илмий асосланган усуллар ёрдамида мунтазам назорат қилиш ишлари давлат назоратида эканлиги кўрсатиб ўтилган. Ўзбекистон Республикаси мустақилликга эришганидан сўнг, барча соҳаларда бўлгани каби маданий мерос объектларини сақлаш ва таъмирлаш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бирига айланиб архитектура ва меъморчилик соҳасидаги туб бурилишлар тўғрисида фикр юритилади. Ўтиш давридаги муаммоларга қарамадан мамлакатдаги барча қадимий ёдгорликлар, тарихий ва меъморий обидалар давлат муҳофазасига олинибуларни таъмирлаш, реконструкция ва консервациялаш соҳасида катта ҳажмдаги тарихий аҳамиятга молик ишлар тизимли асосда ташкил этилганлиги билан аҳамиятлидир. Охириги маълумотларга қараганда, Республикамизда 1991 йилдан 2011 йилгача бўлган қисқа даврда республика бўйича 1004 та маданий мерос обидалари таъмирдан чиқарилди ва ободонлаштирилди.

Марказий Осиё ҳудудида кечган турли тарихий жараёнлар, табиий-иқлим шароитлари ва инсон фаолиятининг таъсири натижасида XX аср охирига келиб ислом динигача бўлган бой меъморий мерос ҳамда ўрта асрлар даврининг анча кўп қадимги меъморий иншоотлари, афсуски, ҳозирги кунда қолдиқлар, харобалар кўринишидагина сақланиб қолган. Маданий мерос объектлари орасида монументал меъморий ёдгорликлар алоҳида ўрин тутди. Зеро, архитектура цивилизация ва урбанизация жараёни ривожининг даражасини белгиловчи бош омилларидан бири ҳисобланади. Ўзбекистон ҳудудида сақланиб қолган архитектура ёдгорликларининг мазмуни асосан тоат-ибодат, маъмурий, жамоат ишлаб чиқариш бинолари ҳамда аҳоли уй жойлари билан ифодаланади. Жорий архив манбаларининг далолат беришича, Ўзбекистон ҳудудида ҳозирги кунда қадимги меъморий ёдгорликларнинг 600 дан ортиғи давлат муҳофазасига олинган бўлиб, уларнинг аксариятини масжидлар ташкил этади. [1] Мазкур ёдгорликларнинг бир қисми таъмирдан чиқарилган ва иккинчи ҳаётини бошлаб юборган, бошқа қисми ўрганилиш босқичида бўлиб, таъмирга тайёрланмоқда, учинчилари эса тадқиқ этиш навбатини кутиб турибти.

Зарафшон воҳаси масжидлари қурилишида, аввало аҳоли турмуш тарзининг таркибий қисми бўлган диний эътиқодлари уйғунлашган. Ислом дини тарқалган дастлабки асрда масжид кўп вазифаларни бажарган-бу ерда инсоннинг туғилиши, ўлими ва бошқа ҳолатлар билан боғлиқ барча турмуш удумлари амалга оширилган. IX асрдан бошлаб масжидлар ўз мазмуни ва вазифасига кўра турли тоифаларга ажратилган. Уларнинг баъзилари (намозгоҳ, идгоҳ, мусалла) катта байрамлар, яъни Рамазон ва Қурбон хайитлари кунлари оммавий равишда ибодат қилиш учун мўлжалланган. Бошқа масжидлар шаҳарнинг бутун аҳолиси жума ибодатини амалга ошириши учун қурилган ва жомеъ масжид деб аталган. Бундай масжидлар ва мадрасалар одамлар гавжум майдонлар яқинида қурилган. Мавлоно Ориф Деггароний, Панжвақта, Қосим Шайх жомеъ масжидлари ҳамда Самарқанддаги Бибиҳоним, Кўк гумбаз, Жума масжиди, Масжиди калон ва бошқалар шулар жумласидандир. [2]

Муҳокама. Соҳа мутахассисларининг маълумотларига қараганда Ўзбекистоннинг диний ва маданий марказларидан бири бўлган Бухоро шаҳрининг ўзида XX аср бошида 360 та масжид бўлган. XIX аср бошига келиб, Ўзбекистон ҳудудида масжидларнинг қуйидаги меъморий типлари (турлари) мавжудлигини кўришимиз мумкин.

Ўзбекистон ҳудудидаги масжидларнинг меъморий типлари	
Бир ва кўп хонали	Устунли-гумбазли ва устунлари бўлган
А) гумбазли,пештокли-гумбазли	А) бир устунли ва тўрт гумбазли
Б) пештокли-гумбазли ва бурчак айвонли	Б) бир устунли,бурчак айвонли
В) гумбазли ва бир томонлама айвонли	В) олти устунли,ўн икки гумбазли
Г) кўп хонали,уч хонали,беш хонали	Г) кўп гумбазли,фронтал
	Д) кўп устунли

Дарҳақиқат, маиший соҳаларга хизмат қилган, меъморий обидаларнинг тузилиши ва қурилмалари ғоят мукамал бўлиб, унда гумбазлар ва миноралар алоҳида ўрин тутган. Ўтмишда, Ўрта Осиё ҳудудида, ёғоч, темир ва шу каби қурилиш ашёларининг камчилиги бино томларини ёпишда кенг тарқалган деворбоп маҳаллий материаллардан – ғиштдан фойдаланишни тақозо этган. Ђиштдан том ёпиш эса меъморчиликда турли хил гумбаз шакллариининг тараққий этишига сабаб бўлган. Гумбаз томлар, ҳатто турар жой биноларида, уй қурилишида ҳам қўлланилиб, дастлабки бундай гумбазлар ҳажми жиҳатидан нисбатан кичик, баъзан хом ғиштдан ҳам ишланган. Ўрта Осиё қадимий шаҳарларининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири бу адлқомат, чиройли минора ҳамда гумбазлардир. Турли мамлакатларда минора ва гумбазларнинг шакли, архитектураси, ранги турличадир. Масалан, Туркияда қобирғали минора қуриш одат бўлса, айрим араб мамлакатларида тўртбурчак минораларни учратишимиз мумкин. Моварауннахр ва қадимий Хуросонда эса, асосан сирти силлиқ, доира шаклли минора ва гумбазлар қуриш одат бўлган. Шаклу-шамойилидан қатъий назар, миноралар ўз замонасида талайгина зарурий вазифаларни бажарган. Жумладан, ана шу баландликда туриб одамларни намозга, сайилга, турли тантаналарга чорлашган. Соқчилар 58 миноралар устидан туриб, қарвон ёки душман келаётганлигидан аҳолини хабардор қилишган. [3]

Зарафшон воҳасидаги муҳим диний объектларга, масжидлардан ташқари, сон жиҳатдан улардан кейинги ўринни эгаллайдиган мақбаралар ҳам қиради. Улар орасида шубҳасиз энг йирик меъморий комплексни қадимги Афросиёб шаҳрининг жанубий томонида, қалъа деворининг шимоли-шарқи қисмида қадимий ва айни вақтда шу кунгача амалда бўлган қабристондаги мазор ва тепаликлар ўртасида жойлашган Шохизинда меъморий мажмуаси ташкил этади. Ушбу ноёб меъморий ансамбль XI-XII асрларда бу ерда вафот этган Қусам ибн Аббос (пайғамбар Муҳаммад(с.а.в.)нинг амакиси)нинг қабри атрофида шаклланган.Унинг икки томонида ноёб иншоотлар архитектураси жойлашган бўлиб, тор йўлак ҳосил қилган. Мазкур иншоотда XVIII аср охиригача мавжуд бўлган Мовороунахрнинг бутун меъморий архитектураси намоен бўлган десак муболаға бўлмайди. Шохизинда меъморий мажмуаси шартли равишда уч таркибий қисмга ажратилган: Биринчи қисмига дарвоза ҳамда қуйи гуруҳ мақбаралари, иккинчисига кириш чортоғи (ротонда) билан ўралган ўрта гуруҳ мақбаралари қиради. Учинчи қисмини Афросиёб деворининг юқори қисмида жойлашган Қусам ибн Аббос мажмуаси ва унинг мақбаралари гуруҳи ташкил қилади.Шохизинда ансамблининг бутун ҳудудида жойлашган 44 та объект илмий тадқиқотлар асосида маданий мерос объектлари деб эътироф этилган.Ансамблнинг 44 та ёдгорлигидан 20 таси тарихий жиҳатдан ҳам жамоатчиликда катта қизиқиш уйғотади.[4]

Таҳлил ва натижалар. “Мен Самарқанддаги миноралар хусусида ҳаяжонсиз гапиролмайман,- дейди таъмирчи уста Зайниддин Шамсиев, - улар болалигимданок қалбимда яшайди. Айрим минора ва мадрасаларни таъмирлашда иштирок этганим билан фахрланаман. Самарқанд миноралари буюк аجدодларимизнинг ҳайратомуз ақл идроки-ю, тафаккури билан бунёд этилган мўъжизавий ёдгорликлардир.” Самарқанд минораларининг Бухоро ва бошқа жойлардаги миноралардан фарқи шундаки, бу ёдгорликлар нозик кошин ишлари, маёлиқаси, бўёқларининг қуюқлиги, боқийлиги ва сержозибалиги билан фарқланади. Шаҳарнинг гўзал ва сермазмун минораларини асосан Регистон майдонида учратишингиз мумкин. Регистон майдонидаги мадраса ва унга туташ миноралар 1918 йилдан бўён бир неча бор таъмирланганлигини айтиб ўтиш керак. Масалан, инженер Мауэр 1918 йилда Улуғбек мадрасасининг шимолий-шарқий томонидаги минорани сақлаб қолиш ва тиклаш лойиҳасини ишлаб чиққан эди. Ўнлаб ўзбек ва тожик усталарининг ҳамкорлиги билан бу ердаги мадраса ва миноралар қайта тикланди ва таъмирланди” [5]

Хусусан, ўтган йигирма йиллик мустақил ривожланиш даврида биргина Самарқанд шаҳрининг ўзида биринчи президентимиз ташаббуси билан кенг кўламли бунёдкорлик ишлари бошлаб юборилади.Булар тарихий-маданий ёдгорликларни капитал таъмирлаш, муқаддас қадамжоларни, зиёратгоҳларни ободонлаштириш каби ишлар билан боғлиқдир.Жумладан,бутун дунёга машҳур Регистон мажмуаси,Амир Темури мақбараси,Шохизинда,Бибиҳоним масжиди ва бошқа кўплаб вилоятлардаги қадимий меъморчилик обидалари капитал таъмирдан чиқарилди. Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллик юбилеи муносабати билан кенг бунёдкорлик ишлари амалга оширилиб

юбилей тантаналари жаҳон ҳамжамятида кенг нишонланди. Маълумки, сақланиб қолган меъморий ёдгорликларнинг барчаси ўз даври меъморчилик ютуқлари ва илғор технологиялар асосида бунёд этилган. Улар машҳур уста ва дурадгор, таниқли рассомлар ижодий фаолияти маҳсули ҳисобланади ва шу боис, дунё меъморчилигининг шоҳ (дурдона) асарларига айланган. Бироқ, юқорида айтилганидек, вақт ўтиши билан табиий-иқлим муҳити, ташқи ташқи таъсирлар ёдгорликнинг нураш жараёни доимий равишда кечади ва уларни сақлаб қолиш вазифаси уларни техник ҳолатини мунтазам назорат қилишни, консервация-таъмирлаш ишларининг илмий асосланган усулларида фойдаланиб мутахассислар томонидан олиб борилишини талаб этади. Тарихий ёдгорликларни тиклашда, тарихий ёзма манбалар ва илмий адабиётлар, ўтмиш меъморларидан бизгача сақланган чизмалар ва лойиҳаларни таҳлил қилиш ва ўрганиш асосида уларнинг биноларни лойиҳалашда қўллаган усуллари ўрганиш ва улардан Республикадаги мавжуд меъморий ёдгорликларни таъмирлаш ишларида фойдаланиш асосларини ишлаб чиқиш орқали эришишимиз мумкин.

Архив маълумотлари ва манбаларига қараганда, ёдгорликлар нурашларининг сабаблари ва улар характерининг қатъий таснифи келтирилган назариялар шу пайтгача ишлаб чиқилмаган. Аммо, мутахассислар фикрича бинолар конструкцияларининг бузилишига олиб келадиган умумий сабабларга ва уларни тиклаш ҳамда кучайтириш усулларига эга бўлган ёдгорликларнинг учта асосий гуруҳини ажратиш мумкин [6]

I гуруҳга вақт ва иқлим таъсирида жисмоний (моддий) жиҳатдан эскириб конструкцияларининг тутиб туриш қобилияти ва дастлабки меъморий қиёфаси аста-секин йўқолиб бораётган ёдгорликлар киради. Ёдгорлик ва унинг айрим қисмларининг жисмоний эскириш даражаси уларни қуришда фойдаланилган материалларнинг физик-механик хоссалари, бинонинг хусусияти ва геометрик ўлчамлари, қайси минтақада жойлашгани, фойдаланиш шарт-шароитлари кабиларга боғлиқ.

II гуруҳга ёдгорликларнинг конструкциясида тупроқнинг зичланиши ёки заррачаларнинг (айниқса, маданий қатламлар ётадиган асосларда) ювилиши натижасида нуқсонлари бўлган ва тутиб туриш қобилияти қисман ёки тўлиқ йўқолиб борган ёдгорликлар киради. Инсон фаолияти натижасида ва нормал фойдаланмаслик оқибатида, қурилиш конструкциялари махсус текширилмаслиги ва лойиҳавий ечимлар йўқлиги, зарур материаллар мавжуд эмаслиги ишлаб чиқариш технологиясининг бузилиши ва ижронинг сифатсизлиги натижасида ушбу ёдгорликларнинг тузилиши (конструкциялари ва умуман ўзининг техник ҳолати) ёмонлашиб боради.

III гуруҳга кирадиган ёдгорликларда ер ости сувлари (агрессив сувлар) анча кўтарилиши натижасида биноларнинг асоси (фундаменти) сув остида қолиб, деворлар ниҳоятда намланган бўлади, бунинг натижасида ғиштар орасидаги қоришма уваланиб парчаланиши тезлашади. Намлик кучайган сайин ғиштарнинг мустаҳкамлиги 30 фоизгача камаяди, қоришма бузилиши ва уваланиши натижасида деворнинг мустаҳкамлиги камаяди. Оқибатда қоришманинг уваланиши кучаяди, намлик ошган сайин бу жараён янада чуқурлашиб боради. Тадқиқотлар кўрсатишича, аксарият ёдгорликлар иккинчи тип тупроқ устида қурилган. Бундай тупроқ таркибида қурилиш чиқиндилари ва органик аралашмалар мавжуд бўлиб, бино фундаменти остида сунъий асослар қурилган таг курси супаси ёки бошқа муҳандислик ишлари амалга оширилган.

Архив манбаларининг далолат беришича, совет даври охирига келиб қўпгина ёдгорликлар қониқарсиз ёки ярқисиз ҳолга келиб қолган. Масалан, Бухородаги Исмоил Сомоний мақбарасидан сал кейинроқ туриб қурилган Карманадаги Мир Саййид Баҳром мақбараси яқин вақтларгача яъни 1976 йилларга қадар унинг био қисми тупроқ билан қўмилганча ётар эди [7]. Унинг атрофи қулаб ётган қадимий масжид айвони ҳамда эски қабрлар ва тепаликлардан иборат эди. Ташландик масжидни ёғочлари ва фундаменти тупроқ уюмлари босиб қолгани сабабли базўр кўриш мумкин эди. Масжиднинг фақат ғарбий ва шимолий томонидан кириш мумкин бўлган. Илгари мақбара ичига кириш учун қарийиб 1,5 метр пастга тушиш лозим эди. Мир Саййид Баҳром мақбарасининг ўртасида аввал иккита энсизроқ исми ёзилмаган номаълум бўлган сағана турар эди деб ёзиб қолдиради Карманадаги архитектура ёдгорликлари ўрганиш бўйича келган экспедиция аъзоларидан А.Пысарчик ва В.А.Нильсенлар [8]. 1968-1969 йилги аёзли қишдан сўнг жуда кўп миқдорда қорларнинг эриши ҳамда ёмғир ёғиши натижасида мақбара биноси қисман чўкди, деворларида гумбазларида ёриқлар пайдо бўлди. Мақбара вайрон бўлиш даражасига келиб қолди.

Самарқанд Давлат Архитектура қурилиши институтининг ёш тадқиқотчиси О.Салимов мақбара архитектурасини ўрганиш давомида “Советская култура” газетасига “Бахсга эмас уйғунликда” деб номланган мақоласини эълон қилади. Бу матбуотдаги чиқиш изсиз кетмай мақбара ва унинг архитектурасини ва қайта таъмирлаш ёки консервация қилиш бўйича ишлар бошлаб юборилади. Мақбаранинг бузилишига, аввало бино асосидаги тупроққа меъёридан ортиқ юк тушиши, юза қатламидаги сув (атмосфера ёғингарчилиги ва майиш сувлар) натижасида тупроқда нам қўпайиши

туфайли ер сатҳининг нотекис чўкиши сабаб бўлган. Шунингдек, мақбаранинг бузилишига ер ости (сизот) сувлари ҳам таъсир этган (1970 йиллар бошида бу сувлар мақбара жойлашган майдонда 17-18 метр чуқурликдаги соз тупроқ қатламида бўлган). Бундан ташқари техник мутахассисларнинг кўп йиллик илмий тажрибасига кўра, Кармана атрофидаги Хонимариқ, Дўрмон катта ариқ, Варқ ва Зарафшон дарёси яқинидаги бир қатор катта ва кичик сув ариқларига тупроқ тўлдирилиши ва кўмилиши оқибатида ер ости сизот сувлари кўтарилиши кузатилган.

1975-1995 йиллар мобайнида Кармана ва уни атрофидаги бир қатор ёдгорликлар ер ости сувининг 3,2 метр кўтарилиши оқибатида жиддий талофат кўрган. 1975 - 1976 йилларда мақбарада таъмирлаш ишлари бошланиб ниҳоясига етказилди. 1970 йил охирида мақбаранинг шимолий томонида ўтказилган айрим қазилар натижасида унинг деворлари ер сатҳидан 3 метрдан кўпроқ кириб кетганлиги ҳамда учта маданий қатламдан иборат эканлиги аниқланди. Бу қатламлар ўртасида турли даврларда мармар плиталари ўрнатилган бўлиб, мустаҳкамлиги қайта кўриб чиқилган ва иш пухта ва пишиқ бажарилган.

Мақбарадан 500 метр шимолий шарқ томонда жойлашган Қосим Шайх ёдгорлик мажмуаси эса Мир Саййид Баҳром мақбарасидан қолишмайдиган даражада 1990 йиллар ўрталаригача аянчли аҳволга тушиб қолган. Масалан унинг девори ва ер сатҳида ўзаро туташиб кетган 40-45 мм кенгликдаги ёриқ пайдо бўлган. Мутахассис архитекторларнинг айтишларича ёриқ чуқурлиги полда анча катта бўлиб, 1,5 метрдан ортиқ чуқурлигача сим кириши мумкин бўлган. Кўндаланг аркалар кулфларида ҳосил бўлган ёриқ кенглиги пастга қараб 8-12 мм гача кенгайиб борган. Бундан ташқари ҳосил бўлган ёриқларнинг характери Ғарбий девор (асоси билан бирга) вертикал тарзда анча чўкканлигини кўрсатмоқда.

Бу эса анча юқори 60 фоиз гача ғовакликка эга бўлган тўкилган тупроқнинг намланиши ҳисобига юз берган бўлиши мумкин [9] Масжид атрофида яшовчиларнинг далолат беришича, тупроқ силжиши натижасида ғарбий деворнинг ғарбга сурилиши ва чўкиши тахминан 1993 йилнинг март-апрель ойларида содир бўлган бўлиши мумкин. Чунки худди шу йилдан бошлаб таъмирлаш ишлари бошланган бўлиб СамДАҚИ ходимларининг кўрсатмалари асосида маслаҳат бериб турилган, шунингдек ёғингарчилик ва кучли табиий офат сабаб бўлган. Ўша даврда текширишлар ўтказган ходимларнинг фикрларига кўра масжидда сувни кетказиш тизими мутлоқо бўлмаган ва эътиборга олинмаган. Тупроқда нам йиғилиши натижасида асос нотекис чўккан ва ғарб томонга силжиган. Шуниси афсусланарлики, бино асосининг чўкиши ва таянч конструкциянинг бузилиши ва мустаҳкамлигининг камайиши ҳақида етарли маълумот олинмаган. Шунга қарамай архитекторларнинг тавсиясига асосан Қосим Шайх масжидининг ғарбий қисмининг техник ҳолатини кўздан кечириш уни қоникарсиз деб баҳолашга имкон берган. [10]

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, таъмирлашнинг дастлабки босқичлари ўтиш даври қийинчиликлари билан ҳам боғлиқ бўлиб, бу қийинчиликлар дастлабки йилларда Навоий вилоятида амалга оширилиши керак бўлган реставрация, қайта тиклаш, консервациялаш жараёнларини мураккаблаштиришга олиб келган [11] Яъни, молиявий тақчилликлар таъсирида юзага келган муаммолар қаторига таъмирлаш ишларига жалб қилинган мутахассис ишчиларнинг маошларини ўз вақтида бериш ёки инфляцияни инобатга олган ҳолда, маошни индексация қилиб бориш кабиларни киритиш мумкин [12] Бундан ташқари, расмий ҳужжатларда дастлабки таъмирлаш ишлари билан шуғулланадиган қурувчи “Узинтерстрой” ташкилотига давлат бюджетидан ажратилган маблағларнинг камлиги сабабли таъмиршунос усталарнинг ишдан кетиб қолишига сабаб бўлганлиги қайд этилган [13] Хусусан ушбу ташкилотда шу йиллар ичида атиги 20 нафар бадий-таъмиршунослар ва икки нафар ганч усталари қолганлиги аянчи ҳолатлардан бири эди.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, яқин-яқинларгача тарихий-меъморий обидалар, муқаддас зиёратгоҳлар ва ноёб осори атиқаларнинг яқсон этилганлиги мустабид тузум мафкураси билан боғлаб келинди. Аммо бой маданий меросга бўлган лоқайдлигимиз ва бефарқлигимизни Зарафшон мисолида, яъни унинг юраги бўлмиш Бухоро, Самарқанд, Карманада бир қатор бунёд этилган масжид, мадраса, мақбалар мисолида кўришимиз мумкин. Меъморий обидаларни таъмирлаш катта тарихий асосларни талаб этмоқда.

Кўп ҳолларда меъморий ёдгорликларни кенг оммага тақдим этиш чоғида асосий эътибор биноларнинг реставрациясига қаратилган бўлади. Бундай масъулиятли вазифани ўз ишининг усталари, юқори тажрибага эга профессионал реставрация мутахассислари бажаришларига эътибор қаратмоғимиз даркор. Айниқса, реставрация жараёнида ҳар бир мутахассис ўз мустақил фикрини билдириб, бошқа мутахассислар билан ижодий ҳамкорлик қилиши лозим. Бундай ҳолатда ушбу объектнинг тарихий-бадий аҳамияти йўқолмаслиги керак. Ундаги меъморий кўриниш қайтадан янгиланса-да, аммо аслида қадимий кўринишини сақлаб қолиши зарур. Қадимий тарихий бинолар

таъмирланишида ички ва ташқи қисмидаги ёзувлар, нақшлар сақланиб қолинган ҳолатига асосан, қайтадан реставрация қилиш зарур пайтларда замонавий таъмир услубларидан кенг фойдаланилиш талаб этилади. Ёдгорликнинг тарихий, меъморий талабларидан бири – бу аниқлик ҳисобланади. Ўрта асрлардаги меъмор усталар тарихий бинолар қурилишида уни намгарчиликдан ҳимоялаш хусусиятларини инобатга олганликларини, аммо бинолар охириги йилларда таъмирланганда цемент ва бетондан фойдаланиш оқибатида уларнинг ташқи ҳамда ички қисмида шўрланиш юз бераётгани таассуф билан қайд этишимиз лозим.

Таъмирлашнинг икки томони мавжуд: очиш ва тиклаш. Очиш, агар ҳеч қандай тарихий ва бадиий сифат йўқолмаса тиклашдан устундир. Бошқа чора қолмаганидагина обидани таъмирлаш мумкин. Маданий ёдгорликлар таъмирланишида табиий қурилиш ашёларидан фойдаланиш орқали кўзланган мақсадга эришиш мумкин. Ўрта Зарафшон воҳасидаги бир қатор иншоотларни таъмирлаш ва тиклашда архитектор ва муҳандис усталаримиз юқорида зикр этилган илмий талаб ва тавсияларни инобатга олишга ҳаракат қилинган.

Хулосалар. Зарафшон воҳаси тарихий ёдгорликлари, маданий мерос объектларини сақлаш, ўрганиш, таъмирлаш ва қайта тиклаш соҳасида амалга оширилган кенг қўламли бунёдкорлик ишларига яқун ясалди ва тегишли илмий хулосалар чиқарилди.

1. Худудлардаги маданий мерос объектларини сақлаш ва таъмирлаш соҳасида истиқлолнинг дастлабки йилларида эришилган ютуқлар билан бир қаторда, ислохотлар натижасида юзага чиққан ўтиш даврига хос муаммолар, камчиликлар ҳам мавжудлиги аниқланди.

2. Мустақилликнинг дастлабки йилларида Республикада фаолият кўрсатаётган, Ўзбекистон Маданият вазирлиги Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш бош илмий ишлаб чиқариш бошқармаси қошидаги, инспекциянинг фаолиятида молиявий тақчилликлар кузатилиб, уларнинг кадастр ишларига, яроқсиз ҳолатга келиб қолган маданий мерос объектлари бўйича илмий тадқиқот олиб боришга, тиклаш-таъмирлаш ишларини тизимли ташкил этилишига салбий таъсир қилганлиги кузатилди.

3. Юбилейлар муносабати билан қисқа вақт мобайнида тез олиб борилган қайта тиклаш ишлари шуни кўрсатдики, юқори сифатли махсус таъмир материалларини олдиндан жамлаб қўйиш, таъмирлаш ишларига кераклича вақт ажратиш, жаҳон тажрибасидан намуна олган ҳолда реставрация мактабларини ҳар бир вилоятларда очиш кераклигига эҳтиёж сезилди. Чунки 1991-1995-йиллардаги таъмир ишларида аниқлангани каби ва кейинги даврда ҳам айрим архитектура обидаларини таъмирлаш ишларининг сифати паст, шунингдек пардозлаш, қурилиш материалларини танлаш борасида номувофиқликлар мавжуд бўлди.

5. Консервация-реставрация ишларини амалга ошириш орқали яъни қурилмаларни мустаҳкамлаш, ғишт деворларнинг хавфли жойларини топиш ва реставрация қилиш, маркировка қилинган графика ва фотофиксация ишларини бажариш кераклиги инобатга олинди.

6. Ёдгорликларнинг сақланиб қолган қисмларини техник мустаҳкамлаш ишларини олиб бориш (пойдеворларни мустаҳкамлаш, деворларнинг пастки қисмларини кучайтириш, қурилиш қодаларига асосланган ҳолда ғишт териш, қўшимча айланма қурилмаларни териш ва шу орқали йўқолган меъморий ҳажмлардаги деворлар қурилишини тиклаш.

Бу борада зарур тадбирларни амалга ошириш орқали, Ўзбекистонда, шу жумладан, Бухоро, Самарқанд, Навоий вилоятидаги мавжуд маданий мерос объектларини реставрация, консервация ва реконструкция қилиш ишларини янада такомиллаштириш, мавжуд нуксонларни бартараф этиш ҳамда тарихий манзилгоҳларида жойлашган меъморий обидаларни келажак авлодга асл ҳолида етказиш имконини беради.

АДАБИЁТЛАР:

1. Абриев Р. Ўзбекистон мустақиллиги йилларида тарихий-меъморий обидаларни таъмирлаш ва қайта тиклаш жараёнлари.-Тошкент: Фан,2015.-Б.18.
2. Альмеев Р.В. Бухара - город музеев.-Ташкент: Ўқитувчи,1999.- С.14.
3. Бобоқандов О.Гумбазлар ва миноралар Ўрта Осиё меъморчилигининг кўрки. Илмий-амалий конференция материаллари.-Самарқанд:Самарқанд,2015.№1.-Б.57.
4. Алиева У. Ўзбекистонда ёдгорликларни таъмирлаш тарихи ва уларни музейлаштириш муаммолари. Санъатишунослик – 5210200 таълим йўналиши Музейшунослик; консервация ва бадиий ёдгорликларни сақлаш ихтисослиги бўйича “бакалавр” академик даражасини олиш учун ҳимояга тақдим этилган малакавий битирув иши. -Тошкент: 2010.-Б.5.

5. Бобоқандов О. Гумбазлар ва миноралар Ўрта Осиё меъморчилигининг кўрки. Илмий амалий конференция материаллари.-Самарқанд: Самарқанд, 2015. № 1.-Б.57.
6. Салимов О. Навоий вилоят тарихий ёдгорликлари. // Илмий амалий конференция материаллари.- Самарқанд: Самарқанд,2015. №1. - Б.38.
7. Писарчик А. Памятнике Кармине. Сообщения Института истории и теории архитектуры... вып.4. – Москва: 1945. - С.23-25.
8. Нильсен.В.А. Мавзолей Мир Саид Баҳром в Кермине. Монументальная архитектура Бухарского Оазиса XI-XII вв. К вопросу о возникновении средневековой архитектуры в Средней Азии.- Ташкент:1956.-С.37-44.
9. Некрасова Е.Г. Хазире Бухары.-ОНУ.1998.№6. -С.54-56.
- 10.Некрасова Е.Г., Тураев Х. Касим-шайх Азизан Карминаги//Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь, выпуск № 4.-Москва: 2003.-С.41-44.
- 11.Некрасова Е.Г. Позднесредневековые мемориально- культовые комплексы Бухары и Бухарской области по археологическим данным. Автореф. дис... канд.ист.наук.-Ташкент: 1994.
- 12..ЎМСИВ, ММОМҚФИИЧББ ЖА.“Таъмириунослик”: Программа комплексного...- Б. б., Захидов П. Особенности реконструкции застройки в древних городах Узбекистана. (Тезисы.Уз НИПИ реставрации).
- 13.ЎМСИВ, ММОМҚФИИЧББ, ЖА.Мустақиллик йилларида (1991-2011йй) таъмирланиши ва таъмирдан чиқарилганлиги тўғрисида маълумот.
- 14.ЎМСИВ ММОМҚФИИЧББ ЖА.”Шоҳизинда”мажмуасидаги кириш биноси маданий мерос объекти кадастр иши.- Самарқанд, 2011.-Б.5.

СОВЕТЧА КОЛЛЕКТИВЛАШТИРИШ ЛОЙИҲАСИ

Ризаев Бахтиёр Назарбоевич,

Бухоро давлат университети

Археология ва Бухоро тарихи кафедраси доценти,

тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

rizaev-bakhtiyor@mail.com

Аннотация. Қишлоқ хўжалик соҳаси совет ҳокимияти йилларида СССР халқ хўжалигининг ажралмас таркибий қисми сифатида фаолият юритди. Тарихнинг мураккаб ва суронли даврида (Жаҳон урушлари, совуқ уруш ва иқтисодий инқироз) йирик коллектив қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш тизими аҳолини озиқ-овқат, саноатни эса хомашё билан таъминлашдек ўта мураккаб ва маъсулиятли вазифани уддалаб, ижобий эътирофга ҳам сазовор бўлди. Бироқ, Совет Иттифоқи парчаланиши муносабати билан режали иқтисод ҳамда социалистик тузумдан буткул воз кечилди. Мулчилик ва бошқарув шакллари бозор иқтисодиёти тамоилларига асосланган, мутлақо янги тизим ўрнатилди. Шу билан бирга, пост совет давлатларининг аксариятида, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш тизимининг коллектив шакли намунасидаги бир қатор элементлар бугунги кунгача сақланиб келмоқда. Жумладан, соҳани моддий-техник, минерал ўғит, ёнилғи, ёқилғи-мойлаш материаллари билан таъминлаш, механизация ва сервис хизмат кўрсатиш ишлари ҳамон давлат назоратида қолмоқда. Мустақилликка эришган ҳар бир собиқ иттифоқдош республика ҳукумати олдида советча коллективлаштиришдан қолган меросни маҳаллий, замонавий шарт-шароитларга мослаштиришдек ўта мураккаб ҳамда долзарб муаммо кўндаланг бўлиб турибди. Ушбу муаммони бартараф этишда, йирик қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш тизими лойиҳасининг мақсади, йўналишлари, амалга ошириш механизми, ундан кутиладиган натижаларни чуқур таҳлил этган ҳолда ўзгартириш ёки истисослаштириш самарадорлиги юқори бўлади. Шунингдек, бугунги кунда қишлоқ хўжалик соҳасини ривожлантириш нафақат илғор, инновацион технологияларни жалб этиш орқали, балки бой тарихий тажрибаларни ҳам мувофиқлаштиришни тақазо этмоқда.

Калит сўзлар: социализм, коллектив, хўжалик, қишлоқ, кооперация, колхоз, совхоз, назария.

СОВЕТСКИЙ ПРОЕКТ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ

Аннотация. Сельское хозяйство в годы советской власти являлось неотъемлемой частью народного хозяйства СССР. В сложные периоды истории (мировые войны, холодная война и экономические кризисы) крупная коллективная система сельскохозяйственного производства справлялась с крайне сложной задачей обеспечения населения продовольствием, а промышленности — сырьём, заслужив положительное признание. Однако с распадом Советского Союза плановая экономика и социалистический строй были полностью отвергнуты. Была установлена абсолютно новая система, основанная на принципах рыночной экономики, включая формы собственности и управления. Вместе с тем, в большинстве постсоветских государств до сегодняшнего дня сохранились некоторые элементы коллективной формы сельскохозяйственного производства. Например, обеспечение отрасли материально-техническими ресурсами, минеральными удобрениями, топливом, смазочными материалами, а также механизация и сервисное обслуживание остаются под государственным контролем. Перед правительством каждой независимой бывшей союзной республики стоит крайне сложная и актуальная задача адаптации наследия советской коллективизации к местным современным условиям. В решении этой проблемы эффективность преобразования или специализации крупной системы сельскохозяйственного производства будет высокой при условии глубокого анализа целей, направлений, механизмов реализации и ожидаемых результатов данного проекта. Кроме того, сегодня развитие сельскохозяйственной отрасли требует не только внедрения передовых инновационных технологий, но и учёта богатого исторического опыта.

Ключевые слова: социализм, коллектив, хозяйство, село, кооперация, колхоз, совхоз, теория.

THE SOVIET COLLECTIVIZATION PROJECT

Abstract. Agriculture during the Soviet era was an integral part of the national economy of the USSR. During challenging historical periods (world wars, the Cold War, and economic crises), the large-scale collective agricultural production system successfully handled the extremely complex task of providing the population with food and industry with raw materials, earning positive recognition. However, with the collapse of the Soviet Union, the planned economy and socialist system were completely abandoned. A completely new system based on the principles of a market economy, including forms of ownership and management, was established. At the same time, some elements of the collective form of agricultural production have been preserved in most post-Soviet states to this day. For example, the provision of material and technical resources, mineral fertilizers, fuel, lubricants, as well as mechanization and service maintenance remain under state control. The government of each independent former Soviet republic faces an extremely complex and urgent task of adapting the legacy of Soviet collectivization to local modern conditions. In addressing this issue, the effectiveness of transforming or specializing the large-scale agricultural production system will be high, provided there is a thorough analysis of the goals, directions, implementation mechanisms, and expected outcomes of this project. Furthermore, today the development of the agricultural sector requires not only the introduction of advanced innovative technologies but also the consideration of rich historical experience.

Keywords: socialism, collective, farming, village, cooperation, kolkhoz, sovkhoz, theory.

Кириш. Россияда большевиклар ҳокимиятга келиши билан марказлашган ишлаб чиқаришга асосланган хўжаликни ташкил этиш ғояси илгари сурилиб, янги социалистик қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши тизими яратилиши маълум қилинди. Ушбу тизимни 20-йилларда изчиллик билан шакллантириш борасида олиб борилган амалий ҳаракатлар натижасида хўжалик юритиш, мулкка эгаллик шакли ва меҳнатни ташкил этишнинг янги механизмлари амалиётга татбиқ этилди. Социалистик қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши тизимининг назарий асослари социализм қуриш назарияси билан ҳамма баб-баравар ишлайдиган, машиналар ва бошқа шу хил мукамал асбоблар миллионлаб ва ўн миллионлаб кишилар ҳисобга озгина одамларни бойитмайдиган, ҳамманинг ишни енгилаштирадиган социалистик жамият қуришга ўтишни мақсад қилади [1. -Б. 248]. Мазкур назарияни Россия, СССР ҳамда бутун социалистик давлатларда кенг амалиётга татбиқ этилиши В.И.Ленин фаолияти билан бевосита боғлиқ эди. У автократияга қарши кураш ғоясини буржуа тузумининг қарамликка қарши кураши сифатида талқин этади ҳамда марксизмнинг аграр инқилоб позициясида аниқ ифодаланган: “деҳқонларга бевосита, оғир зулм ўтказишга мўлжаллаган крепостное ҳуқуқларни тугатиш, қишлоқда эркин синфий курашни ривожлантириш манфаатлари”дан[2. -С.376] келиб чиқиб, партия томонидан бир қатор талабларни илгари суради. Ажабланишли жиҳати, большевиклар томонидан ушбу назарияни илгари сурилиши ва кўпчилиги томонидан қўллаб-қувватланишида эди. Ҳолбуки, Маркс доктринаси XIX аср ўрталарида яратилган, XX асрга келиб ўзининг амалий аҳамиятини йўқотганди. Маркс томонидан капиталистик тузум ҳар томонлама таҳлилга тортилиб, унинг салбий иллатлари бўрттириб кўрсатилди. Эркин бозор муносабатларига асосланган капитализмга социализм қарши куч сифатида талқин этилади. К.Маркс майда хусусий ишлаб чиқариш шаклига нисбатан коллектив шаклдаги йирик ишлаб чиқаришнинг иш унумдорлиги юқори бўлишини башорат қилади. У ерни национализация қилиш ижтимоий эҳтиёж ва ишлаб чиқариш воситаларини жамоа негизда марказлаштиради, ишлаб чиқарувчиларни жамоат ишларида ихтиёрий, тенг, умумий ва рационал режа асосида уюштиради деган хулосага келади[3. -С.42].

Тадқиқот методологияси. Коллективизм назариясини ривожлантиришга қаратилган ғоялар қайд этилган манбалар, анъанавий хўжалик юритиш тажрибаларидан, коллектив ишлаб чиқариш тизимига ўтиш генетик анализ қилинади. Йирик коллектив қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш тизимининг социалистик халқ хўжалигига интеграцияси синтез асосида тадқиқ этилган.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси. Йирик социалистик қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш илмий назарияси моҳиятан синфий жамиятдан янги ва яхши жамият, бой ҳам, камбағал ҳам бўлмайдиган, ҳамма баб-баравар ишлайдиган, машиналар ва бошқа шу хил мукамал асбоблар миллионлаб ва ўн миллионлаб кишилар ҳисобга озгина одамларни бойитмайдиган, ҳамманинг ишни енгилаштирадиган социалистик жамият қуришга ўтишни мақсад қилади [1. -Б. 248]. Мазкур назарияни Россия, СССР ҳамда бутун социалистик давлатларда кенг амалиётга татбиқ этилиши В.И.Ленин фаолияти билан бевосита боғлиқ эди. У автократияга қарши кураш ғоясини буржуа тузумининг қарамликка қарши кураши сифатида талқин этади ҳамда марксизмнинг аграр инқилоб позициясида аниқ ифодаланган: “деҳқонларга бевосита, оғир зулм ўтказишга мўлжаллаган крепостное ҳуқуқларни тугатиш, қишлоқда эркин синфий курашни ривожлантириш манфаатлари”дан[2. -С.376] келиб чиқиб, партия томонидан бир қатор талабларни илгари суради. Ажабланишли жиҳати, большевиклар томонидан ушбу назарияни илгари сурилиши ва кўпчилиги томонидан қўллаб-қувватланишида эди. Ҳолбуки, Маркс доктринаси XIX аср ўрталарида яратилган, XX асрга келиб ўзининг амалий аҳамиятини йўқотганди. Маркс томонидан капиталистик тузум ҳар томонлама таҳлилга тортилиб, унинг салбий иллатлари бўрттириб кўрсатилди. Эркин бозор муносабатларига асосланган капитализмга социализм қарши куч сифатида талқин этилади. К.Маркс майда хусусий ишлаб чиқариш шаклига нисбатан коллектив шаклдаги йирик ишлаб чиқаришнинг иш унумдорлиги юқори бўлишини башорат қилади. У ерни национализация қилиш ижтимоий эҳтиёж ва ишлаб чиқариш воситаларини жамоа негизда марказлаштиради, ишлаб чиқарувчиларни жамоат ишларида ихтиёрий, тенг, умумий ва рационал режа асосида уюштиради деган хулосага келади[3. -С.42].

Социалистик қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш тизими назария ва амалиёт уйғунлигида мунтазам такомиллашиб борди. В.И.Ленин қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишнинг амалий, инқилобий дастурни тинч йўл билан, босқичма-босқич амалга оширишни кўрсатиб ўтган. Бироқ, янги тузумга ўтиш ва яна инқилоб йўли билан ўтишни куч ишлатар воситаларни ишга солмасдан туриб, амалга ошириб бўлмасди. Россияда кечаётган кескин ички сиёсий инқироз (уруш, вайронагарчилик ва демобилизация) эса Ленин ғоясини рўёбга чиқаришда айнаи муддао бўлди. Малакатда юзага келган вазиятни ўнглаш учун иқтисодийни марказлаштириш, бир қатор қишлоқ хўжалик маҳсулотлари устидан давлат монополиясини ўрнатиш, хусусий савдони таъқиқлаш, товар-пул муносабатларига барҳам бериш, моддий бойликларни тенг тақсимлаш, умуман халқ хўжалигида армия ва милиция ёрдамидан фойдаланишга ихтисослашган ҳарбий коммунизм сиёсат (1918-1921 йй) татбиқ этилди. Ушбу сиёсат коммунистик ғоя негизда, мамлакат хўжалигини давлат томонидан бевосита бошқаришга асосланган режали, ягона ва идеал фабрика ташкил этишни англатарди[4. -С.45]. Идеология доирасида қўрилган чора-тадбирлар, амалиётда фавқуллодда ҳолатда ишлашга мўлжалланганди. Қолаверса, куч воситасида, юқоридан, мажбуран тикиштирилди. Бинобарин, тоталитар режим талаблари асосида қурилган социалистик тузум муайян бир давр жамиятда юзга келган тушқинлик ва умидсизлик кайфиятини ижтимоий адолат тамоиллари асосида, тез ҳамда адолатли ҳал этишда ижобий роль ўйнади. Аммо, бозор иқтисодиёти тўхтовсиз ривожланиб, тенгсизлик чуқурлашиб борди. Шу билан бирга, урушлар якунланиб, халқ хўжалигини тинчлик шароитига мослаштириш заруриятини юзга келтирди. Айниқса, бутун қишлоқ хўжалиги вайрон, саноатни тиклаш эса жиддий муаммога айланди.

Совет маъмурлари учун тинчлик шароитида ҳарбий коммунизм сиёсатини давом эттиришнинг оқибати, давлатни инқирозига олиб бориши сир эмасди. В.И.Ленин ҳолатга баҳо берар экан: “Бу совет давлати ва пролетариат диктатурасини муқарар ҳалокатга етаклайди” – деб таъкидлайди[5. -С. 219]. Шу ўринда, ҳақли савол туғилади, советлар социалистик дастурида, тинчлик шароитида ишлашга мўлжалланган муқобил тизим мавжуд бўлганми? Афсуски, дастурда бу масаладаги тақлифлар кўзга ташланмайди. Тенглик, жамоавийлик ва ҳамжихатлик ғояси уруш шароитида амалиётга татбиқ этилиб, ҳатто ижобий эътирофга ҳам сазовор бўлди. Аммо, тинчлик даврида бу назария амалда қанчалик ўзини оқлаши ҳали мавҳум эди. Халқ хўжалигидаги ўткир ижтимоий-иқтисодий муаммолар таъсирида советлар ҳарбий коммунизм сиёсатидан воз кечиб, хўжаликни зудлик билан тиклашга қаратилган ва яна муайян муддатга (ўтиш) мўлжалланган янги иқтисодий сиёсат(НЭП)ни жорий этади.

Бунда гап капитализмдан бутунлай юз ўгириб, социализм қуриш кўзда тутилган социалистик дастурни ўзгариши борасида боради. Чамаси, назарияни ишлаб чиқишда реал вазият, амалда учраши мумкин бўлган баъзи эҳтимолий ҳолатлар назардан четда қолган кўринади. Чунки, социалистик назария амалда ўзини у даражада оқламади. Майда деҳқон билан пролетариат ўрасидаги битимга эришилмади.

Партиянинг X съезди (1921 йил) Ленин тақлифи билан озиқ-овқат развёрсткасини натура солиғи билан алмаштириш планини қабул қилди. Унда майда деҳқон психологиясини соғайтириш масаласини фақат моддий, техника асосида, трактор ва машиналарни деҳқончиликда кўп ишлатиш, кенг миқёсида электрлаштиришни амалга ошириш асосидагина ҳал қилинади деб қайд этилди[6]. Шу ўринда гап майда деҳқонларни қаноатлантиришнинг бир неча воситалари ҳақида боради. Яъни, майда деҳқонларга маҳаллий хўжалик муомиласи доирасида товар айрабошлашга рухсат этилади. Қўрилган тадбир натижасида деҳқонларга савдо ва капитализм эркинлигини берилди. Ваҳоланки, социалистик дастурда капиталистик ёнланма қуллик тушунчаси тез-тез тилга олинади ва бу фалокатнинг келиб чиқишига капиталистик тузум рўқач қилинади.

Ўтган уч, тўрт йиллик давр социализм дастурини назария жиҳатдан тўғри, амалда асоссиз эканлигини кўрсатди ёхуд меъёр билан иш қўрилмади, меъёрга амал қилинмади. Масалан, савдо ва саноатни национализация қилиш, маҳаллий муомалани тугатишда шошмашошарликка йўл қўйилди.

Маҳаллий хўжалик муомаласи назария тамойиллари тантанали ўзгаришга учраётганидан далолат берарди. Чунончи, майда деҳқонлар ўзининг иқтисодий баъзасига, яъний майда айрим хўжаликка тўғри келадиган рағбатлантиришга, турткига, далага мужтожлигини қаноатлантиришга тўғри келди. Назария мазмунига “агар бу муомала давлатга санот маҳсулотлари эвазига шаҳар, фабрика, саноат эҳтиёжларини қоплаш учун етарли минимал миқдорда ғалла берар экан, у вақтда иқтисодий муомила шундай янгитдан тикланадики, давлат ҳокимияти пролетариат қўлида қолади ва мустаҳкамланади” ибораси қўшимча қилинди[7 -С.596].

Зотан, янги иқтисодий сиёсат деҳқонлар ҳолатини бир мунча юмшатади. Озиқ-овқат солиғи озиқ-овқат развёрсткасига қараганда сезиларли даражада камайтирилди, солиқ тўлаб бўлингач

ортиқча махсулот бутунлигича деҳқон хўжаликлари ихтиёрида қолдирилди, шахсий манфаатлар рағбатлантирилди, қишлоқ хўжалигини юксалтириш ва меҳнат унумдорлигини ошириш учун муносиб шароитлар яратилди. Қисқа муддат амалда бўлишга қарасамдан, янги иқтисодий сиёсат натижаларини бутун халқ хўжалиги ҳис қила бошлади. Бироқ, маҳаллий доирадаги товар айланмаси сотиш ва сотиб олишга келганида оқсай бошлади. Шундан сўнг, маҳаллий оборотдан давлат назоратидаги эркин савдога ўтишга қарор қилинди[8.–С.178].

Янги иқтисодий сиёсат давлат назорати остида деҳқонлар орасида эркин товар айланмасини ривожлантириши керак эди. Ленин: “капитализмни бир мунча жонланиши пролетариат учун унчалик кўрқинчли эмас, ишчилар синфи ер, йирик саноат, темир йўл ва сув транспорти, банклар ва бошқа мамлакатнинг халқ хўжалиги етакчи тармоқларини ўз назоратига олган”[9. -С. 338] - хавотирга ўрин йўқлигига ишора қилди.

Давлатнинг иқтисодий ислохотлари социализм ва капитализм ўртасидаги курашни яна аланга олдириди. Давлат капитализми шароитида маҳаллий хўжалик оборотини кооперация ёрдамида таъминлаш, тенг тақисмлашга қарор қилинди. Аҳоли ёппасига кооперативлаштирилиб, хусусий манфаатлар, савдо манфаатларини бирга қўшиб, давлат томонидан текширилувчи ва назорат қилинувчи умумий манфаатларга бўйсундирилди. НЭПни афзаллиги шунда-ки, у оддий деҳқоннинг савиясига ҳам осонлик билан мослаша олган, ундан ҳеч бир олий нарса талаб қилмаган. Шу билан бирга кооперация давлат капиталистик корхоналаридан ўзининг хусусий ва коллективлиги билан ажралиб турган[10].

Назарий жиҳатдан пролетариат диктатураси шароитида деҳқонларни кооперация йўли билан социалистик қурилишга жалб этиш, қишлоқ хўжалигида коллектив тамоилларини босқичма-босқич жорий қилиш орқали дастлаб, қишлоқ хўжалиги махсулотларини сотиш, кейин эса ишлаб чиқаришни йўлга қўйишни таъминлаши керак эди.

Қишлоқ хўжалигини тараққий эттиришда кооперациянинг барча хилларини, айниқса қишлоқ хўжалик кооперациясини ва давлат савдосини ривожлантириш ва уларни деҳқонларга максимал даражада яқинлаштириш керак эди. Қишлоқ хўжалигини кооперация кўринишда ривожлантириш, секторда машина кўмагини кучайтиришни тақозо этади. Чунки, деҳқончиликда техника ёрдами билангина кооперациялар ташкил этиш мумкин бўларди. Масалан, қишлоқ хўжалигида машиналардан фойдаланиш бир томондан катта ҳажмдаги капитални талаб этса, бошқа томондан машина фақатгина қайта ишлаш учун яроқли бўлган хомашёнигина қамраб олади, шундай экан, мутлақо йирик хўжалик шароитида ва яна машиналардан кенг қўламда фойдаланиш ҳисобига ишлаб чиқаришни кенгайтиришга эришилади[11. -С. 226].

НЭП шароитида давлат капитализми ғояси янада жонланди. Аммо, бу ғояни социалистик жамият қуриш ҳақидаги умумий назарияда қайд этилманган, унга қарши бўлган жиҳатлари ҳам мавжуд эди. Шу билан бирга, В.Ленин янги таклифларни назарияга киритиш, оммани ишонтиришга уриниш билан банд бўлиши, кейинчалик эса вафот этиши муносабати билан бу сиёсат (НЭП) таъқиқланди.

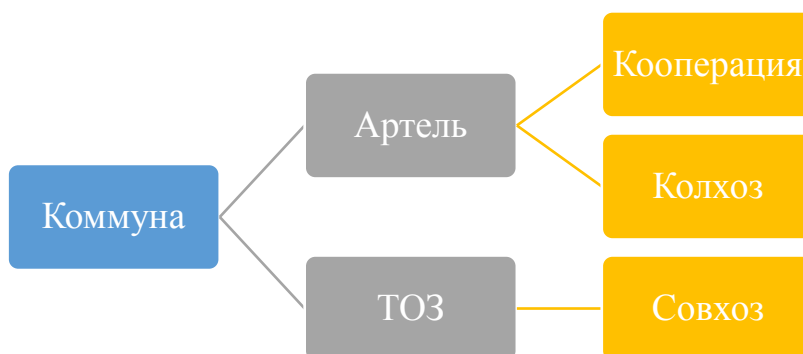
НЭП даврида, яъни эркин савдо ва савдо муносабатлари шароитида хўжаликнинг жонланиши икки хил оқибатларга олиб келди: бир томондан давлат капитали позицияларининг кучайиши орқали совет хўжалигининг социалистик элементлари тўпланади, иккинчи томондан эса – деҳқонлар билан алоқа қилиш йўли билан хусусий капиталнинг кўпайишига имкон берди[12. -С. 11]. Кейинчалик, совет ҳукумати бу ҳолатга социализмнинг иқтисодий тараққиётига болта уриш билан тенг деб баҳо берди. Айниқса, қишлоқда савдонинг бутунлай хусусий капитал ихтиёрига ўтиб кетиши ҳукуматни жиддий ташвишга солди.

Капиталистик кооперация ибтидоси артел кўринишида намоён бўлади. Социалистик қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш тизими коммуна, артель, ўртоқлик каби ерга жамоавий ишлов берувчи уюшмалардан кооперация ишлаб чиқаришига ўтилишда ўз аксини топади.

Советлар деҳқон хўжалигини юксалтириш ишида қишлоқ хўжалик кооперациясининг ташкил қилувчилик ролини кучайтириб, ихтиёрийлик ва сайлаб қўйиш асосида бу кооперацияни ривожлантириш юзасидан кенг ишларни бошлаб юборди. Қишлоқ хўжалик кооперациясининг иши, унинг асосий вазифасини — кредит беришни кўпайтириш, иш ҳайвони, инвентарь, сараланган уруғлар ва ҳоказолар сотишни ва шулар билан таъминлашни уюштириш йўли билан, қишлоқ хўжалигини юксалтириш вазифасини - бажаришга қаратилди[13. -С. 12].

XX асрнинг 20-30-йиллари совет ҳукумати аграр сиёсатида ҳам коммунизм ғояси ўз аксини топади. Унда ягона, йирик, коллектив ишлаб чиқаришга асосланган тизим – коллективлаштириш изчиллик билан давом эттирилди.

1-схема. Социалистик қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш тизими эволюцияси

Бунинг натижасида СССРда мавжуд уюшма (артель, коммуна, ўртоклик)лардан қишлоқ хўжалиги кооперацияси воситасидан янада мукаммал колхоз-совхоз тизимига ўтиш учун ҳаракатлар бошланди.

И.В.Сталиннинг СССР қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш тизими назариясини рўёбга чиқариш стратегияси сиёсий, директив методга асосланган ҳамда куч воситасида бажаришга ихтисослашгани билан В.И.Ленин усулидан ажралиб туради. У “пролетариат билан сиёсий дўстлик сиёсий ҳамкорикни кадрлашга одатланган совет деҳқонлари бу дўстлик ва ҳамкорлик учун қарздор эканликларини унутмасликлари” лозим эканини эслатади [14. -С.133]. Юқоридаги фикри билан Сталин совет қишлоқ хўжалигида сиёсий тамойиллар устуворлиги, иқтисодий муносабатлар ҳалигача ўз ечимини кутаётган, долзарб муаммо эканлигини кўрсатишга уринади. Аслида эса бу моддий манфаатдорликка асосланган, эркин савдо муомаласи ўрнатилган қишлоқ хўжалиги кооперацияси мувоффақиятлари соясида, навбатдаги йирик коллектив хўжалик (яrimi давлат, яrimi хўжалик) тизимига ўтиш, социализм пойдеворини янада мустаҳкамлашни билдиради.

Социалистик қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш тизими назарияси сталинизм даврининг дастлабки йилларида бир мунча соғлом, аммо, назарий фикрлар билан бойитилди. Хусусан, азалий муаммо – майда ва тарқоқ деҳқон хўжаликларни йирик коллектив ишлаб чиқариш шаклига ўтказишда соҳани янги ва юқори унумга эга бўлган техникалар билан узлуксиз таъминлаш қўллаб-қувватланди. Юқоридаги таклифни амалга оширишда Наркомзем органи ижара пункти ҳамда кооперацияга катта ишонч билдирилди. Яъни, “сотиш ва таъминлаш йўналишида кооперация ва давлат органлари билан деҳқон хўжаликлари қамровини янада кенгайтириш, истикболда аста-секинлик билан тарқоқ деҳқон хўжаликларини уюшган, йирик, қишлоқ хўжалигини интенсификациялаш ҳамда машиназициялаш эътиборга олинган, жамоавий, коллектив ишлашга ихтисослашган хўжалик шаклига ўтказишга қаратилган амалий ҳаракатлар бошланди”[15. -С. 73].

Бутун халқ хўжалиги ривожланишининг асосини хўжаликнинг етакчи соҳалари, биринчи навбатда – йирик саноат ташкил қила бошлади. Аммо, янги иқтисодий сиёсатда аксинча, деҳқонлар манфаати кўзда тутилганди. Йирик саноат халқ хўжалигида локаматив, бошқа бир қатор соҳа ва тармоқлар эса унинг атрофида бирлашади. Шу жумладан, қишлоқ, майда ишлаб чиқарувчи сифатида индустрияга мувофиқлашади.

Давлат монополиясини тобора кучайиб бориши натижасида қишлоқ хўжалиги тизимида амалга оширилган ислохотлар янада жадаллашди. Моддий манфаатдорлик, айрабошлаш ва муомала механизмида фаолият юритган қишлоқ хўжалиги уюшмалар (артель, коммуна, кооперация) фаолияти тобора кўпроқ давлат назоратига ўта бошлади. Социалистик қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш назариясида белгиланган коллективлаштириш ҳаракати зўр бериб рағбатлантирилди.

Чунончи, совхоз ўзининг агромаданий фаолияти - уруғ, ҳосилдор навлар, чорва насилли зотларини ишлаб чиқариш, ерни ишлашда юқори технологик имкониятларини намоён этиши, атрофдаги деҳқон хўжаликлари учун трактор ҳамда мураккаб қишлоқ хўжалиги машиналари татбиқ этиш йўллари билан қайта қурилаётган қишлоқ хўжалигига таъсир ўтказа бошлади.

Қишлоқ хўжалиги соҳасининг яна бир йирик ишлаб чиқариш бирлашмаси – колхоз кооператив қурилишининг мураккаб ва мукаммал кўриншини ўзида намоён эта бошлади. Давлат томонидан сезиларни қўллаб-қувватланган колхоз тизими натижалари тез орада кўриниб қолди. И.В.Сталин коллективлаштириш ҳаракатидан қишлоқ хўжалигида мавжуд анъанавий тартибларни тез ва абадий ўзгартиришда фойдаланишни мақсад қилади. Бинобарин, коллектив ҳаракат кенг деҳқонлар оммасини аста-секинлик билан жамоа хўжалигига уюштиришда қулай ва оддий усул бўлган қишлоқ хўжалиги кооперациясининг марказлашган шаклини яратиш учун замин ҳозирлайди.

Айтиш мумкин-ки, В.И.Ленин томонидан таклиф этилган аграр ислохотлар дастури Сталин ташаббуси билан қатъий тартибга солинди. Чунончи, қишлоқ хўжалигини қайта қуриш сиёсати мамлакат минтақаларининг ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда амалга оширилишини талаб қилди. Совет иттифоқи вилоятлари коллективизация темпидан келиб чиқиб уч гуруҳга ажратилди: Шимолий Кавказ, Ўрта ва қуйи Волга коллективлаштиришни 1931 йилнинг баҳорига қадар, ғаллачилик вилоятлари (Украина, Марказий қоратупроқ вилоятлари, Сибир, Урал, Қозоғистон ва ҳ.к.) 1932 йилнинг кузигача, бошқа областлар беш йиллик охири 1933 йилгача коллективлаштириш ҳаракатини якунлаши белгиланди [16. -С. 208].

СССР районларидаги турли-туман шароитларни ҳисобга олиш принципи, ихтиёрийлик принципи билан қўшилиб, колхоз ҳаракатининг мувоффақиятли олиб борилиши учун муносиб шарт-шароитлар яратади. Қолаверса, ҳудудий ёндашув, социалистик қишлоқ хўжалик назариясида белгиланган вазифаларни юзага чиқаришда бир қатор оқсалаш ҳамда депсинишлар билан борди. Масалан, Туркистонда коммуна ва қишлоқ хўжалиги артели ташкил этиш жараёни марказий минтақаларга қараганда ўта сустр. 1918 йилда 18 артель ва коммунани бирлаштирган дастлабки коллектив хўжалик Тошкент уездига ташкил топди [17. -С. 49]. Шунга, қарамасдан 30-йиллар ўрталарига қадар коллективлаштириш масаласи кун тарихида ўз долзарблигини сақлаб қолади. Яна бир фарқ, советлар социализмга кооперация, артель ва қишлоқ хўжалиги коммуналарини социализация қилиш йўли билан ўтган бўлса, Ўзбекистон шароитида “капитализмдан социализмга ўтиш бу социализация эмас, қишлоқ хўжалиги коммунаси ҳам эмас, балки тўғридан-тўғри совет хўжалиги [18. -С. 179]”... деб қабул қилинади.

Идеология ҳамда назария доирасида, изчиллик билан амалга оширилган чора-тадбир натижасида умумий социалистик халқ хўжалик таркибий тузулиши бир қатор тизим, шу жумладан социалистик қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш тизими каби йирик давлат ишлаб чиқариш элементлари билан тўлдириб борилди. Унда иш берувчи ва ишчи ўртасидаги муносабатлар ихтиёрийлик принципи асосида тўла қарор топиши қайд этилган. Социалистик давлат тузулиши, яъни социалистик компонентлар ўзаро алоқада ва бир-бирини тақазо этувчи мураккаб бошқарув ҳосиласи ҳисобланади. Социалистик хўжалик иқтисодий ва ишлаб чиқариш кучлари мувоффиқлашган, ягона мақсадга йўналтирилган, тармоқ ва корхоналар, хўжалик ҳамда бошқа жараёнларни мамлакат иқтисоди билан бевосита боғлиқ ҳолда амал қилади. Яъни, эркин бозор муносабатлари белгиси хусусий мулкчилик жамоавийликка, талаб ва таклиф марказлаштирилган режали бошқарув механизмига ўзгартирлади.

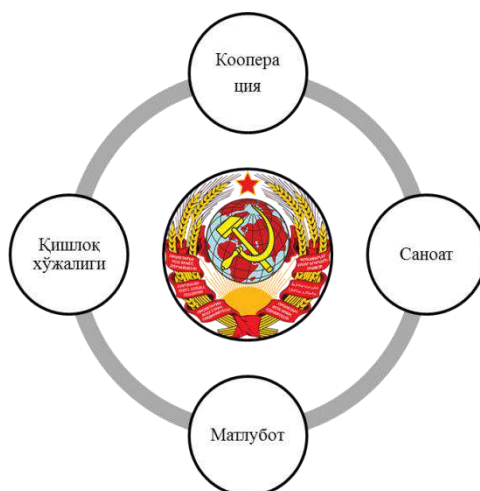
Социалистик қишлоқ хўжалиги назарияси қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш тармоқларини ривожлантириш эвазига сифат босқичига ўтиш жараёнида соҳада миқдорий ўзгаришлар кузатилади. Оддийдан мураккабга, қуйи бўғиндан юқорига интилиш ҳисобига сифатга эришилади. Мисол учун, қишлоқ хўжалигида асосий ишлаб чиқариш воситаси сифатида оммавий фойдаланиб келинган ҳайвонлар, оддий машина ва механизмлардан юқори ишлаб чиқариш салоҳиятига эга техникаларга, замон талабларидан ортда қолган қолоқ техникалардан, комплекс механизациялашган ва автоматлашган механизмларга, оддий меҳнатдан мураккаб, юқори малакага эга ишчи кучи хизмати, колхозлараро корхоналардан, колхозлараро бирлашмаларга ўтиш сифат гарови сифатида таклиф этилади [19. -С.16].

Хусусийлик билан жамоавийлик ўртасидаги шафқатсиз кураш асносида кечадиган ўтиш босқичи нафақат социалистик қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш тизимини шакллантиришни, балки саноат ва қишлоқ хўжалиги ўртасида мустаҳкам, барқарор иттифокни таъминлашдек муҳим ҳаётий вазифани ҳам удралашни тақозо этади. Зеро, индустриаллашни кучайтириш ва қайта қуриладиган қишлоқ хўжалигининг ишлаб чиқариш талабларини қондирадиган саноат тармоқларини тез ривожлантириш йўли билан саноат ва қишлоқ хўжалиги ўртасидаги алоқани мустаҳкамлаш йўли тутилди [20. -С. 658].

Социалистик қурилиш назарияси тарафдорлари мақсадлари муштарак бўлсада, унга эришиш йўналиши, механизми, йўллари, қутиладиган натижа борасидаги қарашлар турлича эди. Халқ хўжалигини жамоавийлик негизига қуриш ушбу назария ядросини ташкил этиб, барча тарафдорлар бу ғояни яқдиллик билан, бир овоздан қўллаб-қувватлашади. Ўзгаришлар инқилобий усулда ва аниқ муддатда қилиниши ҳам истисно этилмади. Кўпчилик томонидан маъқулланган ғояларнинг амалий аҳамияти ва амалга ошириш имконияти омма орасида шубҳа уйғотмаган бўлиши мумкин. Лекин социалистик қурилиш стратегияси дея талқин этилган программа синчиклаб таҳлил этилганда, қарашларда тафовутлар ҳам мавжуд экани яққол кўзга ташланади. Социалистик халқ хўжалиги билан қишлоқ хўжалиги кооперацияси ўртасидаги ҳамкорлик, пролетариат ва деҳқон, қишлоқ ва шаҳар,

HISTORY

қишлоқ хўжалиги ва саноат иттифоқи, товар-пул хўжалиги ва режали иқтисодиёт, хусусий ва давлат мулкчилиги ва ниҳоят социализм билан капитализм ўртасидаги курашда кечади.

2-схема. Социалистик халқ хўжалик ишлаб чиқариш тизими

Маркс ғоясига кўра конфликт тараққиётга хизмат қилиши башорат қилинди. Пролетариат диктатураси ташаббуси билан юзага келган кураш, қишлоқ хўжалиги тизимида шахсий ва жамоа мулкчилиги ўртасида борди.

Хусусан, Ўзбекистонда амалга оширилган ер-сув ислохотлари ерга эгаликнинг хусусий, ижара шаклларида давлат мулкчилигига ўтиши жараёни кескин курашлар фонида борди. Ўзбекистон ССР ҳукумати Марказнинг бевосита босими билан ер-сув ислохотларини мувоффақиятли ўтказишга ҳар қанча уринмасин, бир қатор долзарб муаммолар кўндаланг бўлиб, улар қуршовида қолган республика ҳукумати юқорига бу ҳақда мунтазам билдириш бериб борди. Хусусан, республикада жами: 130.000 батмон ер ҳисобга олиниб, тенг тақсимлаш амалга оширилган тақдирда ҳар бир хўжалик ярим десятинадан кўпроқ ерга эга бўларди. Ушбу рақамлар аҳоли ерга бўлган эҳтиёжни 30-40 фоизга қондириш мумкинлигини кўрсатади. Яна бир кўндаланг турган жиддий муаммо: ер беришни қандай эҳтиёж нормаларидан келиб чиқиб ва кимга бериш? [21. -С. 46]. Бу ҳолатда оптималлаштириш тадбирларни амалга ошириш салмоқли вақт талаб этиши ҳеч кимда шубҳа уйғотмасди. Боз устига назариётчиларнинг ўзлари ҳам бу ҳолатни олдиндан фаҳимлаган ҳолда “совет ҳукумати майда деҳқон хўжаликлари билан бўладиган муносабатда уларга шахсий ишлаб чиқарувчи сифатида ёндашади, аста-секинлик билан жамоавий тартибга ўтиш жараёни ташкил этилиб, дастлаб ҳамкорлик ҳамда давлат томонидан қўллаб-қувватлаш таклиф этилади” [22. -С. 518].

Социалистик қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш тизими моҳиятини камбағал, ўрта ҳол деҳқон хўжаликларига тўғри ва аниқ тушунтирмасдан туриб қўзланган мақсадга эришиб бўлмаслиги назариётчиларга сир эмасди. Аммо, бу борадаги амалий ҳаракатлар 20-йиллар охирига келиб жонлади. Тарғибот-ташвиқот ишлари шаҳарлар, асосан қишлоқ жойларида ўтказилиши қаттиқ назоратга олинди. 1920 йилнинг декабрида илк миллий журнал ЦК КП расмий органи ҳисобланган “Коммунист” нашр юзини кўрди. Матбуот советлар томонидан илгари сурилаётган ғоялар тарғиботини асосий қуролига айланди. Рус тилида нашр этилаётган “Известия” газетаси билан бир қаторда ўзбек тилида “Қизил байроқ” газетаси нашр этиш ҳам йўлга қўйилди [23. -С. 130].

Хулоса. Совет ҳукумати қишлоқда ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва деҳқонларнинг турмуш даражасини кўтариш асносида қишлоқ хўжалиги негизида социалистик тузумнинг капиталистик элементларга қарши курашни авж олди. Ўзбекистон умумий кураш кўламига тортилсада, бир қатор ўзига хосликлар билан ажралиб туради. Янги ҳукуматнинг республикадаги дастлабки аграр ислохотлари қишлоқда олиб борилган синфий сиёсат - деҳқон хўжаликларига ёрдам бериш, уларнинг хоҳиш иродасини муштумзур ва бойлардан ҳимоя қилиш йўналишида олиб борилди. Юқорида қайд этилган кураш феодал, бой, амалдор, йирик капиталист ва қулоқ кўчма хўжаликларга қаратилди.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ленин В.И. Танланган асарлар: 10 томли, 3-т. 1901-1904. Т.: Ўзбекистон, 1986, - Б. 248.
2. Ленин В.И. Собрание сочинений: Т. IX Аграрный вопрос 1899—1913 гг. Государственное издательство москва, ленинград-1952. – С.376.

3. Чжун Шици. *Аграрная политика и развитие сельского хозяйства СССР в средние 1960-х-средние 1980-х гг.* Диссертация на соискание учебной степени кандидата исторических наук. Москва-2019. – С. 42.
4. *История экономических учений.*/ Под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 2000. – С.45.
5. Ленин В.И. Полн. собр. соч. издание второе, исправленное и дополненное. 26 т. М.: Государственное издательство, 1930. –С. 219
6. Правда 16 марта, 1927 год.
7. КПСС тарихи хрестоматияси. 2 томлик, Т. 1 Т.. Ўзбекистон, 1968. –Б. 596.
8. Развитие советской экономики. М.: Под редакцией А. А. Арутюняна и Б. Л. Маркуса. Государственное социально-экономическое издательство, 1940. – С.178.
9. В.И. Ленин. Полн. собр. Соч.: в 55 т. М.: Издательство политической литературы.1967. т. 27. – С. 338.
- 10.Правда 26 май, 1923 год.
- 11.В.И. Ленин Развитие капитализма в России // Ленин В.И. Полн. собр. соч.: в 55 т. М.: Политиздат, 1967. Т. 3. –С. 226.
- 12.Резолюции и решения съездов коммунистической партии Узбекистана. – Ташкент: Госиздат УзССР, 1958. –С. 11.
- 13.Ўзбекистон коммунистик партияси съездларининг резолюцияси ва қарорлари. Т.: Ўзбекистон ССР давлат нашриёти. 1958. –Б. 12
- 14.Сталин В.И. Сочинения. –Т. 6. –М.: ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1947. –С. 133.
- 15.XV съезд всесоюзной коммунистической партии - (б). Государственное издательство, Москва - 1928. –С. 73
- 16.Сталин И.В. Сочинения. -Т. 12. -М.: Государственно издательство политической литературы, 1949. -С. 208.
- 17.Ўзбекистон Миллий Архиви Р-29-Фонд, 3-руйхат, 1027-йиғма жилд, 49-варақ.
- 18.Аминова Р.Х. Аграрная политика советской власти в Узбекистане (1917-1920 гг) -Ташкент: Издательство Академии Наук Узбекской ССР, 1966. - С.179.
- 19.Дергаль А.В., Бурейко Л.Н. Экономика и организация сельскохозяйственного производства. Москва. “Просвещение”, -С. 16
- 20.Совет иттифоқи коммунистик партияси. Съездлар, конференциялар ва марказий комитетлар пленумларининг резолюция ва қарорларида. II қисм. 1924-1930 йй. - Тошкент: Ўзбекистон ССР давлат нашриёти, 1954. -Б. 658.
- 21.Акмаль Икрамов. Избранный труды. Том-1. Ташкент: Узбекистан, 1972. -С 46.
- 22.Маркс К., Энгельс Ф. Соч. - 2-е, изд. - Т. 22. -С. 518.
- 23.Очерки истории коммунистической партии Узбекистана. Ред.коллегия: Э.Ю.Юсупов отв.ред. Т., “Узбекистан”, 1974. - С. 130.

ТУРКИСТОН ЎЛКАСИ ХАЙРИЯ ВА МАЪРИФИЙ ЖАМИЯТЛАРИ МОЛИЯВИЙ ТАЪМИНОТИ (XX аср бошлари)

*Йўлдашев Абдували Абдумуталибович,
Маданиятишунослик ва номоддий маданий мерос
илмий-тадқиқот институти бўлим бошлиғи,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Dengiz-85@mail.ru*

Аннотация. Мазкур мақола XX аср бошларида Туркистон тараққийпарварлари ва самоядорлари томонидан ўлкада таъкил этилган хайрия ва маърифий жамиятларнинг фаолиятига бағишланган. Мақолада ушбу жамиятларнинг молия тизими кенг таҳлил қилинган. Уларнинг фондидаги пул маблағларининг тўпланиши, ортиб бориши учун амалга оширилган чоралар ва қандай мақсадларда сарфланганлиги манбалар асосида ўрганилган.

Калит сўзлар: Туркистон, жади́дчилик, “Жамияти имдодия”, “Тарбияи атфол”, Мунавварқори, иона, таълим.

ФИНАНСОВАЯ ПОДДЕРЖКА БЛАГОТВОРИТЕЛЬНЫХ И ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИХ ОБЩЕСТВ ТУРКЕСТАНСКОГО КРАЯ (Начало 20 века)

Аннотация. Данная статья посвящена деятельности благотворительных и просветительских обществ, созданных в Туркестане прогрессивными деятелями и меценатами в начале XX века. В статье подробно анализируется финансовая система этих обществ. Исследуется накопление денежных средств в их фондах, меры, предпринятые для их увеличения, а также цели, на которые они были израсходованы, на основе исторических источников.

Ключевые слова: Туркестан, джадидизм, общество «Имдодия», «Тарбияи атфол», Мунавварқори, пожертвование, образование.

FINANCIAL SUPPORT OF CHARITABLE AND EDUCATIONAL SOCIETIES OF THE TURKESTAN REGION (Early 20th century)

Abstract. This article is dedicated to the activities of charitable and educational societies established in Turkestan by progressive figures and philanthropists in the early 20th century. The article provides a detailed analysis of the financial system of these societies. It examines the accumulation of funds in their treasuries, the measures taken to increase them, and the purposes for which they were spent, based on historical sources.

Keywords: Turkestan, Jadidism, “Imdodiya” Society, “Tarbiyai Atfol”, Munavvarkori, donation, education.

Кириш. XX аср бошларидан Туркистонда тараққийпарварлик ҳаракатининг ислохот ғоялари кенг ёйила бошлади. Ўлкада янги усул мактаблари, матбуот, театр ва бошқа соҳада ислохотлар бирин-кетин халқ орасида оммалашди ва ривожланиб борди. Россия империясининг мавжуд ўлкадаги бошқаруви ва сиёсати, назоратига қарамай тараққийпарварларлик ғояларини амалга ошириб бордилар. Пировардида Туркистон озодлиги ва тараққиётини кўзлаган тараққийпарвар ва сармоядорлар, ўз даврида ўлкадаги лозим бўлган ўзгаришларга бир ёқадан бош чиқариб ҳаракат қилишни замон талаби деб билганлар. Шу боис жади́дчилик ҳаракатида хайрия ва маърифий жамиятлар масаласи асосий ўрин тутган.

Жади́дчилик ҳаракати намоёндаларидан бири Лазиз Азизода (1895 – 1987) тараққийпарварларнинг XX аср бошларидаги амалий фаолиятини учга бўлиб: маориф, матбуот ва жамиятларга ажратди. Л.Азизода жади́дларнинг ислохотчилик йўлида иттифоклик муҳим аҳамиятга эга бўлганлигини таъкидлайди. У ана шундан келиб чиқиб театр масаласини ҳам жамиятлар доирасида куртак ёзиб шакилланган шу уч йўналиш ичидаги жараён деб қараган бўлиши мумкин.

Шуни ҳам эътиборга олиш керакки, мустамлака ҳукумати Туркистонда маҳаллий халқларнинг сиёсий партия ёки жамиятларини вужудга келишига имкон бермас эди. Миллий маърифий жамиятларга ҳам шубҳа билан қараган. Янги усул мактабларини ёпишга бўлган ҳаракат, “Тараққий”,

“Хуршид”, “Шухрат” каби миллий газеталарнинг турли баҳоналар билан фаолиятининг тўхтатилиши ҳам Туркистон генерал-губернаторлигининг ўлкада юритган сиёсатининг моҳиятини кўрсатувчи киши англари тушунча эканлигини билдирса керак. Қолаверса манбавий томондан тўхталганда Ўзбекистон Миллий архиви тарихий: И-1, И-3, И-17, И-18, И-461, фондаларида сақланаётган жадидчилик ҳаракати намояндаларига оид ҳужжатлар ҳам фикримизни тасдиқлайди [1]. Ҳар қанча мураккабликлар, тўсиқлар бўлишига қарамай иттифоқ масаласи тараққийпарварларнинг матбуотида, амалий фаолиятларида кўзга ташланиб борди[2].

Долзарблик. Хайрия жамиятлар масаласи Туркистонда тараққийпарвар ёшлар томонидан маърифий мақсадларни ҳамда халқни бирлаштирмақ мақсади билан майдонга чиқди. Бу ҳол нафақат ўз даври учун балки бугунги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган масала ҳисобланади. Чунки бу ҳаракатларнинг замирида миллатнинг тараққиёти ётар эди. Ушбу жиҳатларни инобатга олган ҳолда мазкур масалани таҳлил этиш долзар ҳисобланади.

Методлар. Мазкур мақолада даврийлик, тарихий-киёсий таҳлил, тарихийлик, холислик, маълумотларни тизимлаштириш каби усулларидадан фойдаланилди.

Тадқиқот натижалари. Туркистон жадидларининг иттифоқ масаласи хайрия ва маърифий жамиятлар қиёфасида гавдаланди. Таъкидлаш жоизки хайрия жамиятлари илдишлари Туркистон заминида узоқ тарихига эга. Ўз аҳамиятини йўқотмаган ҳолда XX аср бошларида хайрия жамиятлари мустамлака шараотитида бўлса-да саҳоватли ва зиёли кишилар ташаббусиси билан амалга оширилди. Хайрия жамиятлар Россия империясининг қонун-қоидаларидан келиб чиққан ҳолда ёки яширин равишда норасмий фаолиятини олиб борган. Улар ички тузилмалари билан аввалги жамиятлардан фарқ қилган. XX асрнинг дастлабки йиллариданоқ Туркистоннинг марказий шаҳарларида бундай иттифоқлар норасмий бўлса-да мавжуд бўлган. Хусусан, 1900 йили Тошкент зиёлилари ва сармоядорларидан бир неча киши ўзаро пул йиғишиб муаллим тайёрлаш мақсадида, Тўқмоқ шаҳрида очилган нўғай мактабини ўрганиш учун Манноқори исмли муаллимни юборгани иттифоқлик сари қўйилаётган қадамлардан бири сифатида кўриш мумкин[3;18].

Бундай ҳаракатларни Хива хонлигида ҳам кузатиш мумкин. Хонликдаги сармоядор бойлар, давлатманд шаҳарликлар Туркистондаги янгилик ҳаракатларини эътиборсиз қолдирмай, савдо сафарларида кўрган билганлари ҳамда турли йўллар билан хонликка кириб келаётган ўзгаришларга бефарқ бўлмадилар. Улар ушбу янгиликларнинг амалга ошириш йўлида ўзаро уюшиб, 1904 йили “Жамияти хайрия”ни туздилар. Бу жамиятнинг асосий вазифаси Хива хонлигида янги усул мактабларини ташкил этишга қаратилган эди. Улар маблағ йиғиб Қозон шаҳридаги “Муҳаммадия” мадрасасига 110 сўм пул билан мактуб жўнатганлар. Мактубда мадраса маъмуриятидан Хива хонлигида очмоқчи бўлган мактабларига ўқитувчи юборишни сўраган эдилар. Мадраса томонидан шу даргоҳда таҳсил олган Хусайн Зарипович Қўшаев[4] Урганчга бориб муаллимлик қилишга юборилган[5; 17-18].

Шу ўринда таъкидлаб ўтиш жоизки Россия империяси босқинидан сўнг мустамлакага айланган мусулмон ўлкаларида расмий хайрия жамиятлар очиш ҳукуматнинг мураккаб қоидалари асосида амалга ошириладиган бўлди. Аммо бу қоидаларнинг мураккаблиги, руҳсатнома олишнинг мушкуллиги мустамлака ўлкаларда жамиятлар тузишни имконини бермаган. Ташкил этилган жамиятлар низомномасини рўйхатга олишда мустамлака ўлкалардаги ерли аҳоли қийинчиликка учраган.

Мусулмон хайрия жамиятлари ривожланишида 1905 – 1907 йиллардаги инқилоб катта таъсир кўрсатди. Ушбу даврда Россия империясининг барча ҳудудларида демократик ҳуқуқлар учун курашлар кучайди. Россия империясининг мустамлака ўлкаларидаги аҳоли озодлик учун курашиб, ўз ҳуқуқларини талаб қилиш йўлида янгича босқичга кўтарилди. Империя ҳукумати кўплаб соҳаларда аҳолини тинчлантириш учун ён беришга мажбур бўлди. 1906 йил 4 мартда империя ҳукумати томонидан “Жамият ва иттифоқлар тўғрисида”ги муваққат қоидалар қабул қилинди[6; 55-57]. Ушбу ҳужжатда жамоат ташкилотларини шакллантириш бўйича аввал мавжуд бўлган тартибнинг қолдиқлари сақланиб қолган бўлса-да, унинг тартибга солишнинг янги тамойилларини ҳаётга тадбиқ қилишнинг имконияти туғилди. Аввалги қоидаларда тузилмоқчи бўлган ҳар бир жамият ёки уюшмалар учун алоҳида тартиблар мавжуд бўлган бўлса, янги қоидаларга кўра, фуқароларнинг ҳуқуқий имтиёзлари сифатида қаралди. Тузилажак жамиятлар низоми вилоят ва шаҳар ҳокимияти ва тегишли идоралар томонидан рўйхатдан ўтказиладиган бўлди[7; 344-345].

Бошқа мусулмон ўлкалари каби 1906 йилдан Туркистонда сармоядор ва тараққийпарварлар томонидан расмий тусдаги хайрия жамиятлари тузишга қаратилган амалий ҳаракатлари кучайди[8]. Бунинг натижасида Тошкентда 1909 йил 15 июлда “Жамияти имдодия” расмий равишда очилган бўлса, Бухорода шу йили “Тарбияи атфол” яширин жамияти фаолиятини бошлайди. Бу каби хайрия

ва маърифий жамиятлар 1910 йилдан кейин тараққийпарварлар томонидан Туркистоннинг турли ҳудудларида очилиб фаолияти йўлга қўйилди. “Умид”, “Турон”, “Маърифат”, “Зарафшон”, “Шамсинур”, “Ғайрат” каби 1910–1916 йилларда фаолиятини бошлаган маърифий жамиятлар шулар жумласидан.

Хайрия ва маърифий жамиятлар фаолиятида олдиға қўйган ғоя ва мақсад, аъзолар таркиби, молия масаласи алоҳида аҳамиятли жиҳатлардан ҳисобланган. Ушбу тузилмалар яхши йўлга қўйилиши жамиятга унинг нафи тегишини орттирган, натижаси самарали бўлган. Асосий ғоя сари бир мақсад йўлида инсонлар бирлашганлар вақт ўтган сайин уларнинг сони ортиб борган. Туркистондаги аксарият жамиятлар таркибида сармоядорлар ва тараққийпарварларни кўриш мумкин. Бундан ташқари, деҳқон, ҳунарманд, майда савдогар ва бошқа ижтимоий жамиятнинг қатламлари миллий зиёлилар ташаббуси билан тузилган бу каби тузилмаларга аъзо бўлиб кирганлар.

Муҳокама. Энг мураккаб масалалардан бири бўлган жамиятнинг молиявий таъминоти барча жамиятларнинг фаолиятини йўлга қўйишда муҳим ҳисобланган. Маълум бир сармояга эга бўлиш ва уни орттириб бориш хайрия ва маърифий жамиятларнинг имкониятини оширган. Олдиға қўйган мақсадларини амалга ошириш учун кенгрок имкониятларни берган. Молиявий тизимни орттириш учун хайрия жамиятларда қуйидаги йўллар асосий таъминот манбаи ролини ўтади:

Биринчи навбатда тузилган жамиятларнинг таркибий тузилмасида “ғазначи” лавозими жорий қилинган. У қирим ва чиқимлар юзасида иш олиб бориб жамият ғазнаси аҳволидан аъзоларга ҳисобот бериб борган. Ҳазинанинг дафтарини юритган.

Иккинчидан, жамият учун белгиланган аъзолик бадали. Жамиятга аъзо бўлиб кирганлар ҳам ўз навбатида гуруҳларга ажралган. Унга кўра ҳақиқий, ёрдамчи ва фахрий аъзоларга ажратиш мумкин. Бундай бўлиниш барча хайрия ва маърифий жамиятларга хос бўлган эмас. Ушбу мақолани ёзиш жараёнида имкон қадар Туркистонда мукамал тузилишга эга бўлган хайрия жамиятининг фаолияти мисол сифатида олинди. Хулласи хайрия жамиятлари қайси гуруҳга аъзолигига қараб бадал тўлови жорий қилинган. Ушбу бадал жамиятнинг дастлабки иқтисодий жамғармасини ҳосил қилишда дасмоя вазифасини ўтаган. Жамият бадали жамиятларнинг низомномасида акс этган. Биргина “Жамияти имдодия”га ҳақиқий аъзо бўлиб кириш 6 сўми ташкил қилган. Ушбу турдаги аъзоликка низомноманинг 5-моддасига мувофиқ йилига жамият ҳазинасига 6 сўм тўлайдиган ёки бир вақтнинг ўзида камида 10 сўм ёрдам қила оладиган ва Туркистон ўлкасида кўчмас мулк сотиб олиш ҳуқуқига эга бўлган вояга етган мусулмонлар аъзо бўлиши мумкин бўлган. Ҳақиқий аъзо бўлишни истовчилар жамият кенгашига белгиланган аъзолик бадали ёки унинг шартига мувофиқ ажратилган қисмини тўлаб ариза беришлари лозим ҳисобланган. Ҳақиқий аъзолар жамиятнинг умум йиғилишларида кенгашга ва жамиятнинг бошқа лавозимларига сайланиш учун номзодларини қўя олганлар.

Ёрдамчи аъзоларга 1 сўми 50 тийин белгиланган. Мазкур турга имконияти мавжуд, хайрия жамияти фаолиятида иштирок этиш истагидаги туркистонликлар, шунингдек, мусулмон бўлмаган кишилар ҳам аъзо бўлган. Ёрдамчи аъзолар учун талаблар низомноманинг 6-моддасида кўрсатилган. Ушбу тўлов ҳар икки аъзолик учун бир йиллик бадал пули ҳисобланган. 1911 йил феврал ойидаги маълумотга кўра “Жамияти имдодия”нинг 209 нафар ҳақиқий ва 22 нафар ёрдамчи аъзолари бўлган. Мазкур йилда 5111 сўм хайрия жамияти ғазнасида маблағ йиғилган бўлиб, унинг 1326 сўм 60 тийинни аъзолик бадалидан йиғилган[9].

Бухорода 1909 йили ташкил этилган “Ширкати Бухоройи Шариф”нинг [10; 67] ташаббускорлари ҳам тадбиркор ва зиёлилардан ташкил топган бўлиб янги фикрли кишилар эди. Унинг дастлабки иқтисодий маблағи аъзоларнинг шахсий маблағи ҳисобидан, 77 сўмдан берилган бадал пули эвазига шакилланган. “Ширкати Бухоройи Шариф” орқали 1909–1910 йилларда Садриддин Айний қаламига мансуб “Тартилул Куръон”, “Таҳзибус сиёбон” китобларини нашр қилган[11; 21].

Бундан ташқари жамиятнинг яна бир аъзолари ҳам бор эдики, улар алоҳида ҳизматлари учун хайрия жамиятининг “фахрий” аъзолигига сайланганлар. Хайрия жамияти ташкил топган даврдан бошлаб бундай бегараз ёрдамлар сармоядорлар томонидан кўп бора кўрсатилган. Хусусан, “Жамияти имдодия”нинг 1909 йил 15 декабрда қақирилган йиғилиши, тошкентлик савдогар бой Абдувалиҳожидан Абдумаликбой ўғлининг Шайховандитохир даҳа “Занжирлик” маҳалласидаги ҳовлисида бўлиб ўтади. Йиғинда Шайховандитохур, Себзор, Бешёғоч даҳаларининг қозилари, 150 дан ортиқ Тошкентнинг обрўли кишилари ва жамият аъзолари иштирок этган. Ушбу йиғилишда Тошкентнинг 100 га яқин мулкдор, зиёли кишилари 5 сўмдан тортиб 100 сўмгача бўлган ёрдамлар билан “Жамияти имдодия” фойдасига иона қиладилар[12].

Шунингдек, айрим сармоядорлар хайрия жамиятини доимий равишда пул ёки бошқа маблағ ва ёрдамлар билан кўмаклашиб турганлар. Бундай сармоядорлар тараққийпарварлар тузган аксарият

жамиятларда мавжуд эди. Буни манбаларда акс этган мисоллар орқали ҳам кўрсатиш мумкин. Масалан, Тошкентнинг таниқли кишилари, савдогар ва бойлар томонидан 1911 йили “Жамияти имдодия” фондига 3443 сўм миқдорда пул кўринишида ёрдам қилинган. 1913 йилда биргина тошкентлик бойлардан бўлган Орифхўжа Азизхўжа ўғли 1000 сўм миқдорда хайрия жамияти фойдасига маблағ ажратган[13].

Бой ва савдогарлар томонидан жамиятга кўплаб маблағлар иона қилиб борилган. Бухородаги “Тарбияи атфол” яширин жамиятининг аъзоларига назар ташласак уларнинг ўзига тўқ ва зиёлилар қатламига мансуб эканлиги аён бўлади. Хусусан, Мирзо Абдулвоҳид Мунзим, Ҳомидхўжа Меҳрий, Аҳмаджон Махдум Ҳамдий, мударрис Ҳожи Рафеъ ва Мукамалиддин махдум Бурхон ўғли, Мирзо Иззатуллоҳ, Порсохўжа, Ҳожи Ҳамроҳ Йўлдош ўғли, Аҳмад Камол, Фазлиддин махдум, Мирзо Пўлат, Салимжон, Муҳаммадназар махдум, Мазҳар махдум қабилар ўз даврининг бой, тадбиркор ва зиёлий инсонлари бўлиб, ўз даврининг таниқли кишилари бўлган. Биргина мисол Мукамалиддин махдум уйида очган хусусий ва яширин мактабни жамиятнинг аъзолари ўз ҳимоясига олган ва молияви таъминлаб турган. Бу мактабда дастлаб жамиятнинг ишончли кишилари фарзандлари ўқитилган. Уларни хориж мамлакатларига ўқишга юборганлар. Яширин жамият ёшлари Истанбул, Қозон, Уфа ва бошқа шаҳарлардаги таълим муассасаларида ўқиганлар. Айрим сармоядорлар ҳар ойда бошида “Тарбияи атфол” учун муайян миқдорда ионалар ажратиб турганлар. Хусусан жамият аъзоларидан Мирза Муҳиддинқози, Шарифжон Садр, Қози Сайиджон қаби бойлар жамият учун ионалар бериб турганлар[14; 265-266].

Бундан ташқари ушбу хайрия ва маърифий жамият аъзоларидан бўлган бойлар ўз уйлари ҳам тараққийпарварларнинг янги усул мактаблари учун ажратиб берганлар. Баъзи сармоядорлар ўз уйларида янги усул мактаблари ташкил этиб уларнинг молиявий жиҳатига кўмак берганлар. Масалан, болалар таълими ва янги усул мактаблари ривожини учун Тошкентнинг Шайховадтоҳур даҳасида яшовчи жамият аъзоси Мирдоҳажи бой ўз меҳмонхонасини жадид зиёлиларидан Мунавварқори ва Абдусамикорига бўшатиб бериб, у ерда янги усул мактаби очилган. Мазкур мактабда 15–20 нафар атрофидаги ўқувчиларга таълим берилган[15; 205]. Шу қаби Бешёғоч даҳасида Абдуллаҳон исмли муаллим томонидан очилган мактаб ҳам тошкентлик сармоядорлардан бирининг меҳмонхонасида ташкил этилган.

Ушбу мактабнинг 1910 йилдаги ўқувчилари имтиҳонига қатнашган ёзувчи Мўминжон Муҳмамаджон ўғли бу ҳақида тўхталар экан: “Шул даҳанинг эшон, мударрис, домла имом ҳам анчагина қорни катта бойлари бор бўлиб, барчаси 2–3 юзтача киши йиғилган эди... Бир оздан кейин синаш (имтиҳон) бошланди. Болалардан Мунавварқори имтиҳон ола бошлади... Буларнинг ҳар қайсиси ҳамига яраша ҳисоб, Қуръон, ҳавойижи диниянинг 1-ҳам, 2-ҳам бўлақларидан тажвид ҳам, шунингдек, майда-чуйда нарсалардан имтиҳон беришиб йиғилган одамларни танг қолдирдилар... Синашдан кейин Тошкентнинг донғилиқ бойларидан ҳам Бешёғоч даҳасининг катталаридан Бокижонбой туриб, қуйидаги нутқни сўзлади: “Мана тақсирлар, ўз кўзларингиз билан кўрдингиз! 3-4 ойнинг ичида ёш-ёш болалар ҳар нарсани айтганда ёзадирган бўлибдирлар; баъзилари Қуръонни кироат ила ўқиб бердилар. Озгина муддатда кўпларининг саводлари чиқиб қолибдир. Эски тартибли мактабларимизда буларнинг ёшидаги болалар 4-5 йилгача биргина “Ҳафтияк”дан чиқолмасдан бир неча “Ҳафтияк”ни йиртиб-йиртиб битирар эдилар.

Энди тақсирлар, сизлардан илтимос шулки, бу домланинг болалари кўпайишига ёрдам қилишингизлар! Одамларга далолат қилишингизлар, мактабга кераклик нарсалар бўлса, олиб беришсинлар! – деб нутқини тугатди”, деб ёзади[15; 206]. Бу қаби мисоллар кўп ва шунга ҳам аҳмият бериш керакки сармоядорлар ҳам хайрия орқали ушбу мактабларни ривожини учун кўпчилиқни кўмаги лозимлигига тарғиб этганлар.

Хайрия ва маърифий жамиятларнинг молия жамғармасига маблағ олиб келувчи жиҳатлардан яна бири тараққийпарвар ёшлар томонидан ташкил этилган томошалар ва кечалар эди. Улар ўзларининг ичларидан актёрлар тайёрлаб, хаваскор бўлишларига қарамай сахна томошаларини ташкил қилдилар. Сахна томошалари кўйиш орқали жамият фойдасига маблағ тўпладилар. Бу жараён 1913 йил охирига келиб “Турон” театр труппасини вужудга келишига сабаб бўлди. Ўлкада жадид театри ривожланди. Масалан, тараққийпарвар ёшлар томонидан 1913 йилнинг 10 июлида Тошкентдаги боғнинг ёзги саройида театр томошаси намойиш этилиб 600 сўмга яқин фойда олган. Рамазон муносабати билан 1913 йил 8 август куни Шойхонтоҳур даҳасининг марказий боғида биринчи маротаба катта томоша кечаси уюштирилганлар. Ушбу кечадан 1446 сўм 96 тийин” пул жамғарилган[13]. Кетган харажатларни ҳисобга олмаганда, мазкур ўтказилган томоша кечасидан хайрия жамияти 1087 сўм 17 тийин соф фойда кўрган. Бундай томошалар салмоғи айниқса “Турон”

театр жамоаси тузилгач янада кўпайиб борган. Тушган маблағлар эса янги усул мактаблари, кутубхона ва китоб савдоси, ўқувчиларнинг таъминоти ва хорижга юбориб ўқитишга сарфланган.

Хулоса. XX аср бошларидаги хайрия ва маърифий жамиятлар мустамлака шароитида оғир босқични бошидан кечирди. Турли тўсиқлар ва ички муаммолар жамиятларнинг тажрибасини ортириб борди. Молиявий таъминот учун улар ўлканинг сармоядорларини жалб этдилар, тараккийпарвар ёшлар ўзларининг амалий ҳаракатлари билан турли кечалар ташкил этиб жамият фойдасига маблағ жамғардилар. Йиғилган даромад асосан миллат ёшларининг таълими ва халқнинг маънавий ва сиёсий онгини ривожлантиришга сарф этилди. Ушбу жамиятларнинг механизми ва орттирган тажрибалари кейинги йилларда жадиidlар томонидан ташкил этилган “Муаллимлар жамияти”, “Чиғатой гурунги”, “Кўмак”, “Нашри маориф” каби жамият ва уюшмаларнинг мукаммаллашуви ва муваффақиятли иш олиб боришлари учун асос вазифасини ўтади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Миллий архиви, И-2- жамғарма, 1-рўйхат, 283- йиғмажилд, 2-4-варақлар; И-3- жамғарма, 2-рўйхат, 150-йиғмажилд 34-36-варақлар; И-17-жамғарма, 1-рўйхат, 16448-йиғмажилд, 93-101-варақлар; И-18-жамғарма, 1-рўйхат, 8293-йиғмажилд, 15-16-варақлар; И-19-жамғарма, 4-рўйхат, 115-йиғмажилд, 5-варақ; И-461- жамғарма, 1-рўйхат, 1260-йиғмажилд, 18-варақ; 1116-йиғмажилд, 47-60-варақлар ва бошқа.
2. “Тараққий” газетаси. 1906 йил 27 июл; 3 август; 12 август; Тошканд жамияти хайрия // “Хурийд” газетаси. 1906 йил 21 сентябр.
3. Инқилобгача Туркистон мактаблари // “Ёш Туркистон” журнали. 1933 йил. №41. 18-бет.
4. Билолов Г. Хоразмда халқ маорифи тараққийси. Тошкент: Ўқитувчи, 1969. 17-18-бетлар.
5. Ахмадуллин В.К.. Благотворительные общества мусульманских интеллигентов в Уфимской губернии на рубеже XIX – XX вв // Вестник СамГУ. 2011. №7. – С. 55-57.
6. А.С. Туманова. Временные правила об обществах и союзах 4 марта 1906 г. и особенности их реализации в западном крае // <https://elib.bsu.by/bitstream/> – С. 344-345.
7. Мунавварқори Абдурашидхонов. Тошкентда жамияти хайрия // “Хурийд” газетаси. 1906 йил 21 сентябр.
8. Отчёты мусульманского общества “Помощь” в Ташкент // “Туркистон вилоятининг газети” 1911 йил 4 феврал.
9. Абдирашидов З. Бухоро жадиidlарининг хайрия жамиятлари: мақсад ва вазифалар // “Филологик тадқиқотлар: тил, адабиёт, таълим”. 2023. № 1. 21-бет.
10. Мусулмон жамияти имдодия // “Туркистон вилоятининг газети” 1909 йил 24 декабр.
11. Мунавварқори Абдурашидхонов. Тошкентда мусулмон жамияти // “Самарқанд” газетаси. 1913 йил 20 август.
12. Садриддин Айний. Эсдаликлар. Тошкент, 1963. 265-266-бетлар.
13. Мўминжон Муҳаммаджон ўғли. Турмуш урунишлари. Тошкент-Самарқанд, 1926. 205-бет.

AHMAD ZAKI VALIDIY VA BUHORODAGI SOVET HOKIMIYATIGA QARSHI ISTIQLOLCHILIK HARAKATI

Sodiqova Nargiza Nasri qizi,
ZARMED universiteti o‘qituvchisi
nagisodiqova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Ahmad Zaki Validiy To‘g‘onning Buxoroda sovet rejimiga qarshi istiqloлчаilik harakatlari yo‘lida olib borgan amaliy harakatlari bayon etilgan. Xususan, Zaki Validiyning Turkiston mintaqasini sovetlashtirish va ruslashtirish ta‘siridan saqlab qolish maqsadida Buxoro jadidlari bilan aloqalari atroflicha yoritilgan. Shuningdek, maqolada Validiyning Turkiston birligi va mustaqilligi uchun kurashni uyushtiruvchi tashkilot – “Turkiston Milliy Birligi”ning raisi sifatida sovet hokimiyatiga qarshi qurolli harakatlarni jonlashtirishdagi o‘rni va qo‘rboshilar bilan aloqalari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: “Turkiston Milliy Birligi” tashkiloti, madrasa, qo‘rboshilar, qurultoy, istiqloлчаilik harakati, maktab, respublika.

АХМАД ЗАКИ ВАЛИДИ И ДВИЖЕНИЕ ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬ ПРОТИВ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В БУХАРЕ

Аннотация. В статье описываются практические действия Ахмада Заки Валиди Тогана в борьбе за независимость против советской власти в Бухаре. В частности, подробно освещаются контакты Заки Валиди с джадидами Бухары с целью защиты Туркестанского края от влияния советизации и русификации. В статье также анализируется роль Валиди в возрождении вооружённого движения против советской власти и его отношения с лидерами как председателя «Туркестанского национального единства» — организации, организующей борьбу за единство и независимость Туркестана.

Ключевые слова: организация «Туркестанское национальное единство», медресе, командиры, съезд, движение за независимость, школа, республика.

AHMAD ZAKI VALIDI AND THE INDEPENDENCE MOVEMENT AGAINST SOVIET AUTHORITY IN BUKHARA

Abstract. This article describes the practical actions of Ahmad Zaki Validiy To‘gan in the direction of independence movements against the Soviet regime in Bukhara. In particular, Zaki Validiy’s relations with the Jadids of Bukhara in order to protect the Turkestan region from the influence of Sovietization and Russification are covered in detail. The article also analyzes Validiy’s role in reviving armed movements against the Soviet regime and his relations with the leaders as the chairman of the organization organizing the struggle for the unity and independence of Turkestan - “Turkestan Milliy Birligi”.

Keywords: “Turkestan National Unity” organization, madrasa, commanders, congress, independence movement, school, republic.

Kirish. Buxoro va Turkiston jadidlari Turkistonda bolsheviklar zulmi kuchayib borayotgan bir paytda unga qarshi jiddiy kurashga kirishdilar. O‘z maqsadlarini siyosiy uyushmalar tuzib, birlashib amalga oshirishga harakat qildilar. Millat, yurt va Vatan ozodligi yo‘lida jangga kirgan istiqloлчаilik harakati yetakchilari bilan aloqalar o‘rnatdilar. Bu ishda tatar, boshqird, ozarbayjonlik taraqqiyparvarlar ham bir tanu bir jon bo‘ldilar. Ayniqsa, Boshqirdiston avtonomiyasi hukumatining sobiq rahbari, turkiy xalqlar ozodligi uchun kurashgan Ahmad Zaki Validiy (1890 – 1922) bu jarayonlarning faol tashkilotchisi bo‘ldi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Mavzu tarixiga oid adabiyotlarni quyidagi asosiy guruhlariga ajratish mumkin:

1. Xotira va esdaliklar. Ahmad Zaki Validiy To‘g‘onning “Xotiralar”ida o‘zining Turkiston va Buxoro bo‘ylab amalga oshirgan rasmiy va norasmiy safarlari davomida o‘sha davrning mashhur ziyolilari bilan tanishgani va hamkorlikda Turkistonda mustaqillik va ozodlik uchun kurash tarixini yoritgan.

2. Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda yaratilgan tadqiqotlar. Mustaqillik yillarida Turkiston jadidlari faoliyatiga bag‘ishlangan ko‘plab tadqiqotlar amalga oshirildi. Jumladan, D.Ziyayevaning “Turkiston milliy ozodlik harakatida ziyolilarning o‘rni”, Q.Rajabovning “Jadidlar va ulamolar sovet hokimiyatiga qarshi

qurolli kurashning g'oyaviy asoschisi va tashkilotchilari" nomli maqolasida o'lkamiz jadidlarining istiqlolchilik harakatlari yoritilgan.

3. Xorijda yaratilgan tadqiqotlar. Turkistanli Abdullah Receb Baysunning "Turkistan Milli Hareketleri" asarida tashkilot haqida batafsil ma'lumot bergan.

Ushbu maqolada esa Ahmad Zaki Validiyning Buxorodagi sovet hokimiyatiga qarshi istiqlolchilik harakatiga ta'siri bayon qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu mavzu tarixiylik, ilmiylik, qiyosiy-mantiqiy tahlil, ketma-ketlik, xolislik tamoyillari asosida yoritilgan.

Tahlil va natijalar. Ahmad Zaki Validiy To'g'on 1890-yil 10-dekabrda tavallud topgan Ahmad Zaki Validiy Ufa va Qozondagi "Usmoniya", "Shahobiddin Marjoniy", "Qosimiya" madrasalarida tahsil olgan.[8:779-b.] Ahmad Zaki Validiy dastlab Turkistonni ilmiy jihatdan tadqiq qilishga e'tibor qaratgan. 1913 – 1914 yillari Farg'ona, Samarqand, Buxoro, Toshkent va Sharhrisabz shaharlarida safarda bo'lib, mahalliy qo'lyozma manbalarni to'plash va tadqiq etishga kirishgan. Keyinchalik bu faoliyatini Xiva (1920), Turkmaniston, Eron va Afg'onistonda (1923) davom ettirgan. Keyinchalik Ahmad Zaki Validiy Yevropaning Parij va London (1924), Vengriya (1925), Avstriya (1938) kabi shaharlarida bo'lib kutubxonalarda izlanishlar olib borgan va falsafa, din, tarix, madaniyat, geografiya, etnografiya, iqtisodiyot, toponimika, antropologiya kabi yo'nalishlardagi asarlarni tadqiq etib, ilmiy dunyoqarashini kengaytirgan.

Ahmad Zaki Validiy 1920-yil dekabrda to 1921-yil noyabrgacha Buxoroda yashab, Turkiston, Buxoro va Xorazmdagi istiqlolchilik harakatini yagona markazga uyushtirish uchun katta ishlar qildi. U Buxoro hukumatining rahbarlari Fayzulla Xo'jayev, Usmon Xo'ja, Abduqodir Muhitdinov bilan o'z rejalarini maslahatlashgan. U Turkiyadan kelgan Anvar Posho va Fayzulla Xo'jayev bilan 1921-yil oktyabr – noyabr oylarida Buxoro shahrida munozara qilgan.[2:330-339-b.] Munozaraning asosiy mavzusi butun Turkiston mintaqasida bo'lgani singari Buxoro Respublikasida ham avj olib borayotgan istiqlolchilik harakatiga nisbatan o'tkaziladigan siyosiy yo'lni aniqlash bo'lgan.

Validiy Turkiston birligi va mustaqilligi uchun kurashni uyushtiruvchi tashkilot tuzish tashabbuskori bo'lgan. Validiy tomonidan 1921-yilda —Erk partiyasining 9 banddan iborat va jadid taraqqiyparvarlari partiyasining 19 bandlik dasturlari ishlab chiqilgan.[6:291-b.] 1921-yil iyun oyida Sitorai Moxi Xossa saroyida "Turkiston Milliy Birligi"ning dasturi muhokama etilib, uning yetti banddan iborat dasturi qabul qilingan va unda quyidagi maqsad va vazifalar qayd etilgan:

1. Istiqloлга erishish.
2. Demokratik jumhuriyat (respublika) tuzish.
3. Milliy qo'shin (armiya) tuzish.
4. Iqtisodni boshqarishni, temir yo'llar, sug'orish inshootlari faoliyatini Turkiston istiqloli manfaatlariga muvofiq tarzda tashkil etish.
5. Maorifni zamonaviy darajaga ko'tarish va Yevropa madaniyati bilan tanishishni Rossiyaning vositachilgisiz yo'lga qo'yish.
6. Maktablarni tashkil etish, tabiiy boyliklardan foydalanish, milliy masalalarni hal etishda erli aholining milliy manfaatlarini e'tiborda tutish va ko'zlash.
7. Diniy erkinlik berish, dinni dunyoviy ishlarga aralashtirmaslik.[9:103-b.]

Validiy keyinchalik o'zining "Xotiralar" kitobida yozishicha, 1921-yil 2-5-avgustda Buxoroda bo'lgan Milliy birlik 1-kongressida O'rta Osiyo Milliy Musulmon Jamiyatlari Federasiyasi – keyinchalik Turkiston Milliy Birligi nomi bilan mashhur bo'lgan tashkilot tuzilgan. Uzoq davom etgan munozaralardan so'ng Validiy tashkilot Markaziy qo'mitasining raisi qilib saylangan.[6:293-b.] Bu lavozimga avval Munavvarqori va Sadridin Ayniyning nomzodlari ko'rsatilgan. Ayniy bunga rozi bo'lmaydi. Munavvar Qori raislikka rozi bo'lsa-da, unga qarshilar ko'p bo'lgan.[1:37-39-b.] Turkiston Milliy Birligi tashkiloti bilan Munavvar Qori rahbarligida Toshkentdagi "Milliy Ittihad" tashkiloti o'zaro hamkorlikda faoliyat ko'rsatgan. Har ikki tashkilotning asosiy maqsadi Buxoro respublikasi, umuman Turkiston mintaqasini sovetlashtirish va ruslashtirish ta'siridan saqlab qolish edi. Buning uchun kurashning oshkora va yashirin usullaridan foydalanish ko'zda tutilgan. Tashkilot faoliyatida Fitrat, Cho'lpon (1898-1938), Otaulla Xo'ja (1880- 1937), Sa'dullaxo'ja Tursunxo'jayev (1891-1938), Mukammil Burhonov (1884-1938), Muinjon Aminov (1890-1938), Abdulqodir Muhitdinov (1892-1937), Hoji Safo Jo'raboyev, Salimxon Tillaxonov (1900-1931), Miyon Buzruk Solihov (1891- 1938) va boshqalar faol qatnashganlar. Fayzulla Xo'jayev "Milliy ittihad" tashkiloti faoliyatini yashirincha quvvatlab, uning a'zolariga doimiy ravishda moddiy va ma'naviy jihatdan madad berib turgan. Fitratning keyinchalik tergovda bergan ko'rsatmasiga ko'ra, bu tashkilotning asosiy maqsadi O'zbekistonni Rossiyadan to'la mustaqilligiga erishish va demokratik tuzum o'rnatish edi. Uning fikricha, Fayzulla Xo'jayev va Munavvarqori Zarafshon va Farg'ona vodiysidagi qurolli guruhlarini birlashtirish uchun zarur choralarni ko'rishgan.[6:294-b.]

Ahmad Zaki Validiy 1921-yil avgust oyi o'rtalarida Samarqand shahriga kelib, mashhur Shohi Zinda yaqinidagi Hazrati Xizr masjidi yonidagi uyga ko'chib o'tadi. Bu yerda "Turkiston Milliy Birligi" tashkiloti ishlarini yuritgan. Do'stlari va maslakdoshlari bilan uchrashib, Samarqand viloyatida sovet rejimiga qarshi qurolli harakatni kuchaytirishda jonbozlik ko'rsatgan.

1921-yil 5-7-sentyabrda Samarqandda Turkiston Milliy Birligining ikkinchi kongressi bo'lib o'tgan. Unda tashkilotining 24 banddan iborat Nizomi qabul qilingan, Turkiston bayrog'i tasdiqlangan. Bu bayroq Turkiston ozodligi uchun kurash bayrog'i sifatida tan olingan va bayroq qabul qilingan kun – 6 sentyabr Turkistonning milliy bayrami sifatida e'tirof etilgan. Bayroqqa asos qilinib, XI asrdagi turk olimi Mahmud Qoshg'ariy asarida tasvirlab berilgan Saljuqiylar va Qoraxoniylarning bayrog'i tanlab olingan. Uni tayyorlash jarayonida Munavvarqori Abdurashidxonov, To'raqul Jonuzoqov, Ahmad Zakiy Validiy ishtirok etadilar. Ushbu yig'ilishda sovet hokimiyatiga qarshi kurashayotgan har bir guruh, tuzilmalarga ziyolilardan siyosiy maslahatchilar tayinlangan.[2:404-b.]

"Turkiston Milliy Birligi" faoliyatidan sovet muassasalarida, kommunistlar partiyasi saflarida rasmiy vazifalarda ish olib borgan ko'pgina mahalliy arboblardan ham yaxshi xabardor bo'lib, tashkilotning rahbarlari bilan o'zaro maslahatlashib turganlar. Shahrisabz viloyatidagi Jabbor qo'rboshi, Samarqand yaqinidagi Bahrombek qo'rboshilar ham Turkiston Milliy Birligi bilan yaqin aloqada bo'lganlar. [2:404-b.]

Ahmad Zaki Validiy Samarqandda turganda bu yerda sovet rejimiga qarshi kurashayotgan qo'rboshilar guruhlarini bilan Buxoro Xalq Sovet Respublikasi hududida qizil armiyaga qarshi jang qilayotgan vatanparvarlarning harbiy kuchlarini o'zaro muvofiqlashtirish va birlashtirish uchun katta ishlar qilgan. Validiy 1921-yil 23-noyabrda BXSrning G'uzor viloyatidagi Tolqishloq degan joyda turgan Jabborbek qo'rboshi qarorgohiga keldi, bu yerga u bir necha kun bo'lib Sharqiy Buxoro qo'rboshilarining yetakchisi Ibrohimbek yuborgan vakillar bilan uchrashadi. Validiyning Samarqand tarafdin G'uzorga kelishidan asosiy maqsad, uning o'zi yozishicha, "G'uzor, Shahrisabz, Qarshi shaharlari o'rtasidagi hududlarni qo'l ostiga olgan Jabborbekning yonida bo'lib, bu yerlarning harbiy noziri bo'lgan Abdulhamid Orifovni ko'magida harbiy qismlarga kiritilgan zobitlarimiz bilan aloqada bo'lib turish edi. Anvar Posho ruslarni Sharqiy Buxorodan quvib chiqara boshlasa, o'sha uchta shahardagi zobitlar qo'lidagi garnizonlar bilan Poshoga qo'shib, sharqqa kelayotgan ruslarning yo'lini kesib, asir qilib olib, qurol-aslahalarni, ma'lumotlar va boshqa muhim narsalarni qo'lga kiritish edi.

Bu yerda Nurota va Xiva bilan aloqa o'rnatish muhim edi. Shahrisabzdagi garnizon komandiri boshqird qo'shini zobiti Suyundukov bilan darhol aloqa o'rnatdim. Qarshidagi askarlar ham unga bo'ysunar edi. Poshoning yonida bo'lgan 30 nafar turk zobitlari va mening odamlarim bilan Buxoroning Shahrisabz-Qarshi qismlarini darhol qo'lga kiritishimiz mumkin edi. Sharqiy Buxoroda hukumat boshida Buxoro Jumhuriyati raisi Usmon Xo'ja bor edi. Buxoroda yashirib qo'yilgan dinamitlari bilan Amudaryo-Zarafshon ko'prigining kulini ko'kka sovurishimiz kerak edi. Buxoro hukumati a'zolarining barchasi bizga qo'shilamiz, deb turishgan edi".[3:366-b.]

Xullas, 1922-yil yanvar – fevral oylarida Validiy Nurota bilan Jizzax, Jizzax bilan O'smat, Jizzax bilan O'ratepa, Samarqand bilan Kattaqo'rg'on, Shahrisabz bilan G'uzor orasida bir necha marta otda aylanib, qo'rboshilarni sovet rejimiga qarshi kurashga ilhomlantiradi. Bu paytda Validiy bilan Qoraqulbek va Jabborbek qo'rboshilar doimiy ravishda o'zaro aloqada bo'lib turishgan.[3:369-b.]

Samarqand istiqloqlchilarining vazifasi viloyatning turli tomonlarida yashovchi aholini to'plab, ularni sovet rejimiga qarshi kurashga otlantirish hamda Sharqiy Buxorodagi kurash muvaffaqiyat qozona boshlasa, Samarqand viloyatidagi temir yo'llarni Toshkentdan ajratib, qo'lga olishdan iborat edi. 1922 yil iyunda Jarqo'rg'on, Yangiqo'rg'on, Chorshanba degan yerlarda qizil askarlarga qarshi qattiq olishuvlar bo'lgan. Ziyoviddin qal'asida ham to'qnashuvlar kuchayib ketadi. Biroq Ahmad Zaki Validiy umid qilgan porloq g'alabaga, ya'ni Turkiston va Buxoro tuproqlarini bosqinchi qizil armiyadan butunlay ozod qilishga istiqloqlchilarning kuchi yetmaydi. 1922-yil 4-avgustda Anvar Posho Sharqiy Buxoroda bo'lgan janglarning birida mardlarcha halok bo'ladi. Qarshi va Shahrisabzda turgan istiqloqlchilar bilan Samarqand viloyatidagi istiqloqlchilar ham yagona jabhada turib, qizil armiyaga qarshi yakunlovchi g'olibona zarbani bera olishmadi.

1922-yil 10-15-aprelda Boysundagi Kofirun qishlog'ida Turkiston qo'rboshilarining mashhur harbiy sarkarda va siyosiy arbob Anvar Posho (1881-1922) boshchiligidagi katta qurultoyi o'tkazilgan.[7:90-92-b.] Anjuman kunlarida Anvar Poshoning taklifi bilan bir guruh nufuzli vakillar shu kunlarda Samarqandda bo'lishi kutilayotgan Turkiston musulmonlarining qurultoyiga vakil qilib jo'natildi. 15-20 aprel kunlari esa Samarqand shahrida Turkiston musulmonlarining yarim ochiq holatda II qurultoyi bo'lib o'tgan. Bu qurultoyi "Turkiston Milliy Birligi" tashkiloti faollari uyushtirgan edi. Unda Farg'ona va Samarqand viloyatlaridagi barcha nufuzli qo'rboshilar o'ntadan yigitlari bilan, shuningdek, Xorazm va Buxoro respublikalaridan ko'plab qo'rboshilar, Sirdaryo, Zakaspiy, Oqmo'la (Aktyubinsk) viloyatlaridan ko'plab vakillar ishtirok etdilar.

Boymirza Hayit (1917-2006) fikricha, anjumanda Fargʻona vodiysi istiqlochlilarining Bosh qoʻmondoni Shermuhammadbek qoʻrboshi (1893-1970) istiqlol kurashi haqida katta maʼruza qildi. Qurultoy oxirida 7 boʻlim va 36 banddan iborat maxsus Qonun qabul qilindiki, u Shermuhammadbek boshchiligida tuzilgan Turkiston-turk mustaqil islom jumhuriyatining Muvaqqat Konstitutsiyasi (Asosiy Qonuni) edi. Bu hujjat Turkiston oʻlkasidagi Fargʻona, Sirdaryo, Samarqand, Yettisuv, Kaspiyorti viloyatlari hamda Amudaryo boʻlimi endilikda Turkiston-turk mustaqil islom jumhuriyati tarkibiga kiritilganligini qonun yoʻli bilan mustahkamladi. Unda yozilishicha, Turkiston muvaqqat hukumati 15 kishidan iborat boʻlishi, ular orasidan mamlakat prezidenti, vitse-prezidenti va bosh kotib saylanmogʻi, bu uch kishidan iborat ijroiya qoʻmita poytaxtda doimiy ravishda ishlashi koʻzda tutilgan edi. Hukumatning beshta aʼzosi Fargʻona vodiysidagi Namangan, Andijon, Margʻilon, Qoʻqon, Oʻsh kabi beshta viloyatning harbiy boshliqlari qilib belgilanadigan boʻldi. Qolgan 7 kishi esa harbiy; tashqi ishlar; ichki ishlar, pochta va telegraf; diniy ishlar; moliya; adliya; transport vazirlari qilib tayinlanishi kerak edi.[5:203-208-b.]

Shunday qilib, Shermuhammadbek boshchiligida bundan ikki yil oldin tuzilgan Turkiston muvaqqat hukumati Samarqanddagi qurultoyda rasmiy tasdiqlandi. Afsuski, hukumat aʼzolari bu tarixiy shaharda bir oydan ortiq tura olmadilar. Chunki ularni qizil armiya qismlarining kuchli zarbalaridan himoya qilish tobora qiyinlashayotgan edi. Shuning uchun hukumat oʻz qarorgohini qurolli harakatning markazi boʻlgan Fargʻona vodiysiga koʻchirdi.

Ahmad Zaki Validiyning Buxorodan Samarqand va Jizzaxga kelishi hamda Anvar Poshoning Sharqiy Buxorodagi faol harakatlari natijasida viloyatda istiqlolchilik harakati kuchayib, 1921-yil boshlaridan to 1922 yil kuzigacha oʻzining eng yuqori choʻqqisiga chiqdi. Qoʻrboshilar huzurida maxsus siyosiy va harbiy maslahatchilar faoliyat koʻrsatib, istiqlolchilar kurashini yagona maqsad sari yoʻnaltirib turdilar. Turkiston taraqqiyparvarlari, yaʼni jadidlari va ulamolar, ayrim boshqird va turk zobitlari sovet rejimiga qarshi olib borilgan qurolli harakatning gʻoyaviy rahnamolari va mafkurachilari boʻlishdi.

1923-yil 18-sentyabrda Toshkentda “Turkiston Milliy Birligi”ning navbatdagi yigʻilishi boʻlib oʻtgan. Ahmad Zaki Validiyning yozishicha, bu majlisda bolsheviklar tomonidan kuzatuvda boʻlgan Alixon Bukayxon, Turor Risqulov, Ahmad Boytursun, oʻzbeklardan Munavvarqori Abdurashidxonov, Buxorodan Hakimzoda, Abdulqodir Muhiddinov, turkmanlardan advokat Kaqadosh Berdiyev va boshqalar ishtirok eta olmagan.[9:105-b.]

Xulosa. Yigʻilishda Ahmad Zaki Validiy Mustafu Choʻqayev bilan birgalikda “Turkiston Milliy Birligi”ning xorijiy qoʻmitasini tuzish, Turkiston birligi va mustaqilligi uchun kurash tarixini yozib, jahon afkor ommasiga yetkazish vazifasi topshirilgan. Ahmad Zaki Validiy 1923-yil boshida Turkistonni tark etgan va 1924-yil 23-noyabrda Berlinda “Turkiston Milliy Birligi”ning xorijiy qoʻmitasi tuzilgan.[4:338-b.] Shunday qilib, bolsheviklarga qarshi milliy ozodlik harakatlarini olib borish uchun tuzilgan tashkilotning faoliyati toʻxtab qolgan.

ADABIYOTLAR:

1. Abdurashidxonov M. *Xotiralarimdan (Jadidchilik tarixidan lavhalar)*. Nashrga tayyorlovchi S. Xolboyev. Toshkent: Sharq, 2001.
2. Ahmad Zaki Validiy. *Bugungi Turkiston va yaqin moziysi*. Qohira, 1929-1939.
3. Ahmad Zaki Validiy Toʻgʻon. *Xotiralar*. Toshkent: “Istiqlol nuri”, 2014.
4. Ahmad Zaki Validiy Toʻgʻon. *Xotiralar. Turkistonda mustaqillik va ozodlik uchun kurashlar tarixi*. Toshkent: “Istiqlol nuri”, 2014.
5. Baymirza Hayit. *Turkistan im XX Jahrhundert*. Darmstadt, 1956.
6. Rajabov Q. *Jadidlar va ulamolar sovet hokimiyatiga qarshi qurolli kurashning gʻoyaviy asoschisi va tashkilotchilari // Turkiston jadidchiligi – milliy uygʻonish davri tarixi*. Namangan: —Namangan nashriyoti, 2012.
7. Turkistanli Abdullah Receb Baysun. *Turkistan Milli Hareketleri*. Istanbul, 1945.
8. Xujayev M. Zaki Validiyning Turkiston ilmiy safari (1913 – 1914)ga oid maʼlumotlari // *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. 2021. № 11.
9. Ziyayeva D. *Turkiston milliy ozodlik harakatida ziyolilarning oʻrni // Markaziy Osiyo XX asr boshida: Islohotlar, yangilanish, taraqqiyot va mustaqillik uchun kurash (jadidchilik, muxtoriyatchilik, istiqlolchilik)*. Xalqaro konferensiya materiallari. Toshkent: Maʼnaviyat, 2001.

TARIXCHI OLIMA DONO ZIYAYEVANING O'ZBEKISTON TARIXI FANIGA QO'SHGAN HISSASI

Qudratov Shuxrat Yodgorovich,
Buxoro davlat universiteti Arxeologiya va
Buxoro tarixi kafedrasida dotsenti, t.f.f.d. (PhD)
Sayfiddinov Doston Rustam o'g'li,
Buxoro davlat universiteti Arxeologiya va
Buxoro tarixi kafedrasida magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada atoqli olim, tarix fanlari doktori, professor, Fanlar akademiyasi Tarix institutining bosh ilmiy xodimi Dono Ziyayevaning O'zbekiston tarixi faniga qo'shgan hissasi to'g'risida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Dono Ziyayeva, olim, tarix fanlari doktori, professor, O'zbekiston tarixi, Fanlar akademiyasi Tarix instituti, monografiya, o'quv qo'llanma, loyihalar, institut, tarixshunoslik, manbashunoslik.

ИСТОРИК-УЧЁНЫЙ ДОНО ЗИЯЕВА И ЕЁ ВКЛАД В ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация. В данной статье представлена информация о вкладе Доно Зияевой, известного учёного, доктора исторических наук, профессора, главного научного сотрудника Института истории Академии наук, в историю Узбекистана.

Ключевые слова: Доно Зияева, учёный, доктор исторических наук, профессор, история Узбекистана, Институт истории АН, монография, учебное пособие, проекты, институт, историография, источниковедение.

THE HISTORIAN-SCHOLAR DONO ZIYAYEVA AND HER CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE HISTORY OF UZBEKISTAN

Abstract. This article provides information about the contribution of Dono Ziyayeva, a famous scientist, doctor of history, professor, chief researcher of the Institute of History of the Academy of Sciences, to the history of Uzbekistan.

Keywords: Dono Ziyayeva, scientist, doctor of historical sciences, professor, history of Uzbekistan, Institute of History of the Academy of Sciences, monograph, study guide, projects, institute, historiography, source studies.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti ilmiy xodimi, tarixshunos olim, professor Dono Hamidovna Ziyayeva (1961-2021) tarix fanining yirik darg'alaridan biri bo'lgan serqirra ijodkorlardan biri hisoblanadi.

Dono Ziyayeva 1961-yilning 12-avgustida Toshkent shahrida yirik tarixchi olim Hamid Ziyoyev xonadonida dunyoga kelgan. U 1978-yili Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika instituti (hozirgi Toshkent davlat pedagogika universiteti)ning Tarix fakultetiga o'qishga kirib, 1983-yili ushbu ta'lim dargohining tarix, jamiyatshunoslik va huquq asoslari yo'nalishini imtiyozli diplom bilan tugatgan.

U mehnat faoliyatini 1983-yili Fanlar akademiyasi Tarix institutining Shaharlar tarixi bo'limida kichik ilmiy xodim sifatida boshlagan. Uning 1986 – 1991-yillar davomidagi faoliyati Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika institutida kechdi. Jumladan, u dastlab institut aspiranturasiga o'qishga kirib, mazkur bosqichni muvaffaqiyatli tamomladi hamda 1990-yili yirik tarixshunos va manbashunos olim Boris Lunin ilmiy rahbarligi ostida “Turkistonda XIX – XX asr boshidagi milliy ozodlik harakatlari mustamlaka va sovet davri adabiyotlarida” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoqladi. Shuningdek, ushbu institutda o'qituvchi sifatida talabalarga bir muddat dars ham berdi. Dono Ziyayeva 1991 – 1994-yillarda Toshkent davlat agrar universitetida assistent lavozimida ishladi[1].

Olimaning 1994-yildan to umrining oxiriga qadar davom etgan mehnat faoliyati va ilmiy ijodi Fanlar akademiyasi Tarix institutida kechdi. Dono Ziyayeva dastlab mazkur institutning Tarixshunoslik, manbashunoslik va arxeografiya ilmiy-tadqiqot jamoasiga katta ilmiy xodim lavozimiga qabul qilingan

bo'lsa, keyinchalik, 1995 – 1998-yillarda doktoranturada ilmiy-tadqiqot ishini olib borib, 1999-yili taniqli olim, professor Dilorom Alimova rahbarligi ostida “1916 – 1924-yillarda Turkistondagi milliy ozodlik harakatlari XX asr tarixshunosligida” mavzusida doktorlik dissertasiyasini muvaffaqiyatli yoqladi[2].

1998-2020-yillarda Tarix instituti bo'lim mudiri, 2000-2005-yillarda ilmiy ishlar bo'yicha direktor o'rinbosari, 2020-yil 1-iyuldan “O'zbekistonning yangi davr tarixi” bo'limida bosh ilmiy xodim sifatida ishlab kelgan[3]. Keyingi yillar davomida uzoq vaqt bo'lim rahbari sifatida samarali mehnat qildi va 2012-yili professor ilmiy unvoniga ega bo'ldi.

Muhokama va natijalar. Dono Ziyayevaning olim sifatidagi ilmiy izlanishlari O'zbekistonning mustamlaka va sovet davri tarixi hamda tarixshunosligi masalalariga bag'ishlangan. U so'nggi yillarda amalga oshirgan ilmiy izlanishlari jarayonida asosan mustamlaka davri tarixining manbaviy, nazariy va uslubiy asoslari, diniy siyosat va munosabatlar, shaharlar tarixi, Markaziy Osiyo intellektual merosi, an'anaviy madaniy hayot masalalari, Turkiston va xonliklar davri tarixi, shuningdek, sovet davridagi qatag'on siyosati tarixshunosligi, sovet hokimiyatining xususiy mulkka qarshi kurash siyosati va uning oqibatlarini kabi dolzarb muammolar tahliliga e'tibor qaratgan edi. Dono Ziyayevaning tadqiqot faoliyati natijasi sifatida jami 200 ga yaqin ilmiy ishlari e'lon qilingan. Xususan, uning 25 ta monografik tadqiqoti, xorijiy jurnallarda 30 dan ortiq va respublika hamda mahalliy nashrlarda 140 dan ortiq ilmiy maqolalari chop etilgan[1].

Dono Ziyayeva O'zbekistonning XIX – XX asrlar tarixi, tarix-shunosligi va manbashunosligi bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borib, ko'plab fundamental, amaliy va innovasiya loyihalar doirasida ish olib borgan. Loyihalar natijasida uning ma'sul muharrirligi va ishtirokida o'nlab monografiyalar chop etilgan, o'quv qo'llanmalari va muzey ekspozitsiyalari tayyorlanib, amaliyotga tatbiq etilgan[3].

So'nggi 20 yil davomida uning bevosita ishtirokida 10 ta loyiha amalga oshirildi. Jumladan, Dono Ziyayeva “Turkiston o'lkasida ma'muriy boshqaruv tizimi (1865 – 1924)” (2000 – 2002 yillar), “O'zbekiston tarixi. 1865 – 1917 yillar” (2003 – 2006-yillar)[4], “XIX asrning so'nggi choragi – XX asr boshlarida Buxoro va Xiva xonliklari tarixi” (2008 – 2011-yillar), “XIX asrning oxiri – XX asrda O'zbekistonda diniy siyosat va diniy konfessiyalar” (2009 – 2011-yillar), “O'zbekiston Rossiya mustamlakachiligi davrida (1860 – 1917 yillar) 1-jild” (2012-2013-yillar), “O'zbekiston tarixi xrestomatiyasi. 1865 – 1917-yillar” (2012-2013 yillar)[5], “O'zbekiston shaharlari tarixi: an'analar, urbanizatsiya va transformatsiya jarayonlari (eng qadimdan hozirgacha)” (2012 – 2016 yillar), “XIX – XX asr bo'shlarida o'zbek xalqining intellektual-madaniy merosi: an'analar va transformatsiya jarayonlari” (2017 – 2020-yillar) mavzusidagi fundamental va innovatsion tadqiqotlarga rahbarlik qildi. Masalan, amaliy tadqiqotlar loyihalari doirasida O'zbekistonda eng qadimdan to hozirga qadar bo'lgan tarixiy chegarada harbiy ish tarixi hamda tadbirkorlikning shakllanish va rivojlanish tarixi kabi mintqa tarixining muhim masalalari ham tadqiq etilgan. Bu izlanishlar samarasi sifatida “O'zbekistonda harbiy ish tarixi (eng qadimdan hozirgacha)” hamda “O'zbekistonda tadbirkorlikning shakllanish va rivojlanish tarixi (eng qadimdan hozirgacha)” kabi monografiyalar chop etilgan. Shuningdek, mazkur tadqiqotlar natijalaridan O'zbekiston tarixi davlat muzeyi, O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlar tarixi muzeyi va Qatag'on qurbonlari xotirasi muzeyi uchun ekspozitsiya, videorolik va multimediyalar yaratishda ham foydalanilgan.

Dono Ziyayeva ilmiy-tadqiqotlar natijalarini ta'lim tizimiga tatbiq etishga ham alohida e'tibor qaratgan olim edi. Jumladan, oliy o'quv yurtlari tarix fakultetlarining magistratura bosqichi uchun O'zbekiston tarixi va tarixshunosligi, xorijiy tarixshunoslik yo'nalishlarining dolzarb muammolari bo'yicha maxsus kurslar ishlab chiqqan bo'lib, ulardan respublikadagi yetakchi oliy o'quv yurtlari, xususan, O'zbekiston Milliy universiteti va Toshkent shahridagi Inxat universitetida hamon foydalanib kelinmoqda. Bundan tashqari, o'z ilmiy faoliyatini pedagogik faoliyat bilan chambarchas bog'liq holda olib borgan olim tarix fani bo'yicha darsliklar va adabiyotlarni tayyorlash bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qoshidagi ekspert kengashining a'zosi sifatida darsliklarni davr talablari va zamonaviy asosda yangilab borishda ham faol ishtirok etgan edi. Shuningdek, u 2004-yildan O'zbekiston Respublikasi arxivlarining jamoatchilik kengashi raisi sifatida ish olib borib, arxiv manbashunosligi yo'nalishini rivojlantirish va yuqori malakali kadrlar tayyorlashga o'z hissasini qo'shib keldi[1].

Tarix fanlari doktori, professor Dono Ziyoeva tomonidan O'zbekiston tarixiga doir to'rtta monografiya nashr etilgan[6].

Myxokama. Dono Ziyayeva asosan XIX – XXI asr boshlarida “O'zbekiston tarixi”, “O'zbekiston tarixiga oid xorijiy tarixshunoslik” hamda “Arxiv manbashunosligi” yo'nalishlarida o'z ilmiy maktabini shakllantira olgan murabbiylardandir[7]. Bugunga qadar shu yo'nalishlarda uning ilmiy rahbarligida jami 29 ta dissertatsiya himoya qilindi. Shulardan 25 ta fan nomzodi (shu jumladan, 7 ta PhD) va 4 ta fan doktori bo'lib, hozirda mazkur ilmiy maktab vakillari respublikaning deyarli barcha hududlarida ilmiy va pedagogik faoliyat bilan mashg'uldirlar. Shuningdek, olimaning shogirdlari orasida xorijiy, jumladan, Janubiy koreyalik

va qozog'istonlik tadqiqotchilar ham bor. Bundan tashqari, yana 6 nafar tadqiqotchi (4 ta PhD va 2 ta fan doktori ilmiy darajasi uchun) o'z ishini yakunlab, yoqlash arafasida edi.

Shu bilan birga, Dono Ziyayeva tarix fani bo'yicha nomzodlik (O'zbekiston Milliy universiteti) va doktorlik (O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti) dissertatsiyalari himoyasi bo'yicha ixtisoslashgan kengashlar a'zosi (2000 – 2009-yillar), Vazirlar Mahkamasi qoshidagi Oliy attestatsiya komissiyasining ijtimoiy fanlar bo'yicha ekspert guruhi a'zosi (2009 – 2012-yillar), ma'lum bir muddat Tarix instituti qoshidagi ixtisoslashgan kengashning raisi sifatida ilmiy darajali kadrlar tayyorlash ishiga o'z hissasini qo'shib keldi[1].

Olimaning hayot yo'liga nazar tashlar ekanmiz, uning ilmiy qiziqishlari asosan O'zbekistonning Rossiya imperiyasi va sovet mustamlakachiligi davri tarixi bilan bog'langanligining guvohi bo'lamiz. U mazkur davrlarning peshqadam tarixchi mutaxassisi bo'lish bilan birga, mintaqa o'tmishining turli masalalariga bag'ishlangan ko'plab dissertatsiya mavzulariga rahbarlik qildi hamda bu bilan tarixchilar silsilasining yuzaga kelishi, yirik va ko'p tarmoqli ilmiy shajaraning shakllanishiga sabab bo'ldi. Shuningdek, Dono Ziyayevaning tashabbusi va bevosita rahnamoligida ko'plab ilmiy loyihalar muvaffaqiyatli amalga oshirildi. Shu jihatdan, olim tarix fanining chuqur o'rganilmagan, yangi yo'nalishlarini tadqiq etishga ulkan hissa qo'shish bilan bir qatorda, uning istiqbolini so'nggi o'n yilliklar davomida belgilab berishda katta xizmat qildi[8].

Dono Ziyayeva o'z ilmiy maktabi doirasida O'zbekistonning XIX – XX asrlar tarixi va tarixshunosligi, xususan, Vatanimiz tarixiga oid xorijiy tarixshunoslik (ingliz, nemis, fransuz, turk, koreys tillaridagi tadqiqotlar) tahlili, tarixiy manbashunoslik (arxiv manbashunosligi va davriy matbuot), tarixiy va zamonaviy shahar madaniyati, ilm-fan tarixi, qatag'on siyosati, tashqi aloqalar, vaqf mulkchiligi, savdo yo'llari va munosabatlari, sud tarixikabi yo'nalishlarda mutaxassislar tayyorladi[3].

Dono Ziyayeva nafaqat O'zbekiston va MDH mamlakatlari, balki uzoq xorijda ham tanilgan mashhur olimlardan edi. U 2006-yilning yanvar-aprel oylari davomida AQSh davlat departamenti va O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi hamkorligida amalga oshirilgan loyiha doirasida AQShning Sietl shahrida joylashgan Vashington universitetining Yaqin Sharq tillari va madaniyati fakultetida O'zbekiston tarixidan ma'ruzalar o'qigan. Uning mazkur ilmiy ma'ruzalari tinglovchilarda katta taassurot qoldirib, yuqori baholangan va safar yakunida olimaga AQShning ushbu universitetida faoliyatini davom ettirish taklifi ham bildirilgan. Dono Ziyayeva 2006-yilning noyabr oyida Janubiy Koreyaning Koreysshunoslik akademiyasida, 2018-yilning iyunida Xitoy Xalq Respublikasining Sian shahridagi Shanxay pedagogika universiteti (Shanghai Normal University)da ma'ruzalar o'qib, shu universitetning faxriy professori unvoniga sazovor bo'lgan. Shuningdek, u UNESO, SEFIS, Konrad Adenauer, IACD, ESCAS, CESS, International Turkic Academy kabi nufuzli xalqaro tashkilotlar va jamg'armalar tashabbusi va homiyligi ostida o'tkazilgan xalqaro anjumanlarda ma'ruzalar bilan ishtirok etgan.

Olima rahbarligida "O'zbekiston tarixi" ning V jildi, "O'zbekiston tarixi xrestomatiyasi"ning IV jildi va boshqa qator to'plamlar nashr etilgan[9].

Taniqli olim, tarix va tarixshunoslik sohasining etuk vakili, ko'plab shogirdlarlarga ustozlik qilib, o'zining ilmiy maktabini yarata olgan serqirra ijodkor, tarix fanlari doktori, professor Dono Hamidovna Ziyayeva 2021-yilda vafot etdi.

2022-yildan boshlab Dono Ziyayeva nomidagi "O'zbekiston tarixining dolzarb masalalari (XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr oxiri)" 1-umummilliy ilmiy yig'ini to'plami chiqadigan bo'ldi[8]. Mazkur to'plamda atoqli olim, tarix fanlari doktori, professor Dono Hamidovna Ziyayeva nomidagi "O'zbekiston tarixining dolzarb masalalari (XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr oxiri)" 1-umummilliy ilmiy yig'ini doirasida qabul qilinib, nashrga tavsiya etilgan ilmiy maqolalar jamlangan. To'plam tarkibidan o'rin olgan maqolalar mualliflarning ilmiy tadqiqot natijalari va shaxsiy ilmiy qarashlarini o'zida aks ettiradi. Dono Hamidovnaning ilmiy merosini davom ettirish maqsadida an'anaviy ilmiy yig'in tashkil etish haqidagi yaqin hamkasblari va shogirdlari taklifi hamda tashabbuslarining ilmiy jamoatchilik tomonidan iliq kutib olinishi va hatto qo'llab-quvvatlanishi uning sharafiga tashkil etilgan ilk anjumanning o'tkazilishi hamda uning samarasi bo'lmish mazkur to'plamning nashr etilishiga turtki bo'ldi. Ushbu maqolalar to'plami 2022 yilning 10 avgust kuni Dono Hamidovnaga bag'ishlab o'tkazilgan "O'zbekiston tarixining dolzarb masalalari (XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr oxiri)" nomli 1-umummilliy ilmiy yig'iniga taqdim etilgan, maxsus ishchi guruh tomonidan nashrga tayyorlangan ilmiy materiallarni o'z ichiga olgan.

Bugunga qadar uning ilmiy rahbarligida jami 30 ta nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari (4 tasi fan doktrlari) muvaffaqiyatli himoya qilingan. Olimaning shogirdlari nafaqat respublikada, shuningdek Janubiy Koreya, Qozog'iston, Turkiya Oliy o'quv yurtlari va ilmiy muassasalarida faoliyat yuritadilar[3].

Xulosa. Dono Ziyayeva ilmiy jamoatchilik orasida tarixchilar sulolasining munosib vakili va davomchisi edi. Tarix fanining yirik darg'alaridan biri bo'lgan serqirra ijodkor Dono Ziyayeva O'zbekiston

HISTORY

---

tarix fani uchun juda ko'p sermahsul ijod qilgan olimlar sirasiga kiradi. Dono Ziyayeva O'zbekistonning XIX – XX asrlar tarixi, tarixshunosligi va manbashunosligi bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borib, ko'plab fundamental, amaliy va innovatsiya loyihalar doirasida ish olib borgan. Loyihalar natijasida uning ma'sul muharrirligi va ishtirokida o'nlab monografiyalar chop etilgan, o'quv qo'llanmalari va muzey ekspozitsiyalari tayyorlanib, amaliyotga tatbiq etilgan. Dono Ziyayeva o'zidan ulkan ilmiy maktab qoldirgan, tarix fanini rivojlantirishga beqiyos hissa qo'sha olgan fidoyi olima va yoshlarning jonkuyar ustoz edi.

ADABIYOTLAR:

1. *Ziyo nurin taratib. Fan. Toshkent – 2021. 224-b.*
2. https://uz.wikipedia.org/wiki/Dono_Ziyoyeva
3. *O'zbekistonning ma'rifatparvar ayollari. I jild. Fan. Toshkent. 2021.131-b.*
4. *O'zbekiston tarixi (1865 – 1917 yillar). Toshkent. 2014. 750 b.*
5. *O'zbekiston tarixi. Xrestomatiya (1860 – 1917 yillar). (mas'ul muharrir: t.f.d., prof. Dono Ziyoeva) 4 jild. 1-qism. Toshkent: Navro'z. 2014. 501 b.*
6. *O'zbekiston shaharlari XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshida. Toshkent. 2017. 350 b. / XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshida O'zbekiston shaharlari. Toshkent, 2014. 318 b. / Bosmachilik: haqiqat va uydirma. Toshkent. 2000. 32 b. / Turkiston milliy ozodlik harakati. Toshkent: G'afur G'ulom. 2000. 174 b.*
7. <https://www.academia.edu>
8. *Dono Ziyayeva nomidagi “O'zbekiston tarixining dolzarb masalalari (XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr oxiri)”. I-umummilliy ilmiy yig'ini to'plami. Fan.Toshkent – 2022.416-b.*
9. <https://uz/news/tarikhchi-olim-dono-ziyeeva-vafot-etdi-43644>

2009-YIL PARLAMENT SAYLOVLARINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Salimov Sayyodjon Said o'g'li,

Navoiy davlat universiteti tayanch doktoranti

sayyodjon1993@gmail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasiga 2009-yil 27-dekabrda bo'lib o'tgan parlament saylovlarini tashkil etilishining tarixi bayon etilgan. Unda parlament saylovlarining o'ziga xos xususiyatlari, Ekologik harakatdan deputatlarning saylanishi, deputatlarni ro'yxatga olish tartibi, saylovda mahalliy va xorijiy kuzatuvchilarning ishtiroki misollar orqali yoritilgan. Shuningdek, saylovlarni o'tkazuvchi uchastka va okrug saylov komissiyalarining tuzilishi va tarkibi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: Oliy Majlis, parlament, saylov, demokratiya, vakillik, partiya, vakolat, qonun, kollegial, saylov okrugi, saylov uchastkasi, deputat, loyiha, byulleten, Ekoharakat, nizom.

ОСОБЕННОСТИ ПАРЛАМЕНТСКИХ ВЫБОРОВ 2009 ГОДА

Аннотации. В данной статье описана история организации парламентских выборов в Законодательную палату Олий Мажлиса Республики Узбекистан, состоявшихся 27 декабря 2009 года. Описываются особенности парламентских выборов, избрание депутатов от Экологического движения, порядок регистрации депутатов, участие в выборах местных и иностранных наблюдателей. Также разъясняются структура и состав участковых и окружных избирательных комиссий, проводящих выборы.

Ключевые слова: Олий Мажлис, парламент, выборы, демократия, представительство, партия, власть, закон, коллегиальный, избирательный округ, избирательный участок, депутат, проект, бюллетень, Экодвижение, устав.

SPECIFIC FEATURES OF THE 2009 PARLIAMENTARY ELECTIONS

Abstract. This article describes the history of the organization of the parliamentary elections to the Legislative Chamber of the Supreme Council of the Republic of Uzbekistan held on December 27, 2009. It covers the specific features of the parliamentary elections, the election of deputies from the Ecological Movement, the procedure for registering deputies, the participation of local and foreign observers in the elections through examples. It also justifies the structure and composition of the precinct and district election commissions conducting the elections.

Keywords: Supreme Council, parliament, election, democracy, representation, party, authority, law, collegial, electoral district, polling station, deputy, project, bulletin, Eco-Movement, charter.

Kirish. Saylovlar – sof fuqarolik jamiyatiga ega bo'lgan demokratik huquqiy davlatning bir bo'lagi, insonlarning o'z xohish-irodasini erkin bildirishning yo'li, fuqarolarning davlat boshqaruvida ishtirok etishining vositasi hisoblanadi. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda, davlat va fuqarolik jamiyati bosqichma-bosqich modernizatsiya qilinishi natijasida yuqori demokratik talablarga javob beradigan yaxlit saylov tizimi vujudga keldi. Saylovchilarning saylov jarayonlarida erkin ishtirok etishi va faol qatnashishi uchun lozim bo'lgan huquqiy asoslar va moddiy texnik baza yaratildi. Shu o'rinda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning fikrlarini eslash o'rinlidir. “Ma'lumki, biz bugun yurtimizda erkin va ozod, adolatli, insonparvar jamiyat barpo etmoqdamiz. Shu borada, avvalo, odamlarimizning halol mehnatiga hurmat bilan qarash, ularning qadr-qimmatini munosib baholashni biz o'zimizning bosh maqsadimiz, deb bilamiz” [1]. Hokimiyatlarning bo'linish prinsipiga ko'ra yetakchi bo'g'in hisoblangan qonun chiqaruvchi hokimiyat – Oliy Majlis muhim ahamiyatga egadir. Sababi parlament fuqarolar uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan qonunchilik jarayoni bilan shug'ullanadi. “Demokratik davlatda qonun ijodkorligi davlat hokimiyati shakllaridan biri – qonun chiqarish hokimiyatini ro'yobga chiqarish vositasidir”[2]. Shunday ekan, parlamentni tashkil etishdagi jarayon bo'lmish parlament saylovlari ham muhim ahamiyatga egadir. Jumladan, 2009-yilda bo'lib o'tgan navbatdagi parlament saylovi ham mustaqil O'zbekiston Respublikasi saylov tizimi uchun alohida voqelik sifatida belgilandi. “O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 117-moddasiga muvofiq joriy yil yil dekabr oyining uchinchi o'n kunligi birinchi yakshanbasida, ya'ni 27-dekabr mamlakatimizda Oliy Majlis

Qonunchilik palatasiga va mahalliy davlat hokimiyatining vakillik organlariga saylovlar o'tkaziladi" [3]. Avvalambor, ushbu yilda bo'lib o'tgan parlament saylovining, oldingi yillarda bo'lib o'tgan Qonun chiqaruvchi hokimiyatga saylovlardan qator farqlari va o'zgarishlar mavjud edi. Buning asosiy sababi, barchamizga ma'lumki 2008-yilda "Saylov to'g'risidagi Qonun hujjatlarining takomillashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonunlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish haqida" [4] gi Qonunning qabul qilinishi bo'ldi. Ushbu Qonun yurtimizda saylovga oid bo'lgan demokratik o'zgarishlarning yorqin misoli bo'ldi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Endi bevosita 2009-yil 27-dekabr kuni bo'lib o'tgan saylovga tayyorgarlik jarayonlari va saylovni tashkil etishga to'xtalsak. Ma'lumki, saylov kompaniyasiga 22-sentabr kuni start berildi. Saylov arafasida bo'lib o'tadigan eng muhim voqealardan biri bu tegishli saylov uchastkalari tomonidan saylovchilar ro'yxatini tuzish hamda tegishincha o'z saylov uchastkasida osib qo'yish hisoblanadi. "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisga saylov to'g'risida"gi Qonunning 32-moddasida bu haqida berilgan bo'lib unda tegishincha "Saylov kuniga qadar yoki saylov kuni o'n sakkiz yoshga to'ladigan, ro'yxat tuzilayotgan vaqtda mazkur saylov uchastkasi hududida doimiy yoki vaqtincha istiqomat qilib kelayotgan fuqarolarning familiyalari saylovchilar ro'yxatiga kiritiladi. Har bir saylovchi faqat bitta saylovchilar ro'yxatiga kiritilishi mumkin" deb yozib qo'yilgan. Demak, saylov uchastkasi tomonidan saylovchilar ro'yxatini tuzish muhim jarayon bo'lib bunda birinchi navbatda yosh senzi inobatga olinishi lozim. Aynan saylov kuni yoki saylovgacha tegishli yoshga yetgan bo'lish saylov huquqini kafolatlaydi. Ushbu normada, saylov uchastkasiga fuqarolarning istiqomat qilishi bo'yicha tegishli ma'lumotlarni tuman va shahar hokimliklari taqdim etishi ko'zda tutilgan. Tegishli harbiy qismlardagi harbiy xizmatchi-saylovchilarning shuningdek ularning oila a'zolari bo'yicha ma'lumotlarni esa harbiy qismlarning komandirlari taqdim etishi nazarda tutilgan.

"O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasiga saylov o'tkazuvchi uchastka saylov komissiyalari ishini tashkil qilish tartibi to'g'risidagi yo'riqnomaga muvofiq, saylovchilar ro'yxati tanishish uchun qulay joyda osib qo'yilishi lozim. Har bir fuqaro saylovchilar ro'yxatida borligini, o'zining familiyasi, ismi, otasining ismi, tug'ilgan yili va manzili to'g'ri ko'rsatilgani bilan tanishish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak"[5]. Ko'rib turganimizdek 2009-yil 27-dekabr kuni bo'lib o'tadigan Qonunchilik palatasiga saylovlarda barcha saylovchilar uchun teng sharoitlar mavjud qilingan edi.

"O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to'g'risida"gi Qonunning 6-moddasi saylovga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazishdagi oshkoralikka bag'ishlangan bo'lib, belgilangan normaga binoan Qonunchilik palatasi sayloviga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazishni saylov komissiyalari ochiq va oshkora amalga oshiradilar deb qayd etilgan. Albatta, kuzatuvchilarning saylovlarda ishtirok etishi demokratik saylovlarning ochiq va oshkora o'tkazilishida muhim omil hisoblanadi. Sababi saylovda ham mahalliy ham xorijiy kuzatuvchilarning ishtiroki uning umumiylik, erkinlik va tenglik tamoyillari asosida o'tishiga zamin hozirlaydi. "O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasining 2009-yil 17-sentabrdagi qarori bilan "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasiga saylovda boshqa davlatlar, xalqaro tashkilotlar va harakatlardan qatnashadigan kuzatuvchilar to'g'risida"gi Nizomi qabul qilindi" [6].

Ana shu Nizom talablaridan kelib chiqqan holda xalqaro kuzatuvchilar Markaziy saylov komissiyasining O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi orqali yuborilgan taklif xatiga binoan saylovlarga tashrif buyurishadi. Xalqaro kuzatuvchilar yurtimizga tashrif buyurgach Tashqi ishlar vazirligi tomonidan ro'yxatga olinadi. Ularning faoliyat ko'rsatishiga bevosita Markaziy saylov komissiyasi tomonidan yordam beriladi. Ular vatanimizda bo'lib turgan vaqtda davlat himoyasida bo'lishadi. "Xalq hokimiyatchiligi demokratiyaning bevosita (to'g'ridan-to'g'ri) va bilvosita (vakillik) shakllarida yuz beradi".[7]. Demak, bilvosita demokratiyani amalga oshirishda saylovning o'rni katta. Mamlakatda saylovlarning qanchalik demokratik ruhda o'tganligini baholashda esa xorijiy va mahalliy kuzatuvchilarning ishtiroki muhimdir. Xalqaro kuzatuvchilar asosan ikki bosqichli monitoring kuzatish ishlarini yo'lga qo'yishadi. Birinchisi, uzoq muddatli kuzatuv bo'lib, bunda ular saylovlarga tayyorgarlik ko'ruvchi tegishli vakolatli organ xodimlari bilan uchrashishadi va saylovlar bo'yicha yakuniy xulosa berishadi, ikkinchisi turi qisqa muddatli bo'lib odatda bu kuzatuvchilar saylovga 3-5 kun qolganda kelishadi va asosan saylov kuni monitoring ishlarini amalga oshiradi. "Agar 1994-yilda Oliy Majlisga bo'lib o'tgan saylovda 12 mingdan ziyod mahalliy kuzatuvchilar, xorijiy davlatlar va xalqaro tashkilotlardan yuzga yaqin kuzatuvchilar ishtirok etgan bo'lsa, 2004-yildagi saylovda esa 40 mingga yaqin nahalliy hamda dunyoning 32 davlati va bir qator xalqaro tashkilotlardan (YXHT, MDH, SHHT) 228 nafar xorijiy (xalqaro) kuzatuvchi qatnashdi" [8].

Demak, yuqorida berilgan raqam orqali xulosa qiladigan yurtimizda bo'lib o'tgan parlament saylovlarini kuzatish yildan-yilga oshib bormoqda. Xalqaro doiradagi ekspertlar soni ham mos ravishda oshib bormoqda. Endi esa 2009-yilgi Qonunchilik palatasi saylovlariga tashrif buyurgan kuzatuvchilar xususida to'xtalib o'tsak. "Saylovga tayyorgarlik ko'rish va o'tkazishni ochiq va oshkoralik sharoitida tashkil

etilishini ta'minlash maqsadida hozirga qadar 22926 ta siyosiy partiyalarning vakolatli vakillari, 22230 ta mahalliy va 40 ga yaqin davlatlar hamda 4 ta xalqaro tashkilotlardan 300 ga yaqin xorijiy kuzatuvchilar ro'yxatdan o'tkazildi [9]. Ular o'z vazifalarini mustaqil, ochiq va oshkora amalga oshirib milliy qonunchilikka va saylovlarning xalqaro standartlariga mos ravishda siyosiy betaraflik bilan yondashib yurtimizdagi demokratik saylovlarni o'tkazishda munosib hissalarini qo'shishgan.

“O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to'g'risida”gi Qonunning 7-8-moddalariga binoan Qonunchilik palatasiga saylovlarni o'tkazuvchi saylov okruglarini va saylov uchastkalarini tuzish tartibi va normasi belgilab berilgan. Tegishincha saylov okruglari, qoida tariqasida O'zbekiston Respublikasining butun hududida saylovchilar soni teng holda tuzilishi belgilab o'tilgan. Shunga binoan 2009-yil 27-dekabrda bo'lib o'tgan parlament saylovlarida quyidagicha okrug va uchastkalar tashkil etilgan edi. “O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasiga deputatlar saylovini o'tkazuvchi 135 ta saylov okruglari, 8 ming 447 ta saylov uchastkalari, shu jumladan xorijiy mamlakatlardagi vakolatxonalarimiz huzurida 44 ta saylov uchastkalari tashkil etilib, ularning 77000 ga yaqin shaxsiy tarkibi shakllantirildi. Okrug va uchastka saylov komissiyalarining to'laqonli faoliyat yuritishlari uchun zarur barcha shart-sharoitlar yaratib berildi”[10]. Markaziy saylov komissiyasi tomonidan okrug komissiyalari belgilangan qonun normalariga ko'ra tashkil etildi. Masalan, okrug komissiyalarining a'zolari biror-bir siyosiy partiya a'zosi bo'lishi mumkin emasligi to'g'risidagi talabga rioya qilindi. Okrug komissiya a'zolariga asosan fan, ta'lim, sog'liqni saqlash, fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish sohasida mehnat qilib kelayotgan xodimlar, shuningdek, kasaba uyushmalari, mahalla faollari, yoshlar tashkilotlaridan fuqarolar jalb etilgan holda tashkil etildi. “Okrug saylov komissiyalari a'zolari orasida 30 yoshgacha bo'lganlar – 8% ni tashkil etadi. Xotin-qizlar – 20 % dan ziyod. Okrug saylov komissiyalari tarkibida o'ndan ortiq millat vakillari bor. Ularning ko'pchiligi, ya'ni 90 % oliy ma'lumotga ega bo'lib, komissiya tarkibida 12 nafar fan doktori, 27 nafar fan nomzodlari bor. Ayni paytda okrug saylov komissiyalari a'zolarining 69% avval ham saylovlarni tashkil etish va o'tkazishda bevosita ishtirok etgan tajribali kishilardir”[11]. Ushbu ma'lumotlar orqali ko'rishimiz mumkinki 2009-yil bo'lib o'tgan parlament saylovlari davrida tashkil etilgan okrug saylov komissiyalari tarkibi saylov sohasida shaxsiy ish tajribasiga ega bo'lgan, asosan oliy malumotli xodimlardan tashkil topgan edi. Bu holat saylovlarni yanada yuqori sur'atda o'tishiga xizmat qilganligiga tarix guvoh.

“O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to'g'risida”gi Qonunning 21-moddasida har bir siyosiy partiya saylovda ishtirok etish uchun taqdim qiladigan hujjatlar berilgan. Bu saylov kampaniyasi davridagi eng muhim jarayonlardan biri hisoblanadi. Sababi ana shu jarayondan keyin siyosiy partiyalarga tegishli saylovlarda qatnashish huquqini beradi. Ushbu normaga binoan deputatlikka nomzod ko'rsatish vakolatini olish uchun siyosiy partiyalar saylovga kamida yetmish kun qolganida tegishli viloyat, tuman, shahar saylov komissiyasiga siyosiy partiyaning rahbari imzolagan saylovda qatnashish to'g'risidagi ariza va saylov kompaniyasi boshlanganligi e'lon qilingan kundan kamida to'rt oy oldin ro'yxatga olinganligi to'g'risidagi ma'lumotnomani hamda tegishli imzo varaqalarini taqdim etishi lozim. Ana shu jarayonlardan kelib chiqib 2009-yil 27-dekabrda kuni Qonunchilik palatasi saylovlarida qatnashish uchun to'rtta siyosiy partiya ro'yxatga olingan edi. “...Markaziy saylov komissiyasi arizalar kelib tushish tartibiga ko'ra: 2009-yil 17-oktabrdagi 426-son va 427-son qarorlari bilan – O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi va O'zbekiston “Adolat” sotsial-demokratik partiyasiga, 2009-yil 18-oktabrdagi 428-son va 429-son qarorlari bilan – Tadbirkorlar va ishbilarmonlar harakati – O'zbekiston Liberal-demokratik partiyasiga hamda O'zbekiston “Milliy tiklanish” demokratik partiyasiga O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qonunchilik palatasiga saylovda qatnashishga ijozat berdi” [12].

Muhokama. Saylov – kuchli fuqarolik jamiyati ega demokratik huquqiy davlatning ajralmas bir bo'lagi hisoblanadi. Saylov orqali mamlakat o'zining demokratiya tamoyillarini jahon hamjamiyati oldida namoyon qiladi. Bu galgi saylovlarning o'ziga xosligi u yangi sifat bosqichiga ko'tarildi. “O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasiga deputatlar saylovi 2009-yil 27-dekabrda bo'lib o'tdi. Bir deputatlik mandati uchun 99 ta saylov okrugida 4 nafardan nomzod, 36 ta saylov okrugida 3 nafardan nomzod kurash olib bordi. Mamlakatimiz bo'yicha saylovchilar ro'yxatiga 17215700 nafar saylovchining familiyasi kiritilib, ovoz berishda 15 million 108 mingdan ortiq yoki saylovchilarning 87,8 foizi qatnashdi” [13]. Ushbu ma'lumotni tahlil qiladigan bo'lsak, saylovning eng muhim bo'g'inlaridan biri bo'lgan ko'ppartiyaviylik prinsipi amalda namoyon bo'lganini ko'rishimiz mumkin. Zero har bir okrugda kamida 3 nafardan nomzodni deputatlik mandati uchun kurash olib borgan. Buni oldingi parlament saylovi bilan solishtiradigan bo'lsak ijobiy o'zgarishlarni ko'rishimiz mumkin. “...Natijada 5 ta saylov okrugida ikki nafardan, 23 ta saylov okrugida – uch, 55 ta saylov okrugida – to'rt, 32 ta okrugda – besh, 5 ta okrugda olti nafardan nomzod bir deputatlik mandati uchun kurash olib bordi” [14]. Fuqarolarimizning aksariyat ko'pchilik qismining qatnashgani bois ushbu saylov fuqarolik jamiyatining yuqori yetuklik darajasini

namoyish etganligini, yurtimizda saylovchilarning erkin fikrini bildirishi ta'minlanganini, respublikamiz davlatchiligi suveriniteti asoslari mustahkam qo'yilganini yana bir bor isbotlab berdi.

Xulosa va natijalar. Mamlakatimizda so'nggi yillarda olib borilayotgan ochiqlik, oshkoralik siyosati natijasida jamiyatimizda tub o'zgarishlar sodir bo'ldi. Bu holat bo'lib o'tgan parlament saylovlarida ham o'zining yaqqol ifodasini topdi. Fuqarolarimiz mana shu Vatan taqdiriga befarq qaramagan holda saylovda ishtirok etib o'zlarining munosib deb topgan nomzodlarga o'z ovozlari berishdi. Yuqoridagi fikrlardan xulosa qiladigan bo'lsak ushbu yilda bo'lib o'tgan parlament saylovlari avvalgi parlament saylovlaridan quyidagilar bilan farq qildi.

Birinchidan: Ma'lumki, 2008-yilda "Saylov to'g'risidagi Qonun hujjatlarining takomillashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonunlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish haqida" gi Qonun qabul qilindi. Ushbu Qonunning 4-moddasiga binoan jamiyatni demokratlashtirish va yangilash borasida Qonun chiqaruvchi hokimiyatning rolini oshirish va o'rnini yanada mustahkamlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputatlari soni 120 nafardan 150 nafarga oshirildi. Yuqoridagi moddaning ikkinchi qismida Qonunchilik palatasining 135 nafar deputati hududiy bir mandatli saylov okruglari bo'yicha ko'ppartiyaviylik asosida umumiy, teng, to'g'ridan-to'g'ri saylov huquqi asosida yashirin ovoz berish yo'li bilan saylanishi belgilab berildi.

Ikkinchidan: mamlakatimizda, fuqarolik jamiyati institutlari doimiy ravishda qo'llab-quvvatlanib kelinmoqda, ularning jamiyatning siyosiy hayotida ishtirok etishi uchun barcha shart-sharoitlar yaratib berilmoqda. Ulardan biri "Ekologik harakat" hisoblanadi. Ma'lumki XXI asrga kelib jahon hamjamiyati oldida bir qadar hal qilinishi lozim bo'lgan global muammolar mavjud. Jumladan dunyo bo'yicha qator ekologik xavflar: toza ichimlik suvining kamayib ketishi masalasi, ozon qatlamining yemirilishi, koinotga zaharli gazlarning chiqishi va hokazolar nafaqat mintaqaviy balki global muammo sifatida barcha davlatlarni hushyorlikka chorlamoqda va ushbu muammolarni hal etish uchun barcha birdek harakat qilishi lozimligi belgilanmoqda. Ushbu yildagi Qonunchilik palatasiga saylovlarning yana bir ahamiyatli tomoni o'n besh nafar deputat O'zbekiston Ekologik harakatidan saylanishi bo'ldi. Zero, atrof-muhitni asrab avaylash va bunda kerakli qonunchilik bazasini shakllantirish maqsadida ham shunday qarorga kelingan edi. "2009-yil 27-dekabr kuni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasiga O'zbekiston Ekologik harakatidan deputatlar saylovi o'tkazildi. Ekoharakatdan Qonunchilik palatasining 15 nafar deputati mazkur harakatning oliy organi – Konferensiyasi tomonidan saylangan." [15].

Demak, Ekoharakatdan saylangan deputatlar ham respublikamizda bo'lib o'tgan umumiy saylov kunida harakat a'zolari tomonidan yashirin ravishda tegishli saylov prinsplariga amal qilgan holatda saylangan. "Ekoharakatdan 15 deputat MSKning 2009-yil 17-sentyabrdagi 417-son qarori bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputatligiga nomzodlar ko'rsatish va ularni saylash tartibi to'g'risida" gi nizom talablariga to'liq rioya qilgan holda saylangani ma'lum bo'ldi. Ekoharakatdan deputatlar sayloviga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazish ochiq va oshkora amalga oshirildi.

Uchinchidan: Siyosiy partiyalar saylovda qatnashish huquqini olishi uchun o'z tarafdorlaridan ellik ming nafar saylovchining imzosini to'plashi lozim edi. Bo'lib o'tgan saylovlar oldidan ushbu norma ham tegishincha o'zgartirilib ellik ming nafar saylovchi o'rniga qirq ming nafar saylovchining imzosi to'planishi kiritildi. Bu holat siyosiy partiyalar ishini osonlashtirish bilan birga ularning saylov jarayonlaridagi ma'suliyatini ham oshishiga olib keldi.

To'rtinchidan: 2009-yilda bo'lib o'tgan saylovlar mamlakatimizda saylov qonunchiligi liberallashtirayotgan va takomillashtirayotgan bir sharoitda o'tgan edi. Ana shunday o'zgarishlardan biri shubhasiz saylov qonunchiligiga siyosiy partiyalarning vakolatli vakili institutining joriy etilishi bo'ldi. Unga saylov uchastkalarida ovozlarni sanab chiqishda, shuningdek, imzo varaqalarining to'g'ri to'ldirilganligini tekshirish huquqi berildi. Demak, 2009-yil 27-dekabr kuni bo'lib o'tgan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasiga navbatdagi saylovlar O'zbekiston parlamentarizmi shakllanishi uchun navbatdagi yirik qadam bo'ldi. Sababi ushbu yilda tarkib topgan Oliy qonun chiqaruvchi hokimiyat mamlakatimiz fuqarolari uchun ahamiyatli bo'lgan ko'plab qonunlarni qabul qildi. Bunga tarix guvohdir.

ADABIYOTLAR:

1. Мирзиёев Ш. М. "Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз" 1-жилд-Т; Ўзбекистон, 2017-В.96.
2. Одиқориев Х.Т. "Икки палатали парламент шaroитида қонунчилик жараёни" Т- Ўзбекистон 2005 40 бет 13-б
3. Ўзбекистон Республикаси Марказий Сайлов Комиссияси Ахборотномаси, 2009-№ 1-2 (19-20) 4-бет.

4. Сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатлари такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонунларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида <https://lex.uz/docs/1421428>
5. Сайлов комиссияларининг долзарб вазифалари // Халқ сўзи, 2009-й 22-декабрь №245 (4908) Б.1
6. Халқаро кузатув институти демократия омили Ж.Содиқов // Халқ сўзи, 2009-й 23-декабрь №246 (4909) Б.3
7. Раҳмонкулов.Ҳ "Инсонпарвар давлат конституцияси" - Т: Янги аср авлоди, 2014 - 256 б, 150-б
8. Халқаро кузатув институти демократия омили Ж.Содиқов // Халқ сўзи, 2009-й 23-декабрь №246 (4909) Б.3.
9. Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси жорий архиви I-фонд, I-рўйхат, 375-йиғма жилд, 188-варақ;
10. Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси жорий архиви I-фонд, I-рўйхат, 375-йиғма жилд, 187-варақ;
11. Ўзбекистон Республикаси Марказий Сайлов Комиссияси Ахборотномаси 2009-№ 3-4 (21-22) 6-бет
12. Ўзбекистон Республикаси Марказий Сайлов Комиссияси Ахборотномаси 2009-№ 3-4 (21-22) 7-бет.
13. Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси жорий архиви I-фонд, I-рўйхат, 375-йиғма жилд, 45-варақ;
14. Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси жорий архиви I-фонд, I-рўйхат, 302-йиғма жилд, 5-6-варақлар;
15. Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси жорий архиви I-фонд, I-рўйхат, 375-йиғма жилд, 79-варақ;

BUXORO AMIRLIGIDAGI 1917-YIL APREL VOQEALARINING TURKISTON MATBUOTIDA YORITILISHI

Nosirov Sherzod O'ktam o'g'li,
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti
ORCID iD: 0009-0005-8166-5286
s.u.nosirov@buxdu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada Rossiyadagi fevral inqilobi natijasida Buxoro amirligida 1917-yil aprelda sodir bo'lgan islohotlar o'tkazish to'g'risida amir farmonining e'lon qilinishi ortidan vujudga kelgan fojeaviy holatlarning Turkiston o'lkasi mahaliy matbuoti sahifalarida yoritilishi, Turkiston aholisining Buxorodagi islohotlar jarayonini kuzatib borishda matbuotdan foydalanganliklari, Buxorodagi fojealarning oqibatlari xususida matbuotda e'lon qilingan maqola va xabarlar tahlili aks ettirilgan.

Kalit so'zlar: islohot, manifest, gazeta, matbuot, Miller, "Hurriyat" gazetasi, "Najot" gazetasi, mulla, qozikalon, Kogon.

ОСВЕЩЕНИЕ В ТУРКЕСТАНСКОЙ ПРЕССЕ АПРЕЛЬСКИХ СОБЫТИЙ 1917 ГОДА В БУХАРСКОМ ЭМИРАТЕ

Аннотация. В статье анализируется освещение трагических событий, произошедших в Бухарском эмирате в апреле 1917 года после провозглашения указа эмира о реформах в Бухарском эмирате в результате Февральской революции в России, использование прессы населением Туркестана для наблюдения за ходом реформ в Бухаре, а также анализ статей и репортажей, опубликованных в прессе, о последствиях трагедий в Бухаре.

Ключевые слова: реформа, манифест, газета, пресса, Миллер, газета «Хуррият», газета «Нажот», мulla, казикалон, Каган.

COVERAGE OF THE APRIL EVENTS OF 1917 IN THE EMIRATE OF BUKHARA IN THE TURKISTAN PRESS

Abstract. This article analyzes the coverage of the tragic events that occurred in the Bukhara Emirate in April 1917 following the proclamation of the Emir's decree on reforms in the Bukhara Emirate as a result of the February Revolution in Russia, the use of the press by the Turkestan population to monitor the reform process in Bukhara, and the analysis of articles and reports published in the press about the consequences of the tragedies in Bukhara.

Keywords: reform, manifesto, newspaper, press, Miller, "Hurriyat" newspaper, "Najot" newspaper, mullah, qazikalon, Kagan.

Kirish. Tarixni to'la-to'kis o'rganib bo'lmaydi, faqat qaysidir bir voqelik haqida manbalarga tayangan holatda tahliliy natijalarga erishish mumkin. Tarixni manbalar asosida o'rganish, bir manbadagi ma'lumotlarni boshqa manbalar bilan to'ldirish natijasida o'tmishda sodir bo'lgan turli-tuman voqealarning sodir bo'lish sabablari, xronologiyasi va oqibatlari haqida xulosalarga kelish mumkin.

Hozirgi zamonda tarixni o'rganish bo'yicha manbalar orasida matbuot nashrlarining ham salmog'i ortib bormoqda. Ularning muhimlik jihatini isbotlashning hojati ham qolgani yo'q. Matbuot materiallari hozirgi yozuvda bo'lmasa bu uning qiymatini yanada oshiradi. Buxoro amirligi tarixini o'rganishda ham Turkiston o'lkasida nashr qilingan bir qator mahaliy nashrlar mavjudki, ular eski o'zbek tilida va arab imlosida toshbosma shaklda bosib chiqarilgan. Ularni joriy imloga o'girish va ilmiy jamoatchilika tadqim qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Mavzuni o'rganishda mavzu davri nuqtayi nazaridan kelib chiqib birlamchi hisoblangan manbalar va ularning turli tahlillariga bag'ishlangan qarashlar va fikrlar berilgan adabiyotlar va yangi o'rganilayotgan matbuot materiallariga murojaat qilinadi. Ularni quyidagicha guruhlariga bo'lish mumkin.

1. Mavzuni yoritishda asos bo'ladigan matbuot nashrlari
2. Jadid marifatparvarlarining qarashlari aks etgan adabiyotlar.
3. Matbuot nashrlarining tahlillariga bag'ishlangan tadqiqotlar

Tahlil va natijalar. Rossiya imperiyasining 1917-yil fevralda tugatilishi natijasida Rossiyadagi yangi hukumat va Buxoro amirligi o'rtasidagi keyingi munosabatlar asosiy kun tartibiga aylanadi. Inqilob natijasida podshohning ag'darilishi Buxorodagi hukumatning ham ushbu voqealarning Buxoroda takrorlanmasligi uchun bir qator amaliy ishlar qilishga chorlaydi. Jumladan, jadid taraqqiyparvarlaridan biri Sadridin Ayniy (1878-1954) o'zining "Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar" asarida Buxoro hukumatining Rossiyaga yuborgan telegrammasidan ushbu ma'lumotni keltiradi: "Homiyimizga taqlid qilib biz ham islohotga hozirmiz"[1:270]. Natijada Buxoro amirligida XX asrning dastlabki 20 yilida sodir bo'lgan voqealar orasida butun Turkiston o'lkasidagi musulmonlarning diqqatini o'ziga jalb qilgan 1917-yil apreldagi voqealar sodir bo'ladi. Ushbu voqealar haqidagi gap-so'zlar Turkistonning barcha yirik shaharlarida musulmonlar orasida tarqaladi. Buxoroda sodir bo'layotgan voqealar haqida Turkiston musulmonlari mahaliy matbuotda e'lon qilingan maqola va xabarlardan voqif bo'lib turganlar.

Rossiyadagi fevral inqilobidan so'ng Turkiston o'lkasida bir qator matbuot nashrlar chiqa boshladi. Ushbu matbuot nashrlaridan biri bo'lmish Samarqandda nashr qilinayotgan "Hurriyat" gazetasida 1917-yil Buxorodagi voqealar doimiy ravishda berib borilgan. Yirikroq ahamiyatli voqealar haqida esa har bir sonda ma'lumotlarga duch kelish mumkin. Rossiyadagi inqilob butun Turkiston aholisining hayotini o'zgartirib yubordi. O'z vaqtini kutib turgan siyosiy tashkilotlar harakatga keldi. Ulardan tashqari oddiy xalq ham voqealarning rivojiga diqqat bilan e'tibor berib borishdi. Gazetaning 1917-yilda bosib chiqarilgan 1-sonida "Buxoroda islohot", 2-sonida "Buxoro urushi", 3-sonida "Buxoro hodisasi", 5-sonida "Buxoro hodisasi", "Buxoro voqealari", 6-sonida "Buxoro voqealar", 9-sonida "Buxoroda" nomi ostidagi maqola va xabarlarda Buxorodagi islohotkorona harakatlar va ularning yakunlari haqida ma'lumotlar berilgan.

"Hurriyat" gazetasining 1-sonida e'lon qilingan xabar nomi ostida "9-aprel" deb yozilgan bo'lib, ushbu kunda Buxoroda sodir bo'lgan voqelikning qisqacha mazmuni berilgan. Unga ko'ra Buxoro amirining imzolagan Buxoroda tub islohotlarni amalga oshirishga mo'ljallangan "manifest" ini qo'llab-quvvatlab kelgan taraqqiyparvarlarga Buxoro mullalarining bir qismi qarshi chiqib mashrutachilar(islohot tarafdorlari)ni qo'lga olmoqlikni, farmon nusxasi va o'zlarining lavozimdan tushirilgan odamlarini talab qilganlar. Ammo Rossiyaning Buxorodagi vakili Millerning sa'y-harakatlari bilan rus askarlari voqealarga aralashib vaziyatni tinchlantirganlar. Tabiiyki voqealar xususida to'laroq ma'lumotlar mavjud bo'lmaganligi uchun gazetadagilar ushbu voqeani qisqacha yoritganlar[2].

Ammo Buxoro voqealari haqida to'laroq ma'lumotlar yetib kelgach, gazetaning keyingi sonlarida ham bir qator xabarlar berilgan. Jumladan, gazetaning 2-sonida "Buxoro isyoni borasinda Rusiya safiri(elchi, vakil) Millerning bayoni" sarlavhasi ostida voqealar haqida yangi ma'lumot bosiladi. Rossiyaning Buxorodagi vakili Miller voqealarda Buxoro ulamosini ayblaydi va ularning orqasidan ergashgan oddiy mullalarni tanqid qiladi. "Uzun vaqt tartibladurg'on barcha munozarani tamom qilib, takror qiladurmankim Buxoro hukumatig'a Rusiya yangi hukumatig'a muvofiqat qilib, qon to'kilmasdan va yaroq istemol qilinmasdan Buxoroda islohot joriy qilmoqni necha dafa taklif qilgandurman"[3]-deb Buxorodagi islohotlar masalasida Rossiyadagi yangi hukumat kabi pozitsiyada turganini aytadi.

Gazetaning 3-va 5-sonlarida ushbu gazetaning muharriri, Samarqandlik jadid ma'rifatparvarlaridan bo'lgan Akobir Shomansurov "Buxoro hodisasi" nomi ostida davomli tarzda Buxoroda islohotlar o'tkazish to'g'risida manifest e'lon qilinganidan so'ng sodir bo'lgan voqealarni batafsilroq yoritilgan.

A.Shomansurovning ta'kidlashicha, Buxorodagi islohotlarni Buxoro musulmonlari bilan birga u yerda yashayotgan ruslar ham kutayotgan edi. Farmondan ilgari qozikalon, rais va islohot muxolifi bo'lgan amaldorlarning lavozimidan olinganligi qayd etiladi. Bundan anglashiladiki, islohot ishiga qarshi kim bo'lsa ham ayab o'tirilmagan. Shuning uchun islohot haqidagi farmonda Buxoroning taraqqiyoti uchun yetarli o'zgarishlar berilmagan bo'lsada, bu kelajakdagi katta ijobiy o'zgarishlarning boshlanishi sifatida xalq tomonidan iliq qarshi olingan. Yuqoridagi amaldorlarning lavozimidan olinganligi ham bu masalaning ijobiy hal bo'lishi oldidagi to'siqni yo'q qilgandek ko'ringandi. Ammo vaziyatning davomini quyidagicha keltiradi: "Ertasi kuni besh minglik nafardan iborat bir dasta namoyishchilar qizil bayroqlar ko'tarib "Yashasin shariat!", "Yashasin amir hazratlari!" "Yashasin ozod Rusiya va Buxoro" tovushlari ila registong'a qarab harakat qildilar. Bul asnoda qora guruhlarining o'n minglik nafarlik bir dastasi "mashrutiyat: toza din, yangi shariat!" faryodlari ila namoyishchilarning oldini bog'ladilar"[4]. Vaziyat shu darajaga yetib boradiki, yangi tayinlangan va aynan amir farmonini o'qib eshittirgan, islohot tarafdori bo'lgan qozikalon Sharifjon mahdum Sadri Ziyo vahshiyona tarzda urib, tishlari sindirilgan. Faqatgina amirning buyrug'i bilan juda yomon ahvolda arkka olib kirilgan. Holatni o'z qo'lga olishga uringan vakil Miller ham o'z jonini zo'rg'a qutqarib qoladi. Mullalar ark maydonini butun ishg'ol qilib, darborg'a keladigan barcha yo'llarni bog'lab oladilar. Ularning talablari orasida taraqqiyparvarlarni raisini taslim bo'lishi ham bor edi. Bu orada taraqqiyparvarlarning aksariyasi Buxorodan qochgan ba'zilar esa zindonga tashlangan edilar.

Islahotga qarshi guruhning qurollangan qismlari Buxoroga kelayotganligi xabari olingach Yangi Buxoro ijroiya qo'mitasi Samarqandga telegramma yo'llab yordam chaqiradi. Samarqanddan kelgan askarlar, Yangi Buxoro qo'mitasi a'zolari, ishchilar va askarlar sho'rosining namoyondalari va farmon e'lon bo'lgan kunda Samarqanddan kelgan Samarqand ijroiya qo'mitasining a'zolari Miller boshchiligida Eski Buxoroga bordilar. Voqeaning keyingi tafsiloti quyidagicha berilgan: "Askarlar registon maydonini ishg'ol qilib sefir boshqa shaxslar ila qo'shbeining oldig'a chiqdilar, Ular qo'shbegidin talab qildilarkim mulla va avomlarning fasodini daf aylab, isyonchilarni tezlik ila jazo berib, zindong'a solingan taraqqiyparvarlarni darhol ozod qilsun va ham ularg'a mundan keyin hech bir ziyon va zahmat yetkurilmasig'a zamin bo'lsun. Qo'shbegi bu talablarning barchasini anjomg'a keltirmoqg'a maqsadi bo'lgandan keyin, qo'mita a'zolari zindonxonani bir boshdan qarab chiqdilar kim mabodo taraqqiyparvarlardin biron nafari unda qolgandurmi deb. Undan so'ngra yarim kecha ular shahardin chiqib keldilar"[5]. Shuningdek, islohotdan oldin lavozimidan olingan qozikalon va rais qayta lavozimiga tayinlanganligi ham qayd etib o'tilgan.

Buxorodagi ushbu voqelik to'g'risida "Hurriyat" gazetasining 1917-yildagi 5-va 6-sonlarida Buxoroda farmon e'lon bo'lgan kunda Samarqanddan kelgan Samarqand ijroiya qo'mitasining a'zolaridan Mahmudxo'ja Behbudiy ham "Buxoro voqealari" nomi ostida maqola e'lon qiladi. Behbudiy bergan ma'lumotlarning qimmatlilik darajasi yuqori bo'lib u voqealar sodir bo'lgan joyda o'zi bo'lgan va vaziyatni to'liqroq va haqqoniyroq yoritib bergan. Ushbu maqolani Behbudiy keyinchalik o'ziga qarshi qilingan tuhmat sababli gazetaga bergan desak to'g'ri bo'ladi. Sababi Mahmudxo'ja Behbudiy jarayonda shaxsan qatnashib Buxoro yoshlarini farmondan keyin amalga oshirmoqchi bo'lgan namoyishlariga qarshi chiqqan, buning o'rniga ularga foydaliroq takliflar bergan[6]. Ammo Behbudiy shaharni tark etgach vaziyat boshqacha tus olib yoshlar namoyishga istar istamas qo'shilib qolgan. Keyinchalik Buxoroda sodir bo'lgan yoshlar bilan bog'liq fojealarda Turkiston sovetlarining Toshkent syezdida Mahmudxo'ja ayblanadi[7]. Go'yoki u yoshlarni namoyishga undaganligi aytiladi. Behbudiy Buxorodagi voqealarning aslida qanday sodir bo'lganligini maqolada batafsil yoritadi. Bu haqida alohida boshqa maqolamizda batafsil yoritamiz.

Buxorodagi to'qnashuvlardan so'ng yoshlarni Yangi Buxoro (Kogon)dagi faoliyatlari haqida qisqacha gazetaning 9-sonida ma'lumot berilgan. Jumladan: "Buxoro taraqqiyparvar yoshlari Buxorodan 12 chaqirimlik bir masofa (Kogon) g'a kelib hurriyat haqinda bayonnomalar bosturub xalq orasida tarqatmoqg'a qasd qilgan bo'lsalar-da, Buxoro mullalari bu bayonnomalarni Buxorog'a kirguzmoqga qo'ymay, har kim bunday bayonnomalarni Buxorog'a kirguzsa oni 75 darra urmoq ila qo'rqutar ekanlar"[8]. Yoshlarning harakatlari shu yo'sinda bostirilib oddiy xalq orasida ham "jadidlar kofir va shariatga raxna solmoqdalar"- deb gaplar tarqatadilar. Hattoki ushbu gaplar Samarqandgacha ta'sir o'tkazib, Samarqanddagi majlislardan birida "Jadidlarning ayri bir mazhabi bor ekan" deb o'ylovchilar borligi qayd etib o'tilgan.

"Hurriyat" gazetasidan tashqari 1917-yildan Toshkentda nashr qilingan "Najot" gazetasida ham Buxoroda sodir bo'lgan 1917-yil aprel voqealariga oid ma'lumotlar bosib chiqarilgan. Jumladan gazetaning 1917-yil 28-maydagi 17-sonida "Buxoro amirining manifesti" nomli xabar mavjud. Ushbu xabarda ham Buxoro amiri Sayid Olimxon tomonidan 7-aprelda Buxoroda islohotlar to'g'risida manifest e'lon qilinganligi juda katta xursandchilik bilan kutib olinganligi yozilgan. Manifestning mazmuni quyidagicha keltirilgan: "Manifest mazmunini durust muhokama qilg'onda Buxoro xalqina berilgan grajdanliq to'rt narsadang'ina iboratdir.

- 1) Buxoro shahrinda bir matbaa ochiluv
- 2) Buxoro shahrinda bir dumaxona ochiluv. Buning a'zolari --- Buxorodan saylanur. Viloyatlardan bung'a qabul qilinmaydur.
- 3) Necha yillardan beri Buxoro zindonlarinda yotg'on mahbuslar ozod qilinur.
- 4) Buxorodan bir davlat xazinaxonasi ochilur"[9].

Buxoro yoshlari bilan bog'liq fojealar ro'y bergandan keyin esa Toshkent ijroiya qo'mitasi a'zolari va Turkiston komissarlari tomonidan Petrogradga yangi hukumat raisi Kerenskiyga va yangi hukumatning tashqi ishlar vaziri Milyukovga, Buxoro amiriga, Rossiyaning Buxorodagi vakili Milleriga, Yangi Buxoro komitetiga telegramma yuborib qamalgan yoshlarni tezlik bilan ozod qilish, betartibliqni tugatish aynan Buxoro amiri va vakil Millerdan talab qilinganligi yozilgan.

Xulosa. Buxoro amirligi tarixiga oid juda ko'plab ma'lumotlar Turkiston o'lkasida nashr qilingan Rossiya imperiyasiga bo'ysunuvchi gazetalar, shuningdek, jadidlar tomonidan yaratilgan matbuot nashrlari va keyinchalik bolsheviklarga xizmat qiladigan turli gazeta va jurnallarda uchraydi. Buxoro amirligining o'lkadagi ta'siri va e'tibori yuqori bo'lganligi uchun matbuot nashrlari amirlik hududida sodir bo'lgan voqealarni doimiy ravishda o'zlarining sonlarida berib borgan. Ushbu matbuot manbalarini o'rganib turib Buxoro amirligi tarixiga oid chuqur tahlillarga bor yangi ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар // Асарлар. 8 жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Ўз ССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, 1963.
2. Buxoroda islohot // “Hurriyat” gazetasi, 1917-yil 16-aprel, 1-son.
3. Buxoro urushi // “Hurriyat” gazetasi, 1917-yil 4-may, 2-son.
4. A.Shomansurov. Buxoro hodisasi // “Hurriyat” gazetasi, 1917-yil 7-may, 3-son.
5. A.Shomansurov. Buxoro hodisasi // “Hurriyat” gazetasi, 1917-yil, 5-son.
6. M.Behbudiy. Buxoro voqealari // “Hurriyat” gazetasi, 1917-yil, 5-son.
7. M.Behbudiy. Buxoro voqealari // “Hurriyat” gazetasi, 1917-yil, 6-son.
8. Buxoroda // “Hurriyat” gazetasi, 1917-yil 16-may, 9-son.
9. Buxoro amirining manifesti // “Najot” gazetasi 1917-yil 28-may, 17-son.
10. Жамолова Д. Бухоро амирлигида жаҳидлар ва қадимчилар фаолияти (XIX аср охири – XX аср бошлари). –Т: 2021.
11. Темиров Ф. Садриддин Айнийнинг Туркистон минтақасидаги ижтимоий-маданий ҳаётда тутган ўрни ва илмий мероси. – Бухоро, 2023.
12. Sherzod O'ktam o'g, N. (2024). Local Press Pages Are A Source Of Studying The History Of Bukhara Emirate. Western European Journal of Historical Events and Social Science, 2(5), 132-135.
13. Nosirov, S. (2024). Buxoro amirligi tarixini o'rganishda mahaliy matbuot nashrlarining ahamiyati. // Центр научных публикаций (buxdu.uz), 49(49).

O‘ZBEKISTONDA XALQARO TURIZMNING YO‘LGA QO‘YILISHI (1993-1997-yillar misolida)

Murodov Halim Salimovich,
Buxoro davlat pedagogika instituti
Ijtimoiy fanlar kafedrası o‘qituvchisi, PhD
murodov_halim@mail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada O‘zbekistonda xalqaro turizm sanoatini rivojlanishiga keng yo‘l ochishi uchun olib borilgan turistik siyosat, sayyohlik taraqqiy etgan davlatlar tajribasini o‘rganish va ular bilan xalqaro hamkorlik borasida ishlab chiqilgan chora-tadbirlar tahlil qilinadi. Sohadagi O‘zbekiston turizmini dunyoda tashviqot reklama qilishning eng asosiy yo‘llaridan biri bu xalqaro yarmarkalar va undagi hamkorlik aloqalarining o‘rnatilishining muhim ahamiyati bilan bog‘liq fikrlar atroflicha yoritilgan.

Kalit so‘zlar: turizm, JST, Buyuk ipak yo‘li, Iyerusalim va Tel-aviv, Meridian, Intercontinental, Holiday Inn, Samarqand deklaratsiyasi, McNulty Group, La Strada va Galeriya, Xeminguey.

УСТАНОВЛЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ТУРИЗМА В УЗБЕКИСТАНЕ (на примере 1993-1997 годов)

Аннотация. В данной статье анализируется туристическая политика, проводимая для открытия широких возможностей развития международной туристической индустрии в Узбекистане, изучение опыта стран с развитым туризмом и меры, разработанные для международного сотрудничества с ними. Подробно освещаются мнения о том, что одним из основных способов продвижения и рекламы узбекского туризма в мире является важность участия в международных ярмарках и установления партнёрских отношений на них.

Ключевые слова: туризм, ВТО, Великий шёлковый путь, Иерусалим и Тель-Авив, Meridian, Intercontinental, Holiday Inn, Самаркандская декларация, McNulty Group, La Strada и Галерея, Хемингуэй.

THE ESTABLISHMENT OF INTERNATIONAL TOURISM IN UZBEKISTAN (based on the years 1993-1997)

Abstract. This article analyzes the tourism policy implemented in Uzbekistan to pave the way for the development of the international tourism industry, the study of experiences from countries with advanced tourism sectors, and the measures developed for international cooperation with them. The article thoroughly explores ideas related to one of the main ways of promoting Uzbekistan's tourism globally in this field, which is the importance of international fairs and establishing cooperative relationships at these events.

Keywords: tourism, UNWTO, Great Silk Road, Jerusalem and Tel Aviv, Meridian, Intercontinental, Holiday Inn, Samarkand Declaration, McNulty Group, La Strada and Gallery, Hemingway.

Kirish. 1993-yil 4-oktabrda Indoneziyaning Bali shahrida bo‘lib o‘tgan X sessiyasida O‘zbekiston Jahon sayyohlik tashkilotiga haqiqiy a‘zo bo‘ldi. Ushbu xalqaro yirik tadbirda Indoneziya va Malayziya turistik firmalari bilan aloqalar o‘rnatilib, jumladan, tashqi reklama bo‘yicha Malayziyaning “Fiset” reklama konsalting kompaniyasi bilan shartnoma imzolandi[1]. O‘zbekiston turizmi uchun zamonaviy darajadagi kadrlar tayyorlash uchun Angliya, Ispaniya, Turkiya va Hindistonda tayyorlash rejalari Respublika va xalqaro dasturlarga kiritildi. Ushbu yig‘ilishda JST “Buyuk ipak yo‘li” loyihasiga katta e‘tibor qaratdi. JST seminarlarida O‘zbekistonning xalqaro turizm biznesi sohasidagi manfaatlarini ifodalovchi “O‘zbekturizm” MK oradan bir yil o‘tib Toshkentda BMT va YUNESKO sha‘feligida “Ipak yo‘li” Jahon sayyohlik tashkilotining xalqaro seminarini o‘tkazishni an‘anaviy tarzda yo‘lga qo‘ydi. Bu davrda O‘zbekistonda xalqaro turistik, madaniy-ma‘rifiy tadbirlarning o‘tkazilish chora-tadbirlari ishlab chiqilishi alohida ahamiyat kasb etdi. Natijada turizm sohasida olinayotgan daromadlarning keskin o‘sishiga erishildi: 1993-yilda 11,3 million so‘m miqdorida daromad olinib, bundan 2,1 million so‘m foyda ko‘rilgan bo‘lsa, 1994-yilda 221,3 million so‘m daromad olingan va bundan 110,6 million so‘m foyda olingan. “O‘zbekturizm” MK ish tajribasi ortishi bilan xalqaro turizmning asosiy daromad manbai ekanligi hamda O‘zbekiston turizmini dunyoda tashviqot reklama qilishning eng asosiy yo‘llaridan biri bu xalqaro yarmarkalar va undagi

hamkorlik aloqalarining o'rnatilishining muhim ahamiyatini qadrlagan holda ilk bora Isroilning Tel-Aviv shahrida o'tkazilgan Xalqaro O'rtayer dengizi turizm bozori – IMTM 1994 ko'rgazmasida ishtirok etib, undan ko'zlangan asosiy maqsad[2]:

a) Isroil davlatidagi rivojlangan turizm sohasi tajribasini o'rganish

b) O'zbekiston turizm O'zbekistonning, ya'ni Buxoro, Samarqand va Xivaning noyob me'moriy yodgorliklari va milliy hunarmandchilik namunalarini namoyish etish orqali turistik tashkilotlar bilan hamkorlik aloqalarini tuzish edi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Shuningdek, sayyohlik ko'rgazmasida qatnashish orqali Isroildagi rivojlangan turizm sohasidagi boshqaruv va tizimga oid tajribalar o'rganildi. Unga ko'ra Isroil davlatida sayyohlar uchun alohida turizm polisiyasi va shifoxonasi faoliyat ko'rsatayotganligi turizmning rivoji va unga davlat e'tiborining yuqori ekanligidan darak beradi. Ushbu davlatdagi turizm boshqarmasi faoliyati, uning turistik tashkilotlarga litsenziya va imtiyozlar berish borasidagi tajribasi o'rganildi. Iyerusalim va Tel-aviv shaharlaridagi mehmonxonalar turistlar bilan 90% ga to'la band ekanligi, bu shaharlardagi 6 ta mehmonxonada ertalabgi nonushta vaqtida birorta ham bo'sh yo'qligi kabi ijobiy holatlar o'zbekistonlik soha mutaxassislarida jiddiy qiziqish uyg'otdi. Isroilliklar suhbat jarayonida Buxoro va Samarqand shahrlarini juda yaxshi bilishlarini va hurmat qilishlarini aytisalar-da, lekin bu shaharlar qaysi davlatda joylashganini esa bilishmaydi[3]. Ushbu yarmarkada Isroil, Janubiy Afrika Respublikasi, Tanzaniya, Kongo, Bolgariya, Ruminiya, Moldaviya, Urugvay, Avstriya va Rossiya kabi davlatlarning "O'zbekturizm" ko'rgazmasiga qiziqishi katta bo'lib, ikki tomonlama bitimlar tuzildi. O'rtayer dengizi turizm tashkilotlari (ayniqsa Misr bilan) bilan tuzilgan bitimlarga ko'ra, sayyohlarni Isroil va Turkiya orqali O'zbekistonga jo'natish kelishib olingan edi. Jahondagi sayyohlik tadbirlarida ishtirok etish natijasida "O'zbekturizm" MK milliy turizm sohasini har tomonlama taraqqiy ettirish uchun istiqbolli loyihalarni amaliyotga joriy etish boshlandi.

1994-yil 3-oktabr. Toshkentdagi Xalqlar do'stligi saroyida Jahon sayyohlik tashkilotining "Ipak yo'li" Xalqaro konferensiyasi ochildi. Xalqaro uchrashuv o'z ishini 6-oktabrda Samarqandda tugalladi. Registon maydonida bo'lib o'tgan yig'ilishda "Ipak yo'li" xalqaro loyihasini rivojlantirishda ishtirok etuvchi davlatlarning "Samarqand deklaratsiyasi" qabul qilindi. "O'zbekturizm" MK tomonidan olib borilgan sohada jahon andozalariga mos yangiliklarni joriy etilishi, turistik tashkilotlarning xususiylashtirilishning boshlanishi kabilar xalqaro turizm rivoji uchun muhim rol o'ynagan o'zgarishlar boshlanishiga turtki berdi. 1993-yildan 1995-yilgacha chet ellik turistlarni qabul qilish 43 mingdan 92 mingga ko'paydi. Turizmdan tushgan chet el valyutasi miqdori 34,4 mln. AQSH dollaridan 101,2 mln. AQSH dollarigacha ko'paydi. 1995-yilda jami tushgan daromadning turizm sohasidagi ulushi mamlakat yalpi ichki mahsulotida 9% ni tashkil etdi, valyuta tushumi 67%ni tashkil etgan[4]. Jumladan 1995-yilning 3-6-oktabr kunlari Toshkentda birinchi marotaba «Buyuk ipak yo'li bo'ylab sayohat» xalqaro turistik yarmarkasi tashkil etildi. Mazkur turistik yarmarka va konferensiyalardan ko'zlangan asosiy maqsad xorijlik sayyohlarni ko'proq jalb etishdan faqat mablag jamg'arish emas balki ana bu tadbirlar asosida ular bilan turizm sohasida tajriba almashish, sayyohlarga zamonaviy xizmat ko'rsatadigan qo'shma korxonalar tashkil etish, chet ellik ishbilarmonlar jalb etishga, pirovardida respublikada xalqaro turizmni yuqori darajada rivojlantirish imkoniyatiga erishishdan iborat edi.

"O'zbekturizm" MK xalqaro va ichki turizm rivojlanishi uchun xizmat qiladigan yangi dastur va yo'nalishlar ustida ishlay boshladi. 1995-yil avgustda "O'zbekturizm" MK "Ichki turizm va turistik xizmat ko'rsatishni rivojlantirish kengaytirilgan programmasi" ishlab chiqilib u 42 ta bandedan iborat bo'lib, jumladan, uning 2 bandida turistik mahsulotlar turlarini – tarixiy, ziyorat, ov, sog'lomlashirish, ekologik, sport kabilarni kengaytirish, 18 bandida sayyohlar uchun tibbiy sug'urta, 26 bandida ichki aviaqatnovlarni turistik mavsum vaqtida Buxoro-Samarqand-Xiva(Urganch) yo'lga qo'yish hamda aviachiptalar tarifini pasaytirish kabi chora-tadbir va takliflar belgilandi hamda tegishli vazirliklar bilan ishlar olib borilgan. Sayyohlarni avia va temir yo'l transporti orqali tashishda ma'lum imtiyozlar va chegirmalar berildi, qachon aeroport va temir yo'l vokzallarida turistlar uchun maxsus bo'xona zonalar tashkil etildi. Jumladan belgilangan sayyohlarga xizmat ko'rsatish uchun avtomagistral- larni obodonlashtirish, yangi servis xizmatlar joriy etish borasidagi o'z vaqtida to'liq bajarilmadi. Shuningdek, joylashtirish vositalari va boshqa turistik obyektlar ko'payib, turistlarga shoshilinch tibbiy yordam olish yo'lga qo'yildi, sayyohlar gavjum manzillarda amaliy va tasviriy san'at, xalq ijodkorligi buyumlarini markazlari va do'konlari tashkil etildi, malakali kadrlar tayyorlash uchun "Xalqaro turizm" o'quv-ishlab chiqarish markazi ish boshladi, "Ipak yo'li" xalqaro turistik-reklama-axborot gazetasi chop etishda ishtirok eta boshladi. Bundan tashqari, 1995-yil 1-iyuldan yagona turistik viza tartibi joriy etildi[5]. Ko'rilgan bu chora-tadbirlar jahondagi turizm tashkilotlari va firmalar hamda sayyohlar uchun qulayliklar yaratishda ijobiy tendensiya bo'lib, tashriflar borasidagi o'zaro hamkorlikni kuchaytirishga zamin hozirladi.

HISTORY

1995-yil oktabr oyida Toshkentda JST seminarining mantiqiy davomi sifatida “Ipak yo‘li bo‘ylab turizm” Birinchi xalqaro sayyohlik yarmarkasi bo‘lib o‘tdi, unda 33 davlatdan 100 dan ortiq firmalar shuningdek, Ipak yo‘lida joylashgan davlatlarning milliy turizm tashkilotlarining rasmiy delegatsiyalari ham ishtirok etdi. “Ipak yo‘li bo‘ylab turizm” ikkinchi xalqaro yarmarkasi (1996) allaqachon dunyoning yuz mamlakatidan 150 ta kompaniyani birlashtirgan katta sayyohlik tadbiriga aylana boshladi. Bundan ham ko‘proq mehmonlar, turoperatorlar. 1997-yilning 25-27-sentabrda Toshkentdagi markaziy ko‘rgazmalar zalida bo‘lib o‘tgan uchinchi xalqaro turizm yarmarkasiga dunyoning turli davlatlaridan ishbilarmonlar, jamoat arboblari tashrif buyurib, konferensiya ishtirokchilari geografiyasi yanada kengaydi. Xalqaro turizm infratuzilmasini rivojlantirish va “Buyuk ipak yo‘li” turistik yo‘nalishini rivojlantirish to‘g‘risidagi Hukumat qaroriga muvofiq, kompaniya London va Berlin shahrida bo‘lib o‘tadigan yirik xalqaro turizm almashinuv yarmarkalarida ishtirok etish orqali loyihani xalqaro miqyosda targ‘ib qildi. JSTning Yaponiya va Tehronda bo‘lib o‘tgan “Ipak yo‘li”ga bag‘ishlangan seminarlarida O‘zbekiston xalqaro loyihaning geografik va muvofiqlashtiruvchi markazi sifatida belgilangan. “O‘zbekturizm” MK ning faol xalqaro faoliyati e‘tirof etildi – Jahon sayyohlik tashkilotining 11-Bosh assambleyasida respublika vakili JST Yevropa komissiyasi raisi o‘rinbosari etib saylandi, uning a‘zolari 35 ta Yevropa davlati, shu jumladan MDHning barcha respublikalari kirar edi. Shuningdek, O‘zbekiston vakili ham JSTning atrof-muhitni muhofaza qilish qo‘mitasiga a‘zo etib saylandi.

Myxokama. O‘zbekistonda milliy turizm sanoatini tiklash va yo‘lga qo‘yishda birinchi navbatda yangi turistik mahsulotlarni sayyohlarga taklif etish borasida yangi turistik marshrutlar ishlab chiqilish hamda bu turistik mahsulotni sotish tizimi ishlab chiqish dolzarb masalalardan biri sifatida kun tartibiga qo‘yilgan edi. Bu sohada Vazirlar Mahkamasining “Xalqaro turizm infratuzilmasini rivojlantirish to‘g‘risida”gi 1995-yil 3-iyundagi 210-sonli qarorining alohida bandida axborot sohasidagi ishlar alohida qayd etilgan – Kompaniya maxsus xalqaro turistik to‘liq rangli “Ipak yo‘li” nashrini chiqara boshladi. Mamlakatimizning sayyohlik salohiyatiga bag‘ishlangan ekspozitsiya O‘zbekiston Respublikasi Savdo va ko‘rgazmalar agentligida, Shveytsariyaning Altendorf shahrida ochildi. Yevropa sayyohlik operatorlari uchun muntazam seminarlar o‘tkazib kelinmoqda. “O‘zbekturizm” MKning Angliya, BAA, AQSh, Germaniya va Rossiyadagi vakolatxonalari juda faol ish jarayonini, ya‘ni xalqaro turistik aloqalarning yo‘lga qo‘yilishida muhim ahamiyat kasb etdi. “O‘zbekturizm” MK faoliyati va O‘zbekistonning sayyohlik salohiyati haqidagi ma‘lumotlar dunyoning eng yirik kataloglariga kiritilgan. Turizm sanoatning asosiy maqsadi - respublikaga turistlar oqimini ko‘paytirish juda aniq ifodalangan. Zero, soha bevosita vazifalari bilan bir qatorda O‘zbekistonga xorijiy investorlarni jalb etishda ham salmoqli omil hisoblanadi. Sohada turizm xizmatlari bozorini diversifikatsiya qilish, an‘anaviy xalq bayramlari, turli tarixiy-madaniy tadbirlar, xalqaro kongresslar (ish turizmi), turli sport turlari, ekoturizmni turistik mahsulot sifatida taqdim etish vazifasi qo‘yilgan edi. Mamlakat turizmi taraqqiyoti uchun eng boy imkoniyatlarga ega ekoturizm, shu jumladan, uning sarguzasht turlari - rafting, ot minish, "yo‘lda sayohat". Iqtisodiy va sarguzashtli turlarning ommabopligining global tendensiyasi turizm industriyasining ushbu sohasini rivojlantirishga pul tikishga undaydi. 1997-yil “O‘zbekturizm” milliy kompaniyasi 100 ga yaqin yo‘nalishlarni taklif etilgan bo‘lib, sayyohlar asosan qadimiy madaniyat markazlariga, tarixiy, diniy va tabiiy yodgorliklarga tashrif buyurishgan. Sayohat turlarining boshqa turlariga ham e‘tibor berilib, jumladan tog‘ turizmi, ovchilik va baliqchilikni sevuvchilar uchun “O‘zspetstur” o‘z yo‘nalishlarini ishlab chiqib taqdim etdi. Sport turlarini 8 ta kompaniya bular AST, Yordamchi, Erta, AL-Geo, Pandsher, Asia-Raft, Toshkent turistik va sport klubi, Mountain Club bo‘lib, qiziquvchilar uchun doimiy ravishda o‘z turlarini taklif etishdi[6]. Mustaqillik yillarida qayta tiklanayotgan turizm sohasini barcha qirralari yoki turlarini rivojlantirish sayohat turlariga qiziquvchilar sonini ko‘payishiga omil bo‘ladigan yangi tur yo‘nalishlar hamda servis xizmatlarini zamon talablari darajasida taqdim etish zaruriyatini kuchaytirganligi bois “O‘zbekturizm” MK tomonidan ishlab chiqilgan chora-tadbirlar o‘z natijasini berganligini ko‘rsatadi. Yuqoridagi amalga oshirilgan soha kengayishiga xizmat qilgan turli yo‘nalishlar va xizmat ko‘rsatishning yangi turlari xalqaro va ichki turizmda sayyohlar sonini oshirishga xizmat qildi.

“O‘zbekturizm” MK tomonidan mazkur sohani rivojlantirish davlat dasturi amalga oshirilib, kadrlar tayyorlash, malakasini oshirish Kompaniya faoliyatining muhim yo‘nalishi hisoblangan. Bu borada malakalar. Soha xodimlari 1996-1997-yillarda Misr Arab Respublikasi, Hindiston, Pokiston, Isroil kabi rivojlangan mamlakatlarda marketing va mehmonxona boshqaruvi bo‘yicha stajirovka o‘tash va malaka oshirish yoki Angliyada qisqa muddatli ingliz tili va menejment kurslarida tahsil olishgan. 1997-yilda O‘zbekiston turizm industriyasini turli mulkchilik shaklidagi 340 dan ortiq turizm tashkilotlari tashkil etadi. “O‘zbekturizm” MK tomonidan 1997-yilda Toshkent viloyati filialida malaka oshirish va professional kadrlar tayyorlash boshqarmasi tashkil etildi. Bu yerda turoperatorlar, turagentlar, gid-tarjimonlar, buxgalterlar va xususiy sayyohlik kompaniyalari rahbarlari uchun o‘quv mashg‘ulotlari o‘tkazilgan.

Tahlil va natijalar. Mazkur 1997-yil respublikada xalqaro turizm bilan shug'ullanish uchun litsenziya olgan 340 dan ortiq turistik korxona mavjud bo'lib, shundan 140 tasi Toshkent shahriga to'g'ri keladi. Tahlillarga ko'ra, mamlakatdagi barcha xalqaro turizm bilan shug'ullanadigan korxonalarning 41 % i Toshkent shahriga to'g'ri kelib undan keyingi o'rinlarda Samarqand va Buxoro shaharlari o'rin olgan. Bundan ko'rinib turibdiki, turistik infratuzilma va sayyohlarga xizmat ko'rsatuvchi servis xizmatlari ham ushbu mintaqalarda ko'proq rivojlangan[7]. Yuqoridagi statistikadan xulosa chiqaradigan bo'lsak, sohadagi faoliyat olib borayotgan ko'proq kompaniyalar turistlarni qabul qilishdan ko'ra xorijga jo'natishga ixtisoslashganligini ko'ramiz. Xorijga chiqish turizmi borasida shopping-turlar, sayyohlarni dengiz bo'yida dam olishga jo'natish, diniy (ziyosat) turizmi, xorijda o'qish va davolanish kabi xizmat turlari ustunlik qilgan, Yana bir jihati elita (madaniy) turizm - boshqa xalqlar madaniyati va an'alarini o'rganish ham faol rivojlanayotgan edi. Yuqoridagi ixtisoslashuv masalasi ham juda jiddiy bo'lib, sohaning jahon darajasida taraqqiy etishiga ham daxldor hisoblanadi. O'zbekistonga keluvchi turistlardan (kiruvchi turizm) ko'ra xorijga (chiquvchi turizm) jo'natishga ko'proq e'tibor berilishi jarayonining salbiy jihatlari O'zbekistonning milliy turizm imkoniyatlari va resurslarini keng targ'ibot tashviqot qilinishiga, yangi zamonaviy joylashtirish muassasalarining barpo etilishiga, sayyohlikdan keladigan daromadning o'sib borishi bilan bog'liq turistik markazlarda infratuzilmani yaxshilash hamda servis xizmatlari yo'lga qo'yishga, aholi bandligini ta'minlashga, turmush farovonligini oshirish bo'yicha ta'sirchan chora-tadbirlarni amalga oshirilmasligiga hamda o'sha davr turizm rivoji darajasidan ancha orqada qolishiga olib kelgan omillardan biri bo'ldi.

1994-1999-yillarda O'zbekiston sayyohlik korxonalari faoliyati asosan "O'zbekiston havo yo'llari" kompaniyasining reyslari bilan to'g'ridan to'g'ri aloqada bo'lgan mamlakatlar – Turkiya, Hindiston, Pokiston, Bahrayn, Bangkok, BAA, Malayziya, Germaniya, Angliya, Gretsiya, Isroil, AQSh va boshqalarga sayyohlik aloqalari amalga oshirilgan. Moskvadan jo'nab ketadigan turlarni taklif qiluvchi firmalar sayyohlarni Italiya, Ispaniya, Fransiya, Chexiya va Bolgariyaga jo'natgan. Umuman olganda, 1996-yilda "O'zbekturizm" MK tizimi orqali 589,6 ming kishiga xizmat ko'rsatildi, shundan xorijlik turistlarni qabul qilish 174 ming nafarni tashkil etib, bu o'tgan 1995-yilga nisbatan ikki barobar ko'pdir, ya'ni ushbu yilda 87 ming nafar xorijlik sayyohlik qabul qilingan. Bu borada statistik ma'lumotlarning tasdiqlashiga ko'ra, 1996-yilning birinchi yarmida o'tgan yilning birinchi yarmidagi ma'lumotlarga nisbatan 112% ga ko'p sayyohlar tashrifi amalga oshirilgan. 1996-yilda O'zbekistondan MDH davlatlariga 34 ming, uzoq xorijga 69 ming sayohat amalga oshirilgan[8]. Mazkur raqamlardan ham ko'rish mumkinki, turistik tashkilotlarning mahalliy sayyohlarni xorijga yuborish borasida xalqaro kirish turizmiga nisbatan, olib borgan faoliyati samarali natijalarni ko'rsatgan.

"O'zbekturizm" MKning yo'nalish siyosati 1997-1998-yillarda, asosan, quyidagi asosiy yo'nalishlarda yanada rivojlantirildi:

Birinchidan, "Buyuk ipak yo'li" bo'ylab sayyohlik marshrutlari;

Ikkinchidan, Amir Temur tavalludining 660 yilligiga bag'ishlangan, temuriylar davri haqida hikoya qiluvchi marshrutlar;

Uchinchidan, O'zbekistonda yashovchi xalqlarning etnografiyasi, madaniyati va urf-odatlar haqida hikoya qiluvchi marshrutlar o'zining jozibadorligi hamda turfa xilligi bilan sayyohlar e'tiborini tortgan.

O'zbekiston milliy turizm imidjini yaratishda nafaqat davlat yoki xususiy mablag'lar, balki chet el sarmoyasini jalb etish borasida ham ishlar olib borilgan. Ayniqsa, turizmni taraqqiy ettirishda muhim jihatlardan biri bo'lgan mehmonxona xizmati Kompaniya tomonidan sohaga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, xizmat ko'rsatishni yaxshilash bo'yicha muvaffaqiyatli ishlar olib borilmoqda. O'zbekiston turizm bozorida "Meridian", "Intercontinental", "Holiday Inn" va boshqa nomlari qo'shimcha tavsiyalarga muhtoj bo'lmagan xalqaro kompaniya va firmalar mustahkam o'rin egallay boshladi. Muvaffaqiyatli amalga oshirilgan qator loyihalarni nomlash mumkin: "Hotel Uzbekistan" O'zbekiston-Malayziya qo'shma korxonasini tashkil etish, "La-Meridian-Tashkent" mehmonxona majmuasini to'liq mulkka sotish kabilardir.

Xorijiy hamkorlik zamonaviy mehmonxonlarni barpo etish va mavjudlarini xalqaro va milliy andozalar asosida tubdan qayta qurish, ta'mirlash hamda takomillashtirish loyihalari amalga oshirildi. Germaniyaning Inpro kompaniyasi tomonidan rekonstruksiya nihoyasiga yetdi va "Shodlik Palace" mehmonxonasi foydalanishga topshirildi – mehmonxona boshqaruvi Germaniyaning Fon Kuzten Hotel and Consulting kompaniyasiga topshirildi, bu esa SRS-bronlash xizmati Steingenberger yordamida O'zbekistonga xorijlik sayyohlarni jalb qilmoqda. Mazkur mehmonxona xalqaro talablarga to'la mos bo'lib, 1997-yilda ishga tushgan to'rt yulduzli "Shodlik Palace" mehmonxonasi ichki qismi Yevropa uslubida yaratilgan, mehmonlar bu yerda 2 ta restorandan - Yevropa va Sharq taomlarini taklif qiluvchi "La Strada" va "Galereya", turli xil ichimliklar va kokteyllarga ega "Xeminguey" bar, sport zali, ishbilarmonlar uchun barcha zarur jihozlar bilan ta'minlangan biznes markazi hamda 2 ta konferensiya zali bilan jihozlangan [9].

HISTORY

Yuqori talablarga javob beradigan mehmonxona va boshqa joylashtirish vositalarining barpo etilishiga sayyohlar qiziqishi katta bo'lgan tarixiy shaharlarda yanada ko'proq e'tibor berildi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, O'zbekistonda sayyohlikning deyarli barcha turlari: elita, madaniy, diniy, etnografik, nostalgik, ekologik, speleologik va boshqalar uchun imkoniyatlar mavjud. Ammo turizm industriyasini rivojlantirish bo'yicha aniq tasavvurlar va loyihalar bo'lmasa, istiqbolli kelajak ham xiralashishi mumkin. Shu sababli "O'zbekturizm" MK Jahon sayyohlik tashkiloti va BMT Taraqqiyot dasturi bilan birgalikda bunday konsepsiyani ishlab chiqish uchun xalqaro ekspertlar guruhini tuzib, "McNulty Group" ishchi nomini oldi. Bunga kiritilgan loyiha menejeri Maykl Jozef MakNulti boshchiligidagi O'zbekiston, Buyuk Britaniya, Irlandiya, AQSH va Hindistondan yuqori malakali mutaxassislar jalb eildi. Birgalikda sa'y-harakatlar bilan 1997-yilning o'tgan davrida "Barqaror rivojlanish dasturi – O'zbekistonda turizm" loyihasi yakunlandi va ish boshlandi[10]. Ushbu loyihaning maqsadi xalqaro bozorlardan mamlakatimizga sayyohlarni jalb qilish, turizm biznesini iqtisodiyotning eng daromadli tarmoqlaridan biriga aylantirish, nafaqat rekreatsion xizmatlar, balki turizmning barcha zamonaviy turlarini rivojlantirish, kasbiy tayyorgarlikni yaxshilash, raqobatbardosh turizm mahsuloti va pirovardida jahon bozoriga chiqish kabilar edi. Mustaqil milliy turizm tarmog'ini yaratish uchun "O'zbekturizm" MK ning olib borgan faoliyati mahsuli sifatida xalqaro aloqalarda o'sish kuzatilib, mehmonxona va xizmat ko'rsatish sohasida ijobiy natijalar ko'zga tashlana boshladi. Xalqaro hamkorlikning turizm rivojidagi ijobiy ta'siri natijasida yildan yil sayyohlar soni oshib, ijtimoiy-iqtisodiy ahvoldagi yaxshilanishiga xizmat qildi.

ADABIYOTLAR:

1. O'zR MA, M-141-fond, 1-ro'yxat, 89-ish, 11-12-varaqlar.
2. O'zR MA, M-141-fond, 1-ro'yxat, 30-ish, 63-64-varaqlar.
3. <https://islomkarimov.uz/uz/page/ijtimoiy-hayot-1994-yil>
4. *Turizm bu industriya. Xalq so'zi*, 1995 yil 28 iyun, 122 son.
5. https://www.railway.uz/uz/uslugi/passazhirskie_perevozki/8456/.
6. M.T.Alieva. *Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida turizm xizmatlari sohasini boshqarishning iqtisodiy jihatlari*(O'zbekiston Respublikasi misolida). *Iqtisodiyot fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent. 2019. B-74-76.*
7. O'zR MA, M-141-fond, 1-ro'yxat, 38-ish, 2-3-varaqlar.
8. O'zR MA, M-141-fond, 1-ro'yxat, 38-ish, 1-3-varaqlar.
9. <https://www.tourstouzbekistan.com/en/hotels/tashkent/shodlik-palace.html>.
10. O'zR MA, M-141-fond, 1-ro'yxat, 38-ish, 2-3-varaqlar.

AMIR TEMURNING TASHQI SIYOSATI: TIBET XALQLARI VA BUDDAVIYLIK

Kenjayev Sardor Nurmurod o'g'li,
Buxoro davlat pedagogika instituti
Ijtimoiy fanlar kafedrası dotsenti,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
sardorkenjayev46@gmail.com

Annotatsiya. Amir Temurning tashqi siyosati Markaziy va Janubiy Osiyo, Yaqin Sharq hamda Yevropaga qaratilgan bo'lsa-da, uning Tibet xalqlari va buddaviylik bilan aloqalari haqida ham muhim jihatlar mavjud. Tibet hududi Xitoy va Hindiston o'rtasidagi strategik mintaqaga bo'lib, buddaviylik dini bu yerda asosiy e'tiqod sanalgan. Temurning asosiy e'tibori islomiy davlatlar, Xitoy va Hindiston bilan bo'lgan harbiy va siyosiy to'qnashuvlarga qaratilgan bo'lsa-da, uning yurishlari natijasida buddaviylik markazlari ham bevosita uchragan. Shu bilan birga, Tibet xalqlari bilan diplomatik aloqalar mavjud bo'lgani ehtimoli ham yo'q emas. Shunga qaramay, uning siyosati harbiy yurishlar va diplomatik aloqalar orqali Tibet xalqlari bilan ham kesishgan bo'lishi mumkin. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Temur buddaviylik markazlariga bevosita ta'sir o'tkazmagan, biroq uning harbiy yurishlari mintaqadagi siyosiy muvozanatga ta'sir qilgan.

Kalit so'zlar: Tibet, buddaviylik, Yun Le, Buxoro, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Samarqand, Shohruх Mirzo, Karmapa Choypel Zangpo, Min sulolasi, Chji Yuanchjan.

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА АМИРА ТИМУРА: ТИБЕТСКИЕ НАРОДЫ И БУДДИЗМ

Аннотация. Хотя внешняя политика Амира Темура была направлена на Центральную и Южную Азию, Ближний Восток и Европу, существуют также важные аспекты его связей с тибетскими народами и буддизмом. Территория Тибета являлась стратегическим регионом между Китаем и Индией, где буддизм считался основной религией. Несмотря на то, что основное внимание Темура было сосредоточено на военных и политических столкновениях с исламскими государствами, Китаем и Индией, в ходе его походов он также непосредственно сталкивался с буддийскими центрами. Вместе с тем, нельзя исключать возможность существования дипломатических отношений с тибетскими народами. Тем не менее, его политика могла пересекаться с тибетскими народами, как посредством военных походов, так и дипломатических связей. Исследования показывают, что Темур не оказывал прямого влияния на буддийские центры, однако его военные кампании повлияли на политический баланс в регионе.

Ключевые слова: Тибет, буддизм, Юн Ле, Бухара, Амир Темур, Мирзо Улугбек, Самарканд, Шахрух Мирзо, Кармапа Чойпел Зангпо, династия Мин, Чжу Юаньчжан.

AMIR TEMUR'S FOREIGN POLICY: TIBETAN PEOPLES AND BUDDHISM

Abstract. Although Amir Temur's foreign policy focused on Central and South Asia, the Middle East, and Europe, there are also important aspects of his relations with the Tibetan people and Buddhism. Tibet is a strategic region between China and India, and Buddhism is the main religion here. Although Timur's main attention was focused on military and political conflicts with Islamic countries, China and India, as a result of his campaigns, Buddhist centers were also directly encountered. At the same time, there is no possibility that there were diplomatic relations with the people of Tibet. Nevertheless, his policies may have intersected with the Tibetan people through military campaigns and diplomatic relations. Studies show that Timur did not directly affect the Buddhist centers, but his military campaigns affected the political balance in the region.

Keywords: Tibet, Buddhism, Yun Le, Bukhara, Amir Temur, Mirzo Ulugbek, Samarkand, Shahruх Mirzo, Karmapa Choipel Zangpo, Ming Dynasty, Zhi Yuanzhang.

Kirish. Movarounnahrda mo'g'ullar hukmronligi davrida Islom dinining bir qadar ahamiyati pasayib, shomonlik (qam) dini, xristianlik va buddaviylik dinlarining ta'siri ancha o'sganligini ko'rish mumkin. Mo'g'ul hukmdorlari turli dinlarga e'tiqod qilib, o'z dindoshlarini qo'llab-quvvatlashga harakat qilganliklari haqidagi ma'lumotlarni tarixiy adabiyotlarda ko'plab uchratish mumkin. Vaqt o'tishi bilan Islom diniga

e'tiqod qilib, musulmonchilikni qabul qilgan mo'g'ul feodallarining soni oshib borgan. Mo'g'ul xonlarining islom diniga o'tishiga qo'shinning asosiy qismi bo'lgan turk-mo'g'ul qabilalari doim ham xayrixoh bo'lmaganlar. Askariy qismlarning noroziligidan foydalangan taxt uchun da'vogarlar esa bundan unumli foydalanganlar. O'z raqiblarini islom diniga o'tganligi uchun taxtdan tushirish va ularni jismonan mavh etish hollari ham uchrab turardi. Masalan, Chig'atoy ulusi xoni Tarmashirinxon dastlab buddaviylik e'tiqodiga mansub bo'lgan. Uning nomi ham buddaviy e'tiqodga xos "dharma sri" so'zdan olingan edi. Tarmashirin Islomga o'tgach, Alouddin nomini oladi va bu mo'g'ullar orasida kuchli norozilik keltirib chiqargan. Shu sababli 1334-yilda xonzoda Buzan boshchiligidagi qo'zg'olon ko'tarilib, Tarmashirin taxtdan ag'darilgan va qatl etilgan. Buzan esa buddaviylik ibodatxonalari tiklanishiga homiylik qilib, bu din vakillariga katta imtiyozlar bergan[2,76]. Bir so'z bilan aytganda, mo'g'ul hukmdorlari orasida buddaviylik katta ta'mir kuchiga ega bo'lib, ularning islomlashish jarayonlari ancha qiyinchilik bilan sodir bo'lgan.

Umummo'g'ul saltanatida ham buddaviylik kuchli ta'sirga ega bo'lib, bu vaqtda buddaviylikning asosiy markazi Tibet bo'lib qolgan edi. Ammo, buddaviylikning lamaizm oqimi Tibetda hukmron bo'lgani bilan bir qatorda, bir qancha sekta va oqimlarga ham bo'linib ketgan edi. Ushbu oqim va sektalar oliy hokimiyatni egallash uchun qaysidir siyosiy kuchga tayanishga hamisha urinib kelgan. Mo'g'ullar kuch qudrati cho'qqisiga erishgan Hubilayxon davrida ham Tibetdagi diniy sektalarning o'zaro kurashlari to'xtamagan. Hubilayxonning ukasi, Eronda Elxoniylar sulolasiga asos solgan Hulaguxon Brigungpa deb nomlangan sektani qo'llab-quvvatlash orqali Tibetda o'z nazoratini o'rnatishga uringan bo'lsa, Hubilayxon sakya sektasini qo'llab-quvvatlagan. O'zaro kurashlarda Hubilayxon qo'llagan sakya sektasi g'alaba qozongan va 1290-yil brigungpa ibodatxonasi yoqib yuborilgan[13,127]. Hulaguxonning Tibetdagi diniy kurashlarda ishtiroki Eronda bu din vakillari nufuzi salmoqli degan xulosaga kelish uchun asos bo'ladi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Ilmiy jamoatchilik orasida buddaviylik dinining ta'siri O'rta Osiyoda IX asrdan boshlab inqirozga uchragan edi, degan fikrlar mavjud. Fikrimizcha, bu mulohaza unchalik to'g'ri emas. Chunki mo'g'ullarning buddaviylikka keng yo'l ochishidan tashqari Amir Temur va temuriylar davrida ham buddaviylik o'z e'tiqod vakillariga ega edi. Tarixiy adabiyotlarda 1422- va 1428-yillarga, ya'ni temuriy Shohrux Mirzo davriga oid ikkita suyurg'ol hujjati topilganligi, ushbu hujjatlarning birida Maymana hududidagi, ikkinchisida esa Maymanadan Hirot orqali Buxoroga boradigan yo'lda joylashgan buddaviylik ibodatxonalarini barcha soliq va majburiyatlardan ozod qilish, shuningdek, buddaviylik ibodatxonalariga tegishli bo'lgan yerlarda ov qilishni ta'qiqlash xususida yozilganligi bilan bog'liq fikrlar keltirib o'tilgan[10,200]. Bundan temuriylar davrida ham buddaviylik jamoalarining mavjud bo'lganligi, ushbu din rivoji uchun barcha imkoniyatlar yaratilganligi, buddaviylik diniga hurmat ko'rsatilganligi, temuriylarning aksariyati Amir Temur izidan borib diniy bag'rikenglik siyosati yuritganligi haqida xulosalarga kelish mumkin.

Amir Temur saltanati va Xitoy (Min) davlati o'rtasida o'zaro ziddiyatlar boshlanib, Min sulolasi vakillari Samarqandga o'lpon to'lash talabi bilan kela boshlagan davrdan Amir Temur Xitoy harbiy yurishini tashkillashtirishga jiddiy tayyorgarlik ko'rgan. Shu maqsadda Xitoy atrofidagi davlatlarni siyosiy va iqtisodiy jihatdan o'rganish ishlari boshlangan bo'lib, bu jarayonlardan Tibet o'lkasi ham chetda qolmagan deb xulosa qilish mumkin. Amir Temur davrida yaratilgan tarixiy manbalarda ham Tibetning bir necha marta tilga olib o'tilishi yuqoridagi fikrlarimizni asoslashga xizmat qiladi. jumladan, Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma"sida Kashmir viloyatini ta'riflash jarayonida Tubbat (Tibet) xususida ham fikr bildirilganligini keltirib o'tish mumkin[4,218]. Ammo Tibet bilan Amir Temur saltanati o'rtasidagi munosabatlarni yorituvchi ma'lumotlar musulmon manbalarida nihoyatda kam va umumiy tushunchalar bilan cheklanganligi bilan xarakterlanadi.

Min sulolasi Tibetda Amir Temurga xayrixoh kuchlarni ustunligiga yo'l qo'ymslikka imkon qadar harakat qilgan. Budda dinining xitoyliklar va mo'g'ullar orasida keng tarqalganligi hisobga olib Tibet ruhoniylarini ham nazoratda tutib turishga uringanlar. Min imperatori Yun Le (Chji-Di) 1402 yilda saroy amaldori Xou Syanni Tibetga elchi qilib jo'natgan. Ungacha ham Xou Syan bir necha bora Hindiston, Hindixitoy davlatlarida, Himolay knyazliklarida bo'lgan diplomatik tajribaga ega bo'lgan mohir siyosatchi bo'lgan. Elchilikning maqsadi Tibetdagi mashhur rohib Shanshi-Xalimani Xitoyga taklif etish deb e'lon qilingan. Bu aslida Xitoyga siyosiy raqib bo'lgan mo'g'ul feodallariga ta'sir o'tkazishga bo'lgan urinishlardan biri bo'lgan[5,122]. Ushbu ruhoniyy buddaviylikda "Qora shapkalilar[20]" sektasi deb nom olgan oqimning yetakchisi bo'lib, uning asl ismi beshinchi qora shapkali lama Karmapa Choypel Zangpo (hindcha. Dharma shrī bhadra [tibetcha. Chos dpal bzang po] 1384-1415 yy.) bo'lgan. Tarixiy adabiyotlarda uning O'rta Osiyo hukmdorlari saroyida ham bo'lganligi qayd etilgan[6,112]. Demak, buddaviylik O'rta Osiyoda hali ta'sir kuchiga ega bo'lgan bo'lib, ehtimolki, Amir Temur saroyida ham bu rohibni elchi sifatida kelgan deb hisoblash mumkin.

O'z navbatida Xitoy tomoni ham Amir Temurning muvaffaqiyatlaridan cho'chib, u bilan yaxshi munosabatni o'rnatishga harakat qilgan. Buning asosiy sababi mo'g'ullar bilan ittifoq tuzilishi xavotiri bo'lib, ularning Samarqand hukmdori bilan ittifoqchilikda Xitoyga hujum qilishi mumkinligi tashvishga solgan. Shu sababli Xitoy (Min) hukumati Amir Temurga qarshi bo'lgan kuchlarni qo'llab-quvvatlashga harakat qilgan deb xulosa qilishga barcha asoslar yetarli. Mo'g'ullardan tashqari Min sulolasi uchun Tibet muammosi mavjud bo'lib, Tibet buddaviy rohiblari mo'g'ullarning Yuan sulolasi saroyida katta ta'sir kuchiga ega bo'lganlar. O'z navbatida mo'g'ullar Tibetdagi lamaizm rohiblarini yetarli darajada qo'llab-quvvatlab turganlar.

Natijalar va muhokama. Yuan sulolasi mo'g'ul hukmdorlarining taxtga o'tirish marosimini aynan buddaviy ruhoniylar boshchiligidan o'tkazilgan. So'nggi Yuan imperatori To'g'on Temurni 1331-yilda taxtga o'tirish marosimini buddaviylikning lamaizm oqimidan ajralib chiqqan karmapa sektasi yetakchisi Rangdjung Dorje o'tkazgan[8,73]. Tarixiy adabiyotlardagi ma'lumotlarga asoslanib, qora shapkalilar deb ataladigan karmapa sektasi vakillarining Movarounnahrda ham ta'siri kuchli bo'lgan deb xulosa qilish mumkin. Hatto, Amir Temur vafotidan keyin ham Min sulolasi xavfsizligini ta'minlash maqsadida beshinchi qora shapkali lama Karmapa Choypel Zangpo (1384-1415 yy.) Min saroyiga taklif qilinib (1407 yil), uni Xitoyda faxriy garovdagi shaxs sifatida ushlab qolishga harakat qilingan[6,112]. Bu rohibning Xitoyga yo'l olishi va tashrifning siyosiy tomonlari yoritilmagan bo'lsada, Tibet yilnomalarida Xitoy saroyigsha diniy marosimlarga bosh bo'lish uchun borganligi keltirib o'tilgan[9,100]. Ushbu ruhoniyni yashagan yillariga e'tibor qilinadigan bo'lsa, Amir Temur saroyida bo'lgan deb hisoblashga asos bo'ladi. Shu sababli mo'g'ullar Xitoydan quvilgan bo'lsada, Chingizxon saltanati vakillari ta'siri hali kuchli bo'lib, Tibetda garchi Yuan sulolasi qulagandan so'ng dindorlar hokimiyati tugatilib, mahalliy viloyat hokimlarining ta'siri oshgan bo'lsada, Chji Yuanchjan davrida tibetliklarning Xitoy bilan chegaradosh hududlarga bir necha bora bosqin qilganligi tarixiy hujjatlarda qayd etib o'tilgan[12,71]. Bu vaqtda Tibetda ruhoniylarning hukmronligi tugatilib, dunyoviy feodallar hokimiyat tepasiga kelgan edi. Yangi sulola Pagmodupa oilasi Tibetda hokimiyatni qo'lga olib, Taysitu-Djanchub Chjalsan (1302-1373) hukmronlik qilgan davrda Xitoyga o'lja olish maqsadida bir necha bora hujumlar uyushtirilgan[3,32]. Shunday bo'lsa-da, Xitoy Min sulolasi Tibet bilan savdo aloqalarida choy o'rniga ot almashtirar va bu savdoni to'xtat qolishidan xavotirda bo'lgan. Imperator Chji Yuanchjan chegaralarda cha-ke-si, ya'ni choy bilan savdo qilish shaxobchalarini tashkil qilgan[5, 124-125]. Bu shaxobchalar mo'g'ullarga qarshi kurashda eng avvalo Tibetni betaraf turishini va janglarda xitoyliklar qo'shinida yetishmaydigan otlarni sotib olish imkonini bergan. Tibet borasida Amir Temurning ham o'z rejalari bo'lgan deb hisoblashga yetarlicha asoslar mavjud. Ehtimolki, Amir Temur Tibet zaminiga Movarounnahr aholisidan bir qismini borib yashashga va u yerdagi mavjud siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy munosabatlardan o'zini xabardor qilib turishni buyurgandir. Chunki bugungi kungacha Tibetda turkiylarning solor urug'i vakillari yashab kelayotgan bo'lib, ularning xotirasida o'zlarining Tibetga Samarqanddan Amir Temur davrida kelib qolganliklari bilan bog'liq rivoyat saqlanib qolgan[14]. Bu esa, Tibet va Amir Temur saltanati o'rtasida munosabatlar mavjud bo'lgan deb xulosa qilishga asos bo'lib xizmat qiladi.

Tibet bilan Amir Temurdan keyingi davrda olib borilgan diplomatik munosabatlar Mirzo Ulug'bek hukmronligi davriga tegishli bo'lib, 1421-1422-yil qishini Buxoroda o'tkazayotganda Mirzo Ulug'bek oldiga Tibet va Xitoydan elchilar keladi. Ammo ushbu elchilarning maqsadi, yo'nalishi xususida manbalarda ma'lumotlar deyarli saqlab qolinmagan[1,93]. Tarixiy adabiyotlarda keltirilgan ma'lumotlarni tahlil qiladigan bo'lsak, Min sulolasining dastlabki impertorlarining Tibet buddaviyligiga homiylik va moyilligi davri bu vaqtda tugagan bo'lib, Tibet buddaviylari o'z e'tiborlarini yana shimolga Yuan sulolasi davridagi ittifoqchilari hisoblangan mo'g'ullar, oyratlar qaratishga majbur bo'lganlar[7,64]. Ehtimol, ushbu jarayonlarda Tibetdagi ko'pdan-ko'p buddaviy sektalar yoki hukmronlik qilish uchun kurash olib borayotgan amaldagi hukmron va asosiy tayanchi Tibetning Uy viloyati bo'lgan Pagmodupa sulolasi yoki Szan o'lkasi asosiy tayanch markaz bo'lgan Rinpunlar sulolasi vakillari yuborgan deb xulosa qilish mumkin. Chunki, ruhoniylar tomonidan tuzilgan Tibet yilnomalarida Ulug'bek saroyiga yuborilgan elchilik xususida ma'lumotlar saqlanib qolinmagan. "Matlai sa'dayn va majmai bahrain" asari ma'lumotlari tahliliga ko'ra, elchilar 1421-yil yanvaridan 6-fevralgacha Buxoroda bo'lganlaridan[11,603] so'ng Xitoy va Tibetga qaytganlar deb, xulosa qilish mumkin.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Amir Temurning Xitoy harbiy yurishida Tibet hukmdor doiralari Xitoy pasttekisliklaridan o'z ulushlarini olish va iqtisodiy jihatdan muhim hududlarni qo'lga kiritish maqsadida Amir Temur ittifoqchilari bo'lishi mumkin deb hisoblash mumkin. Chunki Xitoy imperatorlarining tibetliklar bosqiniga jazo ekspeditsiyalari tashkil etmaganligi, chegarada savdo markazlarini yopmaganligi, buddaviy ruhoniylarni qo'llab-quvvatlab turganliklari ushbu xulosalarga kelish uchun asos bo'la oladi.

1. Бартольд В.В. Улугбек и его время. - Петроград 1918. - 160 с.
2. Бартольд В. В. Очерк истории Семиречья // Сочинения. Том II, часть I. - М.: Издательство восточной литературы, 1963. - 1020 с.
3. Востриков А.И. Тибетская историческая литература. - М.: Утверждено к печати Институтом народов Азии Академии Наук СССР, 1962. - 426 с.
4. Йаздий, Шарафуддун Али. Зафаринома // Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи ва нашрга тайёрловчилар: ААҳмад, Ҳ.Бобобеков; Масъул муҳаррир Б.Эшпўлатов. Нашрлар ва матбаачилар гуруҳи: И.Шогуломов ва бошқалар // - Т.: Шарқ, 1997. - Б. 218. - 384 б. + 16 илова.
5. Кадырбаев А.Ш. Монголы, китайцы и европейцы в Тибете (1368-1644 гг.) // Вестник института востоковедения РАН, 2018. № 1. - С. 121-129.
6. Китинов Б.У. Буддийский фактор в политической и этнической истории ойратов (середина XV в. - 1771 г.) // Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. - М.: 2020. - 546 с.
7. Кычанов Е.И., Мельниченко Б.Н. История Тибета с древнейших времен до наших дней / Е.И. Кычанов, Б.Н. Мельниченко. - М.: Вост. лит., 2005. - 351 с.
8. Кычанов Е.И., Савицкий Л.С. Люди и боги страны снегов. Очерк истории Тибета и его культуры. - М.: Наука, 1975. - 301 с.
9. Пагсам-дзонсан: История и хронология Тибета/Пер. с тибет. - Новосибирск: Наука. Сиб. отдние, 1991. - 264 с.
10. Ру Ж.-П. Тамерлан / Жан-Поль Ру; пер. с фр. Е. А. Соколова; послесл. В. Л. Егорова; прил. - 4-е изд. - М.: Молодая гвардия, 2007. - 295 [9] с.: ил.
11. Самарқандий Абдураззоқ. Матлаи Саъдайн ва мажмаи баҳрайн. К. II. /Абдураззоқ Самарқандий; Форс тилидан тарж., сўзбоши ва изоҳлар муаллифи А.Ўринбоев; Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси, Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти. - Т.: O'zbekiston, 2008. - 832 б.
12. Халбазыков Д.В Буддизм в политической культуре Китая эпохи Мин / Д В Халбазыков // Восточное общество Интеграционные и дезинтеграционные факторы в геополитическом пространстве АТР - УланУдэ: Издво БГУ, 2007. - С. 69-72.
13. Цендина А.Д. ...и страна зовётся Тибетом / А.Д. Цендина. - М.: Вост. лит, 2002. - С. 127. - 304 с.: ил.
14. <https://www.uzanalytics.com/kitob/5879/>
15. Kenjayev S.N. Amir Temur's Ambassadorial Activity in Diplomatic Relations with China (Min State) (In the Case of Fu An) // ISSN-L: 2544-980X.- Miasto Przyszłości Kielce, 2022.112-114 P. (Impact Factor: 9.2)
16. Кенжаев С.Н. Amir Temurning Xitoy bilan munosabatlari va Tayzi o'g'lon faoliyati// Science and education scientific journal, ISSN 2181-0842 VOLUME 3, ISSUE 5. ISSN 2181-0842.- Т.:1493-1497 b. (Impact Factor: 4.2)
17. Kenjayev S.N. Amir Temur davlati va Xitoy(Min) imperiyasi o'rtasidagi savdo aloqalari tarixidan // "O'tmishga nazar" 4 jild, 10-son, Doi Jurnal 10.26739/2181-9599. - TOSHKENT 2021.- Б.67-74.
18. Кенжаев С.Н. Амир Темур ва Хитой давлати ўртасидаги арбий муносабатлар ўзаро тўқнашув хавфининг вужудга келиши// ЎЗМУ Хабарлари, 1/9. - Тошкент, 2022. -Б.18-21.
19. Кенжаев С.Н. Amir Temurning Xitoy(Min davlati) harbiy yurishga tayyorgarlik jarayonlari va uni keltirib chiqaruvchi omillar // Sohibqiron yulduzi. Ижтимоий-тарихий,илмий ва оммабон журнал.- Қарши, 2022. -№3. - Б.25-30 б.

BUXORODA GIDLIK VA TURIZM: SHAHARNING TARIXIY MEROSIGA NAZAR (SOMONIYLAR MAQBARASI MISOLIDA)

Jamolova Durdona Kamol qizi,
Buxoro davlat universiteti talabasi
jamolova_durdona@mail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Buxorodagi gidlik va turizm sohasida muhim o'rin tutgan, ko'plab sayyohlarni o'zining noyob xususiyatlari bilan jalb etib kelayotgan Somoniylar maqbarasining tarixiy va turistik ahamiyati bayon qilinadi. Buxoro Xalq Sovet Respublikasi yillarida (1920-1924-yillar) matbuot jonkuyarlaridan biri bo'lgan, "birinchi muharrir" nomi bilan tarixga muhrlangan Mahmud Said Ahroriyning "Ismoil Somoniyning sag'anasi (X asr yodgorligi)" nomli salmoqli maqolasining amaliyotchi gidlar uchun manbaviy roli xususida mulohazalar bildiriladi.

Kalit so'zlar: betakror me'moriy obida, gidlik xizmati, amaliyotchi gidlar, "birinchi muharrir", soyali chiziqlar, "inqilob davri".

ГИДСТВО И ТУРИЗМ В БУХАРЕ: ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ГОРОДА (НА ПРИМЕРЕ МАВЗОЛЕЯ САМАНИДОВ)

Аннотация. В данной статье рассматривается историческая и туристическая значимость мавзолея Саманидов, который играет важную роль в сфере гидства и туризма Бухары, привлекая многочисленных туристов своими уникальными особенностями. Также обсуждается статья «Гробница Исмаила Самани (памятник X века)» Махмуда Саида Ахрори, одного из энтузиастов прессы в годы Бухарской Народной Советской Республики (1920–1924), вошедшего в историю как «первый редактор», и его значимость как источника для практикующих гидов.

Ключевые слова: уникальный архитектурный памятник, гидская служба, практикующие гиды, «первый редактор», теньевые линии, «революционный период».

GUIDING AND TOURISM IN BUKHARA: A LOOK AT THE HISTORICAL HERITAGE OF THE CITY (USED BY THE EXAMPLE OF THE SOMONID MAUSEUM)

Abstract. This article discusses the historical and touristic significance of the Samanid Mausoleum, which plays an important role in Bukhara's guiding and tourism sector and attracts numerous tourists with its unique features. Considerations are given to the article "Ismail Samani's Tomb (a 10th-century Monument)" by Mahmud Said Ahroriy, one of the press enthusiasts during the years of the Bukhara People's Soviet Republic (1920–1924) and known in history as the "first editor," regarding its role as a source for practical guides.

Keywords: unique architectural monument, guiding service, practical guides, "first editor," shadow lines, "revolutionary era".

Kirish. Buxoroning moddiy va ma'naviy boy madaniyati barcha davrlarda hammani o'ziga maftun qilib kelgan. Chunki Buxoro "Turkiston mintaqasining beshigi" deb tanilib, 2500 yillik tarixiy shaharlardan biri sifatida ko'p asrlar davomida sivilizatsiya markazi vositasini bajargan. Ayniqsa, o'rta asrlarda Buxoro shahri va ular atrofida bunyod etilgan tarixiy, betakror obidalar ularning musulmon dunyosidagi o'rni va roli beqiyos bo'lganligini anglatadi.

IX-XII asrlarda Buxoro nafaqat Sharqda, qolaversa, butun dunyoda ilm va madaniyatning ulug' bir maskaniga aylangan. Ayni ushbu asrlarda iqtisodiy taraqqiyot, ijtimoiy-siyosiy barqarorlik somoniylar va qoraxoniylar davri hukmdorlarining olimlar va me'morlarga homiylik qilishi ular tomonidan yaratilgan ilmiy kashfiyotlarga, har bir qurilgan betakror me'moriy obidalarga ijobiy munosabat sifatida hukmdorlar ularning bunyodkorlariga hadya va sovg'alar ulashganlar. Buning natijasi esa shundayki, bugungi kunda Buxoro o'zining me'morchilik san'ati va betakror jamoli bilan minglab sayyohlarni jalb qilmoqda. Ko'hna shaharning ko'p asrlik tarixiy me'moriy yodgorliklari turizm rivojiga ham katta rol o'ynamoqda. Turistik faoliyatning ajralmas bo'lagi hisoblangan Gidlik xizmati esa sayyohlarga shaharning tarixiy va madaniy merosini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Mazkur maqolada Buxorodagi gidlik va turizm sohasida muhim o'rin tutgan, ko'plab sayyohlarni o'zining noyob xususiyatlari bilan jalb etib kelayotgan Somoniylar maqbarasining ahamiyatli jihatlari tahlil qilinadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Buxoro har yili minglab mahalliy va xorijiy sayyohlarni o'zining noyob me'moriy yodgorliklari, tarixiy majmualari va qadimiy bozorlari bilan lol qoldirmoqda. Shaharning bir necha me'moriy yodgorliklari Birlashgan Millatlar Tashkilotining fan, madaniyat, ta'lim sohalariga ixtisoslashgan YUNESKO Butunjahon merosi ro'yxatiga kiritilgan bo'lib, bu uning butun dunyoda turistik ahamiyatini yanada oshiradi. Shuningdek, xorijiy sayyohlarning tashrifida mamlakatimizdagi tinch va barqaror taraqqiyot ham muhim omil hisoblanadi.

Turistlar Buxoroga kelganda tarixiy majmualarni va yodgorliklarni chuqurroq tanishlari va yanada ko'proq taassurotga ega bo'lishlari uchun gidlik xizmatlaridan foydalanadilar. Hozirda Buxoro shahrida faoliyat ko'rsatayotgan gidlik xizmati professional va amaliyotchi gidlarga bo'linadi. Professional gidlar tomonidan sayyohlarga shahar haqida qiziqarli va aniq ma'lumotlar yetarli hisoblanadi. Amaliyotchi gidlar esa tajriba o'rganish bilan bir qatorda tarixiy yodgorliklarni, masalan, Somoniylar maqbarasi haqida qo'shimcha manbalar asosida tayyorgarlik ko'rish bosqichini amalga oshirishlari kerak. Bu o'rinda Buxoro me'moriy yodgorliklarining gultojilaridan biri hisoblangan Somoniylar maqbarasi haqida qo'shimcha tarixiy bir hujjat asosida amaliyotchi gidlar uchun quyida muhim materiallar tavsiya beriladi.

Bugungi kunda o'zining qurilish san'ati va betakror jamoli bilan ming-minglab sayyohlarni o'ziga jalb qilayotgan Buxoro hukmdorlari qarorgohi Ark, Somoniylar maqbarasi, Minori Kalon kabilar yuqorida qayd qilingan asrlarning me'moriy gultojilaridir. Shuning uchun moddiy va ma'naviy tariximiz haqida yurtdoshlarimizdan qaysi biri biror-bir kalom aytishga jazm qilar ekan, o'z ona yurti tarixiy osori-atiqalari haqidagi fikrlarni marjon shodalaridek oq qog'ozga tushirar ekan, mo'jizakor obidalar qurilish san'ati, tarixi, musulmon va Sharq me'morchiligidagi mavqeyi haqida faxr va ehtiros bilan yozadi [1].

Ustida fikr yuritadiganimiz Buxoro Xalq Sovet Respublikasi yillarida (1920-1924-yillar) matbuot jonkuyarlaridan biri bo'lgan, "birinchi muharrir" nomi bilan tarixga muhrlangan Said Ahroriyning "Ismoil Somoniyning sag'anasi (X asr yodgorligi)" nomli salmoqli maqolasi[2] tahlili haqidadir. Avvalo, Said Ahroriyning shaxsi haqida ma'lumot berish maqsadga muvofiq keladi. XX asr ma'rifatparvarlari orasida noshir va matbaachi, shoir va ijodkor, istiqlof fidoiysi Muxammad (Maxmud) Said Ahroriyning (1895-1931) ham munosib o'rni bor. Said Ahroriy o'z umrining 1920-1930-yillardagi sermahsul davrini Buxoroda o'tkazdi. S.Ahroriy ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy sohalarida o'nlab mazmunan boy, mulohazaga chorlovchi maqolalar, she'rlar va badialar yaratdi.

Ularda o'sha davr tarixiy muhiti, qalb iztiroblari, hayot qiyinchiliklari, turmush chigalliklari badiiy, publisistik uslubda yuksak mahorat bilan bayon qilingan. Istiqlof fidoiysi bo'lgan Said Ahroriy 1918-1931-yillarda "Turk so'zi", "Ishtirokiyun", "Uchqun", "Buxoro axbori", "Ozod Buxoro", "Zarafshon", "Qizil O'zbekiston" gazetalarida hamda "Alanga", "Maorif va madaniyat", "Maorif va o'qituvchi" kabi jurnallarda o'nlab maqolalar, badia va she'rlar e'lon qildi. "Buxoro jug'rofiyasi" nomli darslik, "Oila kitobi" ("Xonim-qizlarimizga tortiq" va "Sovchi" kabi ikki kitobdan iborat) ham Ahroriy qalamiga mansubdir. Said Ahroriy 1920-yilda Buxoroga kelib, BXSr matbuot organi bo'lgan "Buxoro axbori" gazetasining 1920-yil 9-sentyabrida dunyo yuzini ko'rgan birinchi sonidan 1921-yil 30-iyunda chiqqan 41-soniga qadar bosh muharrirlik vazifasida ishladi. Ta'kidlangan davrda uning 28 ta maqolasi gazeta sahifalarida e'lon qilindi.

1921-yil yozidan Said Ahroriy Ozarbayjondagi Buxoro Respublikasining konsuli vazifasiga o'tkazilgan. Mahmud Said Ahroriy (gazetada uning ism-sharifi shu tarzda yozilgan) 1922-1925-yillarda "Buxoro axbori" (keyinchalik "Ozod Buxoro") sahifalarida maqolalar e'lon qilishni davom ettirgan.

Endi maqolani chop etilishi bilan bog'liq masalaga bir qadar anqlik kiritsak.

Said Ahroriyning nomi zikr qilingan maqolasi "Ozod Buxoro" gazetasining "Tarix va osori-atika" rukni ostida chop etilgan bo'lib, u gazetaning 1924-yil 27-sentyabrdagi 146-sonidan o'rin olgan[3]. Ushbu maqolani yozishga muallifni aynan BXSr yillarida Buxoro tarixiy obidalarini o'rganish, asrab-avaylash va ularni kelajak avlodga yetkazish, bu borada ta'mirlash ishlarini yo'lga qo'yishga alohida e'tibor qaratilganligi undagan. "Buxoro inqilobi" davrida shahar ichidagi tarixiy obidalarining anchasi shikast ko'rgan. Og'ir iqtisodiy ahvol va siyosiy vaziyatga qaramay, BXSr Nozirlar Kengashi Buxoroni ko'rki bo'lgan obidalarni ta'mirlash va yangidan tiklash uchun ma'lum miqdorda mablag' ajratgan. BXSr Maorif xalq nozirligi huzurida tashkil qilingan tarixiy yodgorliklarni muhofaza qilish uchun maxsus shu'ba bu davrda katta ishlarni amalga oshirgan. Ushbu sho'ba ishida, ayniqsa, Abdurahim Yusufzoda faollik ko'rsatgan. Uning tashabbusi bilan 1924-yil 1-avgustda Moskvada Buxorodagi mavjud tarix va madaniy obidalarni ta'mirlash bo'yicha shartnoma tuzilgan [4].

Muhokama. Aftidan, qalamkashlik tajribasiga ega bo'lgan, o'tmishni chuqur bilgan shaxslardan biri Said Ahroriy hukumatni va jamoatchilikni e'tiborini shu imkoniyatdan foydalanib, Ismoil Somoniy

maqbarasiga qaratgan. Maqolada: “Ismoilning (hukmronlik yillari: 874-907) buyrug‘i bilan juda yaxshi ziynatlangan muhtasham, shohona bino soling‘ondur, tarixning guvohligiga ko‘ra, bu joy chiroyli bog‘lar, ko‘rkam hovuzlar, gulzor va fontanlar hamda doimo oqib turg‘on ariqlar bilan qurshalg‘on bo‘lib, juda jozibali koshona bo‘lg‘ondur” [3], - deb yozadi muallif.

Said Ahroriy Ismoil Somoniyniing xo‘jalik va obodonchilik sohasidagi xayrli ishlarini birma-bir sanab chiqadi. Sun‘iy sug‘orish sohasiga alohida e‘tibor qaratilganligi, shahar obodonchiligi yo‘lida bog‘u rog‘lar barpo etilganligi, madrasalar, maschit va xonaqolar qurilganligi haqida g‘urur bilan yozadi. “Biroq, - deydi muallif, - ularning ko‘pchiliklari zamonlar o‘tishi bilan tarix qa‘rig‘a ketdi. Birdan-bir o‘sha davr yodgorligi Somoniy sag‘anasi hozirg‘acha yo‘qolmag‘an bir atiqadur. U qimmatli nazar diqqatlarni jalb etg‘on, arab va fors me‘morchilig‘ining qo‘shilishidan paydo bo‘lg‘on bir usul kabi ko‘rinsa-da, butunlay boshqacha bir ko‘rinish arz etadur”. Bu obida haqida yozar ekan, Said Ahroriy bunday me‘morchilik san‘ati usuli betakror ekanligi, o‘ziga xosligi, bino oddiy bo‘lib ko‘rinsada, g‘ishtlari juda san‘atkorona, to‘g‘ri, tekis va zalvorli terilganligi bilan ajralib turishiga e‘tiborni qaratadi. O‘rta asrlarda pishiq g‘ishtdan binolar barpo etish an‘anasi shakllanganligi, g‘ishtlarning devordan bir qadar chiqib turishi, bu esa soyali chiziqlar hosil qilishi barobarida tamoman o‘zgacha latif bir shakl berishini sinchkovlik bilan ilg‘ay olgan.

Maqola matni bilan tanishar ekanmiz, Said Ahroriy Somoniy maqbarasining qurilish usulini undan ikki asr keyin qurilgan Minorai Kalon shakli bilan chog‘ishtiradi. “Ismoilning sag‘anasig‘a qarag‘anda minorning g‘ishtlari devoridan tashqarig‘a juda oz chiqqondur. Ismoilning sag‘anasida esa bu g‘ishtlar juda ko‘p ilgari chiqib, bundan hosil bo‘lg‘on soyali chiziqlar binog‘a tamoman boshqacha bir shakl beradur”, - deb yozadi muallif. Bu o‘rinda ta‘kidlash joizki, minora “inqilob davri”da ko‘p shikast ko‘rgan. Shuning uchun Said Ahroriy Somoniylar maqbarasi Minorai Kalonga nisbatan yaxshiroq saqlanganligiga alohida urg‘u beradi.

Tahlil va natijalar. Somoniylar maqbarasi tarixning nodir me‘moriy obidasi ekan, uning ko‘rinishini saqlash, ko‘zga yaqqol tashlanib turishiga erishish uchun obidaning latofatini yanada jozibali qilib ko‘rsatishga xizmat qiladigan tavsiyalarni ham maqola matnidan o‘rin olganligi uning ilmiy qimmatini oshirgan. Said Ahroriy shaxsiy tavsiyalariga ko‘ra, keyingi asrlarda maqbara oldida bunyod etilgan uy (bino)lardan biri tarixiy obidaning to‘laligicha ko‘zga tashlanishiga to‘siq bo‘lib qolganligi, o‘sha imoratni ehtiyotkorlik bilan olish kerakligi qayd etiladi. “Shunda, - deb yozadi Said Ahroriy, - Ismoil sag‘anasining ko‘rar ko‘zdan yashiring‘on tarafi ochilib, butun nafosatini arz eta oladur”. Ikkinchidan, asrlar davomida sag‘ana qanchalik mustahkam qurilmagan bo‘lmasin, uning shikasta bo‘lgan, sal nuragan joylarini ta‘mir etish zarur deb hisoblanadi.

“Yana bir vazifa – binoni ozoda tutib qubbasining ustidagi laylak uyasi tezdan ko‘tarilgan taqdirda osori-atiqamizga hurmat etilg‘on bo‘lur edi”, -degan fikrlar bilan maqolaga so‘nggi nuqta qo‘yiladi.

Bundan bir asr muqaddam yozilgan Said Ahroriyning maqolasi Somoniylar maqbarasining o‘sha davrdagi holati va ko‘rinishi haqida ma‘lumot berishi bilan qimmatli manbadir. Maqola matnining chuqur tahlili shuni ko‘rsatadiki, u 3 qismdan iborat.

Maqolaning birinchi qismida muallif Ismoil Somoniy yashagan tarixiy davr, hukmdorning moddiy va ma‘naviy madaniyat rivojiga qo‘shgan beqiyos hissasi, bunyodkorlik faoliyati haqida fikr bildiradi.

Ikkinchi qismida esa maqbaraning Buxoro tarixiy obidalar orasidagi beqiyos o‘rni, qurilish uslubi va san‘ati, bundan yuz yillar oldingi ahvoli haqida fikr va mushohada yuritiladi.

Nihoyat, maqola so‘nggi qismida Somoniylar maqbarasini asrab-avaylash, butunligi va jozibadorligini saqlash haqida aniq tavsiyalar beriladi.

BXSR yillarida Buxorodagi Somoniylar maqbarasi singari tarixiy obidalarining ta‘mirlashdek qutlug‘ ishlar to‘laligicha bajarilmadi. Istiqlof tufayli moddiy va ma‘naviy boyliklarimiz xalqimizga qaytarildi. Tarixiy obidalariga, qadriyatlarimizning muhim bir bo‘g‘ini sifatida qaralib, Buxorodagi Ismoil Somoniy maqbarasi va Minorai Kalon Butunjahon nodir obidalar ro‘yxatiga kiritilganligi Said Ahroriy singari ajdodlarimizning orzu-umidlari amaliyot ko‘zini ochganligi bilan bir asrlik tarixiy dovon orqali bizni bog‘lab turibdi [5].

Xulosa. Yuqoridagi tarixiy matnlar amaliyotchi gidlar uchun Somoniylar maqbarasi tanishtirilayotganda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki mazkur me‘moriy yodgorlik sayyohlar ko‘p tashrif buyuradigan joylardan biri bo‘lib, doimiy takrorlanuvchi har xil hikoya va rivoyatlardan ko‘ra manbaviy materiallarning berilishi turistlar oldida uning jozibadorligini oshiradi. Chunki sayyohlarga ilmiylik, xolislik, tarixiylik asosida to‘g‘ri va qiziqarli tarzda yodgorliklarning tanishtirilishi gidlik xizmati samaradorligini yanada oshiradi. Buxoro shahrida turizm va gidlik sohasini rivojlantirish nafaqat iqtisodiy daromad keltiradi, balki milliy merosimizning dunyo miqyosida tanilishiga ham asos bo‘ladi.

ADABIYOTLAR:

1. Hayitov va b. Buxoro va buxoriylarning jahoniy shuhrati. Monografiya. –Toshkent. “Navro‘z” nashriyoti, 2020. -B.86.
2. Said Ahroriy. Ismoil Somoniyning sag‘anasi (X asr yodgorligi) // “Ozod Buxoro”. 146-son. 1924-yil 27 sentabr.
3. O‘zbekiston tarixi (1917 – 1991 yillar). Ikkita kitob. Birinchi kitob. 1917 – 1939 yillar. Mas‘ul muharrir: Q.K. Rajabov. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2019. – B.163-164.
4. Hayitov Sh.A., Badriddinov S., Raxmonov K.J. Buxoro Xalq Sovet Respublikasi: iqtisodiyoti, ijtimoiy siyosat, madaniy hayot. – Buxoro: “Buxoro” nashriyoti, 2005. – B.83.
5. Хайитов Ш., Рахмонов К. Шайх Абдулқосим Сайфуллазода ким эди? // Тафаккур тарихи. – Панжикент, 2023. – №4. – Б. 299-302.
6. Raxmonov K., Safarov S. BXSР va Turkiya o‘rtasidagi diplomatik munosabatlar tarixiga bir nazar // Boshqaruv va etika qoidalari onlayn ilmiy jurnali. – Тошкент, 2024. – № 3. – B. 49-56.
7. Rakhmonov K. J. Practical Results of Teaching the Topic of the Bukharan People's Soviet Republic with the Help of Press Sources // Journal of Science, Research and Teaching. –2024. – Vol. 3. – № 11. – P.44-51. (SJIF: =6.645).
8. Raxmonov K., Cho‘liyeva Y. XIX asr oxiri – XX asr birinchi choragida Zarafshon vohasida yer-suv muammolari Rossiya-Buxoro munosabatlari bosh mavzusi sifatida // Miasto Przyszłości Kielce. 2024. – № 55. – P. 1-6. (SJIF: = 5,792).

YURTIMIZDAGI ILK MUZEYLARNING SHAKLLANISHI VA BOSIB O'TGAN TARAQQIYOT YO'LI

Boltayev Bobir Baxtiyorovich,

Buxoro davlat universiteti

Arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrasi dotsenti, t.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada vatanimizda va xorij davlatlarda tashkil topgan ilk muzeylarning shakllanish jarayonlari hamda hozirgi kungacha kechib o'tgan taraqqiyot yo'li haqida ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Shu bilan birgalikda yurtimiz muzeylarning jahon sivilizatsiyasining ajralmas qismi sifatida mavjud tarixiy va qadimiy shaharlarimizda ochilishi va hozirgi kundagi ularning xalqaro aloqalardagi tutgan o'rni yoritib berilgan. Bundan tashqari, muzeylarimizning jahon muzeylaridan farqi va o'ziga xosligi ilmiy maqolalar orqali o'rganilgan. Muzeylar orqali ona Vatanimizning ko'hna tarixi naqadar moddiy madaniyat yutuqlarga boy ekanligini, ajdodlarimiz bilim va tafakkuri, dunyoqarashi, san'ati, mahorati, iqtidori yuqori darajada ekanligini bugun dunyoga namoyish etib berishimiz imkoniyati borligi qayd qilib o'tilgan.

Kalit so'zlar: san'at, o'lkashunoslik, geologik, arxeologik, transport, texnik, harbiy, ilmiy, adabiy, memorial, badiiy galereyalar, aholi punktlari muzeylari, uy muzeylari, ochiq osmon ostidagi muzeylar, stand, madaniy-badiiy meros, yodgorliklarni to'plash, saqlash, o'rganish va targ'ib qilish.

СТАНОВЛЕНИЕ ПЕРВЫХ МУЗЕЕВ В НАШЕЙ СТРАНЕ И ПУТИ РАЗВИТИЯ

Аннотация. В данной статье представлена информация о процессах становления первых музеев, созданных в нашей стране и в зарубежных странах, а также о пути развития, пройденном до сих пор. Наряду с этим освещено открытие музеев в исторических и древних городах нашей страны как неотъемлемой части мировой цивилизации и их современная роль в международных отношениях. Кроме того, посредством научных статей изучены отличия и уникальность наших музеев от музеев мира. Отмечено, что посредством музеев мы имеем возможность продемонстрировать миру, что древняя история нашей Родины богата материальной культурой, что знания и мышление, мировоззрение, искусство, мастерство и талант наших предков находятся на высоком уровне.

Ключевые слова: искусство, краеведение, геологические, археологические, транспортные, технический, военный, научный, литературный, мемориальный, художественные галереи, музеи посёлков, дома-музеи, музеи под открытым небом, стенд, культурно-художественное наследие, коллекционирование, сохранение, изучение и пропаганда памятников.

THE FORMATION AND DEVELOPMENT PATH OF THE FIRST MUSEUMS IN OUR COUNTRY

Abstract. This article provides information on the processes of formation of the first museums created in our country and in foreign countries, as well as on the path of development passed so far. Along with this, the opening of museums in historical and ancient cities of our country as an integral part of world civilization and their modern role in international relations are covered. In addition, through scientific articles, the differences and uniqueness of our museums from museums of the world have been studied. It has been noted that through museums we have the opportunity to demonstrate to the world that the ancient history of our Motherland is rich in material culture, that the knowledge and thinking, worldview, art, craftsmanship and talent of our ancestors are at a high level.

Keywords: art, local history, geological, archaeological, transport, technical, military, scientific, literary, memorial, art galleries, village museums, house museums, open-air museums, stand, cultural and artistic heritage, collecting, preservation, study and promotion of monuments.

Kirish. O'zbekistonda noyob san'at asarlari, shuningdek, me'morchilik mo'jizalari bo'lgan muzey eksponatlarining nihoyatda keng assortimenti mavjud bo'lib, ularning qiymatini baholash juda qiyin. Keng auditoriyaga ma'lum bo'lgan ko'plab mashhur muzeylar yoshi katta bo'lib, mamlakatda yuz yildan ortiq vaqtdan beri faoliyat yuritib kelmoqda. O'zbekistonning barcha muzeylarida millionlab maftunkor va qiziqarli eksponatlar ko'rgazmaga qo'yilgan bo'lib, ular orasida qadimiy sivilizatsiyalardan to hozirgi

HISTORY

kungacha bo'lgan davrlarga oid jahonga mashhur va qimmatli san'at durdonalari ko'p, shuningdek, yuzlab millionlab eksponatlar mamlakatimizdagi barcha muzeylar fondlarida saqlanmoqda, ular har bir tarix bilimdoni uchun katta qiziqish uyg'otadi va yaqin kelajakda ularning ko'pchiligi ommaga taqdim etilishi kutilmoqda [1].

Ushbu muzey eksponatlari Markaziy Osiyo xalqlarining turli tarixiy davrlardagi madaniyati, she'riyati, savdo-sotiq, ilm-fan va tarixi sohalariga tegishli hisoblanadi.

Xalq amaliy san'ati mahsulotlari, qimmatbaho qo'lyozmalar, cholg'u asboblari, shuningdek, numizmatik buyumlar, etnografik yodgorliklar hamda arxeologik topilmalar hamda osori-atiqalar o'zbek xalqining bebaho san'at asarlari va boy madaniy merosi bo'lib, har bir kishi istagan joyiga tashrif buyurib ko'rishi mumkin.

O'zbekistonda turli xil muzeylar mavjud: tarix, ekologiya, tabiat, tabiiy fanlar, san'at, o'lkashunoslik, geologik, arxeologik, transport, texnik, harbiy, ilmiy, adabiy, memorial, badiiy galereyalar, aholi punktlari muzeylari, uy muzeylari va albatta, ochiq osmon ostidagi muzeylar.

O'zbekiston muzeylarida barcha davrlarning badiiy xazinalari va qadimiy yodgorliklariga to'la qadimiy ustalarning asarlari aks ettirilgan ko'plab stendlar, bebaho madaniy-badiiy meros bo'lgan bebaho eksponatlar to'plamlari, ularning hayoti, tarixi va san'ati, shuningdek, O'rta Osiyo hududida yashab, ham mintaqa, ham butun dunyo tarixida iz qoldirgan buyuk zotlarning mehnati va faoliyati mamlakatning boy va jonli tarixiy o'tmishidan dalolat beradi, bu haqida muzey ekskursiyalarida batafsil tanishish mumkin [2].

Muzey "muzalarga bag'ishlangan joy" - tarixiy, moddiy va ma'naviy yodgorliklarni to'plash, saqlash, o'rganish va targ'ib qilish ishlarini amalga oshiruvchi ilmiy, ilmiy-ma'rifiy muassasa. Muzey xazinasida,

asosan, moddiy va tasviriy narsalar, shuningdek, san'at asarlari jamlanadi, shu bilan birga yozma manbalar (qadimdan hozirgi davrgacha bo'lgan tarixiy qimmatga ega qo'lyozmalar, bosma hujjatlar, kitoblar) saqlanadi. Zamonaviy muzeylarning ko'plariga tadqiqot va ta'lim-tarbiyaviy vazifalarning bir butunligi xos. Muzeyning o'ziga xos ilmiy ommaviy va tarbiyaviy shakllari ekspozitsiya, ko'rgazmalar. Zamonaviy ilmiy tasnifda muzey tur va sohalar bo'yicha farqlanadi. Ijtimoiy vazifasiga ko'ra ilmiy tadqiqot-ma'rifat (muzeyning asosiy qismini tashkil etadi, ba'zan ular xalq muzeyi, ommaviy muzey deb ham ataladi), tadqiqot (ilmiy tadqiqot institutlari qoshida o'ziga xos laboratoriya vazifasini o'tovchi) va o'quv muzeyiga bo'linadi. Sohalar bo'yicha tarix, qishloq xo'jaligi, tabiatshunoslik, san'atshunoslik, adabiyot, texnikaga oid va boshqa muzeylarga bo'linadi. Shuningdek, muzeyning memorial muzeylar, o'lkashunoslik kabi turlari bor.

Muzey katta ilmiy tadqiqot va tarbiyaviy ishlarni olib boradi: to'plamlarni butlaydi va o'rganadi; ilmiy hujjatlarni tayyorlaydi, muzey ashyolarini saqlash va ta'mirlash tartibini yaratadi, monografiya, katalog, yo'l-ko'rsatkichlar nashr etadi; zamonaviy muzeysunoslik ishlab chiqqan ilmiy usul va metodologiya asosida ekspozitsiyalarda ilmiy tashviqotlar olib boradi. Tomoshabinlar bilan ishlashning eng muhim shakli ekskursiyalarni amalga oshiradi.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Siyosiy, ilmiy, madaniy, iqtisodiy ehtiyojlarni qondiruvchi muzeyning paydo bo'lish tarixi uzoq qadimga borib taqaladi. Muzeyning o'tmishdoshlari tabiat va ijtimoiy hayotdan olingan asl buyumlarni xo'jalik maqsadlarida va moddiy boylik sifatida emas, balki memorial guvohnoma va estetik qimmatli asl narsalar sifatida saqlana boshlagan davrda yuzaga kelgan. Kritdagi Knos saroy xazinasi (miloddan avvalgi XVI-asr), Vanlar saroyi va ink koinlarining arxivi (miloddan avvalgi XIII-XII-asrlar, Xitoy), Nineviya saroy kutubxonasi va boshqa shular jumlasidan. Keyinroq xususiy to'plamlarda (miloddan avvalgi III-asrdan) asosan san'at asarlari jamlangan (Varres, Sulla galereyalari, Serviliy, Krase, Lukull, Pompei, Sezar va boshqa to'plamlari). Vizantiya sobor va monastirlarida, keyinroq Fransiya, Italiya, Germaniya va boshqa mamlakatlar soborlarida turli xil to'plamlar saqlangan [3].

Yevropada ilmiy vazifalar yuklatilgan muzeyning paydo bo'lishi buyuk geografik kashfiyotlar, amalga oshayotgan davr - Uyg'onish davriga to'g'ri keladi; bu davrda hayvonot va o'simlik dunyosi namunalari, minerallar, geodeziya va astronomiya asboblari, etnografik ahamiyatga ega narsalar jamlangan; tabiiy, ilmiy, etnografiya va tarixiy badiiy noyob narsalar jamlangan saroy to'plamlari (kunstkamera va boshqa) shuxrat qozongan. Dastlab muzey va ular haqidagi dastlabki tavsiflar, shuningdek, muzeysunoslik haqidagi nazariy asarlar ham shu davrda paydo bo'ldi. Florensiya (L. Medichi, XV-asr), Rim (Vatikan muzeyi, XVI-asr), Drezden (Avgust Saksonskiy, XVI-asr) va boshqa joylardagi antik davr yodgorliklari to'plamlari shu davrga mansub. XVI-XVIII asrlarda keyinchalik ko'plari davlat milliy muzey negizini tashkil qilgan xususiy to'plamlar (tarixiy, arxeologik, tabiatshunoslik, san'atshunoslik) shakllandi.

O'zbekistonda muzey XII asrning 2-yarmida tashkil etila boshlagan. XX asr boshida O'zbekistonda faqat 3 muzey- Toshkent o'lkashunoslik muzeyi (1876, hozirda O'zbekiston tarixi muzeyi), Samarqand xalq muzeyi (1896, hozirgi Akmal Ikromov nomidagi O'zbekiston xalqlari madaniyati va san'ati tarixi muzeyi), Farg'ona xalq muzeyi (1899, hozirgi Farg'ona viloyat o'lkashunoslik muzeyi) bor edi. Ularning to'plamlari kam, ekspozitsiyalarining ko'pi tasodifiy materiallardan tashkil topgan. XX asr 20-yillaridan turli sohadagi muzeylar tashkil etila boshladi. Muzeylar va madaniyat yodgorliklari davlat ixtiyoriga o'tkazilib, muhofaza qilina boshlandi. Ilmiy ekspeditsiyalar uyushtirilib, muzey uchun kolleksiyalar to'plash ishi yo'lga qo'yildi, ko'plab muzey tashkil etildi. Hozir O'zbekistondagi muzeyning asosiy qismi O'zbekiston madaniyat ishlari vazirligi qaramog'ida. Yirik muzeylar: O'zbekiston tarixi muzeyi, Temuriylar tarixi davlat muzeyi, O'zbekiston san'at muzeyi (1918), Akmal Ikromov nomidagi O'zbekiston xalqlari madaniyati va san'ati tarixi muzeyi, O'zbekiston tabiat muzeyi (1876) va boshqalar. Respublikaning deyarli barcha viloyatlarida o'lkashunoslik muzeyi, jahon ahamiyatiga molik memorial muzeylar faoliyat yuritib kelmoqda.

Ta'lim-tarbiya va ilmiy vazifalarga ega bo'lgan muzey tizimi taraqqiyotiga obyektiv ehtiyojlar Kundan kunga ortib bormoqda. Jahon muzeyi xalqaro tashkilotga birlashgan, UNESCO tarkibida "Muzeylar xalqaro kengashi" (ICOM) mavjud, uning tarkibiga milliy muzeyning qo'mitalari kirgan [4]. Bu barcha muzeylarning sohada bo'layotgan yangiliklardan xabardor etibgina qolmay, balki ularning faoliyatlarini muvofiqlashtirib ham kelmoqda deb hisoblaymiz. Hozirgi kunda AQSh, Italiya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Germaniya, Rossiya va boshqa davlatlar eng zamonaviy o'ziga xos taraqqiy etgan muzey tizimiga egadirlar.

Boy manbaviy asosga ega bo'lgan muzeylarning xalqaro maydonga chiqishi bilan ularning ta'sir doirasi kengayib bormoqda. Bunda asosiy o'rinda ko'rgazmalar ayirboshlash masalasi turadi deb o'ylaymiz. Sababi, muzey jahonning turli mamlakatlariga o'z xazinalarini yuboradi, ayni paytda xorijiy mamlakatlarning ko'rgazmalarini o'zida qabul qiladi va ko'rgazma shaklida muzeyda namoyish etadi. Bundan tashqari muzeylar davlatlar o'rtasidagi madaniy-ma'rifiy va xalqaro hamkorlik aloqalarni

kengaytirishga yaqindan yordam berib, milliy madaniyatlarning o'zaro boyishi va xalqlar o'rtasida hamfikrlikni rivojlantirishga katta hissa qo'shib kelmoqda [5].

Avvalo, insoniyat hayotida muzeylar paydo bo'lish tarixiga qisqacha to'xtalib o'tamiz. Muzey-yunoncha so'z bo'lib, muza, muzeun so'zidan kelib chiqqan. Muzeun – bu go'zal buyumlar saqlanadigan joy degan ma'noni anglatadi. Dastlabki muzeylar ham aynan funksional jihatdan hozirgi muzeylardan unchalik farq qilmagan. Ular ham noyob buyumlarni saqlash va namoyish qilish vazifasini bajargan. Ammo qadimda muzeylar alohida muassasa sifatida faoliyat ko'rsatmasdan, ma'lum vaqtlarda yoki birorta tadbir tarkibida o'tkazilgan, shuningdek, buyumlarga eksponat sifatida qaralmagan, balki kolleksiya namunasi sifatida e'tibor berilgan. Chunki turli mavzulardagi noyob buyumlar aholining o'ziga to'q tabaqasi, amaldorlardan iborat kolleksionerlar tomonidan yig'ilgan va xalqqa namoyish etilgan.

Malumotlarga ko'ra, muzeylar dastlab antik davrda Yunoniston va Rimda vujudga kelgan. Ayni shu davrda kolleksiyalar to'plash an'anasi shakllangan. Yunonistondagi Gelikon tog'i yonida turli tasvirdagi yodgorliklar saqlanadigan joy muzeylarning ilk ko'rinishlaridan biri hisoblangan. San'at, madaniyat va fanda erishilgan yutuqlarning namunalaridan iborat kolleksiyalar to'plash Yevropada Uyg'onish davrida dastlab, Italiyada, so'ng esa Angliya, Fransiya, Germaniya va boshqa mamlakatlarda an'anaga aylandi. Italiyada XV asrda moddiy-madaniy buyumlarni yig'ish va namoyish etish ishlari aniq tizim asosida tashkil etilgan bo'lsa, XVI-XVII asrlarga kelib, Fransiya, Angliya, Germaniyada ham muzeylar tashkil etish odat tusiga kirgan. 1753- yil ochilgan Londondagi "Britaniya muzeyi", 1793- yil tashkil etilgan Parijdagi "Luvr" muzeyi G'arbiy Yevropadagi ilk ommaviy muzeylar sanaladi.

Muhokama va natijalar. XIX asrga kelib dunyo miqiyosida ko'plab yirik muzeylar vujudga keldi. 1819-yilda Madriddagi "Prado muzeyi", 1873-yilda Moskvadagi "Tarix muzeyi", 1852-yilda Sankt-Peterburgdagi "Ermitaj", 1870-yilda Nyu-Yorkdagi "Metropolitan" muzeylarini misol qilib keltirish mumkin. O'sha davrlarda ko'plab davlatlarda bo'lganidek, O'rta Osiyoda ham katta muzeylar barpo etilgan. O'zbekistonda muzeylar dastlab XIX asrning ikkinchi yarmida tashkil etila boshlagan. Bular 1876-yilda ochilgan Toshkent o'lkashunoslik muzeyi, Samarqand xalq muzeyi va Farg'ona xalq muzeylari edi. Toshkentda ilk muzey 1876-yilda ochilgan, u hozirgi "O'zbekiston tarixi davlat muzeyi" dir. Yurtimizdagi dastlabki muzeyning faoliyati A.P.Fedchenko, N.A. Mayev, V.F.Oshanin, I.V.Mushketov, V.V.Bartold kabi olimlarning sa'y-harakatlari va tashabbuslari bilan shakllanib borgan. XX asrda O'zbekiston hududda ko'plab muzeylar, shuningdek, sohalari qamrab olgan muzeylar bilan birga, badiiy va uy muzeylar ham tashkil etildi. Ayniqsa, 1991-yil O'zbekiston davlat mustaqilligiga erishgandan so'ng yurtimizda muzeylar faoliyatida keng o'zgarishlar ro'y berdi.

1992-yil noyabr oyida Buxoroda O'zbekistonda birinchi marta temirchilik muzeyi ochildi. 1992-yil dekabrda Samarqand viloyatining Oqtosh shahrida ochilgan xalq baxshisi Islom shoir Nazar o'g'lining uy-muzeyi birinchi mehmonlarni qabul qildi. 1993-yil 3-sentabrda Toshkentda o'zbek ayollari ichidan chiqqan birinchi huquqshunos olim akademika Hadicha Sulaymonova muzeyi ochildi. 1993-yil 1-sentabrda Toshkent Davlat texnika universiteti qoshida O'zbekistonda birinchi bo'lib, Politehnika muzeyi ochildi [6]. 1993-yil 10-sentabrda Toshkentda o'zbek raqqosasi Mukarrama Turg'unboyeva muzeyi, 1993-yil 21-sentabrda esa Navoiy viloyatining Tomdi tumanida mashhur cho'pon, ikki marta Mehnat Qahramoni, O'zbekiston Fanlar Akademiyasining faxriy akademigi Jaboy Balimanovning hayoti va mehnat faoliyati haqida ma'lumot beruvchi muzey ochildi. 1993-yilning noyabr oyida Toshkentda ochilgan O'zbekistonda xalq ta'limi tarixi muzeyi o'z muxlislarini kutib oldi.

1994-yil 23-dekabr kuni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Respublika muzeylari faoliyatini yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida" qaror qabul qilindi. Ayni shu qaror asosida respublika muzeylar o'z faoliyatini yangidan yo'lga qo'ya boshladi. 1996-yil 1-sentabrda Toshkentda Osiyoda noyob va yagona bo'lgan "Olimpiya shon-shuhrat muzeyi" ochildi. Bu muzey O'zbekistonlik sportchilarning turli jahon musobaqalarida qo'lga kiritgan muvaffaqiyatlarini, medallarini faqat namoyish etadigan joygina bo'lib qolmay, balki mamlakatimizda sport harakatini rivojlantirish markazi ham hisoblanadi [7]. 1996-yil 18-oktabrda Toshkentda ochilgan Temiryo'llar tarixi Davlat muzeyi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan ma'rifiy va ma'naviy ishlar borasida yirik tarixiy va madaniy yodgorlik, ilmiy tafakkur markazi bo'lib qoldi. Muzey eksponatlari juda katta tarixiy qimmatga ega bo'lib, Temuriylar davri ruhini beradi. Muzeyga qo'yilgan tilla buyumlar, qurol-aslahalar, lashkarboshi va oddiy janchilarning kiyimboshlari, musiqa asboblari, o'sha davrga xos jihozlar, Amir Temur, Bobur qo'lyozmalari, Ulug'bekning astronomik qurilmalari va boshqa madaniy boyliklar shular jumlasidandir. Bugungi kunda Respublikamizning katta va kichik shaharlarida, tumanlarida xalqning boy tarixiy-madaniy xazinalarini namoyish qiluvchi 500 dan ortiq turli muzeylar faoliyat olib boryapti. Yoshlarni ma'naviy-axloqiy kamolga etkazishda, keng aholi ommasini, ayniqsa, yosh avlodni ma'rifatli qilishda muzeylarning roli katta ahamiyat kasb etishini hisobga olib, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov 1998-yil 12-yanvarda "Muzeylar faoliyatini tubdan

yaxshilash va takomillashtirish to'g'risida"gi farmoni e'lon qilindi. Mazkur farmon muzey ishini kelgusida rivojlantirishning yorqin istiqbollari ochib berdi. U "O'zbekmuzey" Respublika jamg'armasini tuzish va muzey xodimlarini kasb malakalarini, ularning ilmiy izlanishlari samarasini oshirish uchun sharoit yaratishga, o'zbek, ingliz, rus tillarida uch oyda bir nashr etiladigan "Moziydan sado" jurnali ta'sis etishga yordam qiladi.

Shuningdek, yurtimizda bir qancha yangi muzeylar tashkil etilishi mustaqillik yillarida muzey sohasiga bo'lgan e'tiborning naqadar rivojlanib borganligini ko'rsatadi. Jumladan, 1996-yil 14-avgust kuni "Olimpiya shon-shuhrati muzeyini tashkil etish to'g'risida", 1997-yil 24-yanvarda "Temuriylar tarixi Davlat muzeyini tashkil etish to'g'risida", 2002-yil 8-noyabr kuni "Qatag'on qurbonlari xotirasi" muzeyi faoliyatini tashkil etish to'g'risida Vazirlar Mahkamasi qarorlari qabul qilindi [8].

2008-yilda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan "Muzeylar to'g'risida"gi Qonun qabul qilindi. Bu qonun hujjatining parlament tomonidan qabul qilinishi yurtimizda bu sohaning keng ko'lamda rivojlanishi uchun asosiy me'yor vazifasini o'tash bilan birga muzeylar faoliyatiga davlat va jamiyat miqyosida yuqori darajada e'tibor berilishini ko'rsatib berdi [9].

O'zbekiston Respublikasida ham juda ko'p muzeylar mavjud. Bu muzeylardagi eksponatlar jahonning mashhur muzeylari eksponatlaridan qolishmaydi. Muzeyda muzeysunoslar ilmiy tekshirish ishlarini olib boradilar. Muzeyga kelgan to'plamlarni butlaydilar va o'rganadilar. Muzey ashyolarini saqlash va ta'mirlash ishlarini yo'lga qo'yadilar. Tomoshabinlar uchun ekskursiyalar tashkil etib, boy manbalar haqida ma'lumot berish bilan birga, ularni o'sha davr haqidagi bilimlarini boyitadi. Yangi ochilayotgan zamonaviy muzeylarda yoshlar ma'lumotlarni tinglabgina qolmay, balki eshitgan narsalarini sinab ko'rish imkoniyatiga ham ega bo'ladilar [10].

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 15-mart kuni "O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi to'g'risidagi hamda O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi huzuridagi budjetdan tashqari madaniyat va san'atni rivojlantirish jamg'armasi mablag'larini shakllantirish va ulardan foydalanish tartibi to'g'risidagi nizomlarni tasdiqlash haqida" Qarori e'lon qilindi. Bu hujjat madaniyat va san'at tizimini takomillashtirish maqsadida qabul qilinganligini keyingi yillarda madaniyat, xususan, muzey sohasidagi o'zgarishlarni belgilab berdi desak aslo xato qilmaymiz [11].

Xulosa qilib aytganda, xalqning boy madaniyatini o'zida aks ettirgan muzeylar ahamiyati har doim o'rganishga molik ish. Mamlakatimiz muzey sohasini rivojlantirish bugungi kunda olib borilayotgan islohotlar va taraqqiyot rejalarimizning dolzarb masalalaridan biriga aylanib bormoqda. Buning uchun muzeylardagi ashyo va kolleksiyalarni chuqur o'rganib, ularning bebaho qadr-qimmatini xalqimizga ochib berish, bular to'g'risida yoshlar ongida nazariy bilimlarini boyitish lozimdir. Hukumatimiz tomonidan bu sohani rivojlantirish bo'yicha 2017-2027-yillarga mo'ljallangan dastur ishlab chiqilishinng belgilanishi, yurtimizning taraqqiyot dasturi bo'lmish "Harakatlar strategiyasi" da muzey sohasini rivojlantirishning ko'rsatib o'tilganligi bejiz emas, albatta. Muzeylar orqali ona Vatanimizning ko'hna tarixi naqadar moddiy madaniyat yutuqlarga boy ekanligini, ajdodlarimiz bilim va tafakkuri, dunyoqarashi, san'ati, mahorati, iqtidori yuqori darajada ekanligini bugun dunyoga namoyish etib berishi mumkin [12]. Bugungi kunda O'zbekistonda 130 ga yaqin muzeylar faoliyat olib borayotganligi, ularda saqlanayotgan eksponatlar sonining 2,17 milliondan oshganligi fikrimizni yorqin misoli deb hisoblaymiz [13].

ADABIYOTLAR:

1. Orifjonova G.R. Tarix fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya ishi "O'zbekiston muzeylari innovatsion rivojlanish kesimida (XX asr oxiri – XXI asr boshlari)" -2025 yil. B-28
2. <https://gov.uz/oz/pages/museums>.
3. Kuryazova D.T. O'zbekiston moddiy madaniy merosini o'rganish, saqlash va muzeillashtirishning nazariy-metodologik asoslari. Tarix fan. dok.diss. –Toshkent, 2021. – 290 b.
4. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Muzey>
5. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi (2000-2005).
6. Nishanova K.S. XX – XXI asrlarda o'zbekiston badiiy muzeylarining rivojlanish tendensiyalari. Tarix fan.fal.dok.diss. –Toshkent, 2022. – 120 b.
7. Альмеев Р. Музей и маркетинг // Мозийдан савдо. – Тошкент, 2005. – № 4 (32). – С. 12-13
8. Akbarova N. "Qatag'on qurbonlari" / tadqiqotchi 2024-yil 25-oktyabr № 44(44) www.jadid-media.uz
9. <https://oyina.uz>
10. https://fikir.uz/blog/Surxondaryo_PKQTMOI/20461.html
11. <https://oliymahad.uz/38448>

HISTORY

---

12. Тангиров О., Нуридинова Т. ва бошқалар. Ўзбекистон Давлат санъат музейи фондидаги ноёб меъморчилик ҳамда археологик ашёлар тарихига доир. Тошкент: Musiqa, 2019. 8-12бетлар.
13. <https://oz.sputniknews.uz/20230517/ozbekiston-muzeylari-qiziq-top5-sayohlar-35007145.html>

AFSHONA QISHLOG'I TARIXIGA BIR NAZAR

Baxtiyorov Behruz Bobirovich,

Buxoro davlat universitetining "Arxeologiya va

Buxoro tarixi" kafedrasi tayanch doktoranti,

"Islom tarixi va manbashunosligi, falsafa" kafedrasi o'qituvchisi

baxtiyorov-behruz@mail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Buxoro vohasining qadimiy aholi manzillaridan biri hisoblangan Afshona qishlog'ining tarixi hamda mazkur qishloq nomining kelib chiqishi to'g'risidagi ma'lumotlar ilmiy maqola va asarlar asosida tahlil qilishga harakat qilingan. Shu bilan birgalikda, davlatimiz mustaqilligi sharofati bilan qishloq joylarida amalga oshirilgan va kelgusida qilinishi kerak bo'lgan reja hamda dasturlarning ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: O'rta Osiyo, hokim, podsho, masjid, qo'lyozma, eksponatlar, muzey, hisor, voha, dehqonchilik, savdo-sotiq, turon, lashkarboshi, qal'a, ustaxona, Ustrushona, afshin.

ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ СЕЛЕНИЯ АФШОНА

Аннотация. В данной статье предпринята попытка проанализировать историю селения Афшона, одного из древних поселений Бухарского оазиса, и происхождение названия этого селения на основе научных статей и трудов. Вместе с тем раскрыто значение планов и программ, реализуемых на селе и которые необходимо реализовать в будущем благодаря независимости нашей страны.

Ключевые слова: Средняя Азия, правитель, царь, мечеть, рукопись, экспонаты, музей, крепость, оазис, сельское хозяйство, торговля, Туран, генерал, крепость, мастерская, Уструшона, афшин.

A LOOK AT THE HISTORY OF THE VILLAGE OF AFSHONA

Abstract. This article attempts to analyze the history of the village of Afshona, one of the ancient settlements of the Bukhara oasis, and the origin of the name of this village based on scientific articles and works. At the same time, the significance of plans and programs implemented in rural areas and which need to be implemented in the future thanks to the independence of our country is revealed.

Keywords: Central Asia, ruler, king, mosque, manuscript, exhibits, museum, fortress, oasis, agriculture, trade, Turan, general, fortress, workshop, Ustrushona, afshin.

Kirish. Tarixdan ma'lumki, qishloq manzilgohlari shaharlarga qaraganda ancha ilgari paydo bo'lgan. Shu jihatdan olib qarasak, dastlabki qishloq jamoalari tarixi ham bir necha ming yillarga borib taqaladi. Qishloqlarda odamlarning uy-joylari, uy-ro'zg'or buyumlari, ish qurollari, to'qimachilik mahsulotlari, temirchilik yoki sopol buyumlar ishlab chiqarish ustaxonalari mavjud bo'lgan. Bundan tashqari azaldan dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanish qishloqlar hayotida muhim ahamiyat kasb etgan. Chunki aholining asosiy daromadi ham aynan shu sohalaridan kelgan. Ana shunday qishloqlardan biri Afshona qishlog'i bo'lib hisoblanadi. Afshona qishlog'i o'zining kelib chiqishiga ko'ra Buxoroning qadimiy aholi manzillaridan biri bo'lib hisoblanadi. Hozirgi kunda Afshona qishlog'i O'zbekiston Respublikasi Buxoro viloyati Peshku tumanida, Buxoro shahridan 30 kilometr shimoli-sharqda joylashgan qadimiy qishloqlardan biridir. Musulmon sharqining deyarli barcha mamlakatlarida bo'lgan mashhur arab geografi va sayyohi Maqdisiy (Muqaddasiy)ning "Ahsan attaqosim fi ma'rifat alaqolim" (Iqlimlarni o'rganish uchun eng yaxshi qo'llanma) asarida ko'plab yirik shahar va qishloqlarning geografik holati, tabiiy sharoitlari, me'moriy yodgorliklari, aholisi, urf-odatlar va mashhur kishilari to'g'risidagi muhim ma'lumotlar o'z aksini topgan. "Maqdisiyning yozishicha: Afshona Buxoroning g'arbiy tomonida joylashgan.

Unda ko'plab odamlar istiqomat qilib kelgan. Hududi katta, toza va chiroyli bo'lgan. Yoqutiy asarlarida ham mazkur hududning Buxoro vohasining qishloqlari qatorida tilga olinganligi ham mazkur hududning boy tarixidan dalolat beradi. As-Samaoniy asarlarida esa qishloq nomi "Fashna" shaklida uchraydi" [1-2b]. Dastlab qishloq nomining qisqacha kelib chiqish tarixi va etimologiyasiga to'xtalsak,

maqsadga muvofiq bo'lgan bo'lar edi. Afshona so'zi turli xil shakllarda tarixiy manbalar va adabiyotlarda uchraydi. Xususan, afshin, fsin, fashna, afshona, haftshina, al-afshin va boshqalar shular jumlasidandir.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Afshona so'zi "Afshin"- "hokim" degan so'zdan kelib chiqqan bo'lishi ehtimoldan yiroq emas. Bilamizki, ilk o'rta asrlarda Turon diyorida bir qancha mustaqil hokimliklar mavjud edi. Ularni esa turli unvonlar va nomlar bilan hokimlar idora qilishgan. Misol uchun, So'g'dda "ixshid", Farg'ona hokimligida "podsho", Qarluqda "jabg'u", to'qqiz o'g'uzda "xoqon", turklarda "tarxon" va Ustrushona (Jizzax bilan O'rtepa oralig'ida joylashgan tarixiy hudud) da "*afshin*" atamasi bilan atalgan [2-56 b]. Afshona toponimi esa aynan mazkur so'zning ko'plikdagi shakli hisoblanadi. Bundan tashqari V. F. Minorskiyning yozishicha, 9-10-asrlarda Ozarbayjonda hukmronlik qilgan Sojidlilar sulolasi vakillari ham o'zlarini afshinlar deb atashgan. Afshin atamasi ko'rinib turganidek, Ustrushona hokimligi va uning hukmdorlarining nomi bilan ham bevosita bog'liq.

"Ustrushona - O'rta Osiyodagi qadimgi aholi manzillaridan bo'lib, u ilk o'rta asrlarda Farg'ona vodiysining shimoli-sharqiy qismida, Sirdaryoning o'rta oqimidagi chap qirg'og'i bo'ylab Isfara daryosi chegaralariga qadar va janubi Hisor tizmasi bo'ylab cho'zilgan hududlarni o'z ichiga olgan" [3-305 b]. Ustrushona toponimlari tadqiqotchisi A.R. Ayubovning fikriga ko'ra "Ustrushona 18 mintaqaga bo'lingan va 400 ga yaqin qal'alarga ega bo'lgan. Tili va madaniyati jihatidan ular So'g'diylar bilan qarindosh edilar. So'g'd, fors tillari esa asosiy muloqot tili hisoblangan hamda zardushtiylik diniga etiqod qilishgan. IV asrgacha Ustrushona So'g'd tarkibida bo'lgan.

Ustrushona hukmdori afshin unvonini olgan" [4-314 b]. VI asrda Ustrushona Eftalitlar davlati va 560-yillardan Turk xoqonligi hukmronligi ostida bo'lgan. Keyinchalik O'rta Osiyo arablar tomonidan fath etilgach, ushbu hokimlik ham arablar boshqaruviga o'tgan. Shunday bo'lishiga qaramay, mahaliy hokimlar afshin unvoni bilan mamlakatini idora qilishda davom etishgan. Bundan tashqari arab geografi va sayyohi Ya'qubiy asarida ham So'g'diyona hokimi G'urak Qutayba ibn Muslim bilan tuzgan shartnomasida o'zini So'g'dixshidi, Samarqand afshini deb atagani haqida tarixiy ma'lumotlar mavjud [5-344 b]. Ushbu nomning kelib chiqishini batafsil tarixiy va etimologik tahlili olim va filolog V. I. Abayev tomonidan olib borilgan va uning osetin tilida saqlanib qolgan "fsin" so'zidan kelib chiqqanligini isbotlagan. Bu sak-massaget qabilalari yetakchilarining nomi edi va keyinchalik bu unvon Markaziy Osiyodagi qo'shni qabilalar tomonidan o'zlashtirilgan.

Shahar manbalarda "Afshina" deb ham tilga olinadi. Afshina nomi turkiy til an'analari ko'ra ikki so'zdan tuzilgan. Qadimgi turkiy tilda af yoki ev, ab uy degan ma'noni anglatadi, shina ashinalar atamasining qisqargan holatidir. Ya'ni ashinalar yashaydigan qishloq degan ma'noni bildiradi. Afshina qishlog'i Turk yabg'ularning So'g'ddagi qarorgohi bo'lgan. Afshina yirik shaharlardagi kabi so'g'diy va turkiy tilda emas, faqat turkcha so'zlashgan [6-6 b]. So'g'dda afshinlar So'g'd shahar-davlatlarining hukmdorlari bo'lib, ba'zan suveren, lekin ko'pincha qaram edi. Samarqand atrofida Umum so'g'd konfederatsiyasining tashkil topishi bilan uning hukmdori Samarqand afshini umum so'g'd ixshidiga aylandi. Odatda boshqa shaharlardagi o'g'illari va merosxo'rlariga afshin unvonlarini bergan. Shunday qilib, agar ixshid taxtini boshqa shaharning afshini egallagan bo'lsa, bu holda unga Samarqand afshini unvoni berilmagan. Shuningdek, bu unvon sohibi ixshid unvonini olmagan holda So'g'diyonaning oliy hukmdori bo'lishi mumkin edi [7-51-54 b].

Xitoy yilnomalarida vang unvoni ham "afshin" unvoniga o'xshash sifatida ishlatilgan. So'g'd hujjatlarida, jumladan, Mug' tog'i arxivida "afshin" unvoni uchramaydi. Bu unvon arablar tomonidan mustaqil So'g'd davlati tugatilgandan so'ng asta-sekin qo'llanilmay qolgan, biroq IX asrning birinchi o'n yilliklarida ham "al-Afshin" islomlashgan shaklida qo'llanilgan [8-111 b].

Narshaxiyning yozishicha, "X asrda Afshona qishlog'i kichik ammo mustahkam shahristonga va katta hisorga ega bo'lib, bir qancha qishloqlar unga mansub bo'lgan. Bu yerda haftada bir kun bozor bo'lgan. Bu qishloqning ekin yerlari va biyobonlari Madrasa talabalariga Ismoil Somoniy tomonidan vaqf qilib berilgan. Qutayba ibn Muslim ham aynan ushbu hududda masjidi jome bino qilgan. Shu bilan birgalikda, Muhammad ibn Vose ham bir masjid qurdirgan. Bu yer duo qabul bo'ladigan joy sifatida e'tirof etilgan. Odamlar shahardan u joyga borganlar va uni tabarruk deb hisoblaydilar. Shunga ko'ra Afshona so'g'dcha "duo tezroq mustajob bo'ladigan muqaddas joy" ma'nosini ham anglatadi.

Muhokama. Buxoro davlat universiteti professori, H.H. To'rayevning ham "Buxoro toponimikasi" nomli kitobida Afshona qishlog'iga quyidagicha tarif berib o'tilgan. Afshona - Haftshona ya'ni yetti tarmoq so'zidan olingan bo'lib, katta suvning yetti yo'nalishga bo'linganligiga qiyos qilingan degan fikr keltirilgan [9-163 b].

Shu o'rinda aytib o'tish joizki, o'rta asrlarda Afshona qishlog'ida buyuk olim Ibn Sino yetishib chiqqan. Ibn Sinoning asl ismi Husayn bo'lgan, "Abu Ali" esa uning kunyasi. Otasining ismi Abdulloh, onasining ismi Sitorabonu bo'lib, u afshonalik edi. Rivoyatlarga ko'ra, Ibn Sinoning otasi Abdulloh asli Balx shahridan bo'lgan va Afshonaga kelib, Qoqishtivon arig'i bo'yidagi bir kishining uyida yashab yuradi. Shu

paytlarda uy egasining Sitorabonu ismli qizini yaxshi ko'rib qoladi. Abdulloh o'qimishli, odobli yigit ekan. Otasi Sitorabonuni shu yigitga berib, kuyov qilib oladi. Oradan bir yil o'tib, ular o'g'il farzand ko'rishadi. Bolaga Husayn deb ism qo'yadilar [10-3 b]. Qishloqda 980-yilda Ibn Sino va 985-yilda ukasi Mahmud dunyoga kelgan. Ibn Sino besh yoshigacha Afshonda yashagan, keyin oilasi Buxoroga ko'chib kelgan.

Hozirgi kunda Afshona Peshku tuman markazi bo'lgan Yangibozor shaharchasi yaqinidagi kata bir qishloq bo'lib hisoblanadi. Hamma qishloqlar singari ikki tarafi quyuq daraxtzor yo'ldan kirib boriladi. Qishloqning qoq markazida qadimgi shahristonlardagi singari mahobatli va so'lim majmuaga duch kelasiz. Bu yashil xiyobon o'rtasida alloma haykali, to'g'rida tibbiyot kollejining ulkan binosi va o'ng tomonda esa Ibn Sino muzeyi joylashgan. 1980 yilda buyuk olim tavalludining 1000-yilligi Afshonada tantanali nishonlandi va mazkur hududda muzey ish faoliyatini boshladi. Shu munosabat bilan Afshonada ikkita sopol gumbazli, eshik va ustunlari o'yilgan, devor bezaklari bilan bezatilgan muhtasham dam olish maskani qurilgan. Muzey 7 ta zal va 9 ta bo'limdan iborat. Muzeyga tashrif buyurgan kishi o'zini o'sha davrga tushib qolgandek his etadi. 2006- yilda O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov tashabbusi bilan muzeyning bugungi binosi qayta qurildi hamda bebaho eksponatlar bilan boyitildi. Muzeyda biz milodiy 980 – 1037-yillarda yashab o'tgan tib ilmining mumtoz bilimdoni, qomusiy olim Abu Ali ibn Sinoning hayoti va ijodi bilan tanishishimiz mumkin. Bu yerdagi ulug' tabib tomonidan o'rta asrlarda foydalanilgan tibbiy asboblarning nusxalari (Fransiyada tayyorlab keltirilgan) va boshqa uy - ro'zg'or buyumlari kishini hayratga soladi. "Avitsena-Fransiya" assotsiatsiyasi sovg'a qilgan "Tib qonunlari" kitobining lotin tilidagi qadimiy nusxasi, tabib asarlarining 1447-1448-yillardagi qo'lyozmasi muzeyning noyob eksponatlaridandir [11-25 b].

Tahlil va natijalar. 2022-2026-yillarda Buxoro viloyatida turizmni yanada rivojlantirish uchun turizm infratuzilmasini tashkil qilish maqsadida Peshku tumanidagi Abu Ali ibn Sino muzeyida eksponatlar va tarixiy ashyolar sonini ko'paytirish jumladan, Ibn Sino qalamiga mansub Turkiya, Buyuk Britaniya va Fransiya muzeylarida saqlanayotgan qo'lyozma va eksponatlar nusxalarini ko'chirib olib kelish va joylashtirish ishlari rejalashtirilgan.

Bugungi kunda Ibn Sino muzeyidan ziyoratchilarning qadami uzilmaydi. Shifokorlar ham shu yerda qasamyod qabul qiladi. Nikohdan o'tayotgan kelin-kuyovlar, avvalo, muzey oldidagi Ibn Sino haykali poyiga gul qo'yishadi. Istiqloq tufayli, bu mo'tabar zotlarning nomlari tiklandi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Ostona shahrida bo'lib o'tgan Islom hamkorlik tashkilotining fan va texnologiyalar bo'yicha birinchi sammitida qatnashib, o'zbek tilida so'zlagan nutqi ham e'tiborga molikdir. : "Markaziy Osiyo islom olami jahon fani va sivilizatsiyasiga qo'shgan beqiyos hissasi bilan faxrlanishga to'la haqlidir. Xususan, bu hududlar Sharq Renessansining yirik markazlaridan biri sifatida butun dunyoda ma'lum va mashhur bo'lgan.

Bu haqida gapirganda, avvalo, ulug' vatandoshlarimiz algoritm asoschisi al-Xorazmiy, qomusiy olim al-Farg'oniy, geodeziya va mineralogiya fanlari rivojiga ulkan hissa qo'shgan Abu Rayhon Beruniy, g'arbda Avitsenna nomi bilan tanilgan Ibn Sino, davlat arbobi va buyuk astronom Mirzo Ulug'bek singari mutafakkir zotlarning nomlarini hurmat bilan tilga olamiz". 2024-yil 5-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Buxoro viloyatida sanoat va xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori ijrosi doirasida Peshku tumani Afshona qishlog'ida Abu Ali ibn Sino davriga oid qadimiyligni o'zida aks ettirgan etnik turizm shaharchasi barpo etish bo'yicha amaliy ishlar boshlandi. Shu munosabat bilan Buxoro viloyati turizm boshqarmasi boshlig'i o'rinbosari S.Bobokalonov, Peshku tumani hokimi H.Davlatov hamda ushbu loyihani amalga oshiradigan tadbirkorlar ishtirokida uchrashuvlar o'tkazilib, kelgusidagi ishlar belgilab olindi. Bugungi kunda Peshku tumani "Ibn Sino" mahalla fuqarolar yig'ini, Afshona qishlog'i hududining yer maydoni 1003 gektarni tashkil etadi va 4005 nafar aholi istiqomat qilib kelmoqda.

"Buxoro jahon madaniyatining eng qadimiy maskanlaridan biri ekanligi hech kimga sir emas. Viloyatdagi 829 ta madaniy yodgorliklarning 287 tasining tarixi bir necha ming yilliklarga borib taqaladi. Shu bois, Buxoroda turizmni jadal va samarali rivojlantirish bo'yicha alohida dastur amalga oshirish rejalashtirib kelinmoqda. Yaqinda YUNESKO tomonidan Buxoroning yana 7 ta qadimiy obidalari Umumjahon madaniy merosi ro'yxatiga kiritildi. Ularni hamda viloyatdagi yana 800 dan ziyod tarixiy boyligimiz bo'lgan madaniy obyektlarni birma-bir kelgusida restavratsiya qilish rejalashtirilgan. Ayniqsa, Afshona qishlog'ida Buxoro shahridagi eng zamonaviy jihozlangan tarix muzeyi tashkil etilishi va unda viloyatda mavjud 130 mingdan ziyod eksponatdan, Buxoro tarixining eng noyob durdonalarining joylashtirilishi belgilangan[12-8b].

Xulosa qilib aytganda, Afshona qishlog'i Buxoroning tarixiy aholi manzillaridan biri sanaladi. Insonlar azaldan bu hududlarni o'zlari uchun o'troq manzillari sifatida ko'rib, dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq, temirchilik kabi sohalarni kasb qilib olganlar. Ayniqsa hisorlarining dovruqi qo'shni o'lkalarda ham

HISTORY

ma'lum va mashhur hisoblangan. Bundan tashqari bu diyorda jahon ilm-fanida ayniqsa tibbiyot sohasiga o'chmas iz qoldirgan vatandoshimiz Abu Ali Ibn Sino voyaga yetgan. Shu munosabat bilan tashkil etilgan muzeylar, allomaning haykali va tug'ulib o'sgan qishlog'i hamda boshqa tarixiy obyektlar hali hanuz mahalliy va chet-el fuqarolarining qiziqishiga sabab bo'lmoqda desak yanglishmaymiz. Shuning uchun ham davlatimiz rahbari tomonidan Buxoro turizmini yangi bosqichga chiqarish va jadal sur'atlarda rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'ylaymizki, mahalliy aholining qo'llab-quvvatlashi hamda davlatimiz rahbarining tashabbuslari bilan Afshona qishlog'i yuksalishda davom etadi va ko'plab buyuk shaxslarni yetishtirib chiqaradi.

ADABIYOTLAR:

1. <https://uz.m.wikipedia.org/w/index.php?title=Afshona&wprov=rarw1>
2. Suyun Qorayev O'zbekiston viloyatlari toponimlari "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti Toshkent 2005-yil, 56- bet
3. M.H.Pardayev, B.B.To'ychiboyev. Ustrushona qadimda va ilk o'rta asrlarda. Toshkent: 2017-y.
4. Pardayev M.H., G'ofurov J.I. Ustrushonaning ilk o'rta asr qishloq makonlari (yozma va arxeologik manbalar asosida). Toshkent: 2016-y.
5. O'zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil
6. Azimxo'ja Otaxo'jayev. Abu Ali ibn Sino. Toshkent "Abu matbuot-konsalt" 2011. 6-bet.
7. Гойи́бов Б.С. "Из истории арабских завоеваний в Согде: к биографии Деваитича, сына Йодахшитака" // Вопросы исторической науки: материалы III Междунар. науч. конф. (г. Москва, январь 2015 г.). - М.: Буки-Веди, 2015. - С. 51-54.
8. Minorsky V. Studies in Caucasian History. - London, 1953. - С. 111, прим. 1.
9. To'rayev H.H. "Buxoro toponimikasi".- Buxoro: "Sadriddin Salim Buxoriy" Durdona, 2021.-276 b.
10. <https://uzhurriyat.uz/2017/09/20/afshonaga-safar/>
11. To'rayev A.I. "O'zbekistonda davlat muassasalari tarixi".- B.: " Muhammad poligraf" nashriyoti (o'quv qo'llanma) 2023.B.244.
12. <https://n.ziyouz.com>

ITTIHOD VA TARAQQIY HARAKATI DAVRIDAGI IJTIMOIIY-IQTISODIY SIYOSATLARNING TAHLILI

Orunbayev Asli,

Buxoro davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
orunbayev-asli@mail.com

Annotatsiya. XIX asr Usmonli imperiyasi uchun tub o'zgarishlar va yangilanishlar davri bo'ldi. Davlat hayotining barcha jabhalarida o'zgarishlar yuz bergani kabi, demokratiya sohasida ham muhim siljishlar kuzatildi. Erkinlik va mustaqillik shiorlari ostida tashkil topgan Ittihad va Taraqqiy jamiyati, 1908-yildan 1913-yilda Bab-ı Ali bosqini ro'y berguniga qadar parlamentda muxolifat sifatida faoliyat yuritdi va o'z g'oyalari orqali siyosatga ta'sir ko'rsatishga intildi. Ushbu davrda jamiyat o'z dasturida ko'zda tutilgan qishloq xo'jaligi, savdo, sanoatlashtirish va soliq siyosatini amalga oshirishda jiddiy qiyinchiliklarga duch keldi. 1913-yilda to'liq hokimiyatni qo'lga kiritgach, yillar davomida shakllantirilgan va kongresslarda muhokama qilingan g'oyalarni amaliyotga joriy eta boshladi. Garchi Birinchi jahon urushining boshlanishi bilan asosiy e'tibor vatan mudofaasiga qaratilgan bo'lsa-da, zamonaviylashish yo'lidagi harakatlardan voz kechilmadi. Ushbu tadqiqotda Ittihad va Taraqqiy davrida amalga oshirilgan iqtisodiy-moliyaviy, demografik, ijtimoiy va siyosiy siyosatlar hamda ularning natijalari tahlil qilinadi. Ittihadchi yetakchilarning fikr va qarashlari keyinchalik Turkiya Respublikasi asoslarini belgilab berdi va yangi davlatning siyosiy yo'nalishiga aylantirildi.

Kalit so'zlar: moliya tarixi, urush iqtisodiyoti, iqtisodiy siyosatlar, Ittihad va Taraqqiy harakati, modernizatsiya siyosati, demografik o'zgarishlar, siyosiy islohotlar, ijtimoiy siyosat, sanoatlashtirish, soliq islohoti

АНАЛИЗ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ В ПЕРИОД ДВИЖЕНИЯ «ИТТИХАД И ТАРАККИ»

Аннотация. XIX век стал периодом глубоких преобразований и обновлений для Османской империи. Как и во всех сферах государственной жизни, в области демократии также произошли важные сдвиги. Общество «Иттихад и Таракки», сформированное под лозунгами свободы и независимости, с 1908 года до захвата Бабы Али в 1913 году действовало в парламенте как оппозиция и стремилось оказывать влияние на политику своими идеями. В этот период организация столкнулась с серьёзными трудностями при реализации своей программы в области сельского хозяйства, торговли, индустриализации и налоговой политики. После полного захвата власти в 1913 году началось практическое внедрение идей, выработанных в течение многих лет и обсуждавшихся на конгрессах. Несмотря на то, что с началом Первой мировой войны приоритет был отдан защите Отечества, движение по пути модернизации не было остановлено. В настоящем исследовании анализируются экономическая и финансовая, демографическая, социальная и политическая политика периода Иттихад и Теракки, а также их последствия. Мысли и взгляды лидеров Иттихад в дальнейшем легли в основу Турецкой Республики и стали направлением политики нового государства.

Ключевые слова: история финансов, военная экономика, экономическая политика, движение Иттихад и Теракки, политика модернизации, демографические изменения, политические реформы, социальная политика, индустриализация, налоговая реформа.

ANALYSIS OF SOCIO-ECONOMIC POLICIES DURING THE PERIOD OF THE COMMITTEE OF UNION AND PROGRESS

Abstract. The 19th century was a period of profound transformation and renewal for the Ottoman Empire. As significant changes occurred in all aspects of state life, notable advancements were also observed in the field of democracy. The Committee of Union and Progress, founded under the slogans of freedom and independence, operated as the opposition in the parliament from 1908 until the 1913 Bab-ı Ali Raid and aimed to influence politics through its ideas. During this period, the organization faced serious difficulties in implementing its program concerning agriculture, trade, industrialization, and tax policies. After taking full control of power in 1913, it began to put into practice the ideas that had been developed and

debated over the years at congresses. Although the outbreak of World War I shifted the main focus to national defense, efforts toward modernization were not abandoned. This study analyzes the economic-financial, demographic, social, and political policies implemented during the Ittihad and Taraqqi era and their consequences. The thoughts and visions of Ittihadist leaders later formed the foundation of the Republic of Turkey and were adopted as the new state's official policies.

Keywords: *history of finance, war economy, economic policies, Committee of Union and Progress, modernization policy, demographic changes, political reforms, social policy, industrialization, tax reform.*

Kirish. Ittihad va Taraqqiy jamiyatining shakllanishi uchun zamin tayyorlagan asosiy oqimlar - "Yosh usmonlilar" va "Jön Türkler" harakatlari bo'lgan. Yosh Usmonlilar harakatiga ko'ra, imperiyaning eng katta muammosi - boshqaruvning ixtiyoriylikdan huquqiy asosga o'ta olmaganidadir. Garchi Tanzimat davri islohotlari bu yo'nalishda umid uyg'otgan bo'lsa-da, to'laqonli natijaga erishilmagan. Yosh Usmonlilar harakati Tanzimat bilan boshlangan siyosiy islohotlarning yanada chuqurlashishini himoya qilgan. Ushbu ziyolilar harakati 1860-yillardan boshlab konstitutsiyaviy boshqaruv g'oyasini muhokama eta boshlagan va bu g'oyaning imperiyani jonlantirishga xizmat qilishiga qat'iy ishonch bildirgan [1].

Garchi Jön Türkler harakatining ildizi Tanzimat islohotlaridan keyin shakllangan Yosh Usmonlilar oqimiga borib taqalsa-da, bu harakatni yuzaga keltirgan asosiy omil - II Abdulhamid davrida qo'llanilgan siyosatlar bo'lgan. Jön Türklerga ko'ra imperiyani ichki inqirozdan olib chiqishning yagona yo'li - 1876-yilgi Konstitutsiyani amaliyotga joriy qilish va parlamentni ochish edi [2].

Muholif harakat sifatida yuzaga chiqqan Ittihad va Taraqqiy safida uch nafar shaxs yetakchi mavqega ega bo'lib, ularning qarorlari davlat siyosatiga bevosita yo'naltiruvchi ta'sir ko'rsatgan. Harbiy ishlar vazirligida Enver posho, dengiz ishlari vazirligida Jamol posho va 1917-yildan buyon bosh vazir lavozimini egallagan Tal'at posho, Birinchi jahon urushi arafasida ham, urush davomida ham davlat boshqaruvida faol bo'lganlar. [3]

Ittihadchilar urush endigina boshlangan paytda Usmonli davlatini xalqaro yolg'izlikdan qutqarish yo'llarini izlay boshladilar. Dastlab Angliyaga, so'ngra Bolgariyaga va undan keyin Fransiyaga ittifoq taklif qilganlar, biroq bu urinishlardan hech biri samara bermagach, allaqachon yaqin aloqada bo'lgan Germaniya bilan ittifoq tuzishga qaror qildilar. Bu ittifoq tuzishdagi asosiy sabablardan biri - Usmonli davlatining yillar davomida Yevropa davlatlari tomonidan teng ko'rilmaganidir. Germaniya bilan imzolangan ittifoq orqali ilgari e'tibordan chetda qolgan Usmonli, ilk bor siyosiy tenglik asosida tan olingan edi [4].

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Ittihadchilar shubhasizki, milliy mustaqillikning yuzaga chiqishi, eng avvalo, iqtisodiy mustaqillikni qo'lga kiritish bilan bog'liqligini anglab yetgan edilar. Aynan shu sababdan, urushning keskin sharoitlariga qaramasdan, Ittihadchi hukumatlar davlatni iqtisodiy jihatdan mustaqil qilishga qaratilgan muhim tashabbuslarni amalga oshirdilar. Urush davrida bu maqsad sari intilib, turk burjuaziyasini shakllantirishga harakat qilindi, kompaniyalar, banklar, kooperativlar tashkil etish orqali iqtisodiy turkchilik mafkurasi ilgari surildi [5].

Ittihad va Taraqqiy davri. Ittihad va Taraqqiy jamiyati 1889-yil 21-mayda, sulton Abdulhamidni taxtdan tushirish maqsadida, dastlab "Ittihad-i Usmoniy jamiyati" nomi bilan yashirin tashkilot sifatida tuzilgan. Jamiyatning ilk tashkilotchilari orasida Harbiy tibbiyot maktabining talabalari bo'lgan O'hrilik alban Ibrohim Ethem (Temo), Kavkazlik cherkez Muhammad Rashid Bey, Arabkirlik va Diyarbakirlik Abdulloh Javdat hamda Ishoq Sukuti bo'lgan.

Ozodlik harakatining keskin bosqichiga aylangan voqea - 1908-yil 9-iyundagi Reval uchrashuvlari bo'ldi. Bu uchrashuvda Rossiya va Angliyaning Rumelini bo'lish rejasiga Abdulhamidning Yildiz saroyidan hech qanday qarshilik ko'rsatmasligi Ittihadchilar tomonidan katta norozilik bilan qarshi olindi. 15-iyunda Niyozibey Resne va O'hrida, Enver Bey Tikveshda, Hasan Bey esa Albaniya hududida tog'larga chiqib, ochiq isyon bayrog'ini ko'tardilar. Abdulhamidni meşrutiyatga rozi qila olmagan ittihadchilar, 1908-yil 23-iyul tongida Manastirda 21 marta to'p otilishi bilan ikkinchi Meşrutiyatni e'lon qildilar. Holatning jiddiyligini anglagan Abdulhamid 24-iyul kuni "Qonuni asosi"ni kuchga kiritganini e'lon qilib, Ikkinchi Meşrutiyat davrini rasman boshladi. [6]

1908-yil dekabr oyida parlament saylovlari o'tkazilib, Ittihadchilar katta miqdorda deputatlik o'rinlarini qo'lga kiritishga muvaffaq bo'ldilar. Biroq Kamil posho boshchiligida tuzilgan yangi hukumatda Ittihadchilardan biror kishi vazirlikka tayinlanmadi. Ya'ni, garchi parlamentda ko'pchilikni egallagan bo'lsalar-da, Ittihad va Taraqqiy jamiyati hukumatni boshqarish vakolatini ololmagan edi.

Bu orada mamlakatda qo'zg'olonlar ko'paydi, ayniqsa, Makedoniyadan saroyga g'azabli maktublar yuborildi. Uchinchi armiya Abdulhamidni konstitutsiyaga zid harakat qilganlikda aybladi. Harakat armiyasining Istanbulga kirib kelishini to'xtatishga urinishlar bo'lsa-da, 11-aprelda qo'shin shaharga kirib keldi. Mebuslar va A'yon majlisi armiyaning bildirishnomasini qabul qildi. Ko'p o'tmay Shayxulislomning

roziligi olinib, Abdulhamid taxtdan chetlashtirildi va o'rniga Mehmet Rashad taxtga chiqdi. Shundan so'ng, Ittihad va Taraqqiy jamiyati o'z hukumatdagi ta'sirini mustahkamlab, Javd Beyni Moliya vazirligiga, Tal'at Beyni esa Ichki ishlar vazirligiga tayinladi [7].

1914-yilga kelib, dunyo keng ko'lamli urush yoqasida turar edi. Usmonli hukumatining vazirlari bu urushning qanday oqibatlariga olib kelishini, xususan imperiyani bo'linishga olib kelishini oldindan fahmladilar. Ittihadchilar bu halokatli jarayonni hech bo'lmaganda o'n besh yilga orqaga surish va bu vaqt ichida iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotga erishish rejasini tuzdilar. Ittihad va Taraqqiy boshqaruvidagi Usmonli armiyasi urush davomida turli frontlarda jang qilgan. Janubda Sinay, Kanal va Iroq frontlari, g'arbda Chanoqqal'a, sharqda Kavkaz, va nihoyat G'arbiy Yevropada Galitsiya frontida janglar olib borilgan. Ayniqsa, Chanoqqal'a, Galitsiya va Kut al-Amara g'alabalari muhim va shonli yutuqlar sifatida tarixda qayd etilgan. Urush yakunida garchi umumiy yutqazilgan bo'lsa-da, Ittihadchilar urush davomida ham iqtisodiy va moliyaviy sohalarda islohotlarni amalga oshirib, qo'llagan siyosatlari bilan taraqqiyot yo'lida muhim yutuqlarga erishdilar.

Ittihad va Taraqqiy davridagi ijtimoiy-iqtisodiy siyosatlar va ularning natijalari. 1908-yilda Meşrutiyat e'lon qilinishi bilan boshlangan va Birinchi jahon urushi tugaguniga qadar davom etgan davr mobaynida Ittihad va Taraqqiy boshqaruvi Usmonli imperiyasining qulashini oldini olish maqsadida iqtisodiyotni zamonaviy asosda qayta tashkil etishga harakat qilgan. Bu jarayonda ittihadchi kadrolar yangi qonunlar qabul qilish, yangi maktablar va muassasalar ochish orqali modernizatsiya g'oyasini xalq ommasiga yetkazishga intilganlar. Har qancha urinishlarga qaramasdan, imperiyaning butunlay qulashiga to'sqinlik qilinmagan bo'lsa-da, keyinchalik barpo etilajak yangi davlatning asoslari aynan shu davrda yaratilgan.

1908–1918-yillar oralig'ida Ittihad va Taraqqiy tomonidan amalga oshirilgan iqtisodiy va moliyaviy siyosatlar keyinchalik tashkil etilgan yosh Turkiya Respublikasining iqtisodiy siyosatiga asos bo'lib xizmat qilgan.

Usmonli davlati 1914-yil 3-avgustda harbiy safarbarlik e'lon qilgan holda Birinchi jahon urushiga qo'shildi. Urushga kirgan boshqa davlatlarda bo'lgani kabi, qisqa fursatda Usmonli imperiyasida ham asosiy oziq-ovqat mahsulotlari tanqisligi yuzaga keldi. Bu tanqislikning asosiy sababi - safarbarlik e'lon qilinishi natijasida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining keskin kamayishidir. Urushdagi boshqa davlatlarga qaraganda Usmonlining holati yanada og'ir bo'lgan. Ayniqsa, urush tufayli aholi sonining sezilarli qismining armiyaga safarbar etilishi, qishloq aholisining urug'lik donlarini sotishga majbur bo'lishi, chigirtka bosqini, harbiy tashishlar, oziq-ovqat ta'minoti ehtiyojlari uchun dehqonlarning ho'kiz va otlariga musodara qo'llanilishi qishloq xo'jaligini mutlaqo izdan chiqargan [8].

Qishloq xo'jaligi islohoti – Ashor solig'ining bekor qilinishi. Ittihad va Taraqqiy jamiyati tashkil topganidan buyon qishloq xo'jaligi siyosatiga alohida e'tibor qaratib kelgan, o'tkazgan barcha qurultoylarida qishloq xo'jaligini rivojlantirish, ticaratga yo'naltirish va dehqonlarni qo'llab-quvvatlash masalasida o'z pozitsiyasini aniq bildirgan. 1908-yilda Salonikida o'tkazilgan Qurultoyda ashor solig'ini yarmiga qisqartirish, dehqonlarga foizli kredit berish va zamonaviy qishloq xo'jaligi maktablari ochish rejalari bayon etilgan. 1913-yilgacha muxolifat pozitsiyasidan turgan Ittihadchilar qishloq siyosatiga ta'sir ko'rsatishga uringan, ammo ovozlari eshittira olmagan. Biroq hokimiyat tepasiga kelganidan so'ng, ular qishloq xo'jaligi siyosati va soliqqa oid yuklamalarni doimiy muhokama markaziga aylantirganlar.

Ashor solig'ining bekor qilinishi masalasi aynan Ittihad va Taraqqiy deputatlari tomonidan parlamentda ko'tarilgan va bu masala qizg'in bahs-munozaralarga sabab bo'lgan. Jamiyat ashor solig'ining xalq ustidagi og'ir yukini qanday bo'lmasin bekor qilish zarurligini ta'kidlagan. 1325-yil Qonunievoll oyida (milodiy 1909-yil dekabr) Kastamonu deputati Ismoil Mahir Efendi va Ankara deputati Qosim Bey tomonidan ashor solig'ining dehqonlar foydasiga qayta ko'rib chiqilishini nazarda tutuvchi qonun loyihasi taqdim etilgan. Unda shunday deyiladi:

“Bir tomondan millatning mulyazimlardan (soliq yig'uvchilardan) ko'rgan va ko'rayotgan zulmi, boshqa tomondan esa ko'plab mu'tagalibalarning (katta yer egalari) ashor solig'ini to'lamayotgani oqibatida Davlat xazinasining ko'rgan zararini hamma biladi. Tezlik bilan nafaqat millatni soliq yig'uvchilarning zulmidan qutqarish, balki zarar ko'rayotgan davlat xazinasini ham tiklash va himoya qilish zarurdir. Shu bois, bu yili Meclis tomonidan tasdiqlanishi lozim bo'lgan Ashor nizomining tayyorlanib, darhol Meclisi Mebusonga yuborilishi haqida Moliya vazirligiga bildirish berilishi millat nomidan taklif qilinadi” [9].

Biroq oradan ko'p o'tmay, Trablusgarb va Bolqon urushlarining boshlanishi bu masalani kun tartibidan tushirdi, Birinchi jahon urushining boshlanishi bilan esa islohot amalga oshirilmay qoldi.

Muhokama. Milliy ozodlik urushi davom etayotgan bir paytda, dehqonlarning og'ir ahvolini chuqur his qilgan Mustafa Kamol ashor solig'i haqida shunday degan: “Meclisning vazifasi - dehqonni og'ir ashor solig'idan qutqarish va unga boshqa yengilliklar yaratishdir.” Qachon amalga oshiriladi, degan savolga u

shunday javob bergan: “Ammo hozir buni bajara olmaymiz. Ko‘plab toifalarning g‘azabini ustimizga jalb qilgan bo‘lamiz. Ular bizdan yuz o‘giradi va bosqinchilarni quvib chiqarish, xalqni ozod etish va mamlakat mustaqilligini tiklash kabi asosiy vazifamizni bajaramiz deb turganda, bizni to‘xtatadi. Avvalo, milliy da‘vo hal etilgach, dehqonlar bilan shug‘ullanishimiz mumkin”. Demak, Ittihad va Taraqqiy davrida urushlar tufayli amalga oshmagan ashor solig‘ining bekor qilinishi masalasi Milliy kurash davrida ham shu sababli kechiktirilgan. Urush g‘alaba bilan yakunlangach va respublika e‘lon qilingach, xalq uchun yillar davomida og‘ir yuk bo‘lib kelgan, davlat byudjeti daromadlarining to‘rtidan biridan ko‘prog‘ini tashkil qilgan ashor solig‘ining bekor qilinishi masalasi parlamentda ovozga qo‘yildi va 153 ovozdan 151 ovoz bilan qabul qilindi [10].

Ashor solig‘ining bekor qilinishi dehqonlarni mulyazimlarga ortiqcha to‘lovdan xalos etish bilan birga, o‘z ehtiyoji uchun ishlab chiqaruvchi darajadan bozorga mo‘ljallab ishlab chiqaruvchi bosqichiga olib chiqdi. 1925-yildan keyingi yillarda esa qishloq xo‘jaligi bilan shug‘ullanuvchilardan olinadigan soliq yuklari ham kamaydi. Shu tariqa jamiyatda eng ko‘p soliq to‘lovchi qatlam - dehqonlarning moliyaviy bosimi yengillashdi va o‘rta sinfni shakllantirishga zamin yaratildi. Ashor solig‘i bekor qilingach, dehqonlar erkin ishlab chiqarishga kirishib, ishlab chiqarish hajmi ortdi, bu esa narx barqarorligini ta‘minladi. Dehqon yerlarining qiymati oshdi, mulyazimlar tizimdan chiqib ketdi va ishlab chiqaruvchilarning daromadi oshdi. Bundan tashqari, ilgari bo‘sh yotgan yerlar ham ekila boshlandi. Ashor solig‘i bekor qilingan yilning ortidan joriy etilgan yangi soliqlar evaziga avval 31 million lira defitsit bilan yopilgan byudjet 8 million lira ortiqcha bilan yakunlandi. Ashor amaldaligida qishloq xo‘jaligidan olinadigan soliqlar umumiy davlat daromadining 78 foizini tashkil etgan bo‘lsa, 1926–1927-yillarga kelib bu ko‘rsatkich 10 foizgacha pasaygan.

Milliy burjuaziya shakllantirilishi. Usmonli imperiyasida burjuaziya sinfi Yevropadagi kabi tabiiy rivojlanish yo‘li bilan emas, balki davlat aralashuvi orqali shakllantirilgan. Yevropada sanoat inqilobidan so‘ng burjuaziya sinfi tabiiy ravishda paydo bo‘lgan bo‘lsa, Usmonli davlatida bu sinfni tashkil etish uchun markaziy hokimiyatning bevosita aralashuvi zarur bo‘lgan. Ittihadchilar turklar iqtisodiyotni nazorat qilishi kerakligini, burjuaziya sinfi vujudga kelmasdan imperiyani zamonaviylashtirish imkonsizligini ta‘kidlaganlar. Ziyo G‘o‘kalp, turklarning, odatda, faqat dehqonchilik va davlat xizmatida band bo‘lishini tanqid qilib, faqat dehqon va mulozimlardan iborat bir millat bo‘lishi mumkin emasligini, burjuaziya sinfsiz millat zaif bo‘lishini quyidagicha ifodalagan:

“Zehni salohiyatlar, iroda va axloqiy fazilatlarining rivojlanishi - bu sanoat, ishlab chiqarish kabi faol mashg‘ulotlar, savdo va erkin kasblardagi harakatlar orqali yuzaga keladi. Shu bois, faqat dehqon va davlat xizmatchilaridan iborat kuch bilan tashkilot qurish mumkin emas... Mamlakatimizda kuchli davlat tizimining qaror topmasligi - aynan turklarning iqtisodiy sinflardan mahrum bo‘lishi bilan bog‘liq. Qaysi millatda davlat o‘z tayanchini iqtisodiy sinflarga asoslagan bo‘lsa, o‘sha davlat mustahkam bo‘lgan...” [11].

Davr ziyolilari xalqni mahalliy mahsulotlardan foydalanishga va turk savdogarlarini qo‘llab-quvvatlashga da‘vat etganlar. Jaloliddin Sudiy Bey milliy mahsulotlardan foydalanishga bag‘ishlangan maqolasida quyidagicha yozgan:

Tahlil va natijalar. “Chet elliklarning yaltiroq, nafis ko‘rinishdagi, sog‘liq uchun zararli, mamlakatlarida sotilmay qolgan, ammo bizga yuborilgan mahsulotlarini xarid qilmaslikka so‘z beraylik. Bu borada Yevropaga yo‘llagan pullarimiz ulkan miqdorga yetgani sababli bizda qashshoqlik ortib bormoqda... Biz ming bir mehnat bilan topgan pullar bilan begonalarning farovon hayot kechirayotganini ko‘rib turibmiz. Holbuki bizning dehqonlarimiz yoqilg‘i o‘rniga go‘ng yoqadi, daraxt ildizlarini iste‘mol qiladi, cho‘llarda arpa axtaradi... Shundan buyon begona mahsulotlardan foydalanib bu tuproqni bulg‘amaylik. Zarurat bo‘lmasa, chet elliklarga pul bermaylik. Tejamkorlik qilaylik, pullarimizni asl osmonli shirkatlariga yo‘naltiraylik...” Bu kontekstdagi gazeta va matbuot vositalari xalqni milliy savdogarlarga yo‘naltirgan. Mahalliy mahsulotlar targ‘ib qilinib, milliy iqtisod g‘oyasi aholi ongiga singdirilmishga urinish bo‘lgan.

1908–1918-yillar oralig‘ida yuz bergan jarayonlar davlat siyosati orqali iqtisodiy sohadagi diniy va etnik tarkibning o‘zgarishiga sabab bo‘lgan. Meşrutiyat e‘lon qilinganidan boshlab, xalq orasida milliy iqtisod va mahalliy mahsulotlardan foydalanish bo‘yicha ongli yondashuv shakllangan, siyosiy voqealarga iqtisodiy noroziliklar bilan javob qaytarilgan. Fuqarolik boykot harakatlari orqali musulmon turklar birgalikda harakatlana oladigan iqtisodiy birliklar yaratgan. Avstriyaning Bosniya-Gersogovinani bosib olishi va Krit orolining yunonlar tomonidan egallanishiga xalq norozilikni boykotlar orqali ifoda etgan. Usmonli hududini bosib olgan davlatlarning mahsulotlari sotib olinmasligi bo‘yicha uyushtirilgan noroziliklar xalqni chet elliklar mahsulotidan voz kechib, milliy mahsulotlardan foydalanishga undagan.

Siyosiy siyosatlar va ularning natijalari. Ittihad va Taraqqiy jamiyati Meşrutiyatning e‘lon qilinishini ta‘minlagan va shu orqali siyosiy boshqaruvda muhim o‘zgarishlarni boshlab bergan. Jamiyatning parlamentda faol bo‘lgan 1908–1918-yillar oralig‘ida qabul qilingan siyosiy siyosatlar muhim natijalarni keltirib chiqargan.

Demokratiya ongining shakllanishi. Ikkinchi Meşrutiyat e'lon qilinishi bilan Abdulhamid boshqaruviga yakun yasagan Ittihad va Taraqqiy jamiyati parlament yana yopilmasligi uchun 1909-yilda "Qonuni asosi"da o'zgartishlar kiritgan. Ushbu o'zgarishlar natijasida parlamentning salohiyati oshgan va konstitutsiyaviy boshqaruv mustahkamlangan.

1908-yildan boshlab siyosiy partiyalar tashkil etila boshlagan. 1911-yilda Ittihad va Taraqqiyga muxolif bo'lish maqsadida "Hurriyat va Ittifoq" tuzilgan. Ushbu partiyaning asosiy maqsadi Meşrutiyatdan oldingi tuzumga qaytish edi. 1908-yilda Usmonli davlatida yuzaga kelgan erkinlik va bag'rikenglik muhiti asta-sekin keskin siyosiy qarama-qarshiliklarga aylana boshlagan. Siyosiy partiyalarning bir-biriga dushman nazarda qarashi demokratiya jarayoniga zarar yetkazgan. 1912-yilgi saylovlar va 1913-yildagi Bab-ı Ali bosqini demokratiyaga jiddiy zarba bo'lgan. Ushbu voqealar Ittihad va Taraqqiy yagona hukmron partiyaga aylantirgan va u 1918-yilgacha yakkahokimlik pozitsiyasida qolgan. 1912-yilgi "sopali saylovlar" demokratiyaga salbiy ta'sir ko'rsatgan bo'lsa-da, saylovda bir nechta partiyaning ishtiroki demokratiya ongining shakllanishi nuqtayi nazaridan ijobiy baholanishi mumkin.

Istanbulning ishgoli va Mebusan majlisining yopilishi. Birinchi jahon urushi oxirlariga kelib, Usmonli va Ittifoqchi davlatlarning urushda g'alaba qozonishiga bo'lgan ishonchi yo'qolgan edi. Matbuotda tinchlik muzokaralarini boshlash kerakligi haqida maqolalar e'lon qilina boshlagan. Eng e'tiborni tortgan maqola "İkdam" gazetasining 1918-yil 28-avgust sonidagi sarlavha edi: "Kuniga yetti ming odam o'lyapti, bunday sharoitda tinchlikka nima to'sqinlik qilmoqda?" [12].

1918-yil 29-sentyabrda Bolgariyaning urushdan chiqishi Usmonli uchun so'nggi umidning yo'qolishiga sabab bo'lgan. Chunki Bolgariya Usmonli va Germaniya o'rtasidagi quruqlikdagi aloqani ta'minlab turgan edi. Bolgariyaning chiqishi bilan Usmonlining logistika ta'minoti uzilgan, va urushni davom ettirish imkoniyati qolmagan. 1918-yil 5-oktabrda Tal'at posho sulh taklifi bilan chiqqan, biroq bu taklifga javob berilmagan, sababi inglizlar Falastin, Damashq va Bayrutda tezkor harakatlanib, iloji boricha ko'proq hududlarni zabt etishga harakat qilganlar. Nihoyat, Usmonli hukumatining bosimi va talabi natijasida 1918-yil 26-oktabrda Mondrosda tinchlik muzokaralari boshlangan va 30-oktabrda og'ir shartlar asosida sulh tuzilgan. 1920-yil 16-martda Ittifoqchi davlatlar tomonidan Istanbul rasman ishgol etildi. Ishg'ol erta tongda boshlangan, rejalashtirilgan ko'plab joylar egallangan va harbiy holat e'lon qilingan. Britaniya qo'shinlari parlament binosini egallab, Rauf Orbay, Qora Vasif Bey kabi ko'plab kishilarni Malta surgun qilgan.

Istanbulning ishgoli va Mebusan majlisining yopilishi bilan davlatning uch asosiy hokimiyat tarmog'idan biri - qonun chiqaruvchi hokimiyat yo'qolgan. Bu holat, Mustafo Kamol posho va Vakillik Kengashiga parlamentni Anqarada yig'ish imkonini bergan. Mustafo Kamol posho tarqatib yuborilgan sobiq deputatlarni ham Anqaraga chaqirib, umumxalq vakillari ishtirokida milliy majlis chaqirilishini butun mamlakatga e'lon qilgan.

Milliy kurash jarayoni. Ittihad va Taraqqiy jamiyatining o'n yil davom etgan hokimiyati sulh shartnomasi bilan nihoyasiga yetgan va Usmonli hududlari bosib olingan. Ittihadchilarning rejasiga ko'ra, agar urush yutqazilsa, Anadoluda qarshilik harakati boshlanadi va bu yo'l bilan vatan ozodligi va mustaqilligi ta'minlanadi. Shu maqsadda bir qator tayyorgarliklar amalga oshirilgan: Maxsus Tashkilot (Teşkilât-ı Mahsusa) rahbari Qushchuboshi Eshref Beyning Salihlidagi xo'jaligida qurol, pul va don zaxiralari yig'ilgan; Anadolu ichkarisida tashkiliy tuzilmalar yaratilgan va qarshilik harakati yetakchilari belgilangandi. Echevid o'rmonlari, Sille tog'lari, Toroslar, Pozantı, Ankara qal'asi, Bozdağ va Madran hududlarida qurol-yarog' omborlari tashkil etilgan. Ushbu tayyorgarliklar asosida qarshilik harakatining ellik yil davom etishi mumkinligi taxmin qilingan.

Qarshilik harakatlari ichida Enver posho tomonidan tuzilgan Maxsus Tashkilot (Teşkilât-ı Mahsusa) alohida ahamiyat kasb etadi. Mudomara (sulh) davrida tashkil etilgan ko'plab guruhlar aynan Maxsus Tashkilot tarkibidan kelib chiqqan. Ittifoqchi davlatlar Istanbul va Anadolu o'rtasidagi razvedka va logistika aloqalarini uzishga uringan bo'lsa-da, Maxsus Tashkilot a'zolari barcha to'siqlarga qaramay, Anadolu uchun muhim razvedka va logistika yordamini ta'minlab bergan.

Bu davrda milliy qarshilik harakatiga katta hissa qo'shgan yana bir muhim tashkilot - Karakol jamiyati bo'lgan. Karakol jamiyati Enver va Tal'at posholarning tashabbusi bilan Qora Kamol va Qora Vasif Beylar tomonidan tuzilgan. Mondros sulhidan ko'p o'tmay tashkil etilgan ushbu jamiyatning maqsadi - Ittihadchilarning kuchlarini birlashtirib, milliy qarshilik harakatini qo'llab-quvvatlashdan iborat edi. Karakol jamiyati butun mamlakat bo'ylab keng tarmoq shaklida tashkil topishni o'ziga asosiy tamoyil qilib olgan. 1920-yildan boshlab jamiyat nomini o'zgartirib, Zabitan guruhi nomi bilan faoliyatini davom ettirgan. Zabitan guruhi tarkibiga bojxona xodimlari va qurol omborlari nazoratchilari ham qo'shib, Anadolu hududlariga qurol yetkazishni ta'minlagan [13].

Milliy kurash, asosan, millatchilik mafkurasi asosida olib borilgan. Bu mafkuraning kuchayishida Ittihad va Taraqqiy jamiyati eng ta'sirchan omil bo'lgan. Biroq millatchilik g'oyasi faqat Ittihadchilar doirasida qolmay, Ittihadchi bo'lmagan ziyolilar tomonidan ham keng qabul qilingan. Milliy qarshilik harakati ham millatchi ziyolilar, ham Ittihadchi kadrlar tomonidan birgalikda amalga oshirilgan. Ittihadchilar tomonidan qabul qilingan va intizomli tizimga aylantirilgan millatchilik g'oyasi - vatan ozodligiga bosh-qosh bo'lgan kadrlarning birlashuvini ta'minlagan asosiy fikr bo'lib, aynan shu kadrlar keyinchalik Turkiya Respublikasini tashkil etganlar.

Xulosa. Ittihad va Taraqqiy jamiyatining turk tarixidagi o'rni va ahamiyati shubhasiz juda beqiyosdir. Harakatning ildizlari Yangi Usmonlilar va Jön turklar harakatiga borib taqalsa-da, qisqa muddat ichida butun mamlakat bo'ylab tezkor tarzda tashkil topgani e'tirof etishga loyiqdir. Ittihadchilar Usmonli imperiyasini ichki tanazzuldan qutqarish yo'lida birinchi qadam sifatida II. Abdulhamidni taxtdan tushirishni muhim deb bilganlar. Meşrutiyat e'lon qilingach, mamlakatda yana saylovlar o'tkazilgan va demokratiya ongi uchun muhim poydevorlar qo'yilgan.

Ittihadchilar 1913-yildan boshlab hokimiyatni to'liq qo'lga kiritganlaridan so'ng iqtisodiy va moliyaviy siyosatlarini amalga oshirishga kirishgan, savdoning milliyalashtirilishi hamda sanoatlashtirish jarayonini tezlashtirish maqsadida turli rag'batlantirish dasturlarini joriy etganlar. Qishloq xo'jaligida mexanizatsiyani tezlashtirishga harakat qilganlar, soliqlar yukini esa adolatli tarzda barcha qatlamlarga taqsimlashga intilganlar.

Biroq bu siyosatlarning to'laqonli amalga oshishiga to'sqinlik qilgan asosiy omil - Birinchi jahon urushi bo'lgan. Ittihadchilar hokimiyatni qo'lga kiritganidan ko'p o'tmay boshlanib ketgan bu urush, modernizatsiya siyosatlarining keng ko'lamda tatbiq etilishiga jiddiy monelik qilgan.

Ittihad va Taraqqiy boshqaruvi Bolqon urushlari natijasida yuzaga kelgan katta migratsiya to'lqinlarini muvofiqlashtirilgan ravishda joylashtirgan bir paytda, jahon urushining boshlanishi esa Armanlar bilan bog'liq muammolarni ham kuchaytirgan. Urush jarayonida ikkinchi muhojirlik siyosati sifatida, majburiy sabablarga ko'ra, Armanlarning ko'chirilishi (Tehcir) amalga oshirilgan. Mamlakat bir necha frontlarda urush olib borayotgan bir vaqtda, sharqiy va g'arbiy hududlarda yuzaga kelgan katta miqyosli migratsiya va joylashtirish siyosatini muvaffaqiyatli yakunlagan Ittihad va Taraqqiy boshqaruvi demografik siyosat nuqtayi nazaridan katta bir sinovni muvaffaqiyatli o'tagan.

Ittihad va Taraqqiy siyosatlarining eng muhim natijasi esa zamonaviy Turkiya Respublikasining barpo etilishi bo'lgan. Yangi tashkil etilgan Respublika, ko'p yillar davomida Ittihad va Taraqqiy jamiyatining iqtisodiy va moliyaviy siyosatlarini davom ettirib borgan.

ADABIYOTLAR:

1. Söğütü, İ. (2010). *Jön Türkler ve batılılaşma. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 1-28.
2. Çavdar, T. (1991). *İttihat ve Terakki. İstanbul: İletişim Yayınları*.
3. Lewis, B. (2020). *Modern Türkiye'nin doğuşu. Çev: Boğaç Babür Turna, Ankara: Arkadaş Yayınevi*.
4. Armaoğlu, F. (1997). *19. yüzyıl siyasi tarihi (1789-1914). Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları*.
5. Akşin, S. (2009). *Jön Türkler ve İttihat Terakki. İstanbul: İmge Yayınları*.
6. Tunaya, T. Z. (2009). *Türkiye'de siyasi gelişmeler (1876-1938). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları*.
7. Ahmad, F. (1999). *İttihat ve Terakki (1908-1914). İstanbul: Kaynak Yayınları*.
8. Toprak, Z. (2016). *İttihat Terakki ve cihan harbi savaş ekonomisi ve Türkiye'de devletçilik 1914-1918. İstanbul: Kaynak Yayınları*.
9. Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, (1325). 1. Devre, Cilt 5, İçtima Senesi 1, 18 Haziran.
10. Gökbunar, A. R. (2006). *Osmanlı'dan Cumhuriyete mali sistemdeki değişimlerin toplumsal yapı üzerine etkisi. H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(2), 177-203.
11. Vural, M. K. (2016). *Savaş yıllarında milli bir burjuvazi oluşturma çabası olarak harp zenginleri ve buna yönelik eleştiriler. Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI(32), 109-131.
12. *İkdam Gazetesi*, (1918). 28 Ağustos.
13. Türkmen, Z. (2001). *Mütareke döneminde ordunun durumu ve yeniden yapılanması (1918-1920). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi*.

POYKENT ARXEOLGIK YODGORLIGINI MUZEYLASHTIRISHNING TARIXIY ASOSLARI

Xurramov Abror Rustam o'g'li,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

xurramov-abror@mail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Buxoro vohasida kechgan tarixiy jarayonlarda muhim ahamiyat kasb etgan, antik va ilk o'rta asrlar davri yirik shahari Poykent tarixi, hududda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar va uni muzeylashtirishning tarixiy asoslari borasida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Buxoro vohasi, Poykent, arxeologik tadqiqotlar, moddiy madaniyat, muzey.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МУЗЕИЗАЦИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ПАМЯТНИКА ПОЙКЕНТ

Аннотация. В статье рассматриваются история Пайкента - крупного города древности и раннего средневековья, сыгравшего значительную роль в исторических процессах, происходивших в Бухарском оазисе, археологические исследования, проводившиеся на этой территории, а также исторические основы его музеефикации.

Ключевые слова: Бухарский оазис, Пайкент, археологические исследования, материальная культура, музей.

HISTORICAL BASIS OF MUSEUMIZATION OF THE POYKENT ARCHAEOLOGICAL MONUMENT

Abstract. This article discusses the history of Poykent, a large city of antiquity and the early Middle Ages, which played an important role in the historical processes of the Bukhara oasis, archaeological research conducted in the area, and the historical foundations of its museology.

Keywords: Bukhara oasis, Poykent, archaeological research, material culture, museum.

Kirish. Manbalarda qayd etilishicha, Buxoro vohasi hududida Zarafshon dayosidan 35 ta kanal va suv havzalari bosh olgan [1]. Shu kanallar vohada yuksak rivojlangan shaharlarni vujudga keltiradi. Bular orasida hozirgi kunda Buxoro shahridan oltmish chaqirim janubiy - g'arbda Qorako'l tumanining Sho'rabod MFY hududida joylashgan - Poykent shahri diqqatga sazovor.

Poykent haqida juda ko'plab yozma manbalarda ma'lumotlar uchraydi. Masalan, xitoy yilnomalarida Poykent Bi nomi bilan, arabnavislarning asarlarida esa Madinit ut-tujjor, ya'ni "Savdogarlar shahri" nomlari bilan shuhrat qozongan. Poykent aholisining asosiy qismi savdogarchilik bilan shug'ullangan. Poykent Karvonlar uchun to'xtash va savdo qilish joyi hisoblangan. Shuning uchun ham Poykent aholisi juda boy hisoblangan. Poykentning haqiqiy tarixini yaratishda arxeologik tadqiqotlar juda muhim hisoblanadi.

Arxeologik ma'lumotlarga ko'ra, bu hududda bronza davridan boshlab insoniyat yashay boshlagan. Poykentning asosiy suv manbalari Qashqadaryo va Zarafshon daryosining irmoqlari hisoblangan. Miloddan avvalgi V - III asrlarda insonlar bu hududda gavjumlasha boshlagan. Xuddi shu davrdan boshlab shahar qad ko'tara boshlagan. Bu vaqtda shahar maydoni 1 ga ni tashkil etgan. Poykent noto'g'ri to'rtburchak shaklga ega bo'lib, eng qadimiy qismi ark qismidir. U miloddan avvalgi IV - III asrlarda barpo etilgan. Milodiy V - VI asrlarda Shahriston I, VI -VII asrlarda esa Shahriston II barpo qilingan. Poykent shahri V - VI asrlarda o'z taraqqiyotining yuqoriga bosqichiga ko'tarilgan, bu davrda Poykent shahri rabotlar hisobiga kengaytirilgan [2]. Narshaxiy yozishicha, Poykentda mingdan ortiq rabot bo'lgan [3].

Arxeologik tadqiqotlar natijasida Poykentning Ark qismidan antik va ilk o'rta asrlarga taalluqli quvurlar, Shahriston II hududidan esa tashnaular topilganligi Poykentda kamunal jarayonlar yaxshi yo'lga qoyilganligi ko'rishimiz mumkin. XI asr o'rtalariga kelib Buxoro vohasining g'arbiy qismlarida suv tanqisligi kuzatiladi. Natijada Poykent hududiga suv bormay qoladi, shu tufayli shaharda hayot to'xtaydi [4].

1913-yilda L.A. Zimin tomonidan Poykent/Poykent shaharchasining ilk arxeologik tadqiqotlari boshlanadi [5]. 1939-1940-yillarda esa shaharchani Rossiyaning Ermitaj muzeyining ilmiy xodimi A.Y. Yakubovskiy[6] va V.A. Shishkin[7] kabi tadqiqotchilar o'rganadilar.

Shaharchada muntazam qazishmalar va tadqiqotlar XX asrning 1980-yillarida O'zFA Arxeologiya

institutining yetakchi ilmiy xodimlari A.R. Muxammadjonov va D.I. Mirzaaxmedovlar tomonidan Ermitajning ilmiy xodimi G.L. Semenov ishtirokida o'tkazildi [8]. Ko'p yillik qadimshunoslik tadqiqotlar natijalari 1999-yildan boshlab chiqib turadigan Buxoro qadimshunoslik ekspeditsiyalari materiallarida umumlashtirilgan [9].

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Shaharcha reja bo'yicha turli vaqtda mansub bir qancha qismlardan iborat. Shulardan eng qadiymisi 90x90 m o'lchamdagi ark hisoblanadi, u shaharchaning boshqa qismlaridan deyarli 10 m ko'tarilib turadi. III-IV asrlarda devor reja bo'yicha o'qsimon shinaklari bo'lgan bir-biridan 12 m uzoqlikda joylashgan minoralar ega bo'lgan. Minoralar o'qsimon yo'laklar bilan tutashtirilgan. V asrda arkning dastlabki istehkomlariga shimoli-sharq tomondan yangi devorlar qurilgan bo'lib, ular ham tirqishsimon shinaklari bo'lgan to'rtburchak minoralar bilan mustahkamlangan [10].

Shaharcha tor va uzun mahallarga bo'lingan. Ko'chalari chog'roq bo'lgan, holbuki, ayrim joylarda ularning eni 3,5 m gacha yetgan. Shaharchaning turli qismlarida qo'yilgan asoslar shahar bu yon ko'chalarning joylashuvi o'zgarmaganligini bildiradi. Shahriston hududida ko'chaga chiquvchi bir yoki ikki yo'lakli uchtdan-sakkiztagacha bo'lgan imoratlar topildi. Uylarning me'moriy rejasida aksariyat xonalarni o'zaro va ko'cha bilan bog'lovchi uzun yo'laklar tizimidan foydalanilgan [11].

Arkning shimoli-sharqiy qismida olib borilgan qazishmalarda to'rt marotaba qurilish davrini boshidan o'tkazgan zardushtiylar ehromi binosi ochilgan. U oltita yo'lak bilan qurshalgan ikkita markaziy xonadan iborat bo'lgan [12].

1990-2000-yillarda istehkomda olib borilgan qazishmalar jarayonida arkda uchta yonib ketgan xona topildi. Ulardan biri, ya'ni "Naqshu nigori xona" nomini olganida buxorxudotlar xazinasi va yashirib qo'yilgan qurol-aslaha omborxonasi topildi. Qurol-aslahalar bilan birgalikda muhr nishonli osma sopol yoriqlar, buxorxudotlarning kumush tangasi, sopol idishlar topildi. Xonalar VII-VIII asrlar boshida qurilgan deb taxmin qilinadi [13].

VIII asrda oid dorixona binosi noyob topildi hisoblanadi. Qadimshunoslar suyuqlikni tozalash va haydash usqunasi tarkibiga kiruvchi o'rta asr retort (kimyoviy tajribada ishlatiluvchi noxsimon, naychali idish) lari xilidagi maxsus kimyoviy idishlar - alembiklarni, mum qoldiqli, muolajada ishlatiladigan mis tovoqcha, arab yozuvli nishtarlar, qo'plab tanga va boshqa buyumlarni topdilar.

Shahar tashqarisiga chiqarib yuborilgan sopolchilar mahallasi hududida olib borilgan qazishmalar chog'ida ko'plab qiziqarli narsalar topildi. Islimi, handasaviy va hayvonot naqshli sopol qoliqlar, yashil sirlangan idishlar alohida qiziqish uyg'otadi. Idishlarga gul solish uchun yopishtirma sopol qoliqlar va burama gulto'p, doira, uchburchak, archa, yulduz, chekma, xoch, uchquloq, gul, bodom tasvirli ko'plab qoliqlar topildi. Yuqori qismida hayvonlar, ehtimol og'zini ochib, dumini qisib turgan it yoki arslon tasvirli qolip qiziqarlidir [14].

Mustaqillik davridan boshlab O'zbekiston-Rossiya qo'shma ekspeditsiyasi (Davlat Ermitaji) Buxoro vohasida - Poykend shahar xarobasida ish olib bormoqda. Ko'p yillik izlanishlar natijasida arkda zardushtiylar ibodatxonasi ochildi (eramiz boshlari - VIII asr). Bular qatoriga yana muhim yangilik sifatida bu ekspeditsiya a'zolari kovlab ochgan va O'rta Osiyoda islomni ilk davriga oid machit hamda minorani keltirish mumkin [15]. Eng muhimi va ibratli tomoni bu ekspeditsiya yillik hisobotlarini muntazam nashr etishni boshlab yubordi [16].

Tahlil va natijalar. O'zbekiston - Rossiya xalqaro ekspeditsiyalarining Buxoro viloyatidagi Vardonze, Poykend, Uch kuloh yodgorliklarida olib borilgan qazuv ishlari natijasida qo'lga kiritilgan noyob topilmalar arxeologiya mavsumining ilmiy yangiliklari sifatida e'tirof etildi [17].

Buxoro muzey-qo'riqxonasi jamlamalarida Poykand shaharchasidan keltirilgan 10 mingdan ortiq buyum saqlanmoqda. Bu buyumlar katta tarixiy va badiiy qiymatga ega va ulardan ilmiy-tadqiqot va o'quv-ma'rifiy jarayonlarda foydalanish mumkin.

Shu bois Poykand shaharchasiga tutash hududda shaharcha tarixi muzeyini tashkil etish haqida qaror qabul qilindi. Uning tashabbuskorlari Buxoro muzey- ko'riqxonasi va O'zFA Arxeologiya instituti bo'ldi. Bu tashabbusni Buxoro viloyat va Qorako'l tuman hokimiyati, O'zbekiston Respublikasi Madaniyat va sport ishlari vazirligi qo'llab-quvvatlashga ahd qildilar. Loyihani amalga oshirish bo'yicha amaliy ishlar 2000-yilda boshlandi.

Poykanddagi muzey bisoti qadimiy shaharchaning u barpo bo'lgan XVI asr davomidagi qiyofasini tiklab beradi. Muzey namoyishxonasi uch tanobiy uy va shaharcha chizma manzaradan iborat.

Birinchi tanobiyda - Poykandning siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy tarixi - pul muomalasi, yozuv, tibbiyot, hunarmandchilik buyumlari qo'yiladi. Eng qiziqarli buyumlar: VI-VII asrlarga oid arslon tasvirli sopol muhr nusxasi, VII-VIII asrlarga oid bezak sopol sharafa, X-XI asrlarga oid sirkori sopol qoliqlar, X asrga oid, qorniga «Yeganingiz osh bo'lsin» deb arab tilida tilak yozilgan ko'zacha, XII asrga oid arslon tasvirli suv ko'za, IX-X asrlarga oid zargarlik bezaklari, V-VIII asrlarda Poykand dorixonasida ishlatilgan shisha

idishlar, xitoy va yapon chinnisi, tangalar.

Ikkinchi tanobiyda - harbiy san'at bilan bog'liq buyumlar namoyish etilmoqda, bular II-VII asrlarda sug'd jangchilari aslahasida ishlatilgan o'q-yoy uchlari (payk), islomgacha davrdagi dinlar bilan bog'liq ashyolardir. Ushbu tanobiy bisotidagi buyumlar quyidagilar: o'tirgan iloh tasvirli sopol muhr nishonasi, tutatqi jez idishi, V-VIII asrlarga oid sopol buyumlar, idish yasashga sopol qoliplar to'plami, suzma (elakcha)li sut xurmachasi va h.k.

Uchinchi tanobiyda - XI asrga oid me'moriy bezak bo'laklari, tok zangi tasvirli manzara, guldor mehroblar, V-VIII asrlarga oid bolari tasvirli muhr, ikkilamchi kuydirish o'chog'i, IX-X asrlarga oid bolalar o'yinchoq pari, XI asrga oid jez jinchiroq, nardlar namoyish etilmoqda.

Tanobiyni alohida qismini shaharcha manzarasi egallagan, unda Poykandda olib borilayotgan qadimshunoslik qazilmalari gavdalanirilgan.

Xulosa. Ko'rgazmaning yana bir tanobiysi qadimshunoslik mavsumi tugashi bilan yangilanadigan yillik topilmalarga moslashtirilgan.

Poykand shaharchasini muzeylashtirish O'zbekiston Respublikasining «Madaniy meros inshootlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risida»gi 2001-yilda qabul qilingan Yangi Qonunini amalga oshirishda muhim bosqich hisoblanadi.

ADABIYOTLAR:

1. *Муҳаммаджонов А.Р. Қўйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи.* –Тошкент, 1972.
2. *Семенов Г.Л. Структура Согдийского города раннего средневековья.* –Ташкент, 1994. –С. 166-167.
3. *Очилов А.Т. Пойкандда олиб борилган археологик тадқиқодлар тарихидан // Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача). Бухоро, 2019. Бухоро. Б.129-134.*
4. *Наршахий. Бухоро тарихи.* –Тошкент, 1993. –Б.8.
5. *Альмеев Р.В. Древний Пойкент резиденция правителей Бухары.* –Тошкент, 2002. –Б.8.
6. *Зимин Л. А. Развалины старого Пайкенда / ПТКЛА. Год 17. Ташкент, 1913.*
7. *Зимин Л. А. Развалины старого Пайкенда в их современном состоянии// ПТКЛА. Год 18. Вып. 2. Ташкент, 1914.*
8. *Зимин Л. А. Отчёт о летних раскопках в развалинах старого Пайкенда// ПТКЛА. Год 19. Ташкент, 1915.*
9. *Якубовский А. Ю. Археологическая экспедиция в Зарафшанскую долину в 1934 г. (Из дневника начальника экспедиции). ТОВЭ. Т. II. Л. 1940. стр. 113-164.*
10. *Шишкин В. А. Археологические работы 1937 г. В Западной ЧАСТИ Бухарского оазиса. Изд. УзФАН. Ташкент. 1940.*
11. *Мухамеджанов А.Р., Семенов Г.Л. Исследование городских стен Пайкенда (результаты работ 1981 г. на шахристане П). История материальной культуры Узбекистана. Вып.19. Изд. «ФАН». Ташкент. 1990. с.130.*
12. *Материалы Бухарской Археологической Экспедиции (МБАЭ) // Вып. II. Раскопки в Пайкенде в 2000 г. СПб., 2001; Раскопки в Пайкенде в 2003 г. Материалы Бухарской археологической экспедиции (МБАЭ). Вып. V. СПб., 2004; Раскопки в Пайкенде в 2004 г. Материалы Бухарской археологической экспедиции (МБАЭ). Вып. VI. СПб., 2005.*
13. *Мухамеджанов А.Р., Адылов Ш.Т., Мирзаахмедов Д.К., Семенов Г.Л. Городище Пайкенд. Ташкент, 1988.*
14. *Мухамеджанов А. Р., Мирзаахмедов Д., Адылов Ш. Т. Новые данные к истории городища Пайкенд (по материалам раскопок 1981 г.). История материальной культуры Узбекистана. Вып.19. Изд. «ФАН». Ташкент. 1990. с.95.*
15. *Мирзаахмедов Д.К., Адылов Ш.Т. Предварительные результаты археологических исследований на рабаде 4 городища Пайкенд // Города и каравансарай на трассах Великого шелкового пути. Ургенч, 1991.*
16. *Семенов Г.Л. Святилище в Пайкенде // Эрмитажные чтения 1986-1994 годов памяти В.Г. Луконина. СПб., 1995; Материалы Бухарской Археологической Экспедиции (МБАЭ) // Вып. II. Раскопки в Пайкенде в 2000 г. СПб., 2001.*
17. *Семенов Г.Л., Мирзаахмедов Д.К. Раскопки в Пайкенде. Археологические исследования в Узбекистане. 2001. Ташкент. 2002. С.138.*

-
18. Мирзаахмедов Д.К., Семенов Г.Л., Малкиель И.К., Бехтер А.В., Сапаров Н., Абдуллаев Б., Торгоев А.И. Исследования в Пайкенде в 2002 г. Археологические исследования в Узбекистане. 2002. Вып. №3. Ташкент. 2003.
  19. Семенов Г. Л. Базары Пайкенда. Центральная Азия от ахеменидов до тимуридов. Археология, история, этнология, культура. Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Александра Марковича Беленицкого. Санкт-Петербург, 2-5 ноября 2004 года. - Санкт-Петербург. 2005. - С.303.
  20. Дьяконов М. М. Керамика Пайкенда. КСИИМК, XXVIII, 1949, стр. 89-93.
  21. Омельченко А.В. Керамика Пайкенда конца III–IV в. Древние цивилизации на Среднем Востоке. Археология, история, культура. (Материалы международной научной конференции, посвященной 80-летию Г.В. Шишкиной). – Москва, 2010. - С. 80.
  22. Семенов Г.А., Мирзаахмедов Д.К. Раскопки в Пайкенде в 1999 году. Материалы Бухарской археологической экспедиции, вып. I. - Санкт- Петербург, 2000; Омельченко А.В. К изучению храма на цитадели Пайкенда. История материальной культуры Узбекистана. - Вып.36. - Ташкент. Изд. “ФАН”. 2008. -С.85
  23. Ширинов Т.Ш., Матбобоев Б.Х. Мустақиллигимиз 10 йиллигида Ўзбекистон археологияси. Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар 2000-йил. Самарқанд. 2001. 10 бет
  24. Раҳимов К.А., Саидов М.М. “Ўзбекистон Республикаси ҳудудида 2010 йилда ўтказилган археология тадқиқотлари натижаларига бағишланган ҳисобот сессияси” йиғилиши ҳақида Самарқанд, 31 март - 1 апрел 2011 йил// O'zbekiston arxeologiyasi. №1 (2) -2011. 145 б.

BUXORODAGI SO'NGGI ARXEOLOGIK TADQIQOTLAR

Murodova Dilrabo Shomurodovna,

Buxoro davlat universiteti

Arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrası dotsenti,

tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Rajabova Mahliyo Umed qizi,

Buxoro davlat universiteti

Arxeologiya ta'lim yo'nalishi magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Buxoroda so'nggi yillarida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar, ularning natijalari va ahamiyati xususidagi ma'lumotlar tahlil qilinadi. Bugungi kunda mamlakat tarixini yanada chuqur o'rganish, milliy merosni asrash va targ'ib qilish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Tarixiy obidalar va madaniy yodgorliklarni tadqiq qilishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, Buxoro vohasi kabi qadimiy sivilizatsiya markazlarida keng ko'lamli arxeologik qazishmalar amalga oshirilmoqda. Buxoro tarixini arxeologik tadqiqotlar asosida o'rganish borasidagi xalqaro hamkorlik, qazishmalar davomida qo'lga kiritilgan topilmalar va ularni ta'mirlash jarayonlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: tadqiqot, tarixiy-madaniy meros, yodgorlik, arxeologik park, xorijiy hamkorlik, ta'mirlash, ashyo, qadimgi, qazishma, terrakotalar, dastur.

ПОСЛЕДНИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В БУХАРЕ

Аннотация. В данной статье анализируются данные об археологических исследованиях, проведённых в Бухаре в годы независимости, их результатах и значении. Сегодня более глубокое изучение истории страны, сохранение и популяризация национального наследия стали одним из приоритетов государственной политики. Особое внимание уделяется исследованию исторических памятников и памятников культуры. В частности, в таких древних центрах цивилизации, как Бухарский оазис, проводятся масштабные археологические раскопки. Освещено международное сотрудничество в изучении истории Бухары на основе археологических исследований, находки, полученные в ходе раскопок, и процессы их реставрации.

Ключевые слова: исследование, историко-культурное наследие, памятник, археологический парк, зарубежное сотрудничество, реставрация, артефакт, древний, раскопки, терракота, программа.

RECENT ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN BUKHARA

Abstract. This article analyzes information about archaeological research conducted in Bukhara in recent years, its results, and significance. Today, a deeper study of the country's history, preservation, and promotion of national heritage has become one of the priorities of state policy. Special attention is being paid to the study of historical monuments and cultural heritage sites. In particular, large-scale archaeological excavations are being carried out in ancient centers of civilization such as the Bukhara oasis. The article highlights international cooperation in studying the history of Bukhara based on archaeological research, the findings obtained during excavations, and the processes of their restoration.

Keywords: research, historical and cultural heritage, monument, archaeological park, foreign cooperation, restoration, artifact, ancient, excavation, terracotta, program.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2025-yil 30-yanvardagi "O'zbekiston — 2030" strategiyasini "Atrof-muhitni asrash va "yashil iqtisodiyot" yilida amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risidagi PF-16-son farmonida madaniy merosni muhofaza qilish, ilmiy o'rganish va ommalashtirish bilan bog'liq faoliyatni yanada takomillashtirish borasida qator vazifalar belgilab berildi. Jumladan, arxeologiya yodgorliklarida ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borish va muzeylashtirish, 75 ta arxeologiya yodgorliklarida ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borish, 3 ta arxeologiya yodgorliklarini konservatsiya qilish va muzeylashtirish choralari ko'rish, respublikadagi 57 ta madaniy meros obyektlarida restavratsiya va ta'mirlash-tiklash yuzasidan zarur choralarni amalga oshirish, davlat muzeylaridagi elektron

identifikatsiya qilinadigan muzey ashyolari va muzey kolleksiyalari sonini 600 ming donaga oshirish, davlat muzeylari va madaniy meros obyektlariga tashrif buyuradigan mahalliy va xorijiy sayyohlar sonini 6 mln nafarga yetkazish, muzey rahbar va xodimlaridan 100 nafarining malakasini oshirish kabi joriy yilda bajarilishi mo'ljallangan chora-tadbirlar xaritasi ishlab chiqildi [1;]. Shu jihatdan ilm-fan, madaniyat, davlatchilik qadimdan taraqqiy etgan Buxoro vohasini arxeologik jihatdan tadqiq etish, ilmiy jihatdan dalillangan yangi ma'lumotlarni ommlashtirish borasida so'nggi yillarda hududda qator arxeologik qazishmalar olib borilmoqda.

Metodlari. Mazkur maqolada tarix fanida tadqiqotlar olib borishning tarixiylik tamoyili, obyektivlik va tizimli tahlil metodlaridan foydalanilgan.

Tadqiqot natijalari. Buxoro - Buyuk Ipak yo'li chorrahasida joylashgan ko'hna va navqiron zamin. U insoniyat tarixi va madaniyatida o'ziga xos o'rin egallagan moziy gavharidir. Buxoroning arxeologik jihatdan o'rganilishi 1913-1915-yillarda boshlanib, V.A.Shishkin, Ya.G'.G'ulomov, A.A.Askarov, A.R.Muhammadjonov, L.I.Rempel, M.G.Masson, M.Turebekov, B.O'roqov, O.B.Obelchenko, G.Dadaboyev, I.Ahrorov, J.Mirzaahmedov, M.Xo'janazarov, Sh.Odilov kabi olimlar tomonidan hududning qadimgi davr tarixi o'rganib kelingan[2; B. 23].

Mustaqillikdan so'ng amalga oshirilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida Buxoro va uning atrofida joylashgan ko'plab tarixiy yodgorliklarning yoshi ancha qadimiy ekanligi aniqlandi. Shuningdek, o'rta asrlarda Buxoroda shakllangan hunarmandchilik, savdo va madaniy hayotga oid yangi dalillar topildi. Buxoro tarixini o'rganish xalqaro miqyosda amalga oshirila boshlandi. Buxoro hududida - Avstraliya, AQSH, Germaniya, Italiya, Polsha, Chexiya, Rossiya, Fransiya, Yaponiya kabi davlatlarning arxeolog olimlari bilan hamkorlikda, xalqaro miqyosda, arxeologik tadqiqotlar olib borilmoqda. Mustaqillik yillarida Italiyaning Rim Universiteti olimlari Buxoro hukmdorlarining qarorgohi hisoblangan mashhur Varaxsha shahri yaqinida joylashgan Uchqulox yodgorligida qazishma ishlarini amalga oshirgan. Qazishmalar natijasida, so'nggi antik davrdan ilk o'rta asrlarga o'tish davrida bunyod etilgan va faoliyat ko'rsatgan Uchqulox ko'shkining mudofaa tizimlari, markaziy imoratlarining me'morchilik usullari o'rganildi. Yodgorlikning markaziy imoratlari xonalaridan devoriy suratlarning qoldiqlari topilishi diqqatga sazovordir.

Istiqlol yillarida nihoyatda faollashgan tadqiqotlar ko'lami va ularning ilmiy samarasi natijasida O'zbekiston arxeologiyasi dunyoviy ahamiyat kasb etdi. Arxeologiya instituti vatanimiz hududida hamkorlikda arxeologik tadqiqotlar olib borish uchun jahonning eng rivojlangan mamlakatlari ilmiy markazlari bilan shartnomalar tuzishga erishdi. Mamlakatimizning tarixiy hududlarida olib borilgan keng miqyosdagi arxeologik tadqiqotlar qadimgi va o'rta asrlarga oid madaniyatlar izlarini o'rganilishiga imkon yaratdi. 2000-yili O'zbekiston Fanlar akademiyasi Arxeologiya instituti va Sankt-Peterburg Davlat Ermitaji qo'shma ekspeditsiyasi Poykend yodgorligini statsionar o'rganish doirasida Poykend shahristonida qazish ishlari olib boradi. Qazishmalarda arkning shimoliy qismida eramizning boshlarida paydo bo'lgan va arablar istilosiga qadar davriy qayta qurilgan Zardushtiy ibodatxonasining qoldiqlari topilgan. Ekspeditsiyaning muhim yutuqlaridan biri IX-X asrlarga oid minora poydevori qoldiqlarining topilganligidir. U 42x24-25x8-10 sm o'lchamdagi loy g'ishtdan yotqizilgan, strukturaning tashqi diametri 10,6 m, qolgan balandligi 1,3 m. Minoraning asosi uchta devor halqalaridan iborat. Poykend minorasi O'rta Osiyo me'morchiligining dastlabki namunasidir. 2001-yilda O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Arxeologiya institutining Buxoro arxeologik ekspeditsiyasi, Sankt-Peterburg Davlat Ermitaji va Tayvan Respublikasi Tayvan milliy san'at kollejinining professori Joan Stenli-Beyker boshchiligidagi bir guruh tadqiqotchilari Buxoro viloyatining Qorako'l tumanidagi Poykend yodgorligida ilmiy izlanishlarni olib borganlar. Tadqiqotlar Paykend arksi va I-II shahristonida olib borilgan [3; B. 61-65].

1991-2024-yillarda Poykent hududida muntazam ravishda olib borilayotgan arxeologik tadqiqotlarda nafaqat Rossiya, balki Fransiya ilmiy jamoatchiligi ham faol ishtirok etganlar. Izlanishlar natijasida qo'lga kiritilgan 2200 dan ortiq eksponatlar Poykent muzeyidan o'rin olgan. So'nggi yillarda Poykentdagi qazishmalarda topilgan noyob topilmalar orasida metaldan ishlangan qurollar keng jamoatchilik e'tiborini topdi. Har xil o'lchamdagi xanjarlar, kamon nayzasi uchlari, askarlar sovutidan parchalar, qo'l jangi chog'ida ishlatilgan metal uzuklar eramizdan avvalgi I va eramizning I asriga ta'luqli bo'lib, saklar va massagetlar davriga oid ibodatxona janubida olib borilgan qazish ishlari natijasida topilgan [4; B. 2].

2013-2014-yillarda Rossiya Davlat Ermitaji va O'zbekiston FA Arxeologiya instituti tomonidan Buxoro arxeologik ekspeditsiyasi doirasida Poykend shaharchasi va uning atrofida qazish ishlari davom ettirildi. Tadqiqotlar beshta obyektida olib borilgan: qal'a, qal'a oldidagi maydon, Shahriston I, janubiy atrofi hamda Bad-Asiy hududidagi forslar davridagi nekropol. 2013-2014-yillarda olib borilgan arxeologik qazishmalar paytida "Buxoro xudosi" deb nomlanuvchi terrakota haykalchasi topilgan. Haykalcha matritsada yasalgan bo'lib, baland relyefda ishlangan. Orqa tomoni yassi, silliq, barmoq izi bilan tekislab chiqarilgan. Haykalchada tik turgan ayol tasvirlangan. Yuzi burun va iyak qismi ajralib turgan, suyakli yuz tuzilishiga

ega, katta ko'zli qilib tasvirlangan. Soch turmagi silliq bo'lib, ikki tomonlama to'liqsimon taroqlarda ajratilgan; bosh orqasida aylana shaklida o'ralgan, bu esa halo (nurlanish) elementiga o'xshab ketadi. Qo'llari bukilgan, tirsakdan pastroqda qorin ustiga qo'yilgan; chap qo'lida – dastasiz guldona yoki qadah shaklidagi idish; o'ng qo'lida – tasbeh yoki marvaridli uzuk ko'rinishidagi buyum ifodalangan. Haykalchani o'lchamlari: bo'yi 10,7 sm, eni 4,7 sm (yuz qismi), 3,1 sm (tana qismi); qo'llari tana bilan birga ishlangan. Orqa tomonida sopol shakldagi "nishon" (diametri 3,35 sm, balandligi 0,73 sm) va markazida 0,55 sm diametrli teshik mavjud. Poykentdan bundan tashqari hayvon shaklidagi kichik sopol haykalcha parchalari topilgan bo'lib, bu terrakota haykalchasi uchta oyog'i va ikki qanotli qilib tasvirlangan [5; B. 36].

O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Milliy arxeologiya markazi tomonidan o'rta asrlarda O'rta Osiyoda shahar madaniyatining shakllanishi va rivojlanishi borasidagi jarayonlarni tadqiq qilish, shahar aholisining turar-joylari xususiyati, shahriston topografiyasini o'rganish maqsadida 2020-yilning oktyabr-noyabr oylarida Buxoro Shahristonining janubi-g'arbiy hududida arxeologik tadqiqotlar olib borilgan. Qazish ishlarida markaz xodimlari D.K.Mirzaahmedov, D.Xolov, S.Mirzaahmedov, X.Rahmonov, M.Sultonovlar ishtirok qilishgan. 2018-2023-yillarida Shahriston hududida olib borilgan qazuv ishlarida nafaqat O'zbekiston, balki Fransiya, AQSH qo'shma ekspeditsiyalari hamkorlikda tadqiqotlar olib borilgan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Alohida muhim ijtimoiy, madaniy va tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan ob'ektlarni qurish, rekonstruksiya qilish va mukammal ta'mirlash direksiyasi, Buxoro viloyati hokimligi madaniy meros departamenti viloyat boshqarmasi tomonidan 2020-2021-yillarda "Ark qo'rg'oni" ning 2,5 gektardan iborat arxeologiya hududida ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan. Hududda joylashgan madaniy meros ob'ektlari konservatsiya qilinib, O'zbekistonda birinchi arxeologik parkni "Ark qo'rg'oni"da tashkil etish ishlari boshlab yuboriladi. Arxeologik parkning loyihasi O'zbekistondagi Markaziy Osiyo xalqaro tadqiqotlar instituti (MISAI) tomonidan tayyorlanib, arxeologiya yo'nalishi bo'yicha xalqaro toifadagi ekspertlar loyiha takliflaridan foydalanilgan. 2023-yilning 22-sentabrida ichki va tashqi sayyohlik tarmog'ini yanada rivojlantirishga xizmat qiladigan "Arxeologik park" ning tantanali ochilish marosimi o'tkazilgan [6;].

2022-yil martdan 2023-yil avgustigacha bo'lgan davrda "Buxoro amirligi qozixonasi mahkamasi tarixi" loyihasi doirasida Buxoro amirligining markaziy qozixonasi joylashgan Buxoroning eski shahar hududidagi Abdullabekov tor ko'chasi, 12-uyda qazish ishlari olib borilgan. Qazuv ishlari davomida 16 ta xona qayd etilgan. Inshootning butun shimoliy qanotiga oid binolarining katta qismi va qisman yuqori gorizont bo'ylab, Qozixonasi binolarining g'arbiy va janubiy qanotlari ochilgan. Arxeologik tadqiqotlar asosan sharqiy hovli qismining mehmonxona, ayvonning keng sufasi va janubi-g'arbiy hovli bo'linmasi-ichkariga tegishli Qozikalonning shaxsiy oilaviy xonalari aniqlangan. Xonalar, umuman olganda butun shimoliy tashqi devor chizig'i bo'ylab ketma-ket cho'zilgan, derazalari janubiy hovliga ochilib, Buxoro uylarining an'anaviy qishki qurilish tizimiga mansubligi aniqlangan. Shimoliy qanot binolarining katta qismi va qisman yuqori gorizont bo'ylab, Qozixonasi binolarining g'arbiy va janubiy qanotlari ochilgan. Natijada, etnografik ma'lumotlarga tayangan holda, tarixiy me'moriy majmuaning bir-biridan to'siq chizig'i va ikki tabaqali eshiklar bilan ajratilgan uchta hovli bo'linmasiga bo'linishi aniqlangan [7; B. 100-102]. Qazishmalar natijasida XIV-XVI-asrlarga oid sopol va koshinlardan yasalgan idish parchalari, arxitektura dekor parchasi, XIX-XX-asr boshlariga oid yashil rangda sirlangan idish parchalari, obdasta, sopol qubur, qora, qizil va jigarranglar bilan angoblangan yirik, kir yuvishga mo'ljallangan sopol tog'ora, metal hunarmandchilik asboblari topib o'rganilgan.

2023-yilda arxeologik tadqiqotlar davom ettirilib, ushbu mavsumning asosiy natijalari sifatida qozixonaning g'arbiy qismida mavjud yer to'lalarning uchta bo'linmasi va unga tushadigan zinapoyani keltirish mumkin. Katta ehtimol bilan aytish mumkinki, yodgorlikning sharqiy qismidagi yerto'lalar ustida ayvonlar bo'lgan. Yer to'lalar pishiq g'ishtdan qurilgan va qisman ohakli qorishma bilan suvalgan. Qozixonasi hovli bo'linmasining janubiy va g'arbiy ma'muriy qismida manbalarga ko'ra, tergov qilinayotgan mahbuslar saqlangan. Qayd etish lozimki, aksariyat xonalar butun shimoliy tashqi devor chizig'i bo'ylab ketma-ket cho'zilgan, derazalari janubiy hovliga ochilib, Buxoro uylarining an'anaviy qishki qurilish tizimiga mansub. Shu bilan birga, buxoroliklarning yozgi uylarining an'anaviy xususiyati, xonalar fasadlarining shimolga, shimoliy salqin shamollar tomon joylashish bo'lgan va to'g'ridan-to'g'ri quyosh nurlaridan himoya qilishni ham ta'minlagan [8;].

2023 yilda O'zbekiston va Fransiya (Luvr) xalqaro arxeologik ekspeditsiya tomonidan Buxoro vohasining yirik shahar yodgorliklaridan biri Romitan qo'rg'onidagi ikkita obyekt ham arxeologik qazishmalar olib borilgan. Birinchi obyekt Romitan qo'rg'oni bu - markazidagi arkning janub tomonida VI - VII asrlarda faoliyat ko'rsatgan, shaharning yuqori mansabli amaldoriga yoki hukmdor oilasiga tegishli bo'lgan yirik, mahobatli turar-joy majmuasida olib borilgan. Majmuaning ikkita xonasi va bitta koridorning

HISTORY

---

bir qismi ochib o'rganilgan. Xonalar boy yoki hukmron doiralari oilalariga tegishli bo'lganligi uchun maxsus tayyorlangan tarx asosida bunyod etilganligi aniqlangan. Xonalar devorlarida juda kam miqdorda ganch bilan suvalgan devorga tushirilgan suratlar parchalari ham uchraydi. Ikkinchi ob'yekt esa arkning janub tomonida joylashgan shahriston hududida olib borilib, qazishma maydonining hajmi 10×10 m, chuqurligi 45-60 sm ni tashkil etgan. Qazishma qatlamlari va o'ralardan somoniylar va qoraxoniylar davriga oid sopol buyumlar topilganligi qayd etilgan..

Xulosa. So'nggi yillarda tarixiy-madaniy merosni o'rganish va asrab-avaylash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylanganligini soha taraqqiyoti yo'lida amalga oshirilayotgan qator tadbirlarda ko'rish mumkin. Buxoro vohasida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida hududdagi ko'hna shaharlarning o'tmishini yorituvchi topilmalar aniqlandi. Bu tadqiqotlar nafaqat ilmiy jamoatchilik, balki turizm va madaniyat sohalari rivoji uchun ham katta ahamiyat kasb etmoqda.

ADABIYOTLAR:

1. *Ражабов Қ., Иноятлов С. Бухоро тарихи. – Тошкент: Тафаккур, 2016. – 23 б.*
2. *Ochilov A.I. Buxoro arxeologiyasi. - Buxoro. 2022. –B. 218.*
3. *Иброҳимов И. Пойкентдан металл қуроллар топилди // Бухоропота. -2025. 29 январь. – Б. 2*
4. *Материалы Бухарской археологической экспедиции. Выпуск о раскопках в Пайкенде в 2013-2014. Санкт Петербург. 2016. С. 36.*
5. <https://uza.uz/uz/posts/>
6. *Naimov I. Buxoro amirligi qozixona mahkamasi tarixi (XVIII asr o'rtalari – XX asr boshlari) Buxoro. 2023. – B. 131.*
7. <https://www.arxeologiya.uz/buxoro-sugdi-arxeologik-ekspiditsiyasi/>
8. <https://lex.uz/uz/docs/-7369703>

НАВОИЙ ВИЛОЯТИНИНГ ТАРИХИЙ ОБЪЕКТЛАРИНИ АСРАБ ҚОЛИШДА ЗАМОНАВИЙ ШАҲАРСОЗЛИК МУАММОЛАРИ

Савриев Жасур Фахриддинович,

Навоий инновациялар университети доценти,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
savrievjasur99@gmail.com

Аннотация. Мазкур мақолада, Навоий шаҳрининг бунёд этилиши билан боғлиқ масалалар тилга олинган. Карманадаги қадимий меъморчилик иншоотларини сақлаб қолиш бўйича ҳам бир қатор лойиҳалар ишлаб чиқилганлиги мақолада кўрсатиб ўтилган. Лекин шунга қарамай совет давлатининг ўша пайтда юритган сиёсати, бир қатор ёдгорликларимизга бўлган муносабат, бир неча асрлик нодир меъморий обидаларнинг каттагина қисмини изсиз йўқ бўлиб кетишига сабаб бўлган. Кармана арки, Чорминор мадраса-масжиди, Абдуллахон уйи ва масжиди, Ҳиндлар саройи каби ўнлаб объектлар шулар жумласидандир.

Калит сўзлар: Навоий, Кармана, Арк, Чаҳорминор, мадраса, масжид, темир йўл, комбинат, меъморий иншоот, совет давлати, сиёсат, план, лойиҳа.

СОВРЕМЕННЫЕ ГРАДОСТРОИТЕЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОХРАНЕНИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ НАВОЙСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с основанием города Навои. В статье также отмечается, что был разработан ряд проектов по сохранению древних архитектурных сооружений в Кармане. Однако, несмотря на это, политика советского государства того времени и отношение к ряду наших памятников привели к бесследному исчезновению значительной части многовековых уникальных архитектурных памятников. К ним относятся арка Карманы, медресе-мечеть Чорминор, дом и мечеть Абдуллахана, Хиндлар сарой (Дворец индийцев) и десятки других объектов.

Ключевые слова: Навои, Кармана, Арк, Чахорминор, медресе, мечеть, железная дорога, комбинат, архитектурное сооружение, советское государство, политика, план, проект.

MODERN URBAN PLANNING PROBLEMS OF PRESERVING HISTORICAL MONUMENTS OF NAVOI REGION

Abstract. This article discusses issues related to the creation of the city of Navoi. The article also shows that a number of projects have been developed to preserve ancient architectural structures in Karmana. However, the policy pursued by the Soviet government at that time, and the attitude towards a number of our monuments, led to the disappearance of a large part of the centuries-old rare architectural monuments without a trace. These include dozens of objects such as the Karmana Arch, the Chorminor Madrasah-mosque, the Abdullah Khan House and Mosque, and the Palace of the Indians.

Keywords: Navoi, Karmana, Ark, Chahorminor, madrasa, mosque, railway, combine, architectural structure, Soviet state, policy, plan, project.

Кириш. Ҳозирги кундаги муаммолар Ўзбекистон тарихий шаҳарлари қаторида Навоий вилоятидаги бир қатор меъморий ёдгорликларни муҳофаза қилишнинг асосий мақсади, омиллари ва йўналишларини белгилайди. У ёдгорликлар, мажмуалар ва шаҳар муҳитини муҳофаза қилиш, таъмирлаш ва улардан замонавий мақсадларда фойдаланиш, шунингдек, тарихий шаҳар марказларини қайта тиклаш ва янги қурилишлар муаммоларини очиб беради. Муаммоларнинг асосий моҳияти шаҳар муҳитини ўзгартириш ва мукаммаллаштиришнинг маънавий, ҳуқуқий жиҳатларини таъминлашга қаратилган. Ҳозирги глобаллашув давридаги маданий ва маънавий мерос ўрнини ҳеч нима билан тўлдириш мумкин бўлмаган иқтисодий ва социал капитал ҳисобланади. Табиий бойликлар билан баробар бу миллий кадриятни дунё ҳамжамияти томонидан эътироф этиш учун асосий омиллардан биридир[1]. Мамлакатимиз мустақиллик йилларида маданий мероснинг юқори потенциали, уни дунё иқтисодиётининг муҳим ресурсларидан бири сифатида муҳофаза қилиш ва ундан самарали фойдаланиш зарурлиги тан олинди. Йўқотилган маданий бойликлар ўрнини

тўлдириб ҳам, қайтариб ҳам бўлмаслиги эътироф этилди. Маданий меросни ҳар қандай йўқотиш ҳозирги ва келажак авлод ҳаётининг барча жабҳаларида намоён бўлади ва маънавий инқирозга, тарихий хотиранинг бузилишига, жамиятнинг кучсизланишига олиб келади. Замонавий маданият ривожини билан ҳам, янги муҳим асарлар яратиш билан ҳам уларнинг ўрнини тўлдириб бўлмайди, чунки маданий мерос бойликларини жамлаш ва сақлаш - цивилизация ривожининг асоси ҳисобланади. Тан олиш керакки, дастлаб Навоий шаҳрини ташкил қилувчи шаҳар тузилмасининг асосини Кармана ва уни атрофидаги моддий маданият ёдгорликлари, улуғвор иншоотлар ташкил этган.

Мавзуга доир адабиётлар таҳлили. Маълумки, Кармана тумани 1926 йил 29 сентябрда Бухоро таркибида ташкил топган бўлган[2], 1957 йил “Гипрогор” номи Москва давлат илмий-текшириш институти Бухоро вилоятининг Кармана райони ҳудудида янги саноат шаҳрини барпо этиш бўйича лойиҳавий режани ишлаб чиқади [3]. 1958 йилда эса СССР Министрлар Советининг 3 сентябрдаги қарорига[3] асосан районнинг номи ўзгартирилиб, Навоий тумани деб эълон қилинади. 1959 йил ушбу лойиҳа асосида комбинат ва қурилиш ташкилотлари ишчилари учун бир ва икки қаватли уйлар қурилиши бўйича ҳаракатлар стратегияси бошланади. Худди шу йили Шароф Рашидов шаҳар қурилишига бағишланган тадбирда иштирок этади ва Ўзбекистон ССР ҳукуматининг шаҳар ва темир йўл станцияси қурилиши тўғрисидаги фармони эълон қилинади[4]. Бу ҳақда шаҳарнинг биринчи қурувчиларидан ҳисобланган иш бошқарувчиси Сергей Степанович Бакулин шундай эслайди: “Шаҳар ҳудудининг биринчи микрорайонидаги уйларга биринчи ғишт қуйилар экан, бу уйлар бир қаватли, 4 хонали қизил ғишдан қурилиши мўлжалланиб, шу асосида иш бошлаган эди” [5]. Лекин бу лойиҳа оддий кўрғонлар (посёлка) қурилиши учун режалаштирилгани боис тез орада ундан воз кечилади. Соҳа мутахассисларига шаҳарсозликнинг замонавий талабларига жавоб бера оладиган шаҳар лойиҳасини тайёрлаш вазифаси топширилади. Унда ҳудуднинг маҳаллий иқлим шароитлари, жойлашув рельефи, шамол йўналишлари ҳам инобатга олинishi зарурлиги таъкидланади[6]. Чунки, Навоий шаҳрини бунёд этишда меъмор ва қурувчилар табиий-иқлимий, техникавий ва ижтимоий муаммолардан иборат бир талай қийинчиликларга дуч келдилар. Булар Булдуруқли қорасовуқ ҳамда кум бўронлари, кўз очирмайдиган саратон ва гармсел шамоллар ҳамда шўр ва ғовак тупроқлар ҳисобланарди.

Шунингдек, ўзига хос иқлим туфайли шўр ва ғовак тупроқнинг металл ва бетонни хуш кўрмаслиги, ишнинг илк палласида қурилиш индустрияси, ҳамда ғишт, ёғоч, цемент сингари ашёларнинг таҳчиллиги ниҳоят шаҳарбоп майдонларнинг камлиги каби қатор қийинчиликлар кўндаланг эди[7]. Дастлаб, вилоятнинг маъмурий, иқтисодий ва маданий маркази бўлган шаҳар 25 минг аҳоли учун посёлка сифатида қурила бошланган эди[8]. 1961 йил ишлаб чиқилган шаҳар бош лойиҳасига мувофиқ эса шаҳар 50 минг нафар аҳолига режалаштирилиб, 70 минг нафаргача ўсиши назарда тутилади. 1976 йилда Кармананинг тарихий қисмини ҳам сақлаб қолиш айримларини тиклаш ёки ўз ўрнида қолдириш масаласи кўриб чиқилиб, лойиҳалаштирилади. Унга кўра, шаҳар қурилиши учун ташриф буюрувчи қурувчилар ҳамда бошқа миллат вакиллари, маҳаллий аҳолининг турмуш тарзи, урф-одатлари, уй-жойлари, меъморчилик анъаналари билан танишишлари мумкинлиги кўзда тутилган. 1978 йил Кармана шаҳрининг миллий меъморчилик анъаналарига хос маҳаллий турар-жойлардан иборат бўлган эски шаҳар қисмида ҳам архитектура ва этнография музейини очиш режалаштирилади.

Шаҳарнинг XIX–XX асрларга оид бадий қийматга эга бўлган турар-жойлари ўрганилиб, махсус замонавий лойиҳа ишлаб чиқилган. Кармана райони маданий мерос объектлари шу даврларда Бухоро области маданият бошқармасига тегишли бўлиб, ундаги рўйхатда тарихий ёдгорликлардан 4 та макбара шаклидаги масжид ҳамда бир неча тепаликлар қайд этилган. Мазкур лойиҳа Ўзбекистон музей иши амалиётида турар-жой биноларини музейлаштириш ва шаҳарсозлик инфратузилмасида фойдаланиш борасидаги илк ғоялардан бири бўлганди, бироқ лойиҳа амалиётга татбиқ этилмади. Натижада Кармана районидаги бир неча асрлик нодир меъморий обидаларнинг каттагина қисми изсиз йўқ бўлиб кетди.

Муҳокама. Кармана марказидаги бир қатор масжид ва мадраса бузиб ташланди, қадимий арк деворлари тупроғи эса ҳозирги Қўчқор Қаршиев кўчасининг йўл қурилишининг кенгайтириш жараёнларида ишлатиб юборилди. Кармана арки, Чорминор мадраса-масжиди, Абдуллахон уйи ва масжиди, Ҳиндлар саройи каби ўнлаб объектлар шулар жумласидандир[9]. Шаҳар қурилиши Дубна ва Обнинск каби шаҳарларни лойиҳалаштирган Ленинград (ҳозирги Санкт-Петербург) давлат институти мутахассисларига топширилади[10]. Кармана райони таркибида шаклланаётган замонавий янги шаҳар бош режаси Ленинград (ҳозирги Санкт-Петербург) лойиҳалаштириш институти инженер мутахассислари В.А.Курносков, В.Ф.Акутина, В.А.Яковлев томонидан 1978 йилда ишлаб чиқилди ва

1980 йил 7 январда Ўзбекистон ССР Министрлар Совети томонидан тасдиқланди[11]. Тасдиқланган бош режага асосан қурилиши режалаштирилаётган корхоналар сафига йирик бўлган гигант иншоотлар ҳам кирган[12]. Навоийазот, Электрохимзавод, Цементзавод, Пахта тозалаш заводи шулар жумласидан ҳисобланади. Табиийки, бунинг учун аввало шаҳарда аҳоли учун турар жой бинолари, транспорт коммуникация тизимини барпо этиш зарур эди.

Шаҳарнинг кенгайтирилиши, ишлаб чиқариш, кадрларга бўлган эҳтиёж ва шу билан боғлиқ бир қатор ижтимоий муаммоларнинг аниқ ҳисобини олиб, шунга монанд иш юритишга тўғри келди. Бир мунча қулайликлар яратилгандан сўнг шаҳарга турли ўлкалардан янги ишчи кучлари оқиб кела бошлади. Тасдиқланган бош режа архитектуранинг барча талабларига тўлиқ жавоб берган. Бунга асос сифатида 1975 йилда шаҳарнинг бир гуруҳ меъморлари Жаҳон шаҳарсозлиги Кенгашининг Халқаро Аберкромби мукофоти билан тақдирланганини мисол қилиб келтиришимиз мумкин[14].

Шаҳар қурилиши лойиҳасига раҳбарлик қилган А.В.Коротковнинг ҳикоя қилишича, шаҳар лойиҳаси ўзбек поэзиясидаги ғояларга уйғун ҳолда яратилгани ва шундан келиб чиқиб шаҳарга Алишер Навоий номи берилса, мақсадга мувофиқ бўлишини айтган[13]. Кармананинг янги барпо этилаётган марказий кўчаларининг бири Фарход, Ширин номи билан аталадиган кўрғонлар номи остида посёлкалар қуриш ишлари жадаллаштирилди. Ўша даврда Кармана райони шарқдан Самарқанд вилояти, шимолдан Нурота тизмаси, ғарбдан Малик чўли ва жанубдан Боботоғ тизмасининг Қарнаб чўли билан чегарадош бўлган.

Таҳлил ва натижалар. Шунингдек, бу замонавий саноатлашган шаҳар Бухородан 100 км шимоли-шарқда, Зарафшон дарёсининг чап қирғоғи қисмида, денгиз сатҳидан 347 м. баландликда бўлиб, географик ўрни, жойлашиши жиҳатидан ҳам ғоят қулай ҳисобланган. Навоий шаҳри шаҳарсозликнинг ибратли намунаси сифатида Ўзбекистон ССР харитасида ўз ўрнига эга бўлиб, халқаро доирада ҳам тан олина бошланди[15]. 1975 йилнинг ўзида Навоий шаҳри шаҳар меъморчилиги бўйича Америка Қўшма Штатларида ўтказилаган ЭКСПО кўргазмаси мукофотининг совриндори бўлди. Самарқанд ва Бухоро ўртасидаги қадимий қарвон йўлида жойлашган район маркази билан темир йўл станциясини ягона шаҳарга айлантириш борасида меъморлар назарида пайдо бўлган фикр шаҳар бош лойиҳаси тарҳига асос қилиб олинди. Шаҳарнинг аҳоли яшаш пунктлари учун энг қулай бўлган марказий қисмини дастлаб темир йўл ёқаси бўйлаб жойлаштиришга эътибор қаратилади. Чунки шаҳарларнинг бош режаларида асосий йўналишларни белгилаш: муҳандислик-транспорт ва бошқа халқ хўжалиги тузилмаларини яратишдан ташқари, эски шаҳар инфратузилмасини зудлик билан ҳал қилиш, маданий меросни қисман бўлса-да сақлаб қолиш, боғ-парк санъатини тиклаш ва экологияни яхшилаш зарурати юзага келган эди.

Натижада Карманадаги бир қатор маданий мерос объектлари жойлашган ҳудуддан узоқроқга яъни 14 км жанубда дастлаб Олавянка деган кичик посёлка шаклланади. Ҳозирги кунда бу посёлка ҳудуди маҳаллий аҳоли томонидан уй-жой қуриш ишлари ҳисобига кенгайтирилиб “Янги ҳаёт МФЙ” ҳудуди деб номланади. Дастлаб бу посёлкага шаҳарни қуриш ишларига жалб этилган турли миллат вакилларида иборат ишчи оилалар ҳамда геологлар яшаган. Ишлаб чиқариш корхоналари шаҳарнинг ғарбий чеккасидаги саноат зонасида, турар жой майдони чегарасидан икки километр нарида қад кўтарган.

Уч қатор дарахтзор билан ихоталанган бундай масофа саноат чиқиндилари туғдириши мумкин бўлган заҳарланишдан шаҳарни муҳофаза этишга хизмат қилган. Корхоналарнинг шамол йўналишига кўндаланг қилиб тикланиши турар жой биноларини ҳамда меъморий ёдгорликларни кучли шамолдан сақлаш имконини берган. Бинолари айниқса зичроқ, қулайроқ жойлашган шаҳар марказий қисми асосан турар жойлардан иборат бўлиб, улар саноат зоналарига, темирйўл вокзалига, Карманага, ундан нари аэропортга олиб борадиган транспорт йўлларининг боши ҳисобланади. Демак, Навоий вилоят шаҳарсозлигида замонавий қурилиш услублари жорий этила бошлади: турар жойлар, катта даҳалар сифатида мажмуа тарзида аҳолига хизмат кўрсатишнинг барча турларини ўз ичига олган бинолар мажмуалари сифатида қурила бошлади, кўп қаватли ўйлар кўпайди ва ҳоказо.

Хулоса ўрнида, Кармана райони ва қурилаётган шаҳар ўртасида темир йўл станциясигача борадиган асосий йўл чиқарилиб масофаси 8 км ни ташкил этди. Ушбу темир йўл бекатида дастлаб Кармана станцияси деб ном берилди. Кармана станцияси асосий магистрал йўл сифатида рўйхатга олиниб, темир йўл бекати марказ харитасига киритилиб Тошкент, Бухоро Туркманбоши линияси деб қайд этилди. Янги қурилаётган шаҳар жойлашувида табиий омилларни ҳисобга олган ҳолда саноат, комуннал ва турар жой ҳудудларини оқилона жойлаштириш масаласига эътибор жиддий назоратга олинди. Шаҳарнинг аҳоли яшаш пунктлари учун энг қулай бўлган марказий қисмини дастлаб темир йўл ёқаси бўйлаб жойлаштиришга эътибор қаратилди. Чунки шаҳарларнинг бош режаларида асосий йўналишларни белгилаш: муҳандислик-транспорт ва бошқа халқ хўжалиги тузилмаларини яратишдан

ташқари, эски шаҳар инфратузилмасини зудлик билан ҳал қилиш, маданий меросни қисман бўлса-да сақлаб қолиш, боғ-парк санъатини тиклаш ва экологияни яхшилаш зарурати юзага келган эди.

АДАБИЁТЛАР:

1. *Миришаходжаев С.С. Ўзбекистонда меъморий ёдгорликларни сақлаш муаммолари.// Меъморчилик ва қурилиш муаммолари (илмий-техник журнал).-Самарқанд: Самарқанд давлат архитектура - қурилиш институти,2022.№2-1қисм.-Б.7-11.*
2. *Ҳайитова О., Қурбонов Х. Кармана тарихи.-Тошкент: Машиҳур-Пресс, 2018.-Б.135.*
3. *Навоий вилояти давлат архиви. 3 - фонд, 24 - рўйхат, 53 - иш, 25 - варақ.*
4. *Чебыкин А. А. Записки строителя. – Ташкент: Узбекистан, 1970. – С.125*
5. *Горевая Л. Рожденные в Пустыне.-Ташкент: Узбекистон,1996.-С.16.*
6. *Навоий вилояти давлат архиви. 3-фонд, 24-рўйхат, 53-йизма жилд, 25-варақ.*
7. *Қодирова Т. Навоий.-Тошкент: Адабиёт ва санъат,2000.-Б.11-12.*
8. *Кучерский Н.И., Аствацатурян Г.Г., Бердников Е.А. Навоийский горно-металлургиический комбинат. - Ташкент: Шарк, 2002.-С.279.*
9. *Ҳотамов А., Бекниёзов Н. Кармана-қадимий диёр.-Тошкент: Ўзбекистон,2007.-Б.13-15.*
10. *Чебыкин А. А. Записки строителя. - Ташкент: Узбекистан, 1970.-с.200.*
11. *Кучерский Н.И., Аствацатурян Г.Г., Бердников Е.А. Навоийский горно-металлургиический комбинат. - Ташкент: Шарк, 2002.-с.480.*
12. *Кучерский Н.И., Аствацатурян Г.Г., Бердников Е.А. Навоийский горно-металлургиический комбинат. - Ташкент: Шарк, 2002.-С.279.*
13. *Чебыкин А. А. Записки строителя. - Ташкент: Узбекистан, 1970.-с.200.*
14. *Кучерский Н.И. Золото Кызылкумов. - Ташкент: Шарк, 1998.-С.279.*
15. *Навоий вилояти давлат архиви. 3-фонд, 24-рўйхат, 53-йизма жилд, 25-варақ.*

**“STRATEGIK AVTONOMIYA” ZAMONAVIY HINDISTON TASHQI SIYOSATINING
BOSH TAMOIYILI SIFATIDA**

*To'ychiyeva Ra'no Almamatovna,
Yoshlar muammolarini o'rganish va
istiqbolli kadrlar tayyorlash instituti doktranti,
siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktrori
rano-tuichiyeva@mail.ru*

Annotatsiya. Mazkur maqola Hindiston tashqi siyosatidagi strategik avtonomiya tamoyilining nazariy asoslarini, tarixiy rivojlanishini va bugungi kundagi geosiyosiy manevrlarida tutgan o'rnini chuqur tahlil qiladi. Shuningdek, ushbu tamoyilning zamonaviy xalqaro siyosat kontekstidagi dolzarbligini yoritib beradi. Hindistonning bu boradagi yondashuvi global kuchlar bilan o'zaro munosabatlarida qanchalik muhim ekanligi, shuningdek, uning uzoq muddatli strategik manfaatlariga xizmat qilayotganligi ushbu maqola doirasida keng ko'lamda o'rganiladi.

Kalit so'zlar: strategik avtonomiya, ko'p qutbli dunyo tartibi, xalqaro strategik sheriklik, Hind-Tinch okeani mintaqasi, geosiyosiy muvozanat, Xitoy-Hindiston raqobati, Hindiston va AQSh aloqalari, milliy manfaatlar.

**СТРАТЕГИЧЕСКАЯ АВТОНОМИЯ КАК ОСНОВНОЙ ПРИНЦИП СОВРЕМЕННОЙ
ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ИНДИИ**

Аннотация. Настоящая статья анализирует теоретические основы, историческую эволюцию и современное значение принципа стратегической автономии во внешней политике Индии. Особое внимание уделяется актуальности данного принципа в контексте современной международной политики. В статье детально рассматривается, насколько важен этот подход Индии в её взаимодействии с глобальными силами, а также каким образом он служит долгосрочным стратегическим интересам страны.

Ключевые слова: стратегическая автономия, многополярный мировой порядок, международное стратегическое партнёрство, Индо-Тихоокеанский регион, геополитическое равновесие, соперничество Индии и Китая, отношения Индии и США, национальные интересы.

**STRATEGIC AUTONOMY AS THE CORE PRINCIPLE OF MODERN INDIAN
FOREIGN POLICY**

Abstract. This article analyzes the theoretical foundations, historical development, and contemporary significance of the principle of strategic autonomy in India's foreign policy. Special attention is given to the relevance of this principle in the context of modern international politics. The article provides a detailed examination of how important this approach is for India in its interactions with global powers and how it serves the country's long-term strategic interests.

Keywords: strategic autonomy, multipolar world order, international strategic partnership, Indo-Pacific region, geopolitical balance, India-China rivalry, India-U.S. relations, national interests.

Kirish. Hindiston tashqi siyosati tarixan o'zining mustahkam va o'ziga xos tamoyillariga asoslanib, mamlakatning suverenitetini ta'minlash, milliy manfaatlarini himoya qilish va mintaqaviy barqarorlikni qo'llab-quvvatlash maqsadiga yo'naltirilgan. Mamlakatning ushbu siyosatidagi asosiy tamoyillardan biri "strategik avtonomiya" hisoblanadi.

Lug'aviy ma'noda "**strategik avtonomiya**" (ingliz tilida "strategic autonomy") ikki asosiy so'zdan iborat bo'lib, "strategik" – uzoq muddatli va keng ko'lamli maqsadlar va harakatlarni anglatadi, "avtonomiya" esa o'zini boshqarish, mustaqil qarorlar qabul qilish va tashqi ta'sirdan qochish imkoniyatini bildiradi. Shunday qilib, bu tushuncha, asosan, davlatlarning o'z tashqi siyosatini mustaqil ravishda olib borish huquqi va qobiliyatini ta'riflaydi. Bu o'z ichiga davlatlarning o'z milliy xavfsizligini ta'minlash va boshqa davlatlar bilan hamkorlikni izchil ravishda mustahkamlashni oladi.

"Strategik avtonomiya" tushunchasi, ayniqsa, Hindistonning tashqi siyosatida o'zining aniq ifodasini topdi. Mamlakatning mustaqillikdan keyingi davrida, ya'ni 1947-yilda o'zining mustaqil tashqi siyosatini ishlab chiqish jarayonida bu tamoyil kuchli o'rin tutgan. Xususan, 1960-70-yillarda, Hindiston Sharqiy va G'arbiy bloklar o'rtasidagi keskin raqobat va sovuq urush davrida, "strategik avtonomiya" tamoyili,

davlatning o'z manfaatlarini ta'minlash va har ikkala blok bilan ham muvaffaqiyatli munosabatlar o'rnatish niyatida edi.

Rus olimi Sergey Lunev o'zining "Индия в мировой политике" asarida Hindistonning xalqaro siyosatdagi roli haqida shunday yozadi: "Hindistonning xalqaro siyosatda faol ishtiroki uning strategik avtonomiyasini mustahkamlash va global maydonda o'z manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan." [7]

Metodologiya. Mazkur maqolada zamonaviy hind tashqi siyosatining bosh tamoyili sifatida "strategik avtonomiya"ni tahlil qilish uchun sifatli tadqiqot usuli qo'llaniladi. Maqola mazmunini chuqurroq o'rganish uchun tarixiy-kontekstual yondashuv, geosiyosiy tahlil va hujjatlarni o'rganish metodlari asosiy vositalar sifatida ishlatiladi. Hindistonning xalqaro maydondagi tashqi siyosiy qarashlarini tushunish uchun xalqaro munosabatlar nazariyalari, jumladan, realizm va liberalizm nuqtayi nazaridan baho beriladi.

Natijalar. Shashi Tarur ta'kidlashicha, Hindistonning tashqi siyosatidagi asosiy kuch aynan uning tarixiy merosi va mustamlakachilikka qarshi kurashdan kelib chiqqan mustaqillik ruhi bilan bog'liq. Unga ko'ra, Hindistonning strategik avtonomiya tamoyili davlatni global geosiyosiy o'yinlarda qatnashuvchiga aylantirish bilan birga, uning mustaqil qarorlar qabul qilish imkoniyatini ham mustahkamlaydi [14].

Stefen P. Koen Hindistonning strategik avtonomiya tamoyilini tahlil qilib, uning mintaqaviy xavfsizlik va barqarorlikka qo'shgan hissasini yoritadi. Uning fikricha, Hindistonning mustaqil tashqi siyosati Janubiy Osiyo mintaqasida muvozanatni saqlashda muhim rol o'ynaydi [2].

Ayesha Jalal esa Hindistonning geosiyosiy mintaqadagi tutgan o'rnini tahlil qilib, uning strategik avtonomiyasi nafaqat milliy manfaatlarini himoya qilish, balki xalqaro tartibni shakllantirishga qo'shgan hissasini ham ko'rsatadi [3].

C. Raja Mohan fikriga ko'ra, Hindistonning tashqi siyosatdagi strategik avtonomiya tamoyili uni global va mintaqaviy o'zgarishlarga moslashuvchan va barqaror siyosat yurituvchi davlatga aylantiradi. U Hindistonning ko'p qutblilik tamoyiliga asoslangan global siyosatda mustaqil va teng huquqli ishtirokchi sifatidagi rolini alohida ta'kidlaydi. Bu tamoyil Hindistonni global kuchlarning ta'sir doirasidan tashqarida turib, o'z manfaatlarini himoya qilish imkoniyati bilan ta'minlaydi [9].

Ashley J. Tellis esa Hindistonning strategik avtonomiyasini global kuchlar bilan munosabatlar nuqtai nazaridan o'rganib, uning xalqaro maydondagi o'ziga xos o'rnini ta'kidlaydi. Uning fikricha, Hindistonning bu yondashuvi mamlakatning uzoq muddatli strategik manfaatlariga xizmat qiladi [16].

Fransuz olimi Kristofer Jaffrelot Hindistonning strategik avtonomiya tamoyilini tahlil qilib, uning mintaqaviy va global siyosatdagi o'rnini yoritadi. Uning fikricha, Hindistonning mustaqil tashqi siyosati mamlakatning xalqaro maydondagi nufuzini oshirishga xizmat qiladi [4].

Britaniyalik olim Ian Hol esa Hindistonning strategik avtonomiya tamoyilini o'rganib, uning xalqaro munosabatlardagi rolini tahlil qiladi. Uning fikricha, Hindistonning bu yondashuvi mamlakatning global siyosatda mustaqil ishtirokini ta'minlaydi [18].

Yuqoridagi barcha fikrlarni "Strategik avtonomiya" tamoyili Hindistonning o'z mustaqilligini va tashqi siyosatda faqat o'z manfaatlariga xizmat qiladigan qarorlarni qabul qilishini ta'minlashga qaratilganligi bilan asoslash mumkin. Bu tamoyil, asosan, Hindistonning suverenitetini saqlash va tashqi siyosatida muayyan darajada erkinlikka ega bo'lishni maqsad qiladi. Hindiston, o'zining global va mintaqaviy siyosatidagi harakatlarini mustaqil ravishda, boshqa davlatlarning bosimi yoki tashqi ta'siri ostida bo'lmasdan amalga oshirishi kerak. Buning uchun Hindiston ko'p tomonlama diplomatiyani rivojlantiradi, xalqaro tashkilotlarda faol ishtirok etadi, yirik davlatlar bilan muvozanatli aloqalarni saqlaydi hamda iqtisodiy va xavfsizlik siyosatida o'zining mustaqil strategiyasini davom ettiradi.

Ian Hol Hindistonning Fors ko'rfazi mamlakatlari bilan yaqin aloqalarini global energiya xavfsizligiga qo'shgan hissasi sifatida baholaydi. Kristofer Jaffrelot Hindistonning Isroil va Falastin o'rtasidagi muvozanatli pozitsiyasini global siyosatda neytral yondashuvining namunasi deb hisoblaydi. 2023-yilda Hindiston Fors ko'rfazi mamlakatlaridan 60% energetik ehtiyojini qoplash maqsadida neft va gaz importini oshirdi. Isroil va Hindiston harbiy hamkorligi kuchayib borayotgan bo'lsa-da, Hindiston Falastin xalqining qonuniy huquqlarini qo'llab-quvvatlashda davom etmoqda.

Hindiston Ukraina mojarosida neytral pozitsiyani egallab, G'arb davlatlari va Rossiya o'rtasidagi raqobatda o'z milliy manfaatlarini himoya qilishga e'tibor qaratdi. Ashley J. Tellis Hindistonning G'arb sanksiyalariga qo'shilmaslik qarorini strategik avtonomiya tamoyiliga sodiqlik deb hisoblaydi [16]. Stefen P. Koen Hindistonning Ukraina mojarosidagi neytralligi global energetika xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan, deya ta'kidlaydi [2]. Masalan, Hindiston 2023-yilda Rossiyadan rekord darajada – 33 million tonna neft import qildi, bu iqtisodiy manfaatlarning ustuvorligini ko'rsatadi. "Ganga operatsiyasi" orqali 22,500 nafar hindistonlik Ukraina hududidan muvaffaqiyatli evakuatsiya qilindi.

Ikkinchidan, Hindistonning mustaqil tashqi siyosati, asosan, maqsadga yo'naltirilgan va strategik erkinlikni ta'minlashga intiladi. Ushbu siyosatning poydevori, albatta, mustaqillik va suverenitetga

asoslangan. Hindiston, o'zining mustaqillikdan keyingi davrida, ko'plab xalqaro qarorlar va tashqi siyosatga oid yondashuvlar o'rtasida balansni saqlashga harakat qilgan. Bu Hindistonning "strategik avtonomiya" tamoyiliga mos keladi. Hindistonning mustaqil tashqi siyosatidagi asosiy tamoyillar, xususan, "Pancha Shila" (Besh tamoyil) va "Qo'shilmaslik harakati" prinsiplariga asoslanadi. J. Neru davrida ishlab chiqilgan bu tamoyillar Hindistonning tashqi siyosatida barqarorlik va mustahkamlikni ta'minladi.

Ta'kidlash lozimki, Hindistonning bugungi geosiyosiy pozitsiyasi mustaqillik, suverenitet va strategik avtonomiya tamoyillariga asoslangan. Bu siyosat Hindistonning global va mintaqaviy siyosatidagi harakatlarini shakllantiradi, shu bilan birga, xalqaro siyosatda muhim rol o'ynaydi. Hindistonning ko'plab dolzarb masalalarga nisbatan yondashuvlari uning mustaqil va barqaror tashqi siyosatini aks ettiradi. Rossiyalik tadqiqotchi Tatiana Shaumyan Hindistonning siyosati va strategiyasi bo'yicha izlanishlaridan kelib chiqib, "Hindiston yangi identifikatsiyani izlashda" asarida Hindistonning ichki va tashqi siyosatidagi o'zgarishlar, shu jumladan strategik avtonomiya masalalarini yoritadi. Uning ta'kidlashicha, "Hindistonning yangi identifikatsiyani izlash jarayoni uning strategik avtonomiyasini saqlash va global maydonda o'z o'rnini mustahkamlash bilan chambarchas bog'liq" [12]

Hindistonlik strategik masalalar bo'yicha mutaxassis Brahma Chellaney o'zining "Asian Juggernaut: The Rise of China, India, and Japan" (Osiyo gigantlari: Xitoy, Hindiston va Yaponiyaning yuksalishi) asarida Hindistonning strategik avtonomiyasi va mintaqaviy siyosati haqida batafsil fikrlar bildirib, "Hindistonning strategik avtonomiyasi Osiyodagi kuchlar muvozanatini saqlashda muhim rol o'ynaydi va uning mintaqaviy siyosati shu maqsadga yo'naltirilgan" deya ta'kidlaydi [1].

George Perkovich "India's Nuclear Bomb: The Impact on Global Proliferation" asarida "Hindistonning yadro qurolini rivojlantirish qarori uning strategik avtonomiyasini mustahkamlash va xalqaro tizimda o'z o'rnini belgilashga qaratilgan edi" deya ta'kidlaydi [10].

Hindistonning **iqtisodiy diplomatiyasi** ham uning tashqi siyosatidagi "**strategik avtonomiya**" tamoyiliga asoslanadi. Hindiston o'zining iqtisodiy rivojlanishini ta'minlash va global iqtisodiy tizimda mustahkamlash uchun yirik iqtisodiy kuchlar bilan o'zaro manfaatli aloqalar o'rnatishga intiladi. Hindistonning iqtisodiy diplomatiyasi, asosan, o'zining iqtisodiy mustaqilligi, xalqaro savdoda o'z manfaatlarini himoya qilish va ko'p tomonlama iqtisodiy hamkorlik orqali global iqtisodiy tizimda o'zining o'rnini kuchaytirishga qaratilgan. Hindistonning **strategik avtonomiya** tamoyili, uning iqtisodiy diplomatiyasini olib borishdagi asosiy poydevor bo'lib, o'zining iqtisodiy mustahkamligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Muhokama. Avvalo, Hindistonning iqtisodiy diplomatiyasi xalqaro savdoda o'zining iqtisodiy manfaatlarini himoya qilishga va global bozorlar bilan integratsiyani mustahkamlashga qaratilgan. Hindiston, bir tomondan, o'zining ichki iqtisodiy rivojlanishini ta'minlash, ikkinchi tomondan esa, xalqaro savdoda o'zining muvozanatli pozitsiyasini saqlashga intiladi. Hindistonning iqtisodiy diplomatiyasidagi "**strategik avtonomiya**" tamoyili uning o'z iqtisodiy manfaatlarini xavfsiz va mustahkam holda saqlashga qaratilgan. Misol uchun Hindiston 1991-yildan keyin iqtisodiy islohotlar boshladi va bu jarayonda xalqaro savdoga integratsiya qilishga katta e'tibor berdi. 1991-yildagi iqtisodiy inqilob Hindistonning global iqtisodiy tizimga kirishida muhim bosqich bo'ldi. Hindiston, shuningdek, **Vashington** va **Brussel** bilan o'zaro savdo kelishuvlari va boshqa iqtisodiy bitimlar orqali o'zining global savdoda o'z pozitsiyasini mustahkamladi. Mamlakatning 2022-yilda **yangi iqtisodiy diplomatiya strategiyasini** joriy etishining asosiy maqsadi yangi bozorlarni izlash va iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish edi. Bu Hindistonning iqtisodiy diplomatiyasidagi **strategik avtonomiya** tamoyilini davom ettirishda muhim qadamlardan biridir.

Ayesha Jalal Hindistonning iqtisodiy diplomatiyasini "iqtisodiy o'z-o'zini rivojlantirish va xalqaro munosabatlar o'rtasidagi muvozanat" deb tavsiflaydi. Jalalning fikricha, Hindiston global iqtisodiy tizimda mustahkam o'rni uchun mustaqil iqtisodiy siyosat yuritish zarur. U Hindistonning iqtisodiy diplomatiyasidagi o'zgarishlarni, ayniqsa, Xitoy va AQSh bilan bo'lgan iqtisodiy aloqalarning ahamiyatini yuqori baholaydi [3].

C. Raja Mohan Hindistonning Xitoyga nisbatan olib borayotgan siyosatini tahlil qilib, Hindistonning Hind-Tinch okeani strategiyasi orqali mintaqadagi geosiyosiy muvozanatni saqlashga qaratilganligini ta'kidlaydi. U, shuningdek, Hindistonning Hind-Tinch okeanida o'zining strategik manfaatlarini mustahkamlashni ko'zlayotganini, bu orqali mintaqada Xitoyning raqobatini kamaytirish maqsadida harakat qilayotganini bildiradi [9].

Shashi Tarur Hindiston Hind-Tinch okeani strategiyasining muvaffaqiyatli amalga oshirilishida **strategik avtonomiya** tamoyilining markaziy ahamiyatini ta'kidlaydi. U Hindistonning ko'p tomonlama diplomatiya va iqtisodiy aloqalar orqali Hind-Tinch okeanidagi pozitsiyasini kuchaytirishiga ishora qiladi [15].

Hindistonning Hind-Tinch okeani strategiyasi uning "strategik avtonomiya" tamoyilini saqlashda va mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlashda muhim vosita hisoblanadi. Hindiston mintaqadagi xavfsizlikni ta'minlash va Xitoyning o'sib borayotgan ta'siriga qarshi kurashishda ko'p tomonlama diplomatiyani rivojlantiradi. Shu bilan birga, Hindistonning Hind-Tinch okeani strategiyasi iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirishga, mintaqaviy savdoni mustahkamlashga va global xavfsizlikdagi rolini oshirishga qaratilgan. Bu Hindistonning tashqi siyosatida **strategik avtonomiya** tamoyilini muvaffaqiyatli amalga oshirishda muhim qadamdir.

Xulosa. Hindistonning tashqi siyosatidagi strategik avtonomiya tamoyili mamlakatning suverenitetini ta'minlash va xalqaro maydonda o'z pozitsiyasini mustahkamlashga qaratilgan asosiy yo'nalishdir. Bu tamoyil mamlakat tashqi siyosatidagi mustaqilligini saqlab qolish, boshqa davlatlarning bosimiga qarshi kurashish va o'zining xalqaro manfaatlarini himoya qilishga xizmat qiladi. Hindistonning geosiyosiy muvozanatni saqlashdagi yondashuvi uning barcha tashqi siyosiy qarorlarini strategik avtonomiya tamoyiliga asoslanib qabul qilishiga imkon yaratadi. Hindiston o'zining strategik avtonomiya tamoyilini tashqi siyosatida qo'llash orqali global va mintaqaviy xavfsizlikka ta'sir ko'rsatadigan davlatga aylanishga intiladi. Mamlakat ko'plab mintaqaviy va global xavfsizlik masalalarida faol ishtirok etib, Xitoy, Pokiston kabi mintaqaviy raqobatchilariga qarshi o'zining xavfsizlik strategiyasini mustahkamlashga harakat qiladi. Hindistonning yadro quvvati uning xavfsizligini mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi va bu uning xalqaro xavfsizlik tizimidagi o'rnini kuchaytiradi. Shuningdek, strategik avtonomiya tamoyili Hindistonning iqtisodiy diplomatiyasini kuchaytirishga ham xizmat qiladi. Mintaqaviy va global iqtisodiy hamkorliklar orqali Hindiston o'zining iqtisodiy mustaqilligini ta'minlaydi va o'zining iqtisodiy manfaatlarini himoya qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Chellaney, Brahma. *Asian Juggernaut: The Rise of China, India, and Japan*. New York: HarperCollins, 2006.
2. Cohen, Stephen P. *India: Emerging Power*. Washington, DC: Brookings Institution Press, 2001. DOI: 10.7864/j.ctt7ztrt.
3. Jalal, Ayesha. *The Struggle for Pakistan: A Muslim Homeland and Global Politics*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2014. DOI: 10.4159/harvard.9780674728901.
4. Jaffrelot, Christophe. *India's Silent Revolution: The Rise of the Low Castes in North India*. New York: Columbia University Press, 2003.
5. Khilnani, Sunil. *The Idea of India*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 1997.
6. Ladwig III, Walter C. *The Forgotten Front: India's Role in Burma during World War II*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
7. Лунев, Сергей. *Индия в мировой политике*. Москва: Международные отношения, 2010.
8. Madan, Tanvi. *Fateful Triangle: How China Shaped U.S.-India Relations during the Cold War*. Washington, DC: Brookings Institution Press, 2020.
9. Mohan, C. Raja. *Crossing the Rubicon: The Shaping of India's New Foreign Policy*. New Delhi: Viking, 2003.
10. Perkovich, George. *India's Nuclear Bomb: The Impact on Global Proliferation*. Berkeley: University of California Press, 1999.
11. Saran, Shyam. *How India Sees the World: Kautilya to the 21st Century*. New Delhi: Juggernaut Books, 2017.
12. Шаумян, Татьяна. *Индия в поисках новой идентичности*. Москва: Международные отношения, 2018.
13. Sikri, Rajiv. *Challenge and Strategy: Rethinking India's Foreign Policy*. New Delhi: SAGE Publications, 2009. DOI: 10.4135/9788132108255.
14. Sullivan de Estrada, Kate. *Rising Powers and State Transformation: The Case of China and India*. Oxford: Oxford University Press, 2017.
15. Tharoor, Shashi. *Pax Indica: India and the World of the 21st Century*. New Delhi: Penguin Books, 2012.
16. Tellis, Ashley J. *India's Emerging Nuclear Posture: Between Recessed Deterrent and Ready Arsenal*. Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2001. URL: https://www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR1127.html.
17. Володин, Андрей. *Индия: новая роль в глобальной политике*. Москва: Наука, 2015.
18. Hall, Ian. *The International Politics of India: Strategic Autonomy and Global Engagement*. London: Routledge, 2014.

**O'ZBEKISTONDA SIYOSIY YANGILANISHLAR DAVRIDA
TASHQI HAMKORLIK MASALALARI**

*Nadjimov Furqat Komildjonovich,
Toshkent davlat sharqshunoslik
universiteti mustaqil tadqiqotchisi*

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot ishida Yangi O'zbekiston siyosatining maqsadlari, taraqqiyot yo'nalishi va strategiyasi, o'zgarishlar hamda yangilanishlar tahlil etilgan. Maqolada asosan 2016-yildan keyingi davrda O'zbekiston Respublikasining ichki siyosiy islohotlari va shunga hamohang tarzda tashqi siyosatining ustuvor yo'nalishlari o'zgarishi qamrab olgan. Shuningdek, Yangi O'zbekistonning Markaziy Osiyo davlatlari bilan hamkorlik aloqalaridagi o'zgarishlar va ularning huquqiy asoslarini ochib berishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Yangi O'zbekiston, ichki siyosat, tashqi siyosat, doktrina, prinsiplar, hamkorlik, diplomatiya.

**ВОПРОСЫ ВНЕШНЕГО СОТРУДНИЧЕСТВА В ПЕРИОД ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕФОРМ
В УЗБЕКИСТАНЕ**

Аннотация. В данной научной работе анализируются цели, изменения и обновления политики Нового Узбекистана, в основном охватывающие внутривнутриполитические реформы Республики Узбекистан в период после 2016 года и соответствующие изменения приоритетов её внешней политики. Целью исследования также является выявление изменений в отношениях сотрудничества Нового Узбекистана со странами Центральной Азии и их правовой базе.

Ключевые слова: Новый Узбекистан, внутренняя политика, внешняя политика, доктрина, принципы, сотрудничество, дипломатия.

**ISSUES OF FOREIGN COOPERATION IN THE PERIOD OF POLITICAL UPDATES IN
UZBEKISTAN**

Abstract. This research work analyzes the goals, changes and updates of the policy of New Uzbekistan, mainly covering the internal political reforms of the Republic of Uzbekistan in the period after 2016 and the corresponding changes in the priorities of its foreign policy. It also aims to reveal the changes in the cooperation relations of New Uzbekistan with the countries of Central Asia and their legal framework.

Keywords: New Uzbekistan, internal policy, policy, foreign policy, doctrine, principles, cooperation, diplomacy.

Kirish. Xalqaro munosabatlarning hozirgi murakkab o'zgaruvchan tendensiyasi hamda turli geosiyosiy to'qnashuvlarning yuz berayotganligi, har bir mamlakatdan o'z tashqi siyosatini qaytadan ko'rib chiqishga undamoqda. Shundan kelib chiqib, davlatlar oldida tashqi siyosatining to'g'ri va puxta tashkil etilishi hamda olib borilishi, o'z atrofidagi tashqi va xavfsizlik muhitini to'g'ri baholay olishi tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Dunyoda ko'pchilik davlatlar o'zining tashqi siyosiy faoliyatini boshqa davlatlar bilan teng huquqli hamkorlik asosida olib borishga intiladi. Shu nuqtayi nazardan kelib chiqib, bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosatida pragmatik va konstruktiv yondashuvlar asosida o'z manfaatida xalqaro maydonda himoya qilishga intilmoqda. Xususan, O'zbekiston tashqi siyosatidagi bunday ochiqlik va pragmatik yondashuv 2016-yil hokimiyatga Sh.Mirziyoyev kelganidan keyin namoyon bo'la boshladi. Bu o'z navbatida O'zbekiston tashqi siyosatining ustuvor yo'nalishlarini qayta aniqlashtirish va uning huquqiy bazasini mutahkamlashga e'tiborni kuchaytirdi.

2012-yil qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasining Tashqi siyosiy faoliyati konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni bevoista O'zbekiston tashqi siyosatining asosiy prinsiplarini belgilab berdi. Xususan, unda O'zbekiston tashqi siyosatini to'rtta asosiy yo'nalishga ajratildi[1].

2016-yilga kelib hukumat o'zgarishi O'zbekistonda tom ma'noda yangi ichki va tashqi siyosat yo'nalishlarini ishlab chiqilishiga olib keldi. 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi doirasida mamlakatda amalga

oshirilgan izchil islohotlar natijalari o'rtta va uzoq muddatli taraqqiyotga mustahkam poydevor bo'ldi. Mazkur hujjatda O'zbekiston tashqi va xavfsizlik siyosatini alohida yo'nalish sifatida ajratildi va tashqi siyosat nisbatan pragmatik xususiyatga ega ekanligi belgilandi. Bu yerda asosiy masala hamkorlik uchun ochiqlik masalasi aniqlab berildi. Jumladan, hujjatning 5.1 bandida - Xavfsizlik, diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlikni ta'minlash sohasidagi ustuvor yo'nalishlar belgilangan bo'lsa, 5.2. bandida - Chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy tashqi siyosat sohasidagi ustuvor yo'nalishlar aniqlab berilgan[2].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son farmoni bilan tasdiqlangan hujjatda 93-maqсад sifatida 93-maqсад: Mamlakatning xalqaro munosabatlardagi teng huquqli sub'ekt sifatidagi rolini oshirish masalasi belgilangan[3]. Shuningdek, hujjatda O'zbekiston tashqi siyosatini geografik kengaytirish va uning mintaqaviy jihatlari ham aniqlashtirilganligi mamlakat tashqi siyosiy maqsadlarini tushunishda yanada ahamiyatli sanaladi.

Muhokama. 2016-yildan keyingi davrda O'zbekiston tashqi siyosatining xalqaro maydonda va Markaziy Osiyoda yanada faollashganini kuzatish mumkin. O'zbekiston Respublikasi jahon hamjamiyatining mustaqil, teng huquqli a'zosi sifatida o'zining tashqi siyosatini BMT nizomi, inson huquqlari bo'yicha demokratik tamoyillar asosida tashkil etilgan xalqaro shartnomalar, konvensiyalar, mintaqaviy tashkilotlar nizomlari, shuningdek, o'zining suveren maqomida O'zbekiston Respublikasi konstitusiyasi, "O'zbekiston Respublikasining Tashqi siyosiy faoliyati konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni "O'zbekiston Respublikasining mudofaa doktrinasi to'g'risida"gi Qonunlari va xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar, xorijiy davlatlar va hukumatlar bilan tuzilgan shartnomalar asosida olib boradi.

Xususan, 2017-2021-yillar davomida Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida oliy va yuqori darajada rasmiy tashriflar, ular doirasida imzolanayotgan ikki va ko'p tomonlama shartnomalar soni va ko'lami sezilarli ravishda ortdi. Jumladan, o'tgan davr maboynida O'zbekiston qo'shni Turkmaniston, Qirg'iziston (2017-yil) va Tojikiston (2018-yil) bilan strategik sheriklik o'rnatdi, 2021-yilda esa O'zbekiston va Qozog'iston o'rtasida ittifoqchilik munosabatlari to'g'risida deklaratsiya imzolandi[4].

O'zbekiston mustaqillikka erishgan davrdan buyon o'z tashqi siyosatining fundamental tamoyillarini belgilab olgan va ular qatoriga mafkuraviy qarashlardan qat'iy nazar hamkorlik uchun ochiqlik, umuminsoniy qadriyatlarga, tinchlik va xavfsizlikni saqlashga sodiqlik; davlatlarning suveren tengligi va chegaralar daxlsizligini hurmat qilish; boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik; nizolarni tinch yo'l bilan hal etish; kuch ishlatmaslik va kuch bilan tahdid qilmaslik; inson huquqlari va erkinliklarini hurmatlash; ichki milliy qonunlar va huquqiy normalardan xalqaro huquqning umume'tirof etilgan qoidalari va normalarining ustuvorligi; davlatning, xalqning oliy manfaatlari, farovonligi va xavfsizligini ta'minlash maqsadida ittifoqlar tuzish, hamdo'stliklarga kirish va ulardan ajralib chiqish; tajovuzkor harbiy bloklar va uyushmalarga kirmaslik; davlatlararo aloqalarda teng huquqlilik va o'zaro manfaatdorlik, davlat milliy manfaatlarining ustunligi; tashqi aloqalarni ham ikki tomonlama, ham ko'p tomonlama kelishuvlar asosida rivojlantirish, bir davlat bilan yaqinlashish hisobiga boshqasidan uzoqlashmaslik[5].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Sh.Mirziyoyevning 2018-yildagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida O'zbekiston tashqi siyosatini yangi sifat va mazmun asosida olib borish ustuvor vazifalardan biri ekani ta'kidlanadi.[6] Jumladan: a) ochiqlik, o'zaro teng va manfaatli hamkorlikka asoslangan tashqi siyosat sohasidagi faoliyatimizni davom ettirish va uning samaradorligini yanada oshirish choralarining ko'rilishi; b) siyosiy-iqtisodiy munosabatlar doirasini kengaytirish uchun chet davlatlarda O'zbekistonning yangi vakolatxonalarini ochish, xodimlar sonini ko'paytirish; c) xalqaro maydonda mamlakatimiz siyosiy-iqtisodiy manfaatlarini ilgari surish uchun davlatimizning tashqi iqtisodiy va siyosiy faoliyatiga doir qonunchilik bazasini yanada takomillashtirish; kelgusida Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligiga a'zo davlatlar, birinchi navbatda, Rossiya Federasiyasi bilan, shuningdek, Xitoy Xalq Respublikasi, Amerika Qo'shma Shtatlari, Yevropa Ittifoqi mamlakatlari, Koreya Respublikasi va Yaponiya bilan munosabatlarimizni yanada rivojlantirishga qaratilgan faol tashqi siyosat olib borish; d) o'zaro mushtarak tarixiy-madaniy va ma'naviy qadriyatlar bilan bog'lab keladigan musulmon dunyosi mamlakatlari bilan hamkorlikni bundan buyon ham mustahkamlashga alohida e'tibor qaratish; e) ayni shu maqsadlardan kelib chiqqan holda, xorijiy sheriklarimiz bilan o'zaro manfaatli aloqalarni barcha sohalarida amaliy mazmun bilan yanada boyitish; tashqi siyosatimizda Markaziy Osiyoda xavfsizlik va barqaror taraqqiyotni ta'minlashga qaratilgan aniq va ravshan strategiyaga tayanish; f) mintaqadagi qo'shni davlatlar bilan, shuningdek, Turkiya, Hindiston, Pokiston, Eron bilan amaliy va o'zaro manfaatli munosabatlarni rivojlantirishda O'zbekiston muhim vazifa, deb biladi.

2018-yil 11-yanvarda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shvkot Mirziyoyev tashqi ishlar vazirligi va mamlakatimizning xorijiy davlatlardagi elchixonalari faoliyatiga bag'ishlangan yig'ilish o'tkazib, unda

diplomatik korpus vakillari oldida turgan o'ta mas'uliyatli vazifalarni belgilab berdi. Shu bilan birga, juda ko'p elchilarning faoliyati qattiq tanqid qilindi. Uchrashuvda quyidagi muhim yo'nalishlarda faoliyat olib borilishi ta'kidlab o'tildi:

– Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik tashkiloti, Shanxay Hamkorlik tashkiloti, Islom hamkorlik tashkiloti va boshqa nufuzli xalqaro tuzilmalar va moliyaviy institutlar bilan sherikligimizni sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish;

– 2018-yilda Prezident diplomatik muassasalar faoliyati avvalo quyidagi eng muhim vazifalarni hal etishga qaratilishi lozimligini alohida ta'kidladi.

O'zbekiston Respublikasida 2016-yil kuzidan boshlab hokimiyat tepasiga Sh.M.Mirziyoyevning kelishi O'zbekiston tashqi siyosatida Markaziy Osiyo davlatlari bilan hamkorlik masalasi ustuvor yo'nalishga aylandi. O'zbekiston tashqi siyosatda pragmatik g'oyalarni ilgari surib, yaxshi qo'shnichilik munosabatlarni yo'lga qo'yishga intildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2017-yil 19-sentabr kuni Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida nutqida Markaziy Osiyo O'zbekiston tashqi siyosatining ustuvor yo'nalishligini bildirib, "Biz Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan hech istisnosiz barcha masalalar bo'yicha oqilona murosa asosida hamkorlik qilishga tayyormiz.

Birgalikdagi sa'y-harakatlarimiz tufayli keyingi oylarda mintaqamizda siyosiy ishonch darajasi sezilarli darajada oshdi. Ko'plab masalalar bo'yicha prinsipial jihatdan muhim yechimlar topishga erishildi", deya ta'kidladi[7].

Ma'lumki, tashqi siyosatning eng muhim vositasi bu - diplomatiyadir. Tashqi siyosat davlatning ichki siyosati bilan uzviy bog'liq holda rivojlanadi. Davlat tashqi siyosati ham tashqi va ichki omillar ta'sirida shakllanadi, ularning murakkab o'zaro hosilasi hisoblanadi. Bundan ayon bo'ladiki, davlat salohiyatini belgilovchi har bir omil uning tashqi siyosatini ham shakllanishiga muntazam o'z ta'sirini ko'rsatadi. Shunga ko'ra davlatning xalqaro maydondagi holatiga ko'ra tashqi siyosat ta'sirchanligi ham o'zgaruvchan xarakterga ega bo'ladi.

Bugungi kunga kelib mamlakatimizning diplomatik vakolatxonalari ko'magida umumiy qiymati 30 milliard dollardan ziyod 1000 ga yaqin investisiyaviy loyihalar va savdo shartnomalar davlat rivoji uchun hissa qo'shmoqda. O'zbekistonga sarmoya yo'naltirayotgan davlatlar soni 50 tadan ortdi. Qolaversa BMTning UNIKTAD tashkiloti ma'lumotiga ko'ra, mamlakatimiz Markaziy Osiyoda investisiyalar oqimining o'sish ko'rsatkichi bo'yicha yetakchi davlatga aylandi. Ana shu qisqa davrda O'zbekiston Turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashiga a'zo bo'ldi, Yevroosiyo iqtisodiy ittifoqida kuzatuvchi maqomini oldi.

O'zbekiston rahbariyatining tashabbusi bilan 2018-yil yanvar oyida BMT Xavfsizlik Kengashida Markaziy Osiyo davlatlari tashqi ishlar vazirlari ishtirokida "Xavfsizlik va taraqqiyotning o'zaro bog'liq modeli sifatida Afg'oniston va Markaziy Osiyoda mintaqaviy hamkorlikni yo'lga qo'yish" mavzusida maxsus uchrashuv tashkil qilindi. Ushbu uchrashuv orqali Markaziy Osiyo davlatlarining Afg'oniston masalasi bo'yicha yagona pozitsiyasini shakllantirishga erishildi. Xususan, Afg'onistonni Markaziy Osiyoning savdo-iqtisodiy va infratuzilmaviy loyihalariga keng jalb etish bo'yicha mintaqada davlatlarining yangicha hamkorlik faoliyatining asosiy yo'nalishlari belgilab olindi.

O'zbekiston prezidenti Sh.Mirziyoyev 2017-yil 10-noyabr kuni BMT shafeligida Samarqand shahrida o'tgan "Markaziy Osiyo: yagona tarix va umumiy kelajak, barqaror rivojlanish va taraqqiyot yo'lidagi hamkorlik" mavzusidagi xalqaro konferensiyada Markaziy Osiyo davlatlari bilan kelgusida hamkorlikning ustuvor yo'nalishlarini ta'kidlab o'tdi[8].

Shu bilan qataorda Markaziy Osiyo davlat rahbarlarining maslahat uchrashuvi uchrashuvni o'tkazish taklifini ilgari surdi. Natijada Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida o'zaro ishonch va hamkorlikni mustahkamlash imkon beradigan yana bir platforma shakllandi.

Prezident Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida hamda 2021-yil "Yoshlarni qo'llab-quvvatlash va aholi salomatligini mustahkamlash yili" Davlat dasturida Markaziy Osiyo davlatlari bilan yaqin qo'shnichilik aloqalarini mustahkamlashga alohida ahamiyat qaratilgan. Xususan, 2022-yil Davlat dasturida Markaziy Osiyo davlatlari bilan munosabatlarni izchil davom ettirish chora-tadbirlar rejasi belgilangan[9].

Xulosalar. Tahlil etilgan ma'lumot va hujjatlardan xulosa qilish mumkinki, O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosiy faoliyatda o'zning mustahkam va fundamental prinsiplarini belgilab olgan va o'tgan davr mobaynida unga to'laqonli ravishda amal qilmoqda. O'zbekiston tashqi siyosati ko'p vektorlikka asoslangan bo'lib, xalqaro maydonda O'zbekiston milliy manfaatlarini to'laqonli himoya qilishdan iboratdir. Natijada O'zbekistonning xalqaro maydondagi o'rni va ahamiyati yuksalib bormoqda.

O'zbekistonda 2016-yilda Sh.M.Mirziyoyevning prezident sifatida saylanishi natijasida mamlakat tashqi siyosatining huquqiy-konseptual asoslarini zamon talablariga moslashtirish, mustahkamlash va tashqi

siyosiy plyuralizmga keng e'tibor qaratilishiga olib keldi. Jumladan, Markaziy Osiyo davlatlari bilan hamkorlik va yaxshi qo'shnichilikka keng e'tibor qaratildi, mamlakatlar o'rtasidagi chegara muammolari deyarli hal etildi. Afg'onistonga nisbatan tahdidlar manbasi emas, iqtisodiy hamkorlik imkoniyatlariga ega bo'lgan davlat sifatida qaralmoqda. Xalqaro tashkilotlari va jahondagi yetakchi davlatlar, kuch markazlari bilan hamkorlikda mavozevatni saqlab qola olish O'zbekistonning tashqi siyosatidagi yutug'i sifatida baholanmoqda.

ADABIYOTLAR:

1. *O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining Qarori «O'zbekiston Respublikasining tashqi siyosiy faoliyati konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni haqida* // <https://lex.uz/docs/5269488>
2. *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni* // <https://lex.uz/acts/3107036>
3. *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-anvardagi PF-60-son "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni* // <https://lex.uz/docs/5841063>
4. *Xakimov F. O'zbekistonning tashqi siyosati: asosiy ustuvor yo'nalishlar va erishilgan natijalar* // *Strategy of Uzbekistan № 04 (2021).* - B.97.
5. *Safoev S. Markaziy Osiyoda kechayotgan geosiyosiy jarayonlar va mintaqaning hozirgi dunyo xalqaro munosabatlar tizimida tutgan o'rni* // *Xalqaro munosabatlar.* – T., 2005. – B. 20.
6. *O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi.* // «Xalq so'zi» gazetasi, 2018 yil 29 dekabr
7. *O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida nutq so'zladi* // URL: <https://president.uz/uz/lists/view/1063> - 20.09.2017
8. *O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Samarqand shahrida o'tgan "Markaziy Osiyo: yagona tarix va umumiy kelajak, barqaror rivojlanish va taraqqiyot yo'lidagi hamkorlik" mavzusidagi xalqaro konferensiyada so'zlagan nutqi* // URL.:<https://president.uz/uz/lists/view/1227> – 10.11.2017.
9. 2021-yil – *"Yoshlarni qo'llab-quvvatlash va aholi salomatligini mustahkamlash yili".* // URL:<https://strategy.uz/index.php?staticprogramma>

SIYOSIY MADANIYAT: TUSHUNCHA, MAZMUN-MOHIIYAT

Uzoqov Ilhom Shoniyoz o'g'li,

O'zbekiston Milliy universiteti mustaqil izlanuvchisi

Shohzaminshoniyozov@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada siyosiy madaniyat tushunchasi mazmun-mohiyati haqidagi ilmiy konseptual qarashlarga to'xtalib o'tilgan. Shuningdek, siyosiy madaniyatni vujudga kelishida ijtimoiy tizimlarni o'rni, ushbu faoliyatning asosiy maqsadi, jamiyat hayotida tutgan o'rni, insoniyat kamolidagi ahamiyati, uning ijtimoiy-siyosiy hayotda ko'rinish va darajalari tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: madaniyat, siyosiy madaniyat, siyosiy tuzilmalar, siyosiy ishtirok, siyosiy faoliyat, siyosiy ong, siyosiy tizim, siyosiy xulq-atvor, siyosiy tajriba, siyosiy institutlar.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА: ПОНЯТИЕ, СОДЕРЖАНИЕ И СУТЬ

Аннотация. В статье рассматриваются научные концептуальные взгляды на содержание и сущность понятия политической культуры. Также были проанализированы роль социальных систем в формировании политической культуры, основная цель этой деятельности, её роль в жизни общества, её значение в развитии человечества, её проявления и уровни в общественно-политической жизни.

Ключевые слова: культура, политическая культура, политические структуры, политическое участие, политическая активность, политическое сознание, политическая система, политическое поведение, политический опыт, политические институты.

POLITICAL CULTURE: CONCEPT, CONTENT-ESSENCE

Abstract. This article discusses scientific conceptual views on the content and essence of the concept of political culture. Also, the role of social systems in the creation of political culture, the main purpose of this activity, its role in the life of society, its importance in the development of humanity, its manifestations and levels in social and political life were analyzed.

Keywords: culture, political culture, political structures, political participation, political activity, political consciousness, political system, political behavior, political experience, political institutions.

Kirish. Bugungi kunda respublikamizda erkin fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar olib borilmoqda. O'zbekiston Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev: "Demokratik o'zgarishlar davrida mamlakatimizning siyosiy, ijtimoiy hayotida bevosita va faol ishtirok etish istagida bo'lgan fuqarolarimizning salohiyati to'la namoyon bo'lishini ta'minlashimiz lozim" [1], deb ta'kidlashi respublikamiz fuqarolarini siyosiy madaniyatini yuksaltirish masalasini bugungi islohotlar istiqbolida nechog'liq muhim ekanligidan dalolat bermoqda. Shu bois, bugun siyosiy madaniyat masalasini ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq etish dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili va tadqiqot metodologiyasi. "Siyosiy madaniyat" murakkab tushuncha bo'lib, uni tadqiq etishda antik G'arb va Sharq faylasuflari asarlari hamda mazkur tushunchaning zamonaviy talqinlari shakllanishida G.Almond va S.Verbaning "Fuqarolik madaniyati", L.Pay hamda S.Verbaning "Siyosiy madaniyat va siyosiy taraqqiyot" kabi adabiyotlar muhim hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. Siyosiy madaniyat jahon umumiy madaniyatining siyosatga bog'liq bo'lgan umume'tirof etilgan sohasidir. Tadqiqotchilar tomonidan "Siyosiy madaniyat" tushunchasi "siyosat" va "madaniyat" tushunchalarini hamohang holda qo'llanishi bilan harakterlanadi. Siyosiy madaniyatning mazmun-mohiyatini tushunish uchun avvalo, "madaniyat" tushunchasini mohiyati va mazmunini tahlil etishni taqozo etadi. Terminologik jihatdan "madaniyat" so'zi lotinchadan "ishlov berish, yetishtirish, parvarish qilish, yaxshilash" ma'nolarini bildirsa, vaqt o'tishi bilan u qadriyatlarni yaxshilash, takomillashtirish va yaratish ma'nosida qo'llana boshlangan. Dastlab, mazkur tushuncha Yevropada insonning tabiatga ta'siri va ta'lim-tarbiya shaklida talqin qilingan bo'lsa, qadimgi rimliklar uni "ma'rifatli bo'lish", "tarbiyali", "bilimli bo'lish" mazmunida ishlatishgan. O'zbek tilida esa "madaniyat" atamasi arabcha "madina" – "shaharlik" degan ma'noni anglatadi [2]. Madaniyat tushunchasini fanga kiritgan E.Taylor uni quyidagicha ta'riflaydi: "madaniyat keng ma'noda kishining jamiyat a'zosi sifatida

o'zlashtirgan bilimi, e'tiqodi, san'ati, odob-axloqi, qonun-qoidolari va boshqa bir qator qobiliyatlari hamda odatlar yig'indisidan tashkil topadi", deb ta'kidlaydi [3].

Siyosatshunos olim S. Otamurodov bugungi kunda "madaniyat" tushunchasiga uch yuzdan ortiq turli ta'riflar berilganligini ta'kidlaydi [4]. Har qanday jamiyat o'zini madaniyatda namoyon qilib, uning intellektual salohiyati, o'z muammolaridan xabardorligi, ularni hal qilish darajasi siyosiy madaniyatning holati va rivojlanishiga, madaniy qadriyatlarning sifatiga bog'liq [5].

Siyosiy madaniyat butun madaniyatning ajralmas qismi hisoblanib, ushbu tushuncha siyosatning birligini va uning jamoatchilik ongini uzviy ifodalaydi. Ta'kidlash joizki, siyosiy madaniyat – siyosiy jarayon subyektlarining bevosita faoliyatida namoyon bo'ladigan va uzliksizlik asosida jamiyat siyosiy hayotining takror ishlab chiqarishini ta'minlovchi tarixan shakllangan nisbatan barqaror qadriyatlar, munosabatlar, e'tiqodlar, g'oyalar, xulq-atvor namunalari tizimidir. Siyosiy madaniyat milliy siyosiy madaniyat darajasiga tizimli xususiyatga ega bo'lib, u o'z navbatida ma'lum bir xalqning hayot sharoitlariga to'liq moslashish mexanizmining bir qismidir. Bir so'z bilan aytganda, madaniyat tushunchasi xususiyatlarini siyosiy sohadagi mavjudlik holatiga siyosiy madaniyat sifatida talqin etishimiz mumkin.

Siyosatshunoslikda "Siyosiy madaniyat" konsepsiyasini nazariy jihatdan rivojlantirishga G. Almond, S. Verba, L. Pay, D. Elazar va U. Rozenbaum katta hissa qo'shganlar. Biroq jamiyatning ijtimoiy tuzilishi va madaniyat o'rtasidagi aloqalarning xususiyatini, siyosiy jarayonning rivojlanishiga turli xalqlar va millatlar an'analari va urf-odatlarining ta'sir darajasini, siyosatda psixologik omillarning o'rnini o'rganish uzoq tarixga ega [6].

Ilmiy tadqiqotlarda "madaniyat"ni turli xususiyatlarini o'rganish davomida uni siyosat bilan kesishgan qismini o'rganish olim va mutafakkirlar e'tibor markazida bo'lib keldi. Jumladan, siyosiy madaniyat masalasiga Konfutsiy, Platon, Aristotel, Abu Nasr Farobiy, N.Makiavelli, L. Montesko, A. de Tokvil, M. Veber, N. Danilevskiy, N. Berdyayevlar va boshqalar tomonidan alohida e'tibor qaratilgan. Xitoylik mutafakkir Konfutsiy (mil.av. 551-479 yy.) o'zining "ideal murakkablik" (Osmon-Yer-Odam), "ideal shaxs" (olijanob er), "ideal hukmdor" (osmon farzandi) va "ideal boshqarish" (jamiyatda boshqaruv, urf-odatlar va narsalar tartibi – "li" tushunchasi) haqidagi qarashlar bilan ijtimoiy-siyosiy taraqqiyotning Sharqona modelini yaratadi" [7]. Yunon faylasufi Platon siyosiy madaniyatga fuqarolarni tarbiyalash [8], Aristotel jamiyatda ustun bo'lgan qadriyatlar va me'yorlar bilan bog'laydi. Italiyalik olim N.Makiavelli siyosiy madaniyatdagi o'ziga xoslik, sadoqat qadriyatlari, hissiyotlar roliga to'xtalib o'tgan [9]. O'z davrining yetuk siyosiy mutafakkiri bobokalonimiz Abu Nasr Farobiy siyosiy madaniyatni davlat boshqaruvi negizida yotgan, jamiyat barqarorligi va farovonligini ta'minlovchi qadriyatlar, me'yorlar va an'analarni tizimi sifatida talqin etib, siyosatdagi ma'naviy, axloqiy fazilatlar, siyosiy madaniyatni shakllantirishda din va an'analarning o'zni muhim ekanligi ta'kidlagan [10]. Mutafakkir tomonidan jamiyatning o'ziga rahbar saylashi va uni obod shahar boshqaruviga tayinlashi bilan bog'liq konseptual qarashlar, rahbarga qo'yiladigan talablar va ularni baholash bilan bog'liq ilmlarning mavjud bo'lishi, fuqarolarning o'z manfaatlarini anglab yetganligi, eng muhimi o'zlarining irodasini siyosatda ko'ra olishi bilan bog'liq g'oyalarning ilgari surilganligi bilan bog'lash mumkin [11].

Siyosiy madaniyat haqidagi dastlabki talqinlarda G'arb olimlari fuqarolarni tarbiyalash va boshqarishda asosiy vosita sifatida e'tibor qaratishgan bo'lsa, Sharq olimlari siyosiy madaniyatni kengroq talqin qilib uni davlat, jamiyat, fuqarolardagi ko'rinishlarini, diniy, ma'naviy, madaniy va jamiyatni birlashtirish kabi xususiyatlariga to'xtalib o'tishganligini ko'rishimiz mumkin. Ta'kidlash joizki, G'arb va Sharqda siyosiy madaniyatga nisbatan bir umumiy qarash mavjud, ya'ni ushbu ijtimoiy-siyosiy hodisani jamiyat farovonligini ta'minlashga xizmat qilishi ta'kidlab o'tilgan. Yuqoridagi mutafakkirlar asarlarida "siyosiy madaniyat" tushunchasi qo'llanilmagan, faqatgina ushbu masala bo'yicha ma'lum bir qarashlari berib o'tilgan.

Fanda "Siyosiy madaniyat" terminini birinchi marta XVIII asrda nemis faylasufi I.Gerderning "Insoyniyat tarixi falsafasi uchun g'oyalar" asarida qo'llangan [12]. Ushbu tushunchaga ilk ilmiy ta'rifni G. Almond 1956-yilda o'zining "Qiyosiy siyosiy tizimlar" maqolasida bergan: "Siyosiy madaniyat - bu siyosiy tizimlarni ham o'z ichiga oluvchi siyosat obyektlariga nisbatan yo'naltirilganlikning o'ziga xos namunasidir" [13]. Keyinchalik, G. Almond va S. Verba siyosiy madaniyatni siyosiy munosabatlar va jarayonlar asosida turgan siyosiy tizim subyektlarining individual pozitsiyalari va yo'nalishlari yig'indisi deb ta'riflashdi [14]. Almond siyosiy madaniyatni har bir siyosiy tizimning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi siyosiy harakatga yo'naltirilganlikning shaxsiy turi sifatida ta'riflab, "Biz har qanday jamiyatning siyosiy madaniyati haqida gapirganda, aholi onggi, his-tuyg'ulari va qadriyatlariga singib ketgan siyosiy tizimni nazarda tutamiz", deb ta'kidlaydi. G'arb siyosatshunos olimlari tomonidan siyosiy

madaniyatga berilgan keyingi ta'riflarning aksariyatida uni fuqarolar va siyosiy tizim o'rtasidagi munosabatlar, qadriyatlar va xulq-atvorlar tizimi sifatida talqin etilganligini ko'rishimiz mumkin.

Siyosiy madaniyat tushunchasiga Mustaqil davlatlar hamdo'stligi (keyingi o'rinda MDH) olimlari tomonidan bir qator ta'riflar berilgan. Jumladan, rus olimi K.S.Gadjiyev siyosiy madaniyatni "siyosiy hamjamiyatning subyekti sifatida aholining ko'pchiligiga tegishli bo'lgan qiymat-me'yoriy tizim, mavjud siyosiy tizimga qaratilgan asosiy e'tiqodlar, munosabatlar, yo'nalishlar, ramzlarni o'z ichiga oladi", deb ta'riflaydi [15]. Yana bir rus siyosatshunosi A.I.Solovyovning fikricha, siyosiy madaniyat - subyekt uchun ijobiy bo'lgan va eng tipik shakllarda mujassamlashgan qadriyatga asoslangan hokimiyat an'analari [16].

O'zbek siyosatshunos olimi B. To'ychiyev siyosiy madaniyatni ijtimoiy ong va umumiy madaniyatning siyosiy institutlar hamda siyosiy jarayonlar bilan uzviy bog'liq bo'lgan qismi va jihatlarini qamrab olgan birlik sifatida [17], tadqiqotchi L.E.Tursunov siyosiy madaniyatni siyosiy tajribani shakllantirish, saqlash va yetkazish tizimi ekanligi, u jamiyatning rivojlanishi, saqlanishini ta'minlaydigan qadriyatlar va normalar to'plami vazifasini bajarishi [18] ta'kidlab o'tilgan. MDH olimlari G'arb olimlarining konseptual qarashlaridan farqli ravishda siyosiy madaniyat tushunchasini nafaqat fuqarolarning siyosiy ishtiroki, balki jamiyatdagi tarixiy an'analari, madaniy qadriyatlar va siyosiy tizimlarga bo'lgan munosabatlar orqali shakllanadigan murakkab tizim sifatida talqin etishgan.

Bugungi kunda "siyosiy madaniyat" tushunchasiga umumiy e'tirof etilgan yondashuv mavjud emas. O'zbek olimlari H. Odilqoriyev va Sh. G'oyibnazarovlar siyosiy madaniyatga berilgan ta'riflarni ikki asosiy turkumga ajratishgan. Birinchi turkumga siyosiy madaniyatni individlarning siyosiy yo'nalishi, moyilliklari va xulq-atvorlari majmui bilan bog'lovchi mazkur tushunchaning nisbatan tor talqinlari, ikkinchi turkumga esa siyosiy madaniyatni siyosat bilan bog'liq umumiy madaniyatning muhim qismi deb ta'riflovchi keng talqinlari kiradi.

Mazkur qarashlardan siyosiy madaniyat - siyosat va madaniyat kabi murakkab ijtimoiy tizimlarni bog'lovchi bo'g'in kabi xizmat qiladigan ijtimoiy hodisa, deb ta'rif berishimiz mumkin. Siyosiy madaniyat jamiyatning siyosiy tizimida muhim o'rin tutadi, chunki u kishilarning siyosiy jarayonlarga nisbatan me'yorlari, qadriyatlari, e'tiqodlari va xulq-atvorini belgilaydi. Bu fuqarolarning siyosiy hayotdagi ishtiroki darajasiga, davlat hokimiyati organlariga, huquq-tartibotga munosabati, jamoat harakatlarida ishtirok etish va qarorlar qabul qilish istagiga ta'sir qiladi. Bundan tashqari, siyosiy madaniyat aholining siyosiy institutlar va rahbarlarga bo'lgan ishonch darajasini, siyosiy faollik darajasini va siyosiy tizim barqarorligini belgilaydi.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagilardan kelib chiqib siyosiy madaniyatni odamlarning siyosiy tizim va siyosiy institutlarga munosabatini belgilovchi qadriyatlar, e'tiqodlar, an'analari, munosabat va xulq-atvor namunalari yig'indisi sifatida talqin qilishimiz mumkin. Zamonaviy sharoitda siyosiy madaniyat tushunchasini anglash siyosiy subyektlarning xulq-atvorini, ularning jamiyat va boshqa davlatlar bilan munosabatlarini, shuning siyosiy institutlarning ta'sirini tahlil qilish va istiqbolini belgilash, jamoatchilik ongini shakllantirish, fuqarolar faolligini oshirishga, siyosiy strategiya va dasturlarni ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. *Konstitutsiya - erkin va farovon hayotimiz, mamlakatimizni yanada taraqqiy ettirishning mustahkam poydevoridir.* T.: – "O'zbekiston" – 2018. B. 31.
2. Burxanov T. *Madaniyatshunoslik.* – T.:O'zb. Res. Qurolli Kuchlar Akademiyasi, 2020. — B. 8.
3. Usmonov Q va boshq. *Madaniyatshunoslik.* – T.:, 2008 - 8b.
4. Otamuratov S. *Yoshlar siyosiy madaniyatini rivojlantirish omillari.* — T.: "O'zbekiston", 2015. — B.19.
5. Akmalova M. *Siyosiy madaniyatning nazariy-uslubiy asoslari // TDYUP Axborotnomasi.* 2013. 4-son (56).
6. Odilqoriyev X., G'oyibnazarov Sh. R. *Siyosiy madaniyat.* – T.: O'zb. Res. IIV Akademiyasi, 2004. – B. 71.
7. A'zamxo'jayeva S. *Yetuk jamiyat – muntazam tartibdagi jamiyat // Jamiyat va boshqaruv.* 2007 . № 1, - 21 - bet.
8. Almond, G. A. *Comparative Political Systems // Journal of Politics.* – Gainesville, 1956. – Vol. 18. – № 13
9. Makiavelli N. *Gosudar. M., 1990. Str. 93*
10. Xayrullayev M. *Uyg'onish davri va Sharq mutafakkiri. T.: 1971. B. 39.*

11. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. / Abdusodiq Irisov tarjimasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018. – B.320.
12. Abramov Yu.I., Morozova O.S., Semenov A.V. Politicheskaya kultura izbirateley Ryazanskoy oblasti. Ryazan, 2013. Str. 5
13. Almond G., Verba S. The Civil Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Countries. - Princeton, 1963. – R. 28.
14. Алмонд Г.А. Гражданская культура. Политические установки и демократии пяти наций. // Антология мировой политической мысли. 5 томах. Том II. Зарубежная политическая мысль. XX век. / Под ред. Г.Ю. Семигина. – М.: Мысль, 1997, стр. 595
15. Гаджиев К.С. Введение в политическую науку. Рекомендовано Минобразом РФ в качестве учебника для студентов вузов. - М.: Логос, "Высшее образование", 1998. - С. 434-436.
16. Соловьев А.И. Политическая культура: проблемное поле метатеории // "Вестник МГУ". С. 12. Политические науки, 1995, №3. - С. 13.
17. Тўйчиев Б. Проблемы формирования политической культуры и демократизация современного общества. – Т.:1991. – С. 33-34.
18. Tursunov L.E. Yoshlarda huquqiy va siyosiy madaniyatni rivojlantirishning ijtimoiy-falsafiy muammolari. Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (Phd) dissertatsiyasi avtoreferati. Samarqand-2020. B.12

TARIX FALSAFASINING ASOSIY TAMOYILLARI VA ULARNING AXLOQIY
TARBIYAGA TA'SIRI

Surobova Rayxona Zokurjonovna,
Turan International University dotsenti, PhD

Annotatsiya. Tarix falsafasi tarixiy jarayonlarning mohiyatini, ularning qonuniyatlarini va inson tushunchasiga ta'sirini o'rganadigan muhim sohadir. Ushbu maqolada tarix falsafasining asosiy tamoyillari, jumladan, sabab, teleologiya, dialektika va tarixiy relativizm va ularning axloqiy tarbiyaga sezilarli ta'siri ko'rib chiqiladi. Tarixiy rivoyatlar axloqiy qadriyatlarni qanday shakllantirishini tahlil qilib, tadqiqot tarixiy ongning axloqiy mulohazani tarbiyalashdagi ahamiyatini ta'kidlaydi. Topilmalar shuni ko'rsatadiki, tarixni chuqurroq tushunish axloqiy qarorlar qabul qilishni kuchaytiradi va axloqiy jihatdan mas'uliyatli jamiyatni tarbiyalashga yordam beradi.

Kalit so'zlar: tarix falsafasi, axloqiy tarbiya, tarixiy ong, axloqiy qadriyatlar, tarixiy relativizm, sababiylik, teleologiya, dialektika.

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ФИЛОСОФИИ ИСТОРИИ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА
НРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ

Абстрактный. Философия истории — важная область, изучающая природу исторических процессов, их закономерности и их влияние на человеческое понимание. В статье рассматриваются основные принципы философии истории, включая причинность, телеологию, диалектику и исторический релятивизм, а также их существенное влияние на нравственное воспитание. Анализируя, как исторические повествования формируют моральные ценности, исследование подчеркивает важность исторического сознания в формировании морального суждения. Результаты исследования показывают, что более глубокое понимание истории улучшает принятие этических решений и способствует формированию морально ответственного общества.

Ключевые слова: философия истории, нравственное воспитание, историческое сознание, моральные ценности, исторический релятивизм, причинность, телеология, диалектика.

THE MAIN PRINCIPLES OF THE PHILOSOPHY OF HISTORY AND THEIR IMPACT ON
MORAL EDUCATION

Abstract. The philosophy of history is an important field that studies the nature of historical processes, their laws and their impact on human understanding. This article examines the main principles of the philosophy of history, including causality, teleology, dialectics and historical relativism, and their significant impact on moral education. By analyzing how historical narratives shape moral values, the study highlights the importance of historical consciousness in the education of moral reasoning. The findings suggest that a deeper understanding of history enhances moral decision-making and helps to educate a morally responsible society.

Keywords: philosophy of history, moral education, historical consciousness, moral values, historical relativism, causality, teleology, dialectics.

Kirish. Tarix falsafasi falsafaning tarixiy voqealarning mazmuni, maqsadi va tuzilishini tushunishga intiladigan bo'limidir. U nafaqat o'tmishni tushuntiribgina qolmay, balki tarixiy taraqqiyot doirasidagi axloqiy saboqlarni izohlash uchun asos ham beradi. Tarixni falsafiy tushunish shaxslarga axloqiy nuqtayi nazarni rivojlantirish va ma'lumotli axloqiy tanlovlar qilish imkonini beradi. Ushbu maqolada tarix falsafasining asosiy tamoyillari va ularning axloqiy tarbiyaga ta'siri muhokama qilinadi. Tarix falsafasi tarixiy voqealarning mazmuni, yo'nalishi va tamoyillarini tushunishga intiladi.[1] Bu tarixiy rivoyatlar qanday tuzilganligini va ular insonning ma'naviy va axloqiy qadriyatlar haqidagi tushunchasini qanday shakllantirishini tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Tarix falsafasining axloqiy tarbiyaga ta'siri juda katta, chunki u talabalarga o'tmishdagi voqealarni baholash, ulardan saboq olish va axloqiy nuqtayi nazarni rivojlantirish uchun asos yaratadi. Ushbu maqolada tarix falsafasining asosiy tamoyillari va ularning axloqiy tarbiyadagi ahamiyati yoritilgan.[2]

Tarix falsafasining asosiy tamoyillari. Tarix falsafasi o'tmishni qanday talqin qilishimizni boshqaradigan bir nechta asosiy tamoyillarga asoslanadi. Bu tamoyillar talabalarning adolat, mas'uliyat va axloqiy qarorlar qabul qilish haqidagi tushunchalarini shakllantirish orqali axloqiy tarbiyaga ta'sir qiladi.

1. Sabablilik va tarixiy determinizm. Tarix falsafasining asosiy tamoyillaridan biri sababiy bog'liqlik — tarixiy hodisalarning sabab va oqibatlar orqali o'zaro bog'liqligi haqidagi g'oyadir. Gegel va Marks kabi tarixchilar va faylasuflar tarix ma'lum deterministik naqshlarga amal qiladi, deb ta'kidladilar. Axloqiy tarbiyada sababiy bog'liqlikni tushunish talabalarga xatti-harakatlar va qarorlarning oqibatlarini tan olishga yordam beradi. Masalan, urushlar va inqiloblarning sabablari va oqibatlarini o'rganish talabalarga axloqiy dilemmalar va mas'uliyatli qarorlar qabul qilishning ahamiyatini tahlil qilish imkonini beradi.[3]

2. Inson agentligining roli. Ba'zi tarixiy nazariyalar determinizmni ta'kidlasa, boshqalari, masalan, ekzistensialistik va gumanistik nuqtayi nazarlar, tarixni shakllantirishda inson agentligining rolini ta'kidlaydi. Karl Popper va R.G kabi mutafakkirlar. Kollingvudning ta'kidlashicha, tarix inson tanlovi va axloqiy harakatlari bilan shakllanadi. Axloqiy tarbiyada insonning vakolatligini ta'kidlash talabalarga ularning harakatlari muhimligini o'rgatadi. Martin Lyuter King Jr yoki Mahatma Gandi kabi qiyin sharoitlarda axloqiy tanlov qilgan tarixiy shaxslarni o'rganish orqali talabalar jasorat, halollik va axloqiy yetakchilikning qadr-qimmatini bilib oladilar.

3. Sivilizatsiya va tarixiy taraqqiyot. Taraqqiyot g'oyasi tarixning texnologik, ijtimoiy yoki axloqiy jihatdan takomillashish sari harakatlanishini ko'rsatadi. Immanuel Kant va Auguste Comte kabi ma'rifatparvar mutafakkirlar tarixga kattaroq aql, erkinlik va adolat sari olg'a siljish sifatida qarashgan. Axloqiy tarbiya bu nuqtayi nazardan talabalarni jamiyat taraqqiyotiga hissa qo'shishga ilhomlantirish orqali foyda keltiradi. Inson huquqlari, gender tengligi va demokratiya uchun harakatlarni o'rganish ma'naviy taraqqiyotga erishish mumkin va unga intilish arziydi degan g'oyani mustahkamlaydi.[4]

4. Tarixiy talqin qilish etikasi. Tarixchilar o'tgan voqealarni axloqiy mas'uliyat bilan izohlashlari kerak. Mishel Fuko va Xayden Uayt kabi postmodern mutafakkirlar tarixiy hikoyalar istiqbol va tarafkashlik asosida shakllantirishini ta'kidlab, tarix qanday taqdim etilishi haqida axloqiy savollar tug'diradi.[5] Axloqiy tarbiya talabalarni tarixiy manbalarni tahlil qilish va noto'g'ri fikrlarni tan olish uchun tanqidiy fikrlash qobiliyatlari bilan jihozlashi kerak. Talabalarni turli tarixiy rivoyatlarni baholashga o'rgatish axloqiy ong va intellektual halollikni rivojlantiradi.

5. Tarixiy xotira tushunchasi. Tarixiy xotira jamiyatlarning o'tmishdagi voqealarni qanday eslab, qanday izohlashini anglatadi. Bu tamoyil jamoaviy axloqiy qadriyatlarni shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Millatlar urushlar, inqiloblar va ijtimoiy harakatlar kabi voqealar atrofida hikoyalar quradilar va kelajak avlodlar axloqni qanday tushunishlariga ta'sir qiladi. Misol uchun, Xolokost yoki aparteidni o'rganish talabalarga irqchilik, kamsitish va murosasizlik xavfini tushunishga yordam beradi. Tarixiy xotira bilan shug'ullanib, axloqiy tarbiya adolat, inson qadr-qimmatini, axloqiy mas'uliyat kabi qadriyatlarni mustahkamlaydi.[6]

6. Teleologiya va tarixiy maqsad. Tarixdagi teleologiya tarixiy voqealar muayyan maqsad yoki maqsad sari harakatlanishini ko'rsatadi. Gegel va Marks kabi ba'zi faylasuflar tarix insoniyat taraqqiyotiga olib boradigan oldindan belgilangan yo'nalish bo'yicha boradi, deb ta'kidladilar. Bu nuqtayi nazar inson xatti-harakatlari kengroq axloqiy va ijtimoiy rivojlanishga yordam beradi degan g'oyani ilgari surish orqali axloqiy tarbiyaga ta'sir qiladi.[7]

Tarix falsafasining axloqiy tarbiyaga ta'siri. Tarix falsafasining tamoyillari axloqiy tarbiya uchun bir necha jihatdan asos bo'lib xizmat qiladi:

Axloqiy fikrlashni rag'batlantirish. Tarixiy voqealarni falsafiy tamoyillar orqali tahlil qilish orqali talabalarda axloqiy masalalarda fikr yuritish ko'nikmasi shakllanadi. Tarixiy shaxslarning axloqiy muammolarga qanday duch kelganini tushunish talabalarga axloqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Qolaversa, qullikning bekor qilinishi, inson huquqlari harakati va global mojarolar kabi tarixiy misollarni tahlil qilish talabalarga zamonaviy jamiyatda axloqiy qadriyatlar va axloqiy qarorlar qabul qilish haqida fikr yuritish imkonini beradi.[7]

Empatiya va bag'rikenglikni targ'ib qilish. Tarixni turli nuqtayi nazardan o'rganish empatiya va bag'rikenglikni rivojlantiradi. Turli madaniyatlar va tarixiy adolatsizliklarni o'rganish talabalarga turli nuqtayi nazarlarni qadrlash va inson huquqlariga hurmatni rivojlantirish imkonini beradi.

Tanqidiy fikrlashni mustahkamlash. Axloqiy tarbiya tarixning tahliliy tabiatidan foyda oladi. Talabalarga tarixiy manbalarni shubha ostiga qo'yish, tarafkashliklarni tan olish va axloqiy dalillarni baholashga o'rgatish ularning tanqidiy fikrlash qobiliyatini oshiradi.[9] Tarixiy tahlil talabalarni o'tmishdagi voqealar va ularning axloqiy oqibatlarini haqida tanqidiy fikr yuritishga undaydi. Tarixiy harakatlar va natijalarni tahlil qilish qobiliyati axloqiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Ijtimoiy mas'uliyatni rag'batlantirish. Tarix falsafasini tushunish talabalarga kelajakni shakllantirishdagi rolini tushunishga yordam beradi. O'tmishdagi xatolar va muvaffaqiyatlardan saboq olish talabalarga shaxsiy va fuqarolik hayotida mas'uliyatli axloqiy tanlov qilish imkoniyatini beradi. Undan tashqari, tarixni o'rganish axloqiy yetakchilik va ijtimoiy mas'uliyatning muhimligini ko'rsatish orqali fuqarolik burchi tuyg'usini tarbiyalaydi. Axloqiy qadriyatlarni ulug'lagan tarixiy shaxslar talabalarga o'mak bo'lib xizmat qiladi.

Tarixiy voqealar yosh o'quvchilar o'zlashtira oladigan axloqiy saboqlarning boy manbasini beradi. Maxatma Gandi, Martin Lyuter King, Nelson Mandela kabi tarixiy shaxslarni o'rganish talabalarga qat'iyatlilik, zo'ravonliksiz qarshilik ko'rsatish va adolatga intilish haqida o'rgatadi. G'arb olimlari bu tarixiy shaxslarning axloqiy tarbiyadagi ahamiyatini tez-tez ta'kidlab kelishgan. Masalan, amerikalik faylasuf Marta Nusbaum o'zining o'z kitoblarida tarixiy ta'lim empatiya va axloqiy fikrlashni rivojlantiradi, deb ta'kidlaydi. U har tomonlama axloqiy kompasni rivojlantirish uchun talabalar turli xil tarixiy istiqbollarga duch kelishlari kerakligini ta'kidlaydi.

Xulosa. Axloqiy tarbiyada tarix falsafasining asosiy tamoyillari — sababiy bog'liqlik, inson agentligi, taraqqiyot, tarixiy talqin va tarixiy xotira muhim rol o'ynaydi. Tarixni ana shu tamoyillar orqali tahlil qilish orqali talabalar axloqiy masalalarni chuqurroq tushunadilar, tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradilar, jamiyatning mas'uliyatli a'zosi bo'lib qoladilar. Tarix falsafasi tarixiy taraqqiyotning mohiyati va uning axloqiy oqibatlari haqida qimmatli fikrlarni beradi. Kauzallik, teleologiya, dialektika va tarixiy relyativizm tamoyillarini tushunib, shaxslar mustahkam axloqiy poydevorni rivojlantirishlari mumkin. Tarixiy falsafani axloqiy tarbiyaga integratsiya qilish tanqidiy fikrlash, axloqiy mulohazalar va ijtimoiy mas'uliyatni kuchaytiradi, pirovardida adolatli va xabardor jamiyatga hissa qo'shadi. Tarix ta'limida axloqiy masalalarni muhokama qilish chuqur o'ylangan pedagogik yondashuvlarni talab qiladi. So'rovga asoslangan ta'lim, rolli o'yinlar, misollar, bahs-munozaralar, qiyosiy tahlil, adabiyot va fikr yuritish o'quvchilarning axloqiy mulohazalari va tarixiy tushunchalarini rivojlantirishga yordam beradi. Bu usullarni qo'llash orqali o'qituvchilar o'quvchilarga tarixga tanqidiy munosabatda bo'lish, axloqiy murakkabliklarni tan olish va kuchli axloqiy ongni shakllantirishga yordam beradi. Zamonaviy pedagog olimlar ta'kidlaganidek, tarix fanini axloqqa e'tibor qaratgan holda o'qitish nafaqat tarixiy savodxonlikni oshiribgina qolmay, balki o'quvchilarni mas'uliyatli va axloqli fuqaro sifatida tarbiyalaydi. Tarix o'qitishda axloqiy masalalarni muhokama qilish o'quvchilarda axloqiy fikrlash va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun zarurdir. Keys tadqiqotlari, Sokratik dialog, rolli o'yinlar va bahs-munozaralar kabi usullarni qo'llash orqali o'qituvchilar qiziqarli va aks ettiruvchi o'quv muhitini yaratishi mumkin. Bunday yondashuvlar nafaqat talabalarining tarixiy tushunchalarini chuqurlashtiradi, balki ularni hozirgi va kelajakdagi axloqiy muammolarni hal qilishga tayyorlaydi. Shunday qilib, axloqiy munozaralarni tarix ta'limiga kiritish mas'uliyatli va xabardor fuqarolarni tarbiyalashga yordam beradi. Tarix falsafasining axloqiy tarbiyaga integratsiyalashuvi talabalarining nafaqat o'tmishni o'rganishini, balki ularni kelajakda axloqiy va ongli qarorlar qabul qilishga yo'naltiruvchi qadriyatlarni tarbiyalashini ham ta'minlaydi.

ADABIYOTLAR:

1. Демин И. В. *Философия истории в постметафизическом контексте. – Частное образовательное учреждение высшего образования "Самарская гуманитарная академия", 2015. – С. 251-251.*
2. Гобозов И. А. *Философия истории: проблемы и перспективы //Философия и общество. – 1997. – №. 2. – С. 162-192.*
3. Попов В. В. *Философия истории: постнеклассический дискурс //Современные наукоемкие технологии. – 2014. – №. 3. – С. 158-159.*
4. Бакиutow В. К., Корюкин В. И. *Философия истории. – Уральский государственный университет Уральский государственный университет им. АМ Горького, 2003.*
5. White, Hayden. *The content of the form: Narrative discourse and historical representation. JHU Press, 1990.*
6. Мазур, Людмила Николаевна. *"Образ прошлого: формирование исторической памяти." // Известия Уральского федерального университета. Сер. 2, Гуманитарные науки. 2013. № 3 (117) (2013).*
7. Fraser I. *Hegel and Marx: The concept of need. – Edinburgh University Press, 1998.*
8. Mohirjanovna Q. I. *Tarix darslarining tarbiyaviy asoslari // Научный Импульс. – 2024. – Т. 3. – №. 28. – С. 908-912.*
9. Kubeysinova N. *Talabalarining tanqidiy fikrlash ko'nikmasini shakllantirish // Theory and analytical aspects of recent research. – 2024. – Т. 3. – №. 26. – С. 164-170.*

MODERN APPROACHES TO CORRECTION OF FACIAL DEFECTS: FROM MICROSURGERY TO 3D RECONSTRUCTION

Zaidov Mirazim Hasan oğlu,

The deputy of the director in HTC clinic

Swiss Montreux Business School

mirazimzaidov22@gmail.com

Abstract. Facial surgery has evolved significantly over the past few decades, with advances ranging from microsurgical techniques to advanced 3D reconstruction technologies. The purpose of this article is to explore current approaches to the correction of facial defects, highlighting their development, applications, and outcomes. Particular attention is paid to the role of microsurgery in facial tissue reconstruction following trauma or congenital defects, as well as the integration of 3D imaging and printing into preoperative planning and postoperative reconstruction. The review highlights current trends in facial aesthetics, including the use of autologous tissue grafts, tissue engineering, and bioresorbable materials. Additionally, we discuss the psychological impact of facial reconstructive surgery and the importance of a multidisciplinary approach in achieving both functional and aesthetic goals. Through an extensive literature review, this article provides an overview of current techniques and their implications for the future of facial surgery.

Keywords: facial defects, microsurgery, 3D reconstruction, reconstructive surgery, autoimplants, biomaterials.

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К КОРРЕКЦИИ ДЕФЕКТОВ ЛИЦА: ОТ МИКРОХИРУРГИИ ДО 3D-РЕКОНСТРУКЦИИ

Аннотация. За последние несколько десятилетий хирургия лица претерпела значительные изменения, от развития микрохирургических методов до внедрения передовых технологий 3D-реконструкции. Цель данной статьи – исследовать современные подходы к коррекции дефектов лица, освещая их развитие, применение и результаты. Особое внимание уделяется роли микрохирургии в реконструкции тканей лица после травм или врождённых дефектов, а также интеграции 3D-визуализации и печати в предоперационное планирование и послеоперационную реконструкцию. Обзор выделяет современные тенденции в эстетике лица, включая использование аутологичных тканевых трансплантатов, тканевой инженерии и биорезорбируемых материалов. Кроме того, обсуждается психологическое влияние реконструктивной хирургии лица и важность мультидисциплинарного подхода в достижении как функциональных, так и эстетических целей. На основе обширного обзора литературы, данная статья представляет анализ современных методов и их значения для будущего лицевой хирургии.

Ключевые слова: дефекты лица, микрохирургия, 3D-реконструкция, реконструктивная хирургия, аутоотрансплантаты, биоматериалы.

YUZ NUQSONLARINI TUZATISHNING ZAMONAVIY USULLARI: MIKROXIRURGIYADAN 3D REKONSTRUKSIYAGACHA

Annotatsiya. So'nggi bir necha o'n yillikda yuz jarrohligi sezilarli darajada takomillashdi, mikrojarrohlik usullaridan tortib ilg'or 3D rekonstruksiya texnologiyalarigacha bo'lgan yutuqlarga erishildi. Ushbu maqolaning maqsadi yuz nuqsonlarini bartaraf etishning zamonaviy yondashuvlarini o'rganish, ularning rivojlanishi, qo'llanilishi va natijalarini yoritishdan iborat. Jarohat yoki tug'ma nuqsonlardan keyin yuz to'qimalarini qayta tiklashda mikroxirurgiyaning o'rni, shuningdek, operatsiyadan oldingi rejalashtirish va operatsiyadan keyingi rekonstruksiya 3D tasvirlash va bosib chiqarishning qo'llanilishiga alohida e'tibor qaratilgan. Tahlilda yuz estetikasining zamonaviy yo'nalishlari, jumladan, autologik to'qima transplantatlari, to'qima muhandisligi va biorezorbsiyalanuvchi materiallardan foydalanish ko'rib chiqilgan. Bundan tashqari, yuzni qayta tiklash jarrohligining psixologik ta'siri va ham funksional, ham estetik maqsadlarga erishishda ko'p tarmoqli yondashuvning ahamiyati muhokama qilinadi.

Ushbu maqola keng qamrovli adabiyotlar tahlili orqali zamonaviy usullar va ularning yuz jarrohligi kelajagiga ta'siri haqida umumiy ma'lumot beradi.

Kalit so'zlar: yuz nuqsonlari, mikroxirurgiya, 3D rekonstruksiya, rekonstruktiv jarrohlik, autoimplantlar, biomateriallar.

Introduction. Facial surgery has undergone significant changes over the past decades. Unlike traditional methods focused on simple restoration of form and function, modern approaches to facial reconstructive surgery require a comprehensive approach that includes both microsurgical techniques and the use of innovative technologies such as 3D reconstruction and bioengineered tissues. The main goal of such interventions is not only to restore normal anatomy, but also to improve the aesthetic perception of the patient's face.

The process of facial reconstruction after trauma or congenital anomalies can be complex and multilayered. In this context, microsurgery plays a key role, allowing doctors to work at levels that previously seemed impossible to intervene. Important aspects include not only restoring functionality, but also taking into account the patient's psycho-emotional state, since people who have experienced trauma or surgery may experience significant psychological difficulties. Methods that help identify a person by analyzing or creating facial graphics can be called "facial imaging" methods (Stephan et al., 2018, p. 4).

In recent years, technologies such as 3D reconstruction have been actively developing, which provide accuracy in planning surgical interventions. The use of such technologies at various stages of intervention can significantly improve the results of operations, increasing their predictability and reducing the risk of complications.

Microsurgery in facial reconstruction

Microsurgery, which has become important in reconstructive surgery, allows for more accurate restoration of damaged tissues. Thanks to the use of microscopes and specialized instruments, surgeons can work with the smallest structures of the face, including nerves, blood vessels and muscles. Particularly important is the transplantation of autologous tissues (for example, skin, muscles or bones), which helps to avoid transplant rejection and minimize complications. This technique is widely used to restore soft tissues, bone structures and dentoalveolar defects after injuries, tumors or surgeries. Innovations include the use of virtual surgical planning and 3D printing in craniofacial reconstruction, advances in intraoperative navigation and visualization (Suchyta & Mardini, 2017, p.324).

Microsurgery in facial reconstructive surgery plays a key role in restoring not only appearance, but also functionality after injuries, tumors, congenital defects or surgical interventions. The essence of microsurgery is the use of specialized instruments, microscopes and equipment to work with very small tissue structures such as nerves, blood vessels, muscles and skin. This method allows the surgeon to work at a high level of precision necessary to restore the functional and aesthetic aspects of the face, while minimizing risks and complications.

One of the main goals of microsurgery is the transplantation of autologous tissues such as skin, muscle, fat or even parts of bone to replace lost or damaged structures. This approach, known as microscopic grafting, significantly reduces the likelihood of graft rejection and improves overall treatment results, since the patient's own tissue is used, which is less susceptible to immune reactions. Microsurgery is also actively used to reconstruct facial bone defects, such as jaw or nose deformities caused by injuries, tumors or infections. Using microvascular grafting techniques, surgeons can transplant bones (for example, from the hip or rib area) with precise restoration of blood circulation. This allows for long-term success in restoring the anatomical structure and function. One of the modern advances is the use of 3D printing to create individualized implants for facial bone reconstruction. When combined with microsurgical techniques, such implants allow for the reconstruction of even the most complex defects with maximum precision. Modern advances in microsurgery in facial reconstruction provide incredible precision in tissue manipulation, which significantly improves surgical results and reduces rehabilitation time. The length of the pedicle and the size of the vessel diameter may be large enough to exclude the use of supramicrosurgical methods (Chang & Jeng, 2012, p.69).

In recent years, new surgical instruments such as lasers and ultrasonic scalpels have been actively used, which help to minimize tissue damage and speed up healing. The use of laser technologies, for example, for hemostasis (stopping bleeding) and tissue coagulation, helps surgeons work with minimal trauma and significantly increases the accuracy of operations. Lasers can also be used to improve cosmetic results, as they stimulate the production of collagen in the skin and help prevent scarring. Despite all the advantages of microsurgery, it is associated with a number of challenges and difficulties. The main problem

is the complexity and duration of operations, which require high qualifications and experience from the surgeon. Microsurgical interventions often require surgeons to work under a microscope, which requires increased concentration and time. In addition, the high complexity of transplantation and restoration of small vessels and nerves, as a rule, requires specialists not only technical knowledge, but also an artistic approach to restoring facial aesthetics. Another challenge is the long period of patient recovery after surgery. Even with successful tissue transplantation, the rehabilitation process can be lengthy and require additional interventions to achieve optimal results. The most important aspect of successful recovery is properly organized postoperative care and constant monitoring of the patient's condition. The future of microsurgery in facial reconstruction is closely linked to the development of new technologies and materials. For example, in recent years, the possibilities of using bioengineering to create tissues that can be used for transplantation and restoration of defective areas have been actively explored. In the future, with the development of 3D bioprinting, it will be possible to create "living" tissues and implants that will be fully integrated into the patient's body, providing opportunities for more effective and long-lasting restorative procedures. More recently, scientists have begun to develop cell therapy techniques that allow the use of stem cells to regenerate damaged tissue. This opens up new horizons for the restoration of facial structures, including the restoration of lost nerves and blood vessels. An important area is the use of intelligent technologies in microsurgery, such as robotic surgical systems and artificial intelligence for surgery planning. Today, such systems are actively used for more precise and safe interventions, and in the future, they may become an integral part of microsurgical procedures. Microsurgery in facial reconstruction continues to be one of the most complex and in-demand areas in plastic and reconstructive surgery. If there is no suitable vessel or the pedicle is damaged, reserve vessels and reserve flaps are prepared if possible (Wallace et al., 2009, p.422). The use of advanced technologies such as microanastomoses, lasers, 3D printing and cell therapy significantly improves the results of operations and increases their predictability. Improvement of these methods promises significant development of reconstructive surgery, allowing not only to restore lost tissues, but also to improve the aesthetic results of operations, which in turn leads to an increase in the quality of life of patients.

3D Reconstruction in Surgery Planning

One of the most promising areas in modern facial surgery is the use of 3D reconstruction technologies. The use of three-dimensional modeling allows the surgeon not only to visualize the defect, but also to predict possible complications, choose the optimal strategy for the operation and predict the outcome. This makes it possible to accurately correct facial defects, both cosmetically and functionally. The use of 3D reconstruction is in its infancy in oesophagogastric surgery. The quality of evidence is low and key themes, such as patient engagement and education, remain unexplored (Robb, 2022, p. 5920).

In addition, the use of 3D printing allows you to create individual implants suitable for each individual patient. This opens up new horizons in the restoration of lost tissue, especially in cases where the defect is too complex for traditional methods.

The introduction of three-dimensional visualization and 3D printing technologies in reconstructive and aesthetic facial surgery has become a revolutionary stage in increasing the accuracy and predictability of surgical interventions. 3D reconstruction allows not only to visually model the patient's anatomy, but also to carry out precise planning of operations, create individualized implants and predict the aesthetic and functional outcomes of interventions. This technology is especially relevant for complex craniofacial deformities, post-traumatic defects and recovery after oncological resections. Digital 3D modeling obtained using CT and MRI data provides the surgeon with a detailed view of the structure of bones, soft tissues, vascular and neural components of the face. Using specialized software, specialists can create a virtual anatomical model of the patient and plan surgical incisions, osteotomies, bone fragment movements and implant placement with pinpoint accuracy. This is especially important in orthognathic surgery, where the slightest deviation can affect the bite, symmetry and respiratory function. In addition, 3D modeling allows simulating the final result of the operation, which significantly improves the quality of preoperative counseling and patient satisfaction. This gives the patient the opportunity not only to understand the course of the operation, but also to assess potential aesthetic changes, and the surgeon - to minimize the likelihood of errors. Modern additive technologies allow creating physical models of the patient's anatomy or precise individual implants using biocompatible materials (titanium, PEEK, biodegradable polymers). Such implants can be used to restore defects of the orbit, lower and upper jaw, zygomatic arch, and nasal pyramid. Due to the printing accuracy achieved up to tenths of a millimeter, the surgeon can be sure of the ideal fit of the implant, which minimizes the time of the operation and the risk of complications (Shaikh, 2024, p.49).

An example is the use of a titanium individual orbital implant, manufactured according to CT data, to restore the eye socket after traumatic entropy. Instead of standard universal plates, 3D printing allows you to create a prosthesis that perfectly matches the patient's shape, eliminating displacement, deformation and asymmetry.

Surgical navigation systems based on 3D models are becoming increasingly common in operating practice. The integration of digital models with navigation equipment allows you to track the position of instruments in real time and correlate them with the patient's anatomy. This is especially important when working in anatomically complex areas, such as the orbital cone, the base of the skull or the area of the internal branch of the mandible.

In addition, augmented and virtual reality (AR/VR) technologies have been introduced in recent years, allowing surgeons to “rehearse” complex interventions in a virtual environment. The use of VR simulations allows you to practice all stages of the operation, analyze complex issues, reduce the time the patient spends under anesthesia, and increase the overall safety of the surgical intervention.

Combination with microsurgery and implantology

3D reconstruction is especially effective when combined with microsurgery and dental implantology. For example, when reconstructing the lower jaw using a free fibular flap, the surgeon can plan the osteotomy line in advance using digital modeling and build templates that allow for precise positioning of the transplant. This increases the accuracy of bite restoration and facial contours, and significantly reduces the time of the operation.

In implantology and maxillofacial surgery, surgical templates printed from an individual 3D model of the patient are used for the precise installation of dental implants or tumor resection. This approach increases the accuracy of interventions, especially in cases of limited access or unstable anatomy.

The advantages of 3D reconstruction are obvious: high accuracy, individualization of the approach, reduced intraoperative risks, reduced surgery time, and improved aesthetic and functional results. However, there are also certain limitations. The technologies require high cost of equipment and materials, trained personnel, and a long time to prepare models and print. In addition, in some cases, soft tissue structures cannot be modeled with high accuracy, which limits planning options.

The future of 3D reconstruction is associated with the development of bioprinting - a technology that allows you to create living tissue structures from patient cells. Today, research is already underway to create cartilage and even fragments of facial bones suitable for implantation. In combination with stem cells and growth factors, this promises revolutionary changes in reconstructive surgery.

The introduction of AI in the modeling and planning process can further improve the accuracy of predicting results and reduce dependence on the subjective decisions of the surgeon. Automated detection of optimal resection points, symmetrical zones and volumes of deformation opens up new horizons in personalized medicine.

Biomaterials and autoimplants

The use of biomaterials in reconstructive surgery has become an important milestone in tissue restoration. Modern implants created from bioresorbable materials have the ability to integrate with the patient's tissues, which promotes their natural healing. Autologous implants, such as fat or bone grafts, continue to be one of the preferred methods, as they minimize the risk of rejection and increase the long-term stability of the restored tissues. The degree of stem cell recruitment appeared to be dependent on the different proinflammatory properties of the different microspheres. Since various inflammatory cytokines were found to be overexpressed, we hypothesized that suppression of the inflammatory response might alter stem cell recruitment (Nair et al, 2011, p.3887).

Psychological aspect and multidisciplinary approach

It is important to note that facial restoration requires not only physical intervention, but also psychological support for the patient. Many patients who have suffered facial trauma or significant changes after surgery face problems with self-perception, depression and social isolation. Therefore, a multidisciplinary approach, including work with psychologists, psychotherapists and social workers, is an integral part of the successful rehabilitation of patients.

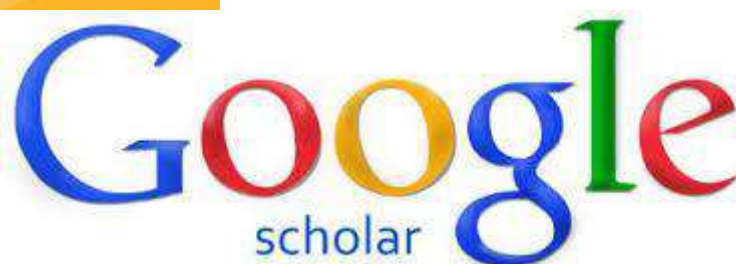
Conclusion. Modern advances in facial surgery open up new horizons for restoring not only the function but also the aesthetics of the face. The introduction of innovative technologies such as microsurgery, 3D reconstruction and biomaterials have significantly increased the precision and predictability of surgical interventions. In the future, we can expect further developments in the field of cell engineering and the use of biocompatible materials, which will allow us to achieve even higher quality and

longer-lasting results. A multidisciplinary approach, including attention to the psychological state of patients, is an important part of comprehensive restoration.

REFERENCES:

1. L. Chang and S. Jeng. (2012). "Application of Microsurgery in Facial Trauma Reconstruction," // *Modern Plastic Surgery*, Vol. 2 No. 3. pp. 64-76. doi: 10.4236/mps.2012.23017.
2. Nair A, Shen J, Lotfi P, Ko CY, Zhang CC, Tang L. (2011). Biomaterial implants mediate autologous stem cell recruitment in mice. *Acta Biomater.* Nov; 7(11):3887-95. Doi: 10.1016/j.actbio.2011.06.050.
3. Robb H, Scrimgeour G, Boshier P, Przedlacka A, Balyasnikova S, Brown G, Bello F, Kontovounisios C. (2022). The current and possible future role of 3D modelling within oesophagogastric surgery: a scoping review. *Surg Endosc.*;36(8):5907-5920.
4. Shaikh, S. (2024). 3D Printing in Surgical Planning: 3D Reconstruction and Surgical Guides. In: *3D Printing in Prosthetics and Orthotics. Biomedical Materials for Multi-functional applications*. Springer, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-97-4913-3_4 p.49-56
5. Stephan, C. & Caple, Jodi & Guyomarc'h, Pierre & Claes, Peter. (2018). An overview of the latest developments in facial imaging. // *Forensic Sciences Research*. 4. 1-19. 10.1080/20961790.2018.1519892.
6. Suchyta M., Mardini S. (2017). Innovations and Future Directions in Head and Neck Microsurgical Reconstruction. // *Clin Plast Surg. Apr*; 44(2):325-344. Doi: 10.1016/j.cps.2016.11.009. PMID: 28340666.
7. Wallace C., H. K. Kao, S. F. Jeng and F. C. Wei (2009). "Free-Style Flaps: A Further Step Forward for Perforator Flap Surgery," // *Plastic & Reconstructive Surgery*, Vol. 124, Suppl. 6, pp. e419-e426. doi:10.1097/PRS.0b013e3181bcf189.

**"SCIENTIFIC REPORTS
OF BUKHARA STATE
UNIVERSITY"**

The journal was composed
in the Editorial and
Publishing Department of
Bukhara State University.

Editorial address:

Bukhara, 200117
Bukhara State University, main
building, 2nd floor, room 219.
Editorial and Publishing
Department.
[https://buxdu.uz/32-buxoro-
davlat-universiteti-ilmiy-
axboroti/131/131-buxoro-davlat-
universiteti-ilmiy-axboroti/](https://buxdu.uz/32-buxoro-davlat-universiteti-ilmiy-axboroti/131/131-buxoro-davlat-universiteti-ilmiy-axboroti/)
e-mail:
nashriyot_buxdu@buxdu.uz

Printing was permitted
28.04.2025 y. Paper format
60x84,1/8. Printed in express
printing method. Conditional
printing plate – 35,30.
Circulation 70. Order № 30.
Price is negotiable.

Published in the printing house
"BUKHARAHAMD PRINT" LLC
Address: Bukhara, Hofiz tanish
Bukhari street, 190 B-house